

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

אתרים

המגזין

טבת תשע"ט, דצמבר 2018
www.shimur.org.il

08

ספריית יהודה דקל
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

ארבע החלטות

כוח הרצון והיכולת של יהודה דקל הם שהשיטו אונייה זו, "גלינה" שמה, מהים הבלטי לחוף הים התיכון.

• **ההחלטה השלישית:** ייסוד "מוזיאון הרעות" במצודת כ"ח שבגליל העליון. בעשר שנותיו האחרונות עבד יהודה דקל לילות כימים כדי להקים מוזיאון לזכר רעיו הלוחמים שנפלו בקרבות הקשים על כיבוש משטרת נבי יושע, היא מצודת כ"ח. הוא הצליח לקבל אישור להפוך את בניין המשטרה לאתר הנצחה לאומי, אסף במשך שנים פריטים וחפצים הקשורים לקרבות במקום ולנופלים, וריכוז - שוב - את מאמצי איסוף הכספים, שחלק גדול מהם

יהודה דקל | 1929-2008

נתרמו על ידי משפחות ורטהיימר ודקל.

הוא עצמו לא זכה לראות בחנוכת "מוזיאון הרעות" מייסודו של יהודה דקל" וחבריו בשנת 2014, אך אין ספק כי הצלחתו של המוזיאון והיותו אבן שואבת לרבות מבקרים בשנה הם פרי מאמצי.

• **ההחלטה הרביעית:** החלטה זו נוגעת להיפרדותה של המועצה לשימור אתרים מהחברה להגנת הטבע, אימה-הורתה. התהליך היה ממושך, ולא כל אנשי המועצה חשבו שהוא נכון. יהודה דקל, בתפקידו כיו"ר הוועד המנהל של המועצה, היה מראשי הדוחפים ליציאה לעצמאות, בשל הצורך להרחיב את הפעילות ולקבל מעמד סטטוטורי נפרד.

בשלהי דצמבר 2007 הושלם המהלך. בישיבה חגיגית של האסיפה הכללית של המועצה הוחלט על מעמדה החדש ועל השם המלווה אותה מאז: מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בסימו של המפגש נשא יהודה דקל נאום מרגש, ובשובו לביתו חש ברע. מחלה קשה שקיננה בו החלישה אותו מאוד. הוא הוחש לבית חולים ולאחר פחות משבועיים - ב-9 בינואר 2008 - נפטר.

אין ספק כי בימיו האחרונים חש כי תרם למועצה את כל-כולו, והשלים כמה משימות שיש להן נוכחות בולטת בנוף ובמורשת הישראליים.

יהודה דקל היה אחד האישים הבולטים במועצה לשימור אתרים (כיום המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל) במשך כ-25 שנים - עוד לפני הקמתה ב-1984 ועד למותו בתחילת 2008. קשה לתאר את התפתחות המועצה בלעדיו. בשנותיו האחרונות הוא כיהן כיו"ר הוועד המנהל של המועצה.

במהלך השנים תרם יהודה דקל לקבלת ארבע החלטות מכריעות שקידמו במידה רבה את פעילות המועצה והרחיבו את פרישת כנפיה. • **ההחלטה הראשונה:** החלטה זו כרוכה בעצם הקמתה של המועצה לשימור אתרים בדצמבר 1984.

יהודה, עוד בתפקידו כמנכ"ל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, עזר ליוזמים, ובראשם יוסי פלדמן ועזריה אלון, בשלבי הייסוד, והוא שגייס את גזבר הסוכנות היהודית דאז עקיבא לוינסקי לסייע בכסף ובתמיכה ציבורית. בכנס היסוד של המועצה לשימור אתרים, שהתקיים במכון ון ליר בירושלים ב-24 בדצמבר 1984, היה יהודה דקל אחד הנואמים המרכזיים, ובין שאר דבריו אמר: "הקמת המועצה לשימור אתרים הינה כורח המציאות. היא נועדה בראש ובראשונה להגן על המורשת ההיסטורית של ארץ ישראל ועל המבנים והאתרים שקמו ופעלו כאן במשך אלפי שנים".

יהודה דקל גם התווה בדבריו את דרכה של המועצה, בקבעו את חמש מטרותיה המרכזיות: איתור והצלה, שיקום ושימור, חינוך לשימור המורשת, גיוס נאמני שימור, ושיפור ההגנה על מבנים ואתרים באמצעות קידום תהליכי חקיקה. הדברים שאמר בסיום נאומו מלווים את המועצה כל שנותיה: "עם ומדינה ללא עבר ומורשת, אין ולא יהיה להם עתיד".

• **ההחלטה השנייה:** בסוגיה זאת הלך יהודה דקל בעקבות אבי רעייתו נחמה, אליהו דובקין, מי שהיה ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, כונה "שר העלייה של המדינה שבדרך" ונמנה עם החותמים על מגילת העצמאות. יהודה היה ממטפחיו של מחנה המעפילים בעתלית, מ"ספינות הדגל" של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. כדי לחזק את רושם הביקור במחנה הוא הציע להביא אליו אונייה הדומה בכול לאוניות המעפילים של שנות הארבעים. רבים פקפקו בישימות ההצעה, אך יהודה לא ויתר. בנמל ריגה שבלטביה אותרה ספינה מתאימה. כדי להתגבר על כל הקשיים נדרשו אלתורים ומערכת גיוס כספים שנראתה בלתי אפשרית. ואולם לבסוף הובאה האונייה לארץ והוצבה בעתלית.

www.idekel.co.il

אתרים היסטוריים

בשער: נכון או לא נכון?

בית ישראל יהודה אדלר ("בית אדלר", רחוב אחד העם 26, תל-אביב) - מחנך, מייסדי אחוזת בית וגימנסיה הרצליה - נבנה בשנת 1910, הוכרז לשימור, פורק והורכב מחדש כדי לקדם את בניית המגדל שמעליו. בית אדלר, ולצידו בתים נוספים ברחוב שהוכרזו לשימור ובהם בית ליטווינסקי (אחד העם 22) ובית גילוף (אחד העם 24), מעוררים תהייה אם כך צריך להיראות השימור. עיריית עמית-כהן

שער אחורי: "לה גראנד הוטל" (כיום "מלון דריסקו")
אוארבך 6, תל-אביב-יפו. עיריית עמית-כהן

מו"ל: ספריית יהודה דקל

עורכת: פרופ' עירית עמית-כהן
עורכת משנה: עידית מי-דן
עוזר לעורכת משנה: רוני חיימוב
מערכת: עמרי שלמון, חומי נובנשטרן
עריכת לשון: נירית איטינגון
תרגום לאנגלית: תמר ברקוביץ
עיצוב גרפי: סטודיו ליידי מק
הגהות: יובל הלפרין
הפקה: P.M. - ניב עמיר

ISSN 2519-6057

www.idekel.co.il

ספריית יהודה דקל
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000
טל': 03-5059197 | www.shimur.org.il | shimur@shimur.org.il

שמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי יופיע בגיליון גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים"

דבר העורכת

שהופצה בינואר 2018 בעקבות כינוס שהתקיים בעיר זו במטרה לקבוע מדיניות לקביעת תרבות בנייה איכותית (High-Quality Baukultur). ההצהרה הייתה ראשיתה של פעילות בשנת 2018, שהוכרזה לשנת המורשת האירופית. ייחודה של ההצהרה בהבלטת את הצורך להדגיש את המשמעויות החדשות של המורשת התרבותית, להכיר בחשיבותה של תרבות הבנייה ולהבין את ההשלכות של אלה על מאפייניה של החברה האירופית, סביבתה, תרבותה וזהותה הייחודית. מאמרו של **איל סלינג'ר**, "תהליך קבלת החלטות ציבורי-פרטי בקידום שימורו של מבנה היסטורי: העיר הלבנה של תל-אביב", מציג את השיקולים שהרשות הציבורית נדרשת להפעיל בבואה להכריז על נכס כראוי לשימור. בשיקולים אלה נכללים לא רק הערכים ההיסטוריים והתרבותיים של הנכס, אלא גם היכולת של נכס התרבות לייצר ערך כלכלי לעצמו ולסביבתו.

איל מטרני במאמרו "ניהול הביקור בשטחים מוגנים: בין ניסיון והרגל לבין עובדות ושיטת עבודה מדעית" מציג שלושה גורמים המובאים בחשבון בעת שקובעים את אופן הניהול של שטחים מוגנים: משאבי הטבע והמורשת, הביקור והתנהלותו בשטח המוגן, ומאפייני הניהול הציבורי. לכל גורם אופן ניהול משלו, המבוסס על מסגרות תיאורטיות ושיטות עבודה מתחומי מחקר מגוונים. ההבחנה בין הגורמים חשובה בגלל היכולת למנוע או לצמצם את ההשפעה השלילית של המבקרים על הסביבה ומשאביה הערכיים.

טליה אברמוביץ במאמרה "החלטות ופשרן: עיצוב המרחב הציבורי במושבה חדרה" מבליטה את מעמדם של מרחבים ציבוריים, תשתיות, מבני ציבור ושטחים ירוקים בעיצוב זהותו של מקום. הבלטה זו מקנה למורשת התרבותית המוחשית ממד חדש: לא רק הנכס הפיזי, אלא גם מרחב שיעודו לשמש לצורכי ציבור.

בשנה זו, שהוכרזה לשנת עיירות הפיתוח, מאמרו של **אבי פיקאר** "עיירות הפיתוח: הרעיונות שליוו את הקמתן ותהיות באשר לנכסים הראויים לשימור, ולאילו מטרה" מבליט את ייחודן של עיירות הפיתוח, את מורשתן, את תפקידם של נכסי המורשת התרבותית לייצג את המאפיינים הפיזיים, ואת הזיכרונות שמעצבים גם כיום את רוח המקום ואת הזהות של ערים אלה. **אלעד בצלאל** תורם למאמר זה את תיאור ההחלטה לקדם בעיירות הפיתוח את הקמתו של מוזיאון המייסדים - מסגרת שתייצג את מורשתן התרבותית של ערים אלה. **גדעון קורן** מציג "תהליך קבלת החלטות בדבר שילוב קבוצות

אחד הביטויים היותר נפוצים המתארים את הקשרים בין היסטוריה, זיכרון ו"המתווכים" המוחשיים והלא מוחשיים שנבחרים לייצגם, ואת המשמעויות השונות של קשרים אלה, הוא אמירתו של ויליאם פוקנר: "The past is not dead. It's not even past", ובתרגום פשוט - העבר לא מת, הוא גם לא עבר. לאמירה זו יש פרשנויות שונות, וכל תחום וגורם, מחקרי או בעל עניין אחר, מתאים אותה לצרכיו. במקרה של גיליון זה, שמתמקד בתהליך קבלת החלטות הנקשר בשימור המורשת התרבותית, הביטוי משקף את ההתלבטות המאפיינת את העוסקים, החוקרים והמתעניינים בעבר: איך לדאוג לנכסי המורשת התרבותית הבנויה שנבחרו לייצג את מאפייני הייחודיים כך שימשיכו להתקיים בהווה וישרדו גם בעתיד?

הדאגה להנחת העבר באמצעות נכסי המורשת התרבותית מחייבת לא רק היכרות מעמיקה עם הפריט ההיסטורי שנבחר ועם מאפייניו בשלושה מעגלי זמן, עבר, הווה ועתיד - אלא גם מודעות הולכת וגדלה לכך שלכל מעגל זמן יש השלכות משלו על המאפיינים הפיזיים והתרבותיים של הנכס, ועל יחסה המשתנה של החברה אליו. מורכבות זו מאפיינת את מגוון שיקולי הדעת המועלים בתהליך קבלת ההחלטות מה לשמר, עבור מי לשמר, באיזה אופן לשמר, לאילו מטרה, וגם - מי ייכלל בקבוצת הגורמים המחליטים.

המאמרים והסקירות בגיליון 8 של **אתרים - המגזין** מייצגים את הידיעה שהעבר לא מת, את ניתוח מאפייניו, את שיקול הדעת המתקיים בבחירת ייצוגיו ואת האמצעים שנקטים כדי לאפשר לאותם ייצוגים להוסיף ולהתקיים גם עבור הדורות הבאים.

כתמיד, המגזין פותח בהצגת הרציונל לבחירת הנושא המוביל: תהליך קבלת ההחלטות בשימור המורשת התרבותית על היבטיו ומשמעויותיו. את הרציונל מלווה מאמר שמטרתו להבהיר ולהניח את הבסיס התיאורטי שנבחר. מאמרה של **עירית עמית-כהן**, "ערכים, אתרים ותפיסות: מעמד מורשת התרבות הוורנקולרית הבנויה ביישובים הכפריים בישראל - המקרה של הקיבוץ", מציג את התמורות שחלו בקיבוץ ואת יחסן של קבוצות האוכלוסייה המרכיבות את הקיבוץ בשנים האחרונות לנכסי המורשת התרבותית, ומדגיש את הצורך לשתף את כולן בבחירת נכסי המורשת התרבותית הזכאים להיות במרחב הקיבוץ המתחדש, באופן שימורם ובתפקוד הכלכלי הנבחר עבורם.

אחרי מאמר זה מופיע תרגום לעברית של **הצהרת דאבוס**,

אוכלוסייה בנושא המורשת התרבותית: המקרה של שילוב אנשי מקצוע צעירים באיקומוס". סקירתו מחדדת את הדרישה "להרחיב שורות" בדיונים שמתקבלות בהם החלטות בנושאי המורשת התרבותית. הרחבה זו כוללת מומחים המייצגים את מגוון המשמעויות של שימור המורשת התרבותית, תרבויות ואוכלוסיות שונות, וגם צעירים.

את התמורות שחלו בנושא השימור ואת הדגש המושם על המורשת התרבותית ולא רק על המונומנט ההיסטורי מציגה **שלי-אן פלג** במאמרה "היבטים חברתיים וקהילתיים ותפקידם בתהליך השימור של נכסי תרבות מוחשיים בנוף עירוני היסטורי". המאמר סוקר את יחסם של תושבי העיר עכו למורשתה, ואת ההכרה בחלקם המרכזי בעיצוב סביבתם ונכסי מורשתם התרבותית.

איל שינבאום סוקר את עיצובה המחודש של חצר כנרת. בסקירתו "יחסי נכס ותצוגה וביטויים בתהליך קבלת ההחלטות על עיצובה של חצר כנרת" הוא בוחן את מאפייניה של התצוגה הנבחרת, את תרומתם של הייצוגים להבלטת ערכי "החצר" ואת תפקידם בהעברת הסיפור ההיסטורי ומסריו.

מאמר נוסף המתמקד בעיצובה של מורשת תרבותית בקיבוץ הוא מאמרה של **רות ליברטי-שלו**: "הבית הגדול: אידיאולוגיה ישנה - חיים חדשים". המאמר מנתח את השיקולים שהובאו בחשבון בתהליך שימורו של מבנה שבמשך שנים היה מרכזי חינוכי בקיבוץ משמר העמק. לצד שיקולים כלכליים והחלטות על התפקוד שיש לצקת לנכס נבחנו ערכיו ומעמדו בקהילת הקיבוץ. מאמר זה תורגם לאנגלית, כדי לחשוף את סיפורו של הקיבוץ ומורשתו לקהלים חדשים.

שי פרקש במאמרו "גמלים כחולים: קבלת החלטות בשימור ובשחזור ציורי קיר" מפנה את זרקור השימור לכיוון מחקרי חדש - מחקר צבע אדריכלי שמתמקד בניתוח משטחי צבע וציורי קיר כדי לחשפם ולשחזרם. מקרי המבחן שהוא מנתח מציגים תהליך של קבלת החלטות מה למחוק ומה לשחזר.

התלבטויות בשימור מציג גם **עופר בהרל** במאמרו "הינוח על משכבו בשלום? הניסיונות להעברת קברו של מיכאל הלפרין ממחניים ולהנצחתו". אלא שהפעם לא שימור הנכס הוא העיקר, אלא מיקומו

והניסיונות לנתקו מסביבתו ומהזיכרונות הנקשרים בה ולהעתיקו לאתר אחר.

זיכרונות וחלקם בתהליך קבלת ההחלטות מה לשמר ואיך מאפיינים גם את סקירתו של **אמנון בר אור** "בתי הבאר ביפו: הזיכרון האישי ותפקידו בהנעת תהליכי שימור". המאמר מתמקד בגורמים שהניעו את תהליך שימורם של בתי הבאר: בסקרנותם של הבודדים, בהרחבת מעגל המתעניינים, בתיעוד ובהכרה הגדלה בחשיבותם.

מאמרה של **עירית עמית-כהן** מנתח את תהליך ניכוסם של אתרי מורשת תרבותית על ידי קבוצות אוכלוסייה שזיכרונותיהן התגבשו במקום אחר. המאמר "אתר ניצנים הישנה: עבר, הווה ועתיד - וההשלכות על זהות המקום וייצוגיו" סוקר את חלקם של שלושה זמנים בעיצובו של אתר מורשת תרבותית.

תהליך קבלת החלטות המייצג התלבטות מה לשמר וכיצד לשמר מתואר במאמרו של **רם שואף** "שיקום אתר ארכיאולוגי שנפגע מוונדליזם (השחתה): עבדת כמקרה מבחן". התלבטויות מתוארות גם בסקירה "תהליכי קבלת החלטות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל": **נעמה נאמן מזרחי** מסכמת את גישתם של מנהלי המחוזות כלפי השימור ומאפייניו, **ותמר טוכלר** מציגה את הלימוד מניסיונם של אחרים כאמצעי לשכלול עבודתם של המשמרים ומקבלי ההחלטות בכל הקשור לשימור המורשת התרבותית. כמו בגיליונות הקודמים של המגזין, גם בגיליון זה מצטרפת לכתבות ולסקירות פסקה פותחת השוזרת את המאמרים ומלכדת אותם סביב הנושא המרכזי - תהליך קבלת החלטות והיבטיו השונים במעשה השימור. לקישוריות זו שתי מטרות נוספות: האחת - להרחיב את קהל הקוראים, החוקרים והמתעניינים בנושא המורשת התרבותית, שימורה והיבטיה התרבותיים, החברתיים, הכלכליים והעיצוביים. האחרת - להציג בפני אלה את תחום הדעת ואת השיח המתפתח סביבו ונקשר בו בשנים האחרונות: ההגדרות, המגמות והגישות המשתנות.

פרופסור עירית עמית-כהן

תוכן העניינים

6	אתרים המגזין - שימור עד הפרט האחרון עמרי שלמון	63	היבטים חברתיים וקהילתיים ותפקידם בתהליך השימור של נכסי תרבות מוחשיים בנוף עירוני היסטורי שלי-אן פלג
7	קבלת החלטות וזיקתה לשימור מורשת תרבותית בנויה עירית עמית-כהן	73	יחסי נכס ותצוגה וביטויים בתהליך קבלת ההחלטות על עיצובה של חצר כנרת איל שינבאום
9	ערכים, אתרים ותפיסות: מעמד מורשת התרבות הוורנקולרית הבנויה ביישובים הכפריים בישראל - המקרה של הקיבוץ עירית עמית-כהן	79	הבית הגדול: אידיאולוגיה ישנה - חיים חדשים רות ליברטי-שלו
19	הכינוס בדאבוס וההצהרה לקביעת מדיניות של תרבות בנייה איכותית (High-Quality Baukultur), ינואר 2018 עיבוד: עירית עמית-כהן	91	גמלים כחולים: קבלת החלטות בשימור ובשחזור ציורי קיר שי פרקש
25	תהליך קבלת החלטות ציבורי-פרטי בקידום שימור של מבנה היסטורי: העיר הלבנה של תל-אביב איל סלינגר	105	הינוח על משכבו בשלום? הניסיונות להעברת קברו של מיכאל הלפרין ממחניים ולהנצחתו עופר בהרל
33	ניהול הביקור בשטחים מוגנים: בין ניסיון והרגל לבין עובדות ושיטת עבודה מדעית איל מטרני	113	בתי הבאר ביפו: הזיכרון האישי ותפקידו בהנעת תהליכי שימור אמנון בר אור
41	החלטות ופשרן: עיצוב המרחב הציבורי במושבה חדרה סליה אברמוביץ	121	אתר ניצנים הישנה: עבר, הווה ועתיד - וההשלכות על זהות המקום וייצוגו עירית עמית-כהן
49	עיריות הפיתוח: הרעיונות שליוו את הקמתן ותהיות באשר לנכסים הראויים לשימור, ולאילו מטרות אבי פיקאר	131	שיקום אתר ארכיאולוגי שנפגע מוונדליזם (השחתה): עבדת כמקרה מבחן רם שואף
	מוזיאוני המייסדים בערי הפיתוח - סוללים את הדרך לשימור אלעד בצלאל	139	תהליכי קבלת החלטות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל נעמה נאמן מזרחי, תמר טוכלר
		157	חדשות המועצה
57	תהליך קבלת החלטות בדבר שילוב קבוצות אוכלוסייה בנושא המורשת התרבותית: המקרה של שילוב אנשי מקצוע צעירים באיקומוס גדעון קורן	169	ספרים חדשים

אתרים המגזין - שימור עד הפרט האחרון

קוראים וקוראות יקרים ויקרות,

גיליון 8 של **אתרים** - המגזין נשלח אליכם, כקודמיו, זו השנה השמינית. לידתו של כל פרסום, מחקר או כתב עת, מלווה בלא מעט כאבי גדילה; מרעיון שמתפתח ועד הבאה לדפוס. בעיניי זו תמיד שמחה גדולה, שכן מדובר בהעמקה ובחקר, בהתלבטות ובחיפוש, באיתור הכותבים - החוקרים המתאימים לנושא המרכזי - ובהקפדה על פרטי פרטים. כל אלה מתגבשים בסופו של דבר לכדי יצירה שהרלוונטיות שלה עומדת שנים רבות.

לאחרונה דפדפתי בכל שבעת הגיליונות שהוצאנו עד כה; בחנתי בתשומת לב במה הם עסקו, ומה אפשר ללמוד מהרצף על פני השנים מאז התגבש בנו הרעיון להוציא חומר מקצועי, ערוך היטב, "צולל" בים של תורת השימור ושווה לכל נפש סקרנית ומתעניינת. כך מצאתי שגיליון מס' 1, שערכו במשותף פרופ' עירית עמית-כהן וד"ר מרדכי נאור (שנת 2011), מתאפיין ב"גישושים" ראשונים, עוד טרם השכלנו לגבש קו מנחה. מגוון המאמרים שהיו בו - בהם מלון אליזבט בטבריה; שימור כמנוף להתחדשות - סיפורה של קהיר; סיפורו המיוחד של אתר הפרדסנות ברחובות; מבני פרדס מנדטוריים; מורשתם האדריכלית של ריכרד קאופמן ויוסף ברלין; והכפר עילבון כמוביל שימור - הצטבר לכדי מבט-על בוחן ומלמד, והיטיב לראות את העושר הגלום בתרבות השימור. בגיליון מס' 2 התרכזנו בעולם השימור שבמרחב, והצגנו גם כלים לקידום השימור: הכנת תיקי תיעוד, תכנון, שימור פיזי, חקיקה, כלכלה, תיירות וחינוך. גיליון מס' 3 התרכז במוטיב עיקרי - מלאכות השימור, ובשימור מסורתי בפולקלור, בתורה שבעל פה, מאב לבן. בהמשך, גיליון מס' 4 הוקדש למלאכת שלושים שנה למועצה: איך התפתחה? באילו כיוונים? מה היא מחויבותה? וכיצד להוביל סדר יום של שימור תוך התמקצעות, הכשרה, הקשבה והתפתחות? בגיליון מס' 5 יצרנו שיח שאינו מובן מאילו בין ערכי תרבות לערכי שימור, וביררנו כיצד, מתוך כבוד הדדי, בונים סדר יום, בונים תורה להנחיל. אחת מגולות הכותרת בשימור היא הייעודים, השימושים המשתנים במבנה לשימור. כיצד, לאחר תהליך הכרחי של חקר, מצליחים לחבר בין עבר לעתיד? בכך עסק גיליון מס' 6. ככל שמדובר בשינויי הייעוד והשימושים, ההמשך הכמעט טבעי בגיליון מס' 7 היה הדיון בנופי תרבות, ובמגוון העצום של האינטראקציות בין אדם ונוף. גיליון זה, מס' 8, מתמקד בתהליכי קבלת החלטות בתחום השימור. כאן אנחנו נחשפים להרבה מאוד דילמות, מרתקות ולא בלתי פתורות. דילמות אלו מבקשות ליישב בין מגוון הנושאים הגלומים בשימור, ובאו לביטוי בין היתר בנושאים המרכזיים בגיליונות הקודמים.

לאחרונה העביר אלינו מר שלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, קטע היסטורי מעיתון "מעריב" מיום חמישי, 4 במרץ 1976. בידיעה זו פורסם כי ח"כ אסתר הרליץ ז"ל הגישה שאילתא לשר הפנים ד"ר יוסף בורג בדרישה לשמור את שרידיהם המועטים של הצריפים המקוריים שנותרו במחנה המעפילים בעתלית. פנייתה הגיעה בעקבות

ח"כ הרליץ תובעת לשמור אתרי המעפילים בעתלית. "מעריב", 4 במרץ 1976, סתון אתר עיתונות יהודית היסטורית. הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב

מכתבו של ד"ר צבי צמרת מי שהיה אז הממונה על המכונים הציוניים באגף הנוער של משרד החינוך, אל שר החינוך והתרבות דאז אהרון ידלין, שבו ביקש את התערבותו כדי למנוע את הריסת מחנה המעצר למעפילים בעתלית. ד"ר בורג טען בתשובה לח"כ הרליץ כי "לא ייתכנו עבודות פיתוח ובנייה אם בכל מקום ירצו לשמר כמה צריפים ישנים".

במושגים של היום - מודעות, ידע מצטבר, חקיקה, הבנת ערך המורשת וערך השימור - סיפור כזה על אתר כזה הוא לא פחות מהזוי. לו התקיימו כבר אז נהלים מסודרים לקבלת החלטות אי אפשר היה להעלות על הדעת התבטאות כזו של איש ציבור מרכזי.

גיליון זה, כקודמיו, הוא פרי פעולה מעמיקה ומבורכת של כותבים וחוקרים, של עובדי המועצה לשימור אתרים, עורכים ומעצבים גרפיים - להם נתונות הערכה עצומה ותודה מקרב לב.

תודה עמוקה למשפחת דקל על הסיוע בהכנת המגזין, היוצא מטעם **הספרייה ע"ש יהודה דקל** במועצה לשימור אתרים, ובמיוחד לבן המשפחה בועז דקל; למשרד התרבות והספורט; לעידית מי-דן, עורכת המשנה, שטביעת ידה המקצועית מצויה בכל חלקיו של מגזין זה - כבעבר. הערכה והוקרה על כל פעולותייך הנאמנות; ולפרופ' עירית עמית כהן - עורכת המגזין למן גיליונו הראשון - על שהענקת לנו "הצצה" מעמיקה אל עולם השימור והתרבות.

שלכם,

עמרי שלמון

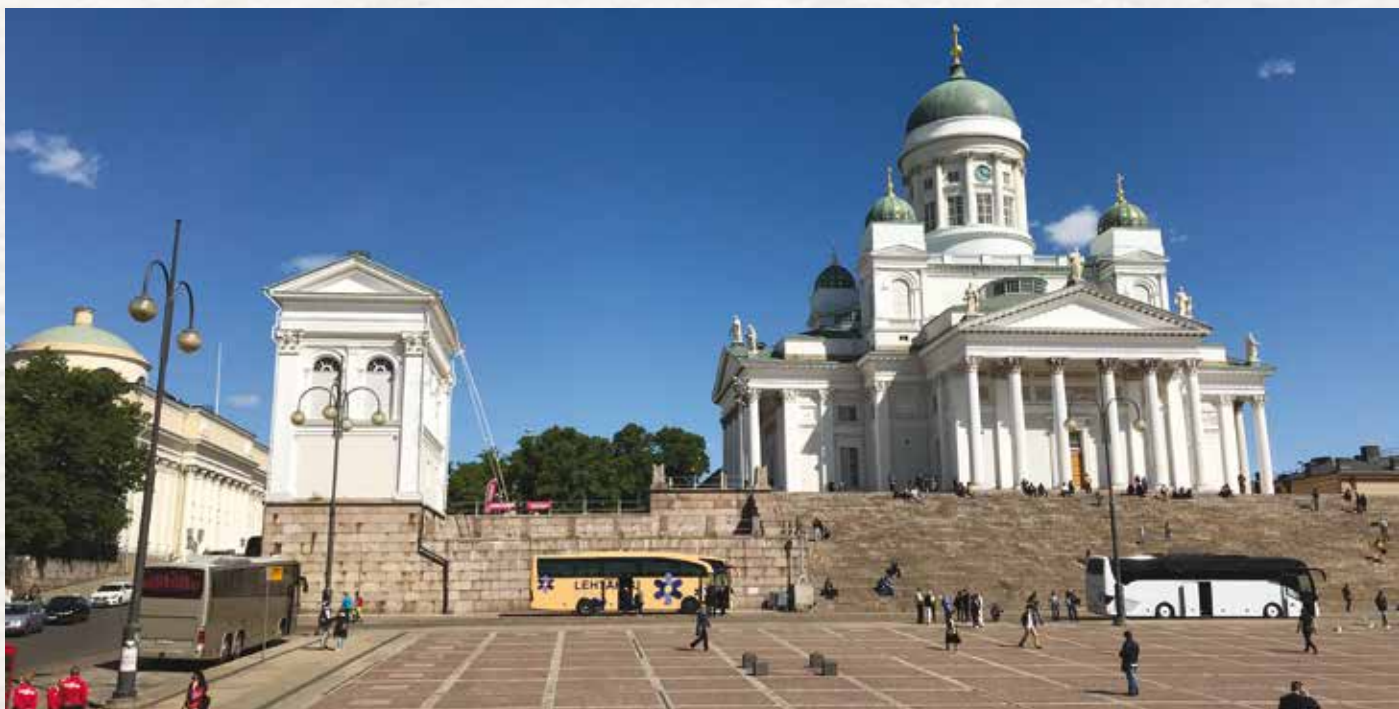
מנכ"ל

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

קבלת החלטות וזיקתה לשימור מורשת תרבותית בנויה עירית עמית-כהן

לשימור המורשת התרבותית היבטים רבים, כשלכל היבט כשלעצמו הגדרות ופרשנויות אינספור. למרות הריבוי והמגוון ישנו עניין אחד מאחד והוא הדרישה למיין, להפעיל שיקול דעת, לבחור ולהחליט בשלבים השונים המרכיבים את "מעשה השימור". מטרת הסקירה הפותחת של "אתרים המגזין 8" להציג תהליך מורכב זה של שיקול דעת והחלטה המתקבלת בסופו של דבר ואת צדדיהם השונים.

מילות מפתח: קבלת החלטות, שיקול דעת, המורשת התרבותית, הלסינקי

המטייל במרכז ההיסטורי של הלסינקי, בירתה של פינלנד, מגיע אל כיכרות, כנסיות, מבני תרבות וחינוך ומבני שלטון שחושפים את סיפורן של העיר ושל המדינה. בולטת במכלול זה כיכר הסנאט והמבנים ההיסטוריים המעטרים אותה. התצלומים המלווים סקירה זו מתארים את הכיכר, את תפקודה הציבורי ואת ההקפדה השימורית (צילמה: עירית עמית-כהן, יוני 2018). את הכיכר ורבים מהמבנים שסביבה תכנן האדריכל קרל לודוויג אנגל בעשור השני של המאה ה-19, בתקופה שבה הייתה פינלנד תחת חסותה של רוסיה (1809-1917). המכלול שימש באותן שנים מרכז מינהלי, דתי, תרבותי ושלטוני. הוא איבד ממעמדו לאחר שפינלנד זכתה בעצמאות, בשנת 1917.

מיקומו של המכלול, בכניסה להלסינקי מהים, משך אליו יזמים פרטיים שביקשו לרכוש את הקרקע, שהייתה בבעלות אנשים פרטיים, ולשנות את ייעודו ההיסטורי ממרכז שלטוני ותרבותי למרכז כלכלי. החשש מפגיעה בערכים ההיסטוריים והעיצוביים של המכלול הביא את רשויות המדינה לחפש דרכים להחזיר למבנים את התפקודים ההיסטוריים שלהם, ובד בבד להפוך את המתחם כולו לאטרקציה תיירותית. כדי לקדם את השינוי החליטו הרשויות להכריז על הקרקע

שימור המורשת התרבותית הבנויה משמעותו **התערבות** בהמשך קיומם של מבנים הנושאים ערכים - תרבותיים, אידיאולוגיים, היסטוריים, עיצוביים וחברתיים. להתערבות סיבות שונות: לנצל את תפקידו של הנכס לשקף תקופה, אירועים היסטוריים, דמויות, טכנולוגיות והמצאות, אורחות חיים ותפיסות עולם; לבטא באמצעות הבחירה לשמרו השקפה פוליטית; להבליט באמצעותו המשכיות ויציבות לאורך זמן; לחזק את זהותה של קהילה, את ייחודה ואת שונותה מקהילות אחרות; ומאז שלהי שנות השמונים של המאה ה-20 - להדגיש באמצעותו את אחריות דור ההווה לדורות הבאים ולדאוג לקיימותם של נכסי המורשת התרבותית. למגוון סיבות זה יש השלכות על מאפייניו של התהליך שיקבע בסופו של דבר איזה נכס מורשת תרבותית יישמר, ובאיזה אופן.

תהליך קבלת ההחלטות בשימור המורשת התרבותית הבנויה מתאפיין בהתלבטויות רבות. באלה בולטות בחירת הגורמים השותפים לתהליך - המוסדות, הרשויות וקבוצות אוכלוסייה שונות; התבחנים, הקטגוריות והקריטריונים שעל פיהם ייבחר הנכס לשימור; הפתרונות האפשריים לצמצום המתח המתקיים בין הקריאה לשמר נכס מורשת לבין צורכי הפיתוח; עיצוב הנכס המוכרז לשימור והמסרים המועברים באמצעותו; היכרות עם מכלול ההשלכות - הסביבתיות, החברתיות והכלכליות - של נכס מוכרז לשימור, והפעלת שיקול דעת: במה להתחשב, למה להתייחס וממה להתעלם.

והנכסים כרכוש של הסנאט, וגם לשתף את הציבור בהחלטה. בתהליך זה בלט רצונם של כל השותפים לשמור על אובייקטיביות מרבית ולהימנע מהבלטת יתר של היבט אחד על פניו של האחר. התוצאה היא מתחם פעיל, מתוכנן ומנוהל על ידי רשויות המדינה והעיר, מתחשב בכוחות השוק המניעים בו פעילות תיירותית ענפה, שגם הפך למקור גאוה לאוכלוסייה המקומית.

כיכר הסנאט בהלסינקי היא דוגמה לתהליך קבלת החלטות שהתאפיין בגישה ששילבה בין שימור הנכס ההיסטורי לבין ההכרה בצורך בפיתוח כלכלי, של הנכס או של סביבתו, ובהישענות על התכנון כאמצעי מתווך, כזה שתפקידו לגשר על מתח המתקיים בין השימור והפיתוח ולהציג לו פתרונות.

ככלל, **קבלת ההחלטות** היא תהליך מודע של בחירה מתוך כמה אפשרויות. המחליטים, בעלי העניין, מפעילים שיקול דעת בהתאם למידע שאספו ולכישורים שרכשו, בוחנים את מגוון האפשרויות, ובסופו של דבר מעמידים את החלטתם לבחירה. בתהליך זה יש העושים כל מאמץ לשמור על אובייקטיביות, ויש המושפעים מהשתייכותם הארגונית או הקהילתית, או נוטים להחליט על פי תפיסת עולמם. אחת הדרכים להימנע ממחלוקות היא הניסיון להגיע להסכמה רחבה. בשימור המורשת התרבותית הבנויה יש לתהליך קבלת ההחלטות, לשיקולים המועלים ולהעדפות היבטים אחדים:

בעידן של תמורות בשימור המורשת התרבותית הבנויה - את מי לשתף בהחלטה מה לשמר ואיך?

בתוספת הרביעית ל"חוק התכנון והבניה", סעיף 76א, תיקון תשנ"א, שרבים מכנים אותו "חוק השימור", מרובים הנושאים המדגישים את חשיבותו של שיקול הדעת בכל החלטה המתייחסת לשימור נכס ואתר. בתהליך קבלת ההחלטות יש לשיקול הדעת, לגורמים המחליטים, לעמדותיהם, למומחיותם ולתהליך עצמו חשיבות עצומה. דוגמה לניסיון של החוק להתמודד עם מצבים אלה היא הקביעה בדבר הרכבה של ועדת השימור, המתאפיין במכשג בין שני ממדים: הגופים השותפים ותפקידם הייצוגי, והמומחיות. בגופים השותפים נכללים שלושה: נציגי הרשות המקומית, הרשות המחוזית והציבור. אשר למומחיות נקבע כי בוועדה ישותפו בקיאים בנושאי שימור מבנים "במעמד של בעלי דעה מיעצת", ובקיאים בנושאי הנדסה ותכנון. אלא שבשנים האחרונות נושא המורשת התרבותית הבנויה ושימורה "משתייך" לא רק לאנשי מינהל, למתכננים, למהנדסים ולמומחים. משמעותו הציבורית מרחיבה את מעגל המתעניינים והמעוניינים להיות שותפים בהחלטה מה לשמר, איך, עבור מה ועבור מי. המאמר שלהלן מייצג תמורות אלה ואת הצורך לשתף בתהליך קבלת ההחלטות נציגים מכל רובדי הקהילה שבתחומה נמצאים נכסי המורשת התרבותית, והם אלה שמייצגים את זהותה.

**ערכים, אתרים ותפיסות: מעמד מורשת התרבות הוורנקולרית
הבנויה ביישובים הכפריים בישראל - המקרה של הקיבוץ
עירית עמית-כהן**

במשך עשרות שנים נתפס הקיבוץ כמותג ייחודי המשלב ערכי שוויון, שיתוף ועזרה הדדית עם הישגים כלכליים בחקלאות ובתעשייה. לייחודו של הקיבוץ יש ביטוי במתאר הפיזי שלו, במרחביו, בגניו, בשדרותיו, בשימושי הקרקע ובמבנים ציבוריים רבים המשקפים את עקרונותיו הערכיים ואת אורח החיים שאפיין אותו - בעיקר בעברו. כיום מבנים ונופים אלה הם נכסי מורשת הנושאים ערכים היסטוריים, תרבותיים, חברתיים ועיצוביים. מאז שנות התשעים עוברות על הקיבוצים תמורות מרחיקות לכת - בתפיסות הערכיות, במבנה הארגוני-כלכלי ובהרכב החברתי, והן משפיעות גם על התכנון המרחבי והחזות הפיזית של הנכסים והנופים, ומעמידות בסיכון נכסים ונופים אלה. ניתן לשער כי תיעוד הנכסים וניתוח ערכיהם התרבותיים, לצד בחינה של הפוטנציאל הכלכלי שלהם ומעורבות של האוכלוסייה בפיתוחם, יקדמו הנחיות לשימור ולפיתוח בר-קיימא של נכסים ונופים תרבותיים אלה.

פילוח מפתח: קיבוץ, מורשת תרבות ורנקולרית בנויה, ערכים, פיתוח כלכלי, גישות של אוכלוסייה

שינויים תפקודיים, אלא שלא פעם קורה שהתפקוד החדש אינו תואם את הערכים ההיסטוריים או העיצוביים של המבנה, אינו מתייחס אליהם וגם מדרדר את מצבו הפיזי.

לעיתים קרובות חברי הקיבוץ ו"המצטרפים החדשים" אינם מודעים לפוטנציאל הכלכלי של נכסי המורשת הבנויה הורנקולרית, ולכן אינם כוללים אותם בתוכניות השימור והפיתוח של הקיבוץ המתחדש. הואיל ונכסים אלה שכיחים בנוף ומצבם הפיזי מדרדר, היחס אליהם שלילי הן מצד חברי הקיבוצים והמצטרפים החדשים הן מצד רשויות התכנון. לפיכך חיוזק המודעות לזיקה שמתקיימת בין ערכם ההיסטורי של נכסים אלה לבין הפוטנציאל הכלכלי שלהם עשוי לשנות את מעמדם בעיני חברי הקיבוצים, ובעיני אלה המבקרים בקיבוץ או מבקשים להבליט את עברו הייחודי.

מטרה ומתודולוגיה

טרת מאמר זה היא לדון בתרומת המורשת הורנקולרית הבנויה לפיתוח הכלכלי של הקיבוצים בישראל באמצעות בחינה של מיקומם במרחב הקיבוצי והתאמתם לפיתוח תיירותי (מורשת ורנקולרית מתייחסת לא רק לאדריכלות ורנקולרית שבה האדריכל אינו מוכר או אינו מהווה גורם בתהליך הבנייה, אלא גם לשימושים יומיים. בין שימושים אלה נכללים גם מבנים שלהקמתם נבחר אדריכל ידוע שם. דוגמה בולטת לכך היא חדרי האוכל). מטרה זו היא חלק ממאמץ נרחב יותר לעודד את חברי הקיבוצים לפעול לשימור מורשתם התרבותית הבנויה. ברבים מהקיבוצים התבסס השכנוע עד כה על הבלטת הערך ההיסטורי של הנכסים ושל התרומה הערכית שלהם לזהות המקומית. אך יש גם דרך נוספת: הבלטת הקשרים בין הערך ההיסטורי והתרבותי לבין הפיתוח הכלכלי, והדגשה שפיתוח זה, גם אם הוא מופנה לקהלים שאינם מתגוררים בקיבוץ, אינו עומד בסתירה לאורח החיים שחברי הקיבוץ, ותיקים וחדשים כאחד, מבקשים לשמר. כדי להבין את חלקה של המורשת הורנקולרית בפיתוח הקיבוץ - גם בעבר, אך בעיקר בהווה - מאמר זה יציג הגדרות של מורשת ורנקולרית, יסביר את תרומתה לחשיפת ההיסטוריה של הקיבוץ,

הקדמה*

משך עשרות שנים נתפס הקיבוץ בישראל כצורת התיישבות ייחודית שאימצה את ערכי השוויון, שיתוף הפעולה והעזרה ההדדית לצד הישגים כלכליים משמעותיים בחקלאות ובתעשייה. לייחודיותו זו היה ביטוי בתכנון הפיזי שלו, בנופים, בשדרות העצים, בשימושי הקרקע החקלאיים ובמבנים הציבוריים הרבים, המשקפים כולם את עקרונות הקיבוץ, את ערכיו ואת אורח החיים הייחודי שלו. ככאלה אפשר להתייחס אל המבנים והנופים הללו כאל נכסי מורשת תרבותית המייצגים תפיסות אידיאולוגיות, חברתיות ותרבותיות, גישות תכנוניות ייחודיות, סגנון אדריכלי, דמויות ואירועים היסטוריים ואורחות חיים שרבים מהם עברו מן העולם.

בשלושים השנים האחרונות, בדומה למתרחש בעולם המערבי כולו, מופעלים על המרחב הכפרי לחצי עיור, והם מחוללים שינויים מרחיקי לכת ביישובים הכפריים - ובאלה גם הקיבוץ. השינויים באים לידי ביטוי בעקרונות שהקיבוץ התבסס עליהם, במבנה הכלכלי ובמרחק החברתי שלו, וגם בעיצוב זהותו. ללחצים יש סיבות אחדות: (א) הצמיחה המהירה של האוכלוסייה בישראל מאז שנות התשעים (עליית יהודי ברית המועצות לשעבר), שגרמה לעלייה בערך הקרקע המיועדת לפיתוח כלכלי, למגורים ולתשתיות; (ב) פיתוח עסקים לא חקלאיים; (ג) שינויים אידיאולוגיים בקרב הדורות "החדשים", השונים מאלה של מייסדי הקיבוץ, בעיקר בעקרונות השיתופיות והשוויוניות. לצד הירידה בחקלאות, העלייה בערך הקרקע והשינויים האידיאולוגיים קולטים הקיבוצים תושבים חדשים כחלק מהפיתוח הקהילתי. האוכלוסיות החדשות חפצות הן בבתי הן באיכות חיים גבוהה, וגם בהזדמנויות כלכליות חדשות. השינויים בקיבוץ משפיעים על התכנון המרחבי ועל המראה הפיזי שלו, ומעמידים בסכנה רבים מנכסי המורשת התרבותית המייצגים ערכים היסטוריים ואדריכליים. נכסים אלה משקפים בעיקר את "חיי היום-יום": טכנולוגיות ומבנים חקלאיים, אדריכלות ורנקולרית, חומרי בנייה מקומיים, מבני מגורים, מבני ציבור ששירתו את הקהילה הקיבוצית ומלאכות שעברו מן העולם. רק למעטים מהנכסים יש בולטות עיצובית או שהם נקשרים באירוע היסטורי יוצא דופן. אחדים מהם נהרסים, ואחרים ננטשים ומצבם הולך ומידרדר. חלק מהמבנים עוברים

* Amit-Cohen, Irit (2018). Values, sites and attitudes: The status of vernacular cultural built heritage in rural settlements in Israel. In Branka Sekaric (Ed.), Modern conservation, ICOMOS 6 (pp. 239-246). Belgrade: ICOMOS and the Ministry of Education of Serbia, (ISBN:2334-9239).

האידיאולוגיה ואורחות החיים, יתאר את מרחב הקיבוץ, את החלוקה לשימושי קרקע ואת פריסת המורשת התרבותית הוורנקולרית, ויעריך את אפשרויות הפיתוח התיירותי של נכסי מורשת אלו. כדי לבחון את הקשרים בין מיקום נכסי המורשת התרבותית הוורנקולרית לבין פוטנציאל הפיתוח התיירותי שלהם נערך סקר בחמישה קיבוצים שנוסדו לפני שנת 1948 ומייצגים את פריסת הקיבוצים במרחב הישראלי: שניים בצפון, שניים במרכז ואחד בדרום. בקיבוצים אלה רואיינו 123 חברים. עמדות החברים כלפי שימור המורשת התרבותית הבנויה ואפשרויות הפיתוח התיירותי נבדקו באמצעות ראיונות אישיים שנערכו בחודשים ינואר-אפריל 2017 עם חברים ועם מתיישבים שאינם חברים ומתגוררים בקיבוץ, בעיקר בשכונות ההרחבה. המראיינים בכל קיבוץ נחלקו לשלוש קבוצות: חברים שנולדו בקיבוץ - גילאי 20-40; חברים שנולדו בקיבוץ - גילאי 40 ומעלה; מתיישבים (שאינם חברי קיבוץ) - גילאי 20 ומעלה.

מורשת ורנקולרית בנויה ומעמדה במרחב הכפרי

ל חשיבותה של המורשת הוורנקולרית עמדו החוקרים גרוטס וברסי בספרם משנת 1997: "נוף רגיל, יום-יומי, המסמל את האינטראקציה שבין האדם למקום; בין קבוצה חברתית לבין המרחב השייך לה, והקבוצה מתייחסת אליו כאל גורם המעצב את זהותה המשותפת" (Groth & Bressi, 1997: 1).

את הנימוקים לשימור נכסים ורנקולריים מציגה ההחלטה שקיבלה איקומוס (ICOMOS - הוועדה הבין-לאומית למונומנטים ולאתרים) בשנת 1999 - לאמץ אמנה חדשה בדבר ההגנה על נופים ואתרים ורנקולריים. הצורך באמנה נפרדת הוסבר בפסקתה הפותחת:

חשיבותה של המורשת הוורנקולרית הבנויה נובעת מתפקידה לבטא קהילה ותרבותה, את הקשר בינה לבין הנופים והנכסים שהם בבעלותה או מזוהים עימה, ובו-זמנית, גם לבטא את הגיוון התרבותי בעולם. הבנייה הוורנקולרית מבטאת לא רק את המתאר הפיזי של יישובים, מבנים וסביבתם, אלא גם את האופן שבו הקהילה משתמשת בהם, ובאמצעותם מציגה את המסורות, האידיאולוגיות והתרבות הלא-מוחשית שלה (האמנה של המורשת הוורנקולרית הבנויה, 1999: 2).

מאז הפצת המסמך פיתחו מדינות נוספות מודעות רבה יותר למורשתן הוורנקולרית, במיוחד באזורים הכפריים שבהם קיימים מבנים המייצגים עבודה חקלאית, טכנולוגיות, מסורות ואורחות חיים. חלק מהנכסים נותרו במרחב כמונומנטים שכל תפקידם להנציח את העבר, ואילו אחרים הפכו לאתרי תיירות או קיבלו שימוש תרבותי וכלכלי אחר (Birnbau, 2005; Lane, 1993; Marshall, 1981; 1989-). מאז שנות התשעים התרחב המחקר על שרידים היסטוריים במרחב כפרי, והוא מתמקד בשלוש סוגיות עיקריות:

(1) התפקיד הייצוגי של השרידים, הסמלים שהם מייצגים והערכים שהם מבטאים (עמית-כהן, 2006; Jackson, 2004; Amit-Cohen, 1979; Meinig, 1997; 1994); (2) מיקומם ופיזורם של השרידים במרחב (Abbott, 1993; Amit-Cohen, 2005a); (3) השינויים התפקודיים שחלו בנכסים ושילובם בפיתוח ובהתחדשות הכפרית (עמית-כהן, 2006; Graham, Ashworth, & Tunbridge, 1999). ההחלטות בדבר בחירת אובייקטים של מורשת וורנקולרית בנויה, השארתם בנוף ושילובם בפיתוח הכפרי מתבססות על שלושה גורמים: 1. חיוק הזהות ברמה הקהילתית והארצית (Antrop, 2005; Ashworth, 1994).

2. שימור למטרות כלכליות: ניצול נפח המבנה הישן לתפקודים חדשים; התייחסות לערך התרבותי של המבנים ההיסטוריים כאל "ערך מוסף" התורם לא רק לערך של הנכס עצמו אלא גם לערך הכלכלי של התפקוד החדש שנבחר עבורו (Xavier, 2004). נושא זה נחקר בהרחבה, במיוחד באתרי תיירות ובשימושם של המבנים ההיסטוריים למטרות פנאי ובידור (Ashworth & Tunbridge, 1990). בעשרים השנים האחרונות נצפו שינויים תפקודיים נוספים במבנים היסטוריים במרחב הכפרי, ביקוש למגורים במבנים היסטוריים, ניצול המבנים למשרדים בדמי שכירות גבוהים עבור חברות ניהול ומגוון שירותים כלכליים - בנקים, יחסי ציבור ועוד (Amit-Cohen, 2005b; Leichenko, 2001; Coulson, & Listokin, 2001). אמנם תהליך זה הוא גם חלק מביקוש הולך וגדל למגורים באזור הפרברים, בעיקר מצד אוכלוסייה המשתייכת למעמד הבינוני, אלא שהבחירה במבני מורשת תרבותית מייצגת עניין נוסף: נכונות להשקיע בנכס מורשת תרבותית ולשמרו בגלל מאפייניו הייצוגיים (Wilson, 2004).

3. שימור ממניעים פוליטיים לצורך קידום אינטרסים וסמכויות של קבוצה מסוימת, ייצוג האידיאולוגיה שלה או האדרת מעשיה ומונהיגיה כדי שייזכרו גם בעתיד (Duncan & Lev, 1993; Young, 1989).

מעמדם של שלושת הגורמים אינו זהה, והשפעתם משתנה מעת לעת עקב שינויים בגישות ממסדיות ובתפיסות תכנוניות. הביקוש לנכסים ההיסטוריים הוורנקולריים תלוי בסיפורם ההיסטורי, בחזותם ובבולטות שלהם במרחב, במצבם הפיזי, בהשקעה הנדרשת כדי לשמרם ובמידת התאמתם לשימושים החדשים. עם זאת, כמו בנכסי המורשת התרבותית המונומנטליים עוצרי הנשימה, גם בנכסים יום-יומיים אלה יש לסיפור ההיסטורי ולערכים התרבותיים והחברתיים שהם מייצגים חשיבות המצדיקה את שימורם.

האמנה הישראלית שחברה בשנת 1990 על סמך האמנות העולמיות והמדיניות שפורסמו במחצית השנייה של המאה ה-20, ואומצה שנה אחר כך על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל¹, כללה בשבעת הקריטריונים לבחירת מבני המורשת הראויים לשימור גם התייחסות למורשת הוורנקולרית. אמנם הדגש המרכזי באמנה היה

¹ אז בשמה הקודם - המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות.

איור 2. חצר משק בכניסה לקבוצת כנרת. עירית עסית-כהן, 2017

של נוף ורנקולרי זה מקנה לו מעמד של "כרטיס הביקור" לכל מי שנכנס לקיבוץ, חבר ומבקר כאחד. הוא משקף לא רק את הבסיס הכלכלי של הקיבוץ, אלא מסמל את האידיאולוגיה הקיבוצית - את ערכיה ואת העקרונות שהיו היסודות להקמת הקיבוץ (איור 2).

סקר שדה שנעשה במרחב קיבוצי המחקר, ושווה בראיונות עם המתגוררים בקיבוץ, חברים ומתיישבים חדשים, מראה כי את אתרי המורשת התרבותית בקיבוצים אפשר לחלק לשתי קבוצות מרכזיות, שכוללות יחד שלוש קטגוריות:

1. נופים ונכסים ציבוריים:

- "נופים ונכסים לאומיים" המגלים זיכרונות (קולקטיביים) לאומיים.
- "נופים ונכסים אידיאולוגיים" המשקפים את האידיאולוגיה והייחודיות של התנועה הקיבוצית.

2. נופים ונכסים מקומיים:

- נופים ונכסים המשקפים זיכרונות אישיים הקשורים באירועים היסטוריים, בביורפיות ובסיפורים של כל קיבוץ וקיבוץ (עמית-כהן, 2014).

בנופים ובנכסים **הלאומיים** נכללים מבני שמירה וביטחון; תשתיות מים - מגדלי מים, בריכות מים ומערכות השקיה; אתרים ארכיאולוגיים בשטחים פתוחים; אתרי הנצחה; נכסים הנקשרים בדמויות שזכו למעמד לאומי הודות לפועלם עבור המדינה והעם.

בנופים ובנכסים **האידיאולוגיים** נכללים אלה שמשקפים את האידיאולוגיה של התנועה הקיבוצית, ובה עקרונות וערכים דוגמת שיתוף פעולה, שוויון, ערבות הדדית, עזרה הדדית, חינוך ילדים ועבודה עצמאית שאינה נסמכת על כוח עבודה שכיר. בקטגוריה זו נכללים חדרי אוכל, מבנים חקלאיים, מבני תעשייה ובתי מלאכה, מבני חינוך, בתי ילדים, גינות ומרחבים פתוחים, וגם השטחים החקלאיים.

בנופים **המקומיים** נכללים אתרים המשקפים את המורשת המקומית של כל קיבוץ. באלה: אתר ההתיישבות הראשון; מבנים בסגנונות ייחודיים או שימוש בטכנולוגיות בנייה ייחודיות, גינות

על הנכס הבודד או האתר שהם עדות לסגנון בנייה ייחודי, לאירוע בעל חשיבות היסטורית, לאדם או קבוצה שבלטו בעשייתם, אך בהגדרותיה היא כללה גם את הנכס והאתר שמייצגים תקופה, את טכניקות הבנייה והשימוש בחומרים - שהם חלק בלתי נפרד ממנה (האמנה הישראלית לשימור מבנים ואתרים, תש"ן-1991, 1995). להדגשות אלה הייתה השפעה מועטה על רשויות התכנון, וכמו במדינות אחרות בולטת במרחב הישראלי ההזנחה של המורשת הורנקולרית באזורים עירוניים וכפריים כאחד. על הסיבות שנמנו לעיל מתווסף נימוק נוסף - העדפת שימורו של הנכס הבודד, המונומנטלי, למען יוסיף להתקיים בדורות הבאים בגלל תפקידו לייצג סגנון, אירוע היסטורי, דמויות ואידיאולוגיה יוצאי דופן שלוקחים חלק מרכזי בהבניית הזיכרון הלאומי. העדפה זאת גורמת להיעלמותן של מסורות בנייה, מלאכות ואורחות חיים שהמבנים ההיסטוריים חושפים, להידרדרות במצבם הפיזי של המבנים עצמם, ולחיצוק התפיסה בקרב רשויות תכנון ורשויות מקומיות ולפיה "ישן זה מכוער".

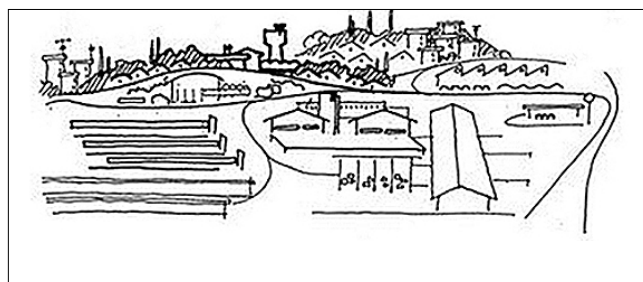
הקיבוצים אינם שונים מרשויות אלה, ונכסי המורשת התרבותית הורנקולרית המצויים במרחבם כמעט שאינם זוכים להתייחסות ולשימור. אם נכסי הבנייה הורנקולרית בקיבוצים משקפים את "דמותה והתפתחותה החברתית והתרבותית של ישראל", כפי שמדגישה האמנה הישראלית, הרי חשוב לשמרם, ויתרה מכך, לכלול אותם בתהליכי התכנון והפיתוח המתחוללים כיום בקיבוצים המתחדשים.

המורשת התרבותית הבנויה: הכריסה והמיקום במרחב הפיזי הקיבוצי

בקיבוצים בישראל יש מספר רב של מבנים בעלי ערכים היסטוריים ואדריכליים המייצגים זיכרונות מגוונים. חלקם נקשרים בסיפור המקומי של כל קיבוץ וקיבוץ; חלקם מייצגים אידיאולוגיה של התנועות הקיבוציות; וחלקם לוקחים חלק בעיצובו של הזיכרון הלאומי.

איור של קיבוץ שצייר שמואל ביקלס, אדריכל וחבר קיבוץ בשנות השישים של המאה ה-20, חושף את המורשת התרבותית הבנויה הקיבוצית (איור 1). הנכסים כולם ורנקולריים, ונכללים בהם מבנים חקלאיים, מבני תעשייה ומגורים, מגדל מים, חדר אוכל ונוף חקלאי - שדות, מטעים והנוף הירוק הפתוח במרקם הבנוי.

למורשת הורנקולרית יש ייצוג גם במרחב הכלכלי של הקיבוץ, "חצר המשק", שממוקמת ברבים מהמקרים בכניסה לקיבוץ. מיקומו

איור 1. מראה הקיבוץ (Bickels, 1961: 12)

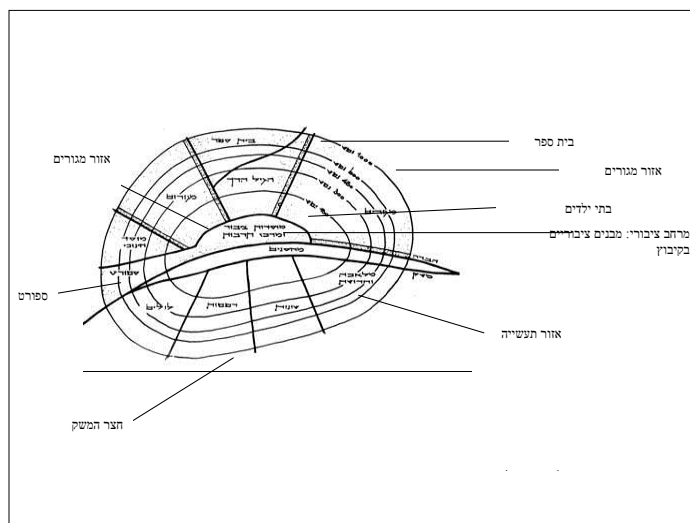
איור 4. הדשא המרכזי בקיבוץ רמת דוד. עיריית עמית-כהן, 2017

איור 5. קיבוץ מרחביה: המרחב הציבורי, הדשא המרכזי וחדר האוכל, אשר אינו מתפקד ככזה. עיריית עמית-כהן, 2017

איור 6. מגדל המים בקיבוץ נגבה. עיריית עמית-כהן, 2017

איור 3. מיקום של המורשת הוורנקולרית במרחב הקיבוץ. (פיינמסר, 1984)

הנצחה, מבנים הקשורים לאירועים או לאנשים מקומיים ונוף המשוך לזיכרון המקומי. כל אחת מהקטגוריות הללו מתאפיינת בפריסה ובמיקום מסוימים במרחב הקיבוץ. איור 3 מציג חלוקה זו.

המורשת הוורנקולרית של הקיבוץ ומיקומה

ופים ונכסים המשקפים את האידאולוגיה הקיבוצית ממוקמים בשני אזורים:

1. המרחב הציבורי של הקיבוץ ו"הדשא המרכזי", הממוקם בסמוך לחדר האוכל: אזור זה כולל את בתי הילדים, את המזכירות ואת "מבנה הביטחון" (מבנה הבטון הראשון ברבים מהקיבוצים, שנועד לשכן את הילדים). במדשאה הגדולה ניתן למצוא מונומנטים (של אומנים פיסול מקומיים או של אומנים ידועים אחרים) ועצים - רבים מהם ניטעו בשנים הראשונות של הקיבוץ (איור 4). בתי הילדים ממוקמים בשולי מרחב זה. עוד נמצא בו חדר האוכל (איור 5), ולעיתים לצד חדר האוכל "החדש" (שנבנה לרוב בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים, בטרם המשבר הקיבוצי) נמצא חדר האוכל "הישן". אולם או בית תרבות, חדר זיכרון או גינת זיכרון ממוקמים גם הם באזור זה.
 2. חצר המשק של הקיבוץ: ברוב הקיבוצים אזור זה ממוקם בכניסה לקיבוץ, ונמצאים בו הסילו (מגדל החמצה), מגדל המים (איור 6), רפתות, אסמים, מחסנים, סככות ובתי מלאכה. כפי שצוין לעיל, במשך שנים רבות זה היה כרטיס הביקור של הקיבוץ, שביטא את העקרונות המרכזיים שהיו הבסיס להקמתו ולקיומו.
- כיום, בשל נפחם של המבנים ופריסתם הרחבה, רבים מהמבנים בשני אזורים אלה מוקצים לתפקודים חדשים, חלקם אף עבור יזמים שאינם מתגוררים בקיבוץ (מבנים לאחסון, בתי מלאכה, מוסכים וגם חדר האוכל). קורה לא פעם שהתפקודים החדשים מקנים למבנים את חזותם המוזנחת ומוזרים את הידרדרותם (איור 4 לעיל).

לנוף הלאומי של הקיבוץ אין מיקום ברור. אתרים ארכיאולוגיים או שדות קרב ממוקמים לרוב מחוץ לקיבוץ. מגדל המים, שבמקרים רבים נקשרים בו אירועים היסטוריים, ממוקם בחצר המשק. מבנים שנועדו לייצג אירוע או אדם בעל חשיבות לאומית ממוקמים בדרך כלל במרחב הציבורי של הקיבוץ. יש שיימצא מבנה היסטורי (סטודיו, חדר פרטי) שמייצג זיכרון מקומי-אינטימי של חברי הקיבוץ באזור המגורים, אזור שמשויך למרחב הפרטי-הקיבוצי.

הנוף המקומי של הקיבוץ ממוקם בפאתי המרחב הציבורי של הקיבוץ, והוא מפריד בדרך כלל בין חצר המשק לבין מרחב המגורים, כדי להבטיח את הפרטיות ואיכות הסביבה של האחרונים. עד שהוא תהליך ההפרטה בקיבוצים התאפיינו אזורי המגורים במבנים נמוכים - בודדים או טוריים, בגינות ללא גדרות ובמדרכות צרות. שמה של כל שכונה ציין אז ומציין גם היום אירוע מקומי שהוא חלק מזיכרונות הקיבוץ.

המיקום וההשלכות על הפיתוח התיירותי: גישות של אוכלוסיית הקיבוץ

שלוש קבוצות המרואיינים שהשתתפו במחקר נשאלו שאלות אחדות שנועדו לחשוף את גישתם לסוגיית שימורם של אתרי המורשת התרבותית הבנויה בקיבוץ והפיתוח התיירותי. כן הוסבר לכל הקבוצות כי מדובר בפעילות כלכלית שתמומן על ידי המשתמשים, אלא שהסדרי המימון יהיו שונים למבקרים ולתושבי הקיבוץ:

1. תארו את גישתכם (מודעות לשימור ונכונות לגלות מעורבות) כלפי שימור (פיזי) של אתרי מורשת היסטוריים בקיבוצכם: חיובית/ניטרלית/שלילית.
2. מהו המיקום המועדף עליכם לפיתוח תיירותי: במרחב הציבורי

- של הקיבוץ; בחצר המשק של הקיבוץ; בנקודת ההתיישבות הראשונה/בראשיתו של הקיבוץ; בפאתי הקיבוץ; או שמה המיקום אינו חשוב?
3. מה היא הפעילות התיירותית המועדפת עליכם באתר שהוחלט לשמרו: פעילות תיירותית המתאפיינת בפיתוח כלכלי-מסחרי, פנאי, בידור, מלונאות, הסעדה; פעילות חינוכית-תרבותית (מוזיאון, חדר הנצחה, ספרייה ומרכז חינוכי)?
4. מבין הפעילויות הבאות הקשורות לשימור ולפיתוח התיירות באתרים שהוכרו לשימור בקיבוצכם, באיזו פעילות הייתם בוחרים לקחת חלק (לעבוד בה/להיות שותפים בהפעלתה): פעילות תיירותית כלכלית-מסחרית, פנאי, בידור, הסעדה, מלונאות; או פעילויות חינוכיות-תרבותיות (מוזיאון, חדר הנצחה, ספרייה ומרכז חינוכי)?
- הממצאים בדבר המודעות והמעורבות של האוכלוסייה ותפיסתה את השימור והפיתוח התיירותי באתרי המורשת התרבותית הבנויה מוצגים בשתי טבלאות:
- טבלה 1: תשובות לשאלות 1, 2 ו-3.
- טבלה 2: תשובות לשאלה 4.

1. **בתשובות לשאלות בדבר גישת התושבים לאתרי מורשת התרבות הבנויה (טבלה 1)**, נצפו פערים בין האוכלוסיות שנבדקו. 64% מאוכלוסיית ילידי הקיבוץ (גילאי 41+) תמכו בשימור, ורק רק 15% מהאוכלוסייה הצעירה יותר (גילאי 20-40) תמכו בו; 52% לא התייחסו לנושא ולא השיבו לשאלה. "המצטרפים החדשים" שהגיעו לקיבוצים רק בעשור האחרון היו קרובים בעמדתם לקבוצת גילאי 41+ אשר נולדו בקיבוץ - 58% תמכו בשימור.

זיקה למאפייני פיתוח התיירות		קשר בין הפעילות התיירותית ומיקומו של האתר השמור			גישה לשימור			קבוצות אוכלוסייה
פיתוח כלכלי-מסחרי, פנאי, בידור ופיתוח תיירותי	פיתוח כלכלי-חינוכי-תרבותי	לא חשוב	בחצר	במרחב הציבורי	שליטת	ניטרלית	חיובית	
70	30	31	47	22	14	22	64	41+ נולדו בקיבוץ 18%
8	92	25	55	20	52	33	15	40-20 נולדו בקיבוץ 36%
18	82	16	61	23	30	12	58	מצטרפים חדשים (לא נולדו בקיבוץ) 42%

טבלה 1. הזיקה של האוכלוסייה בקיבוצים לשימור ולפיתוח תיירותי (%)

2. בתשובות לשאלה על הקשר בין פעילויות המשלבות שימור, פיתוח

תיירותי ומיקום אתר המורשת, 47% מקרב ילידי הקיבוץ הביעו העדפה ברורה לפעילות תיירותית באתרי מורשת אשר ימוקמו "רק לא בלב הקיבוץ, יש להשאיר את 'המרחב הציבורי' לצורכי הקיבוץ" (חבר קיבוץ בן 51, 13 במרץ 2017). "זהו מרחב שהוא חלק מרחיב הפרטיים" (חבר קיבוץ, בן 36, 15 במרץ 2017). "לאיטלקים יש את האקרופוליס שלהם, לנו - יש את הדשא המרכזי ואת המבנים שמשקפים את הייחודיות הפנימית שלנו" (חבר קיבוץ בן 71, 3 באפריל 2017). במילים אחרות, מנקודת מבטם המרכזי ההיסטורי של הקיבוץ ראוי לפיתוח תיירותי בשל חשיבותו ומעמדו - הוא משקף את האידיאולוגיה של הקיבוץ, אבל הפיתוח נועד לחברי הקיבוץ, לא למי שאינו מתגורר במרחב הקיבוץ. כזוהי היא צריך להתמקד בפיתוח חינוכי-תרבותי. חצר המשק נראית להם כראויה ביותר לפיתוח תיירותי כמו מסחר, מלונאות והסעדה שמיועד גם למבקרים. צעירים שנולדו בקיבוץ (גילאי 20-40) העדיפו גם הם לשמר את המרכז ההיסטורי של הקיבוץ. כמו בני ה-41 הם העדיפו פיתוח תיירותי של מסחר, פנאי, בידור, מלונאות, והסעדה בחצר המשק (55%); המצטרפים החדשים, גם אם קיבלו בברכה את הפעילות הכלכלית-תיירותית במורשת הבנויה, העדיפו כמו שתי קבוצות החברים את פיתוח הנכסים ההיסטוריים שנמצאים בפאתי הקיבוץ - בעיקר באזור חצר המשק.

3. בכל הנוגע לסוג הפעילות התיירותית באתר השמור, בלי להתייחס

למיקום, בני ה-41 שנולדו בקיבוץ העדיפו פיתוח כלכלי הקשור לפעילות חינוכי-תרבותית (70%); בני דור הצעיר שנולדו בקיבוץ (20-40), וכך גם המצטרפים החדשים, העדיפו פעילות תיירותית

שמייצגת פנאי, בידור ומסחר (92%-82% בהתאמה), וכפי שאמר מצטרף לקיבוץ בן 42 שמתגורר בשכונת הרחבה: "הייתי רוצה להישאר ולבלות את זמני ככל שאוכל במסגרת הקיבוץ, שהפך לבית החדש שלי" (22 במרץ, 2017).

4. טבלה 2 מתייחסת לרצונה של האוכלוסייה לקחת חלק פעיל

בתהליך הפיתוח. מצטרפים חדשים לקיבוצים העדיפו פעילות תיירותית של מסחר, פנאי, בידור, מלונאות, הסעדה. הם לא הביעו עניין רב בפעילות כלכלית-חינוכית-תרבותית כמו גלריות או מוזיאונים שהכניסה אליהם כרוכה בתשלום. המרואיינים בגילאי 41+ שנולדו בקיבוץ ביקשו להיות מעורבים בעיקר בפעילות כלכלית הקשורה לנושאים חינוכיים ותרבותיים. העדפתם של בני הדור הצעיר (20-40) שנולדו בקיבוץ דמתה לזו של המצטרפים. הם הביעו עניין בפעילויות כלכליות הקשורות לפיתוח תיירות של מסחר, פנאי, בידור, מלונאות, הסעדה. "הקיבוץ שינה את פניו, ואם בעולם שמחים לגור בבית בוץ שחלוצים התגוררו בו, למה שלא נקדם זאת גם בקיבוץ שלי?" (חבר קיבוץ בן 31, 22 במרץ 2017).

סיכום ומסקנות

כלל, נכסים בנויים מוכרזים אתרי מורשת תרבותית בנויה בגלל תפקידם לייצג את העבר, את הסיפור האישי ואת הזיכרון הקולקטיבי (איור 7). ההכרה שלא כל שריד אפשר לשמר מחייבת את מקבלי ההחלטות לבחון את נכסי המורשת, לסננם, לסווגם, ועל פי קריטריונים לבחור את הנכס הראוי להישמר. תהליך זה איננו אחיד, והקריטריונים שלאורם האתרים נבחרים שונים מקהילה אחת לאחרת.

פעילות	נולדו בקיבוץ +41	נולדו בקיבוץ 20-40	מצטרפים
כלכלי-מסחרי	27%	27%	48%
40-20 נולדו בידור פנאי	20%	42%	33%
כלכלי-חינוכי-תרבותי	53%	31%	19%
סה"כ (%)	100%	100%	100%

טבלה 2. פעילויות תיירותיות מסוגים שונים באתרי מורשת משומרים, שתושבי הקיבוץ מוכנים להיות מעורבים בהן (%)

יש קהילות שלא יסתפקו בערכים ההיסטוריים והעיצוביים ויכללו בקריטריונים לשימור את נדירות התופעה, את הבולטות היוצאת דופן, את המצב הפיזי של הנכס, את המיקום שלו ואת התאמתו לתוכניות פיתוח: הרחבה של יישוב, תכנון מחודש ושינוי בשימושי קרקע. עם זאת, הערכים והקריטריונים האלה אינם מספיקים, ויש מקום לבחון את הזיקה של האוכלוסייה לנכס המוכרז לשימור. בחינה זו נתמכת בתפיסות עולם המאפיינות את המאה ה-21, ובאלה מודעות גדלה לאיכות החיים והסביבה, ביקוש לפעילויות פנאי ותרבות, הדגשת השונות והאחריות שקהילת ההווה לוקחת על עצמה עבור דורות העתיד - הדאגה לפיתוח בר-קיימא.

הקשרים המתקיימים בין הקריאה לשימור המורשת התרבותית לבין תפיסות העולם העכשוויות מתבססים על תפקידיהם של נכסי המורשת התרבותית, ובאלה: (1) תפקידם לשקף את העבר ולתווך בינו לבין קהילת ההווה וזיכרונותיה; (2) חלקם בהנעת תהליכים חברתיים ותרומתם ליצירת גאווה מקומית: ככל שהאוכלוסייה מודעת יותר לנכסי המורשת שלה, כך היא מעורבת יותר בעיצוב סביבתה; (3) ערכם הכלכלי - נוכחותם הפיזית במרחב ומיקומם מאפשרים להם להשתלב בתכנון מחודש, בהתחדשות של מרקמים בנויים ובפיתוח כלכלי.

מאמר זה התמקד במורשת התרבותית הורנקולרית, הנכסים והנופים היום-יומיים שהם חלק בלתי נפרד מהמרחב הפיזי הקיבוצי. ההשערה המרכזית במחקר הייתה שלהבדלים הדמוגרפיים בין תושבי הקיבוץ (גיל, מקום לידה, חבר קיבוץ או מצטרף חדש שמתגורר ב"הרחבה") יש השפעה על גישת הקהילה הקיבוצית לשימור נכסי ההיסטוריים היום-יומיים, להתאמתם ולפיתוח כלכלי-תיירותי.

לגישת הקהילה לשימור נכסי מורשת תרבותית ולפיתוח התיירות יש היבטים שונים. במחקר זה נבחנו נכונות לשמר מורשת ורנקולרית, מעורבות בפיתוח הכלכלי, והזיקה המתקיימת בין הנכונות והמעורבות בפיתוח התיירותי לבין סוג הפעילות התיירותית ומיקום נכסי המורשת התרבותית במרחב הקיבוצי. השערה זו התבססה על ההכרה שהוותיקים בחברי הקיבוץ קשורים קשר הדוק יותר להיסטוריה המקומית, לאידיאולוגיה ולעקרונות שלאורם נוסד הקיבוץ. החברים הצעירים יותר, אשר חווים את השינויים והתמורות בקיבוץ, וכך גם המצטרפים החדשים (שלא נולדו בקיבוץ), יהיו מעורבים יותר בפיתוח הכלכלי של היישוב, יתעניינו פחות בערכים ההיסטוריים ויותר במיקום הנכסים במרחב הקיבוצי. בחינת הממצאים שהוצגו בטבלאות 1 ו-2 מצביעה על כמה מסקנות:

- יש הבדל בין שלוש קבוצות האוכלוסייה שהשתתפו במחקר: "הוותיקים" (+41) שנולדו בקיבוץ מכירים היטב את נכסיהם ההיסטוריים, את תפקידם לבטא את האידאולוגיה של התנועה הקיבוצית ואת האירועים הנקשרים בהם - את אלה שתורמים להבניית הזיכרון הלאומי ואת אלה שנקשרים בזיכרון המקומי, האינטימי, של כל קיבוץ וקיבוץ. יחסם לנכסים הורנקולריים זהה ליחסם לנכסים המונומנטליים הנקשרים באירוע ובדמות יוצאי דופן או בולטים בעיצובם האדריכלי.

זהו יחס נוסטלגי המלווה בהערכה ובהכרה בחשיבותם. 2. הצעירים שנולדו בקיבוץ, בני 20-40, גם אם הם מתעניינים באירועים ההיסטוריים ומכירים את האידאולוגיה הקיבוצית, אינם מתגעגעים אליהם. מבחינתם זהו סיפור היסטורי רחוק. התושבים החדשים שהצטרפו לקיבוצים מכירים את ההיסטוריה של הקיבוץ במידה מועטה (רק מעטים מהנשאלים בקבוצה זו הודו שהם מתעניינים בהיסטוריה של הקיבוץ שהם מתגוררים בו). בשתי הקבוצות הדיון בערכים ההיסטוריים ובתפקידם של נכסי המורשת התרבותית לייצגם היה מועט ביותר. לעומת זאת, שתי הקבוצות גילו עניין בהבחנות בין נכסי מורשת תרבותית המייצגים אירוע או עיצוב אדריכלי יוצאי דופן לבין נכסים ורנקולריים, במיקום ובפוטנציאל לפיתוח תיירותי.

3. הוותיקים, נושאי הזיכרונות האישיים, מעוניינים בשימור אתרי מורשת התרבות הורנקולרית הבנויה כאמצעי לשימור הסיפור ההיסטורי המקומי (הזיכרונות האישיים של הקיבוץ); לפיכך הם מעדיפים לקיים בנכסי המורשת התרבותית פעילויות הקשורות לחינוך ולתרבות. הם רוצים להיות מעורבים בפעילות שכזו, בין השאר משום שלחלק ניכר מחברי קבוצה זו, בני ה-65+, יש זמן פנוי ורצון להתנדב.

4. המצטרפים החדשים יחסם לשימור חיובי, בדומה לחברים בני ה-41, אך מסיבות שונות. השימור מחזק את החלטתם לעזוב סביבה עירונית ולחיות בסביבה כפרית שהיא בעלת מאפיינים חברתיים ותרבותיים, ובאלה נכללים גם געגועים לעבר. על אף ריחוקם מההיסטוריה של הקיבוץ ומהזיכרונות האינטימיים ואף הלאומיים שלו, הם מכירים בתרומה שיש לנוכחות של אותו "עבר" לחיפושיהם אחרי איכות חיים ולהחלטה להתגורר בקיבוץ.

5. בכל שלוש הקבוצות בלטה העדפה לייעד את נכסי המורשת התרבותית שבלב הקיבוץ לפיתוח חינוכי-תרבותי, ואילו את הפעילויות הקשורות במסחר, בבילוי, במלונאות ובהסעדה לדחוק לפאתי הקיבוץ, בעיקר לחצר המשק. ההבדל בין הקבוצות היה במניעים: אצל חברי הקיבוץ בני ה-41 את הזיקה בין מיקום נכסי המורשת התרבותית לבין סוג הפיתוח התיירותי הכתיבו הרגש והנוסטלגיה. הם העדיפו לייעד את המרחב הציבורי ואת נכסי המורשת שבו לפעילות חינוכית-תרבותית, כזו שמיועדת בעיקר לאוכלוסיית הקיבוץ. ההעדפה זו מקורה לא רק בצורכי נגישות, בהכרה שמדובר במרכז הקיבוץ, אלא ברצונם לא לעודד פיתוח כלכלי שתהיה לו השפעה שלילית על אורח החיים ביישוב הקיבוצי ועל הדימוי שלו. גישתם זו מסבירה את העדפתם לקיים פעילויות כלכליות-תיירותיות הנקשרות במסחר, בפנאי, בבידור ובמלונאות באתרים שהוכרזו לשימור בפאתי הקיבוץ. לתפיסתם, אזור חצר המשק מתאים לפיתוח מסוג זה. העדפתם של חברי הקיבוץ בני ה-20-40, וכן של המצטרפים החדשים, לקדם פיתוח חינוכי-תרבותי במרחב

איור 7. עיצובו של זיכרון בקיבוץ נען: הקטר ההיסטורי שהפך למשחק בגן המשחקים. עיריית עמית-כהן

ולפיתוח כלכלי-תיירותי. ההבדלים בין הקבוצות באים לביטוי ברמת ההיכרות עם ההיסטוריה של הנכס, ביחס הרגשי שמפתחת כל קבוצה לנכסים ההיסטוריים, בסוג הפעילות ובמידת המעורבות והשתתפות בפיתוח הכלכלי של נכסי המורשת. למרות השוני, אצל כולן בולט הרצון לשמר את ייחודו של המרחב הקיבוצי ואת איכויות החיים הקהילתיים בו, ולהיעזר בנכסי המורשת התרבותית לשם כך. הקבוצות כולן מודעות לצורך בפיתוח נכסי המורשת ובהתאמתם לפעילות חדשה כדי למנוע את המשך הידרדרותם, אלא שצורך זה חייב להשתלב בבחירה לחיות בסביבה הקיבוצית.

ניתוח גישתן של האוכלוסיות השונות המתגוררות ב"קיבוץ המתחדש" לשימור ולפיתוח המתקיימים בו מייצג אסטרטגיה

הציבורי מתבססת על הנגישות שיש למרחב זה לכולם ועל מאפייניו, השטח הפתוח וחזותו העיצובית. שתי האוכלוסיות רוצות לקדם פעילויות כלכליות הקשורות במסחר, פנאי, בידור, מלונאות והסעדה, אם כבסיס לתעסוקה ואם בגלל נוחיות, שלא לצאת מתחומי הקיבוץ.

הדיון בדבר יחסן של קבוצות האוכלוסייה המרכיבות כיום את הקיבוץ כלפי פיתוח כלכלי של נכסי המורשת התרבותית מחזק את ההשערה הראשונית של המחקר, ולפיה להבדלים הדמוגרפיים הקיימים כיום בקיבוץ (גיל ומקום לידה, חבר או דייר חדש שהצטרף לקיבוץ ומתגורר בעיקר ב"הרחבה") יש השפעה על גישת הקהילה הקיבוצית לשימור נכסי ההיסטוריים היום-יומיים ולהתאמתם,

תכנונית המשלבת בין ההכרה בחשיבות ההיסטורית של נכסי המורשת התרבותית לבין הקריאה לחזק את מעורבות האוכלוסייה בעיצוב סביבתה ובשמירה על איכותה ויחודה. אסטרטגיה זו נכונה גם לחברות ולסביבות אחרות.

* פרופ' עירית עמית-כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מאז אוקטובר 2012 היא יושבת ראש איקומוס ישראל. פרופ' עמית-כהן חברה בוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

amitcoi@biu.ac.il

האמנה הישראלית לשימור מבנים ואתרים תש"ן-1991 (1995). חיפה: הטכניון.

עמית-כהן, ע' (2006). נופי מורשת תרבות בקיבוצים: ערכים, נכסים, שימור ופיתוח כלכלי. **אופקים בגאוגרפיה**, 66, 154-175.

עמית-כהן, ע' (2014). **חצר הקיבוץ: ערכים ונכסים**. רמת גן: רמת אפעל, מכון המחקר של יד טבנקין.

פיינמסר, י' (1984). **הקיבוץ בתכנונו**. תל-אביב: ספרית פועלים.

Abbott, C. (1993). Five downtown strategies: Policy discourse and downtown planning since 1945. *Journal of Policy History*, 5, 5-27.

Amit-Cohen, I. (2004). Cultural built heritage in rural areas: Values and assets. In A. M. de Souza Mello Bicalho & S. W. Hoeffle (Eds.), *The regional dimension and contemporary challenges to rural sustainability* (pp. 448-466). Rio de Janeiro: Laboratorio de Gesttao Do Territorio.

Amit-Cohen, I. (2005a). Cultural built heritage and tourist development in rural areas: The case of the Israeli Moshavot (Jewish colony of small farms). In A. S. Mather (Ed.), *Land use and rural sustainability* (pp. 144-152). Aberdeen, Scotland: Aberdeen University Press.

Amit-Cohen, I. (2005b). Synergy between urban planning, conservation of cultural built heritage and functional changes in the old urban center: The case of Tel Aviv. *Land Use Policy*, 22, 291-300.

Antrop, M. (2005). Why landscapes of the past are important for the future. *Landscape and Urban Planning*, 70, 21-34.

Ashworth, G. J. (1994). From history to heritage; From heritage to identity: In search of concepts and models. In G. J. Ashworth & P. J. Larkham (Eds.), *Building a new heritage, tourism, culture and identity in the New Europe* (pp. 13-30). London and New York: Routledge.

Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (1990). *The tourist-historic city*. London: Behaven.

Bickels, S. (1961). *Theory and practice in planning of the kibbutz settlement: Kibbutz as a planning term*. The International Seminar in Rural Planning, Ministry of Foreign Affairs, Jerusalem.

Birnbaum, C. A. (2005). Protecting cultural landscapes: *Planning, treatment and management of historic landscapes*. National Parks Services 36. Washington, DC: Department of the Interior.

Charter on the Built Vernacular Heritage (1999). ICOMOS Paris: World Cultural Center.

Duncan, J., & Ley, D. (1993). *Place culture representation*. London and New York: Routledge.

Graham, B., Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (1999). *A geography of heritage: Power, culture and economy*. London: Arnold Publishers.

Groth, P., & Bressi, T. W. (Eds.) (1997). *Understanding ordinary landscapes*. London: Yale University Press.

Jackson, J. B. (1994). *A sense of place, a sense of time*. New Haven and London: Yale University Press.

Jackson, J. B. (1997). *Landscape in sight: Looking at America*. New Haven and London: Yale University Press.

Lane, B. (1993). Sustainable rural tourism strategies: A Tool for development and conservation. In B. Bramwell & L. Bernard (Eds.), *Rural tourism and sustainable rural development* (pp. 102-111). Clevedon, Philadelphia, and Adelaide: Channel View Publications.

Leichhenko, R. M., Coulson, N. E., & Listokin, D. (2001). Historic preservation and residential property values. *Urban Studies*, 38, 1973-1987.

Marshall, H. W. (1981). *Folk architecture in Little Dixie: A regional culture in Missouri*. Columbia: Colombia University Press.

Marshall, H. W. (1989-1990; 1990-1991). The British single-cell house in the American cultural landscape folk life. *Journal of Ethnological Studies*, 28, 31-40; 29, 97-98.

Meinig, D. W. (Ed.) (1979). *The interpretation of ordinary landscapes: Geographical essays*. New York: Oxford University Press.

Pickard, J. (1997). Rural fences: Perhaps the most common (and most commonly neglected) component of European cultural landscapes in Australia. *Historic Environment*, 13, 19-22.

Saleh, M. A. E. (1996). Al-Alkhalaf vernacular landscape: The planning and management of land in insular context: Asir region, southwestern Saudi Arabia. *Landscape and Urban Planning*, 34, 79-95.

Turan, M. (Ed.) (1990). *Vernacular architecture: Paradigms of environmental response*. Ethnoscapes, 4. Hampshire: Gower Publishing Group.

Wilson, D. (2004). Making historical preservation in Chicago: Discourse and spatiality in neo-liberal times. *Space and Polity*, 8, 43-59.

Xavier, G. (2004). Is heritage an asset or a liability. *Journal of Cultural Heritage*, 5, 301-309.

Young, A. R. (1989). "We throw the torch": Canadian memorials of the great war and the mythology of heroic sacrifice. *Journal of Canadian Studies*, 24(4), 5-28.

תרבות הבנייה (Baukultur): המונח, המשמעות והקשר לתהליך קבלת החלטות הצירוף הלשוני "תרבות בנייה" מייצג תפיסה ולפיה אי אפשר להבין את תהליך הבנייה, הפריטים הנבנים, האדריכלות, התכנון והיחסים המתפתחים בין הסביבה לפריטים בלי להכיר את החברה ואת תרבותה. את נושא תרבות הבנייה פיתח הווארד דיוויס בספרו שנשא כותרת זו - "תרבות הבנייה".

בספר הדגיש החוקר שאי אפשר להבין את הסביבה הבנויה - את המכנה הכודד, את המרקם של הערים והיישובים הכפריים - בלי להכיר את כל הרכיבים השותפים בה ומעצבים אותה. באלה נכללים ידע שנצבר, כללים שקובעים את פעילויות הבנייה השונות, הדמויות המעורבות על מגוון גישותיהן, הכלכלה והסביבה - הפיזית והחברתית. בתהליך קבלת החלטות הנקשר בשימור מבנה ומרקמים בנויים, ומתאפיין בהתלבטות מה ראוי לשמר, יש חשיבות מרובה לדיון הרחב ברכיבי תרבות הבנייה.

הצהרת דאבוס מציגה דיון רחב זה ומוסיפה לצירוף הלשוני "תרבות בנייה" שם תואר - "איכותית", שמטרתו להדגיש את החשיבה ההוליסטית (כלשון ההצהרה בסעיף 7), את חשיבות ההיכרות עם מגוון הנושאים המעצבים את אותה תרבות, ואת ההשלכות של כל אחד מאלה על ההחלטה מה לשמר, כיצד, לשם מה, עבור מה ועבור מי. בגלל חשיבותה צורפה הצהרה זו לגיליון 8 של אתרים - המגזין. מלבד ההקדמה, כל השאר תורגם במלואו.

**הכינוס בדאבוס והצהרה לקביעת מדיניות של
תרבות בנייה איכותית (High-Quality Baukultur),
ינואר 2018. עיבוד: עירית עמית-כהן**

שנת 2018 נקבעה לשנת המורשת התרבותית באירופה. במסגרת האירועים המתקיימים בשנה זו, בתאריכים 21 ו-22 בינואר 2018, יומיים לפני המפגש השנתי של הפורום הכלכלי העולמי (WEF), הזמין נשיא שווייץ אלן ברסט את שרי התרבות באירופה להשתתף בכינוס מקדים שנערך בדאבוס. בכינוס זה אימצו השרים הצהרה שמטרתה לקדם מדיניות להשגת תרבות בנייה איכותית, **High-Quality Baukultur**. הצהרה זו מייצגת גם את התמורות שחלו ביחס למורשת תרבות, כתופעה הזכאית לעמוד בפני עצמה וגם את הניסיון ליצור האחדה בהגדרות המורשת התרבותית בין כל מדינות אירופה.

מילות מפתח: תרבות בנייה איכותית, מורשת, סביבה, חברה

הקדמה

הצהרת דאבוס הדגישה את התפקיד המרכזי שממלאת התרבות באיכותה של סביבת המגורים שלנו, ואת הבנייה כחלק מתרבות זו. גישה הוליסטית זו מבליטה את האחריות המשותפת של המדינה ושל החברה כלפי הסביבה הבנויה, וכדי לממש אחריות זו נדרשת מדיניות אירופית שתדאג לקדם תרבות בנייה איכותית. מקורה של גישה זו הוא בהכרה שלסביבה הבנויה יש השפעה על הרווחה ועל איכות החיים של התושבים בכל אזור שהוא. משום כך יש חשיבות מכרעת לקיומן של אינטראקציה ולכידות חברתית ליצירת הזדהות של כלל האוכלוסייה עם סביבתה. הבטחה של פיתוח איכותי של אזורי התיישבות קיימים והתייחסות קפדנית למאפייני הנוף הן מהאתגרים המרכזיים שעומדים בפני החברה כיום, ובפני תרבות הבנייה האיכותית של המחר.

לחצי הפיתוח כיום מעוררים חשש מפגיעה באיכות הערים, הכפרים

והנופים שלנו; חשש מההשפעה השלילית שיש להקמת ערים צפופות וחסרות ייחוד וזהות ולפיתוח מואץ של תשתיות תחבורה על החברה. כדי להתמודד עם חששות אלה נדרשות מדינות אירופה לקבוע קווי מדיניות, ולגבש באמצעותם תכנון ארוך-טווח שיבטיח את קיומה של בנייה תרבותית איכותית גם בעתיד.

במפגש בדאבוס החליטו החותמים על ההצהרה כי ההחלטות שהתקבלו יוצגו בכנס השנתי של הפורום הכלכלי העולמי.

החלטתה של שווייץ לארגן מפגש זה כחלק מציון שנת המורשת התרבותית באירופה הדגישה את מחויבותה לרעיון תרבות הבנייה האיכותית (**High-Quality Baukultur**), למורשת האדריכלית ולמורשת התכנון והבנייה בעידן המודרני. לדבריו של נשיא שווייץ, שווייץ עושה כבר כיום מאמצים לפעול לפי העקרונות הכלולים בהצהרה, ומשלבת אותם בתקציבה לקידום נושאי תרבות לשנים 2016-2020. לאור הצהרת דאבוס מתחייבת הממשלה הפדרלית השווייצרית לפתח כללים ברורים לקידום תרבות הבנייה האיכותית ולהציגם בשנת 2020.

סנטיאגו דה קומפוסטלה, גליציה ספרד, הוכרזה בשנת 1985 על ידי אונסק"ו כאתר מורשת עולמית, ובשנת 2000 כעיר התרבות האירופית. ייחודה בהיותה התחנה האחרונה במסלול הצליינות (קמינו) בעקבות השליח הנוצרי סנט ג'יימס (סן ז'ק או סנטיאגו, ובעברית יעקב בן זבדי). שימור העיר כמכלול, המבנים ההיסטוריים ומסלול הצליינות, מייצג את המשמעות של הצהרת דאבוס. עירית עמית-כהן, יולי 2018

¹ Davis, Howard (1999). *The culture of building*. New York: Oxford University Press

הצהרת דאבוס: לקראת תרבות בנייה (Baukultur) איכותית באירופה

המיידי בחיזוק מאמצים אלה ובפיתוח גישות חדשות להגנה ולקידום הערכים התרבותיים של הסביבה הבנויה באירופה;

מכירים בתרומתה המכריעה של סביבה הבנויה באיכות גבוהה ליצירת חברה בת-קיימא המתאפיינת באיכות חיים גבוהה, בגיוון תרבותי, ברווחה אישית וקולקטיבית, בצדק חברתי, בלכידות חברתית וביעילות כלכלית; **מודעים** למגמה המובילה לאובדן מאפיין האיכות, הן בסביבה הבנויה הן במרחבים הפתוחים בכל רחבי אירופה, לנוכח הטיריוואליזציה (ויתור על האחדה) של הבנייה, היעדר ערכים של עיצוב, כולל חוסר אכפתיות לקיימות, התפתחות של גיבוב עירוני נטול זהות והמתבטא בשימוש לא אחראי בקרקעות, התרופפות המארג ההיסטורי ואובדן המסורות והזהויות באזור;

מודעים לכך שזהו הזמן לנקוט אמצעים שיבטיחו שהתפתחויות ומגמות חברתיות, כלכליות, סביבתיות ואקלימיות, עכשוויות ועתידיות, לא יגרעו עוד מאיכות הסביבה הבנויה, אלא ישמשו הזדמנות לשיפור. לצד התפתחויות אלה, היוזמה להכריז על שנת 2018 כשנת המורשת התרבותית באירופה, שנה שמטרתה להכיר בחשיבותן של התופעות ההיסטוריות של הסביבה הבנויה - כל אלה מעידים כי זהו המועד המתאים לבצע את כל אלה;

אנו, שרי התרבות וראשי משלחות מטעם הצדדים השותפים לאמנה התרבותית האירופית ומטעם המדינות הצופות של מועצת אירופה, וכמו כן נציגים מטעם אונסק"ו, איקרום (ICCROM), מועצת אירופה והנציבות האירופית ומטעם מועצת האדריכלים באירופה, המועצה האירופית למתכנני תכנון מרחבי, הוועדה הבין-לאומית למונומנטים ולאתרים (ICOMOS) והפדרציה הכלל-אירופית למורשת תרבותית, אאורופה נוסטרה [Europa Nostra], משתתפים בכנס שיתקיים בדאבוס שבשווייץ בתאריכים 20-22 בינואר 2018 בהזמנתו של מר אלן ברסט, נשיא שווייץ, ראש המחלקה הפדרלית לענייני פנים, במסגרת שנת המורשת התרבותית באירופה 2018, ערב הכנס השנתי של הפורום הכלכלי העולמי,

מתייחסים לאתגרים הנוכחיים, ובהם ההשפעות המתמשכות של המשבר הכלכלי והפיננסי, המהפכה התעשייתית הרביעית, תהליך העיור המואץ, התכווצות אזורי הפריפריה, הגירה ושינוי חברתי, אי שוויון הולך וגובר, שינוי האקלים ונוק סביבתי, וההשפעה העצומה שלהם על סביבת המגורים שלנו;

מודעים לצעדים המשמעותיים שנקטה הקהילה הבין-לאומית ליצירת עולם מכיל יותר ובר-קיימא, ועם זאת מודעים במידה שווה לצורך

ל"תרבות הבנייה" כפי שהוצגה בהצהרת דבוס, ביטוי בסמלים המופיעים על המבנים ההיסטוריים בסנטיאגו דה קומפוסטלה. הם מייצגים את "רוח המקום", את העיר, את סביבתה ואת מסלול הצליינים. עיריית עמית-כהן, יולי 2018

מדגשים כי לכולם, ללא הבדלי רקע, יש זכות לחוות את הסביבה התרבותית, לחלוק אותה ולהשתייך אליה. כל אלה בהתבסס על העובדה שאורחות החיים שאנו מתפתחים לאורם הם תרבותיים מיוחדים, וכי עיצוב סביבת המחיה שלנו הוא, מעל לכול, מעשה תרבותי.

אנו מצהירים - תפקידה המרכזי של תרבות בסביבה בנויה

1. תרבות מאפשרת ומניעה קיימות כלכלית, חברתית וסביבתית. היא מעצבת את הזהות שלנו ומגדירה את המורשת שלנו. לכן עלינו להציב את התרבות בראש סדר העדיפויות בכל מדיניות פיתוח. עוד עלינו להדגיש את תרומתה לרווחת הכלל. לא יתאפשר פיתוח דמוקרטי, רודף שלום ובר-קיימא אם התרבות אינה חלק מיסודותיו.

2. על קווי המדיניות להדגיש את הצורך לפעול על פי גישות לפיתוח ממוקד תרבות ובר-קיימא בכל מקום ובכל קנה מידה. יש להדגיש את הערך והייחודיות שאין להם תחליף הטמונים בנופים ובמורשת התרבותית של אירופה, ולשים דגש לא רק על ערים ואזורים עירוניים, אלא גם על אזורי הפריפריה והכפר ועל החיבוריות ביניהם.

3. דרוש פיתוח מיידי של גישה הוליסטית ממוקדת תרבות כלפי הסביבה הבנויה, ושל תפיסה אנושית של האופן שבו אנו מעצבים במשותף את המקומות שאנחנו חיים בהם ואת המורשת שתישאר אחרינו.

הרעיון שביסוד המושג "תרבות הבנויה"

4. גישת תרבות הבנויה מאמצת כל פעילות אנושית שיש בידה לשנות את הסביבה הבנויה. יש להתייחס אל הסביבה הבנויה השלמה, כולל כל הנכסים המתוכננים והבנויים הנמצאים בתוכה ומתייחסים לסביבה הטבעית כאל ישות אחת. תרבות הבנויה מקיפה מבנים קיימים, כולל מונומנטים ופריטים שונים של מורשת תרבותית, וכן את התכנון והבנייה של המבנים עצמם, התשתיות, המרחבים הציבוריים והנופים המודרניים.

5. נוסף על העיצוב האדריכלי, המבני והנופי והבחינה של רכיביו, תרבות הבנויה באה לביטוי גם בתהליכי התכנון של מיזמי בנייה, תשתיות, ערים, כפרים ונופים פתוחים.

6. תרבות הבנויה מתייחסת הן לשיטות הבנייה המפורטות הן לשינויים ולפיתוחים בקנה מידה גדול, למיומנויות הבנויות המסורתיות והמקומיות וכן לטכניקות בנייה חדשות.

החזון שלנו לתרבות בנויה איכותית

7. אנו זקוקים בדחיפות לגישה חדשה שניתן יהיה להתאימה לגישות עכשוויות הקיימות בעיצוב הסביבה הבנויה שלנו; גישה שהיא מושרשת בתרבות, לוקחת חלק פעיל ביצירת לכידות חברתית,

מבטיחה קיימות סביבתית ותורמת לבריאות כלל בני האדם ולרווחתם. זוהי תרבות בנויה איכותית.

8. תכנון הסביבה הבנויה, הקשר בין הפריטים לבין הסביבה הבנויה והטבעית, לכידות מרחבית, קנה מידה, חומריות - כל אלה הם גורמים בעלי השפעה ישירה על איכות החיים שלנו. לכן לתרבות הבנויה יש ביטוי ביישום תוכניות שנועדו לשיפור המבנים, המרקמים הבנויים ותוואי הנוף. היישום נשען על העדפה של ערכים תרבותיים על פני רווח כלכלי קצר טווח. תרבות בנויה איכותית נותנת אפוא מענה לא רק לדרישות תפקודיות, טכניות וכלכליות, אלא גם לצרכים החברתיים והנפשיים של הציבור.

9. המורשת התרבותית היא רכיב חיוני בתרבות הבנויה. לאופן שבו אנו משתמשים במורשת שלנו, משמרים אותה ומגינים עליה כיום תהיה השפעה מכרעת על הפיתוח העתידי של הסביבה הבנויה האיכותית.

יתרונותיה של תרבות בנויה איכותית עבור החברה

10. תרבות בנויה איכותית משפרת את תחושת המקום. כשאנו מאפשרים לאנשים להזדהות עם מרחבי המחיה שלהם, אנו תורמים לפיתוחה של חברה מכילה ומלוכדת, פועלים נגד אפליה והקצנה ומעודדים אינטגרציה ומודעות אזרחית. יש לכך רלוונטיות לא רק למרכזי ערים ולאתרים היסטוריים, אלא גם לכל היבט הקשור בסביבת המחיה באירופה; אזורי הפרוורים והכפרים, יישובים, אזורי תעשייה ותשתיות.

11. תרבות בנויה איכותית מטפחת שכונות מלאות חיים המתאפיינות בתכנון עירוני הדוגל בעירוב שימושים. היא מייצרת סביבות בנויות המאמצות ביטויים תרבותיים מודרניים ונותנות מקום של כבוד למורשת התרבותית. היא מספקת תנאי מחיה המושתתים על פיתוח בר-קיימא ומחזקת גמישות חברתית באמצעות יצירת דיור הגון, בר-השגה ונגיש.

12. תרבות בנויה איכותית שומרת על הסביבה. היא תומכת בתחבורה בת-קיימא ובשימוש אחראי בקרקעות, מגדילה את המרחבים העירוניים הירוקים ומעודדת בריאות ומגוון ביולוגי.

13. תרבות בנויה איכותית מוסיפה ערך כלכלי באמצעות יצירת נכסים איכותיים התורמים לשגשוג כלכלי בתוך החברה. היא דוגלת בניצול המשאבים באופן בר-קיימא ובכך מבטיחה שהדורות הבאים יוכלו גם הם ליהנות מפיתוח חברתי וכלכלי חיובי.

לקראת תרבות בנויה איכותית

14. תרבות בנויה איכותית דורשת למצוא את האזון הנכון בין ההיבטים התרבותיים, החברתיים, הסביבתיים והטכניים של תכנון, עיצוב, בנייה ושימוש חוזר הניתן להתאמה, לטובת הציבור ולרווחת הכלל.

"תרבות הבנייה" בסנטיאגו דה קומפוטלה, הסמלים ו"הכוכבייה" שהפכה למסמך המרכזי המייצג תרבות זו. עיריית עמית-כהן, יולי 2018

תחרויות העיצוב הבין-תחומיות שזכו להכרה במדינות רבות בעולם. כדי להצליח, תרבות בנייה איכותית נדרשת לשתף בקידומה גם את החברה האזרחית; את הציבור המיועד והרגיש לסביבה שהוא חי בה.

17. תרבות בנייה איכותית דורשת לנקוט מאמצים בתחום החינוך ולהעלות את המודעות, במטרה לאפשר קבלת החלטות טובות יותר בנוגע לתרבות הבנייה. כל המעורבים, מהמגזר הציבורי והפרטי כאחד, נושאים באחריות לשמר את איכות הסביבה הבנויה ולדאוג להעברתה בירושה לדורות הבאים.

מדגשים כי תוכנית הבנייה, כמוצר משותף, היא אחריות משותפת של הממשלות, הארגונים והמגזר הפרטי, וכי יש צורך מידי להעלות את המודעות לסוגיות התרבותיות, הכלכליות, הסביבתיות והטכניות המונחות על כף המאזניים.

15. על תרבות בנייה איכותית לשמש חלק מרכזי במסמכים המשפטיים הרלוונטיים. המטרה המרכזית של הדרישה לאיכות גבוהה של הסביבה הבנויה השלמה, כולל המורשת התרבותית, צריכה להיעשות קריטריון מחייב בכל הפעילויות שהן בעלות השפעה מרחבית. יש לייחס לדרישה לאיכות גבוהה את אותה רמת חשיבות המיוחסת לאינטרסים הכלכליים והטכניים. על התקנים והנורמות לעלות בקנה אחד עם המטרה של איכות גבוהה.

16. תרבות בנייה איכותית יכולה להתקיים אך ורק בהקשר של שיח רב-תחומי, באמצעות שיתוף פעולה רב-שלבי ובין-מגזרי בין קובעי מדיניות, גורמים ממשלתיים מתאימים ומומחים - אנשי מקצוע. הואיל והיא כוללת היבטים יצירתיים, תפקודיים וחברתיים, על כל השיטות והמומחים הרלוונטיים לקחת חלק פעיל ושווה בתהליך קבלת ההחלטות. דוגמה חשובה לכלי לאימוץ איכות גבוהה היא

18. שילוב וקידום רעיונות ועקרונות של תרבות בנייה איכותית בקרב כל הגורמים בעלי העניין, כולל נציגים מטעם הממשלה והציבור הכללי ובני נוער בפרט, ושימת דגש בכל דרך ראויה והולמת על ההשפעה המועילה שיש לתרבות הבנייה על החברה;

19. הטמעת קווי מדיניות טובים יותר המאמצים את הרעיון של תרבות בנייה ממוקדת תרבות, ומשלבבים את חזון תרבות הבנייה באיכות גבוהה כמטרת ליבה של המדיניות;

20. תומכים בנקיטת פעולות ואמצעים נוספים שיתרמו לקידום וליישום חזון תרבות של בנייה באיכות גבוהה;

21. מאיצים בכל בעלי העניין הרלוונטיים, הן מהמגזר הציבורי הן מהמגזר הפרטי, להכיר בהשפעה החיובית של תרבות בנייה

איכותית על רווחת הכלל, ולוודא כי כל הגורמים מקבלים עליהם את האחריות לתרום ליישומה של תרבות בנייה איכותית, בפרט בנוגע להשקעה הכספית הכרוכה בקידומה;

22. מעודדים אזורים אחרים בעולם להכיר בערכה של תרבות בנייה איכותית ולהצטרף לתהליך המוצג כאן.

23. מחליטים להתכנס בעוד עשר שנים לכל המאוחר לצורך הערכה ודיון בדבר ההתקדמות שנעשתה לקראת השגת תרבות בנייה איכותית עבור אירופה.

דאבוס (שווייץ), 22 בינואר, 2018

* עמוד 19: הנוף הכפרי בדרך הצליינים לעבר העיר סנטיאגו (CAMINO DE SANTIAGO) בגליסיה, ספרד - שימור בנייה איכותית על פי הצהרת דאבוס - התייחסות לנכס, לסביבה ולתפקודים החברתיים והכלכליים. עיריית עמית-כהן, יולי 2018

הכלכלה וחלקה בתהליך קבלת החלטות: מה לשמר, איך, עבור מי ועבור מה?
את גיליון 6 של **אתרים - המגזין** (אוקטובר 2016) הקדשנו להבחנות בין תפקיד לתפקוד וליחסם של שני אלה לשימור המורשת המוחשית, בעיקר זו הבנויה. במניין התפקידים והתפקודים חזר ועלה הדיון הכלכלי. לדיון זה היו פנים רבות, אך בלט בו השינוי שחל ביחס לתופעת השימור, והחשש ההולך ומתמעט מלעסוק בה ולבחון את ערכה הכלכלי. ואכן בשנים האחרונות זוכה המפגש בין שימור וכלכלה לצירופים חדשים: השימור כמנוף כלכלי; תרומת הנכס השמור לערכה הכלכלי של סביבה; יחסי תפקוד ונכס שמור; השימור כהון סימבולי; עלות השימור; תמריצים הן ברמת תוכנית בניין עיר הן ברמת תוכנית ארצית ועוד. בתהליך קבלת ההחלטות חוזרים ונשמעים צירופים אלה, ומשום כך נדרשים מקבלי ההחלטות להכירם. היכרות זו תוביל למיון ולבחירה ראויים של נכסי מורשת תרבותית, לטיפול נכון בהם וכן לדאגה לשרידותם ולהשתלבותם בתוך מרקמים דינמיים ומתפתחים.

תהליך קבלת החלטות ציבורי-פרטי בקידום שימורו של מבנה היסטורי: העיר הלבנה של תל-אביב

איל סלינגר

ההחלטה לבצע שימור של מבנה על ידי השוק הפרטי תלויה לא רק בהיקף התמריצים הישירים לכך, אלא גם בהשפעות החיצוניות החיוביות שמייצר השימור בסביבת המבנה. מדובר בתהליך קבלת החלטות רב-ממדים שבו הרשות הציבורית נדרשת לא רק לבחור את המבנים לשימור ולציין את ערכיהם, אלא גם להפעיל שיקולים המתמקדים ביכולת הנכס המוכרז לשימור לייצר ערך כלכלי גם לעצמו וגם לסביבתו, ועל ידי כך להשפיע, גם בעקיפין, על ביצוע השימור. תהליך כזה עליו להתאפיין בשיתוף פעולה בין גורמים ציבוריים לפרטיים, ובלשון מאמר זה - תהליך קבלת החלטות ציבורי-פרטי.

המאמר עוסק בתהליך קבלת החלטות ציבורי-פרטי במקרה של תוכנית השימור של תל-אביב במתחם שהוכרז אתר מורשת עולם, "העיר הלבנה". בתהליך קבלת ההחלטות לבחירת המבנים לשימור השכיחה הרשות המקומית לייצר ערך כלכלי למקום, ובד בבד לייצר תוכנית מוכוונת שוק הסומכת ידיה על היזמים לביצוע השימור. בעלי הדירות במבנים לשימור שרוצים להתאגד לביצוע השימור נהנים אמנם מסל הטבות, אך עם זאת התוכנית אינה נותנת מענה סטטוטורי מספיק למורכבות התהליך עבורם. מורכבות זו מקורה בכך שבגורמים המשפיעים על ההחלטה לשמר מבנה נכללים לא רק מאפיינים פיזיים אלא גם מאפיינים תכנוניים ומאפייני הקניין של המבנה. ניתוח של הגורמים המשפיעים על ההחלטה של בעלי הדירות להתאגד לביצוע השימור מייצר שיטה לתמרוץ דיפרנציאלי של המבנים בהתאם לקושי האובייקטיבי לקדם את השימור עצמו.

מילות מפתח: השפעות חיצוניות, ניתוח מרובה קריטריונים, החלטה לשמר, רציונליות

מבוא*

תרכו של מבנה היסטורי מהכרזתו למבנה לשימור ועד לביצוע השימור - שמשמעותו שחזור בפועל לחשיפת ערכיו - היא ארוכה, סבוכה ומורכבת. היא כוללת דיונים הן בגורמים הציבוריים הן בגורמים הפרטיים המשפיעים על תהליך השימור כולו. ניתוק של תהליך קבלת ההחלטות הציבורי - המתמקד, במקרים רבים, בבחירת המבנים לשימור, באופן ובהיקף ההתערבות הציבורית הנדרשת לשימורם - מהשיקולים שמייצגים את השוק הפרטי עשוי להוביל לכך שהשימור בפועל לא יבוצע הלכה למעשה.

הקשרים בין הגורמים הציבוריים לפרטיים נשענים על ההנחה כי השוק הפרטי מעורב בתהליך השימור, בין שכבעלים הפרטיים של הנכס המועמד לשימור, ובין שהוא ממלא תנאים של "שותפות ציבורית-פרטית" (PPP - Public-Private Partnership). הגדרה זו מתבססת על שיטה המקובלת ומיושמת בשנים האחרונות בפרויקטים ציבוריים רבים. האתגרים הקיומיים שרשויות ציבוריות מתמודדות עימם - ובהם ציפוף במרקמים בנויים, גידול אוכלוסין, טכנולוגיות חדשות, והצורך להפנות משאבים ציבוריים כדי לעמוד באתגרים אלה - מחייבים את הרשויות לשתף פעולה עם השוק הפרטי בתחומים רבים אחרים.

בנושא השימור יש לשיטה זו חשיבות. היא מתבססת על הבנה כי השוק הפרטי הוא שותף לתהליך השימור, ולכן בתהליך קבלת ההחלטות הציבורי חשוב לתת משקל מרכזי לשיקולים כלכליים. השיתוף בדרך זו יתרום ליצירת ערך כלכלי - הן ברמת המבנה ההיסטורי הן ברמת הסביבה שהוא ממקם בה. לרשות הציבורית הכלים והיכולת לעשות כן בתהליך קבלת החלטות רב-ממדים המשכיל להביא בחשבון ולשקלל את מכלול השיקולים - ההיסטוריים, הארכיטקטוניים, האורבניים והכלכליים.

מאמר זה מנתח את תהליך קבלת ההחלטות הציבורי-פרטי במקרה של תוכנית השימור של תל-אביב, ומתמקד במתחם העיר הלבנה. הניתוח

מתבסס על מחקר מקיף הכולל ראיונות עם מומחים, סקר שאלונים, סקר פיזי של מבנים וניתוח אמפירי, תוך התמקדות בהיבטים הכלכליים בתהליך קבלת ההחלטות. בחלקו הראשון של המאמר תוסבר חשיבותו של תהליך קבלת ההחלטות הציבורי עבור השוק הפרטי. בחלקו השני ינותחו שני תהליכים: האחד - תהליך קבלת ההחלטות הציבורי בבחירת המבנים לשימור בהיבט של יצירת ערך כלכלי למקום; האחר - תהליך קבלת ההחלטות הפרטי לשימור המבנה. בחלק האחרון תוצג נקודת מבט פחות רציונלית בתהליך קבלת ההחלטות בשימור.

חשיבותו של תהליך קבלת ההחלטות הציבורי עבור השוק הפרטי

נקודת המוצא לשימור נכסי מורשת תרבות היא כי השוק הפרטי פועל משיקולי רווחיות, ולכן הוא יבצע שימור של מבנה רק אם התועלת הכלכלית הפרטית שיביא השימור גבוהה מהעלות הנדרשת לביצועו. לצורך זה על הרשות הציבורית להעניק תמריצים ישירים לביצוע השימור, אלא שהיקפם מוגבל לאור עלותם החברתית. אולם הרשות הציבורית יכולה גם לייצר ערך כלכלי למקום באמצעות הנכסים שנבחרו לשימור, בייצור השפעות חיצוניות חיוביות בסביבה שהם נמצאים בה, ובאמצעות שני אלה לתמרץ את השוק הפרטי, באופן ישיר וגם באופן עקיף, לבצע את השימור. כדי להמחיש כיצד השפעות חיצוניות משליכות על החלטתו של פרט (רציונלי) בעל מבנה לשימור אם לבצע את שימורו של מבנה שבבעלותו אפשר להשתמש באנלוגיה הלקוחה מ"דילמת האסיר" שבתורת המשחקים (Davis & Whinston, 1961). מאמרם של דיוויס ווינסטון עוסק בהידרדרות פיזית של אזור ובהחלטה לשפץ מבנים, ולכן אפשר להקיש ממנו גם לנושא מאמר זה. דיוויס ווינסטון גורסים כי סביר להניח שפרט רציונלי הרוצה למקסם

* המאמר מבוסס על עבודת דוקטורט בהנחיית פרופ' דניאל שפר: סלינגר, איל (2011). כלכלת שימור מבנים בעלי ערך תרבותי היסטורי: העיר הלבנה תל-אביב. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", הטכניון, המסלול לתכנון ערים ואזורים.

Kungstradgarden Stockholm, משחק שחמט במרחב האורבני. איל סלינגר

חיצוניות שליליות ולא ישתלם לו לשמר את המבנה. הכרה זו נובעת מהסברה שאם ישמר את הנכס, רווחיו מהשימור עשויים להתקזז עם ההשקעה הגבוהה ועם ההשפעות החיצוניות השליליות מהסביבה, זאת בהשוואה למצב שבו הנכס לא ישומר ומצבו לא ישתנה. התוצאה הסופית היא שבהינתן כל החלטה של פרט ב', פרט א' יחליט שלא לשמר את המבנה, וכך ינהג גם פרט ב'. התוצאה הסופית תהיה ששני המבנים לא ישומרו, תוצאה שאינה אופטימלית הן מבחינה חברתית ועבור הסביבה הן עבור שני הבעלים. שהרי לו שניהם היו מחליטים לשמר, שניהם היו נהנים מרווח גבוה יותר. במצב זה נוצר כשל שוק, ונדרשת התערבות ציבורית שתתמרץ את בעל המבנה לשמר את המבנה באופן ישיר, וגם תייצר השפעות חיצוניות חיוביות על הסביבה שהנכס ממוקם בה.

תוכנית השימור של תל-אביב: תהליך קבלת החלטות שיצר ערך כלכלי למקום

ל התערבות ציבורית יעילה יש השפעה ישירה ועקיפה על ההחלטה לביצוע השימור: ישירה - באמצעות מתן תמריצים מספיקים לביצוע השימור; ועקיפה - באמצעות חשיפה מקסימלית של ערכי השימור ויצירת השפעות חיצוניות חיוביות מרביות על הסביבה.

רווחים יקדם שימור של מבנה שבבעלותו אם התמורה שיקבל מהשימור תעלה על העלות הכרוכה בשימור עצמו. במקרה כזה לא תידרש כל פעולה ציבורית. אולם אפשר להראות גם כיצד דווקא פעולתו של אותו אדם רציונלי תגרום לכך שהמבנה לא ישומר. הסיבה לכך היא שערכו של נכס תלוי בסביבה שהוא ממוקם בה; במילים אחרות, התועלת מנכס תלויה לא רק במאפיינים שלו, אלא גם במאפיינים של נכסים סמוכים, כלומר בשיקולי התועלת של אותו פרט רציונלי כלולות גם השפעות חיצוניות.

בתהליך קבלת ההחלטות של בעל המבנה (להלן: פרט א') הוא יתמודד עם השאלה מה כדאי לו לעשות (לשמר או לא לשמר את המבנה) בהינתן החלטתו של בעל המבנה הסמוך (להלן: פרט ב'), החלטה שאינה ידועה לו. אם פרט ב' ישמר את המבנה, פרט א' ייחנה, ללא כל השקעה מצידו, מהשפעות חיצוניות חיוביות, למשל עליית ערך כתוצאה מהשימור בסביבה, והרווח עשוי להיות גבוה יותר מהרווח שיפיק אם גם הוא ישקיע בשימור. שכן אף שערך הנכס יעלה כתוצאה משימורו, הרווח עשוי להיות נמוך יותר לאור ההשקעה הגדולה בשימור - זאת בהשוואה למצב שבו הוא לא השקיע כלל בנכס אך נהנה מהשפעות חיצוניות חיוביות. מכאן שפרט א' יחליט שלא לשמר. לחלופין, אם פרט ב' לא ישמר את המבנה, פרט א' יסבול מהשפעות

אלנבי 19, שומר במסגרת ניד זכויות למתחם רוטשילד-הרצל-לילינבלום.
אורי סלינגר

ערך אדריכלי, ולקריטריונים המבטאים ערך אורבני. כן ניתן משקל לכל קריטריון. כל מבנה קיבל ציון משוקלל, ובהתאם לציון נקבע אם המבנה ראוי לשימור, ונקבעה דרגת השימור (שימור רגיל או שימור בהגבלות מחמירות).

מן הלווה עולה כי לקריטריון "מיקום" בקבוצה "ערך אורבני" ניתן משקל גבוה - 2. הקטגוריות שהוגדרו לו הן: (1) מתחם לשימור (הניקוד הגבוה ביותר); (2) חלק מרצף של בתים לשימור או במיקום בעל חשיפה גבוהה; (3) מבודד (הניקוד הנמוך ביותר). לאור זאת, לציון גבוה בקריטריון זה משקל רב בהחלטה אם ליעד את המבנה לשימור. אזור המחקר בתחום העיר הלבנה כלל בסך הכול 2,472 מבנים, מהם 766 מיועדים לשימור. נמצא כי באופן יחסי יותר מבנים לשימור הם פינתיים, בעלי חזית רחבה וממוקמים במגרשים ששטחם גדול מהממוצע, מה שמבטא רמת חשיפה גבוהה. בעוד באזור המחקר 31% מהמבנים מיועדים לשימור, משקלם ביחס לסך המבנים הפינתיים גבוה יותר - 43% מהמבנים הפינתיים באזור המחקר הם מבנים לשימור; שטחן הממוצע של החלקות שבהן מבנים לשימור (חלקות בשטח עד 1 דונם) הוא 504 מ"ר, לעומת שטחן הממוצע של חלקות שבהן מבנים שאינם מיועדים לשימור - 436 מ"ר. אשר למבנים לשימור בהגבלות מחמירות בלבד - החשיפה בולטת עוד יותר. יותר ממחציתם פינתיים, והם בנויים במגרשים גדולים בצורה ניכרת, בממוצע.

עוד עולה כי אזור לב העיר והמע"ר (מרכז עסקים ראשי) ההיסטורי בתל-אביב מאופיין בריכוז גבוה של מבנים לשימור. 35% מהמבנים באזור זה מיועדים לשימור, לעומת 24% במרכז העיר (מצפון לשדרות בן ציון ולרחוב בוגרשוב). אפשר לראות כי בתהליך קבלת ההחלטות לבחירת המבנים לשימור בתל-אביב ובתוכניות "לב העיר", שאף הן סיווגו 267 מבנים לשימור, השכילו לייצר ערך כלכלי למקום. הדבר נעשה באמצעות ריכוז מבנים לשימור וחשיפה מקסימלית שלהם כדי לייצר השפעות חיוביות על הסביבה.

אשר לתמריצים הישירים ולאור מורכבות תהליך השימור, עולה השאלה מהו תמריץ יעיל? היכן? כיצד ייקבע גובה התמריץ? אם בכלל, האם הוא ייקבע על בסיס כלכלי המבטיח "כדאיות כלכלית לפרויקט"? או שמא אפשר להעניק תמריץ המביא לידי ביטוי גם את מורכבות ההחלטה לבצע את השימור בכל מבנה ומבנה לאור מאפייניו - וכיצד? תוכנית השימור של תל-אביב השכילה לייצר ערך כלכלי למקום. להלן אציג את השיטה בתהליך קבלת ההחלטות לבחירת המבנים לשימור. אדגיש, התוכנית היא מוכוונת שוק, מונעת על ידיו, סומכת את ידיה על היזמים לביצוע השימור ופחות מוכוונת לבעלי הדירות עצמם שיבצעו את השימור, ובכך אדון בהמשך.

השיטה לבחירת מבנים לשימור בתל-אביב: ניתוח מרובה קריטריונים (multi-criteria analysis)

תועלת שהחברה מפיקה מנוכחותו של מונומנט היסטורי בסביבתה היא רבת-ממדים מטבעה. ערכו של מונומנט לחברה נקבע על פי מגוון רכיבים, ובהם גיל המבנה, ייחודיות, ערך אומנותי, ערך היסטורי, סגנון בנייה, אינטגרציה במרקם האורבני וערך כלכלי (Nijkamp, 1988). רוב המידע על הרכיבים השונים הוא איכותני, והשיטה מאפשרת דירוג של המונומנטים ושל החשיבות שבשימורם על בסיס שקלול של כל הרכיבים. במסגרת השיטה נקבעים הקריטריונים למדידה, ולכל מונומנט ניתן ניקוד בסולם מוגדר ביחס לכל קריטריון. לכל קריטריון נקבע משקל המבטא את חשיבותו, וסיכום מכפלת הניקוד במשקל עבור כל קריטריון הוא הניקוד של כל מונומנט. בדרך זו ניתן לדרג את המונומנטים בהתאם לניקוד שקיבלו.

בתוכנית השימור של תל-אביב יושמה שיטה זו לניקוד המבנים שנתפסו כראויים לשימור. מסמך הקריטריונים להערכת מבנים לשימור בתל-אביב יפו הוא מסמך נלווה לתוכנית השימור, והוא כולל קריטריונים להערכת מבנים לשימור, בחלוקה לקריטריונים המבטאים

ערך	קריטריון	משקל	ניקוד	ניקוד משוקלל
אדריכלי	עיצוב	2	4	8
	חללים פנימיים וחיצוניים	1.5	2	3
	קונסטרוקציה וחומרי בנייה	1	2	2
	אדריכל	1	3	3
אורבני	מיקום	2	6	12
	ערך חברתי-היסטורי	2	-	-
	מצב פיזי	0.5	1	0.5
ציון משוקלל				28.5

מבנה לשימור, בלפור 15, לב העיר תל-אביב, אורי סלינג'ר

השוק הפרטי: תהליך קבלת ההחלטות לשימור מבנים

המגבלות, המטלות והפיקוח שכרוכים בשימור מבנים כופים על בעלי הנכסים עלויות שימור גבוהות. ההכרה בעלויות השימור הגבוהות בהשוואה לעלויות של שיפוץ מבנים שאינם מיועדים לשימור גורמת לכך שההחלטה לשמר היא כבדת משקל ומורכבת יותר מההחלטה לשפץ מבנים שאינם מיועדים לשימור. בשוק הפרטי יש שני גורמים מרכזיים שיכולים לבצע שימור מבנים: (1) בעלים פרטיים של מבנה לשימור שמתאגדים לביצוע שימור המבנה שבבעלותם; (2) יזמים אשר רכשו מבנה לשימור, משמרים אותו ומוכרים את הדירות במבנה המשומר. העיסוק המחקרי בשאלה זו דן בעיקר בהקשר של השיפוץ, התחזוקה או הפיתוח מחדש של מבנים (שאינם מיועדים לשימור), ומתמקד בעיקר בהיבט הכלכלי, בהקשר של מקסום רווחים (למשל (Pavlov & Blazenko, 2005). תוכנית השימור של תל-אביב מוכוונת שוק ומעניקה תמריצים המתאימים ליזמים יותר מאשר לבעלי דירות. כפועל יוצא מכך אפשר

לומר כי היזמים הם המניעים את תהליך השימור, וכי הם מונעים משיקולי רווחיות. בסעיף זה נעסוק בהחלטה המורכבת יותר של בעלי דירות פרטיים במבנים לשימור להתאגד ולבצע את השימור.

עיריית תל-אביב, באמצעות חברת "עזרה ובצרון", מעניקה סל הטבות לבעלי דירות במבנים לשימור. הסל כולל, בין היתר, ליווי, סיוע ופיקוח לאורך תהליך השימור, והלוואות ארוכות טווח ללא ריבית והצמדה.¹ למרות זאת מדובר בהחלטה מורכבת עבור בעלי הדירות, והיא מושפעת מן המאפיינים הפיזיים והתכנוניים של המבנה וממצבת הזכויות הקנייניות בנכס. גורמים אלה אינם זוכים לביטוי כלכלי מספיק בתוכנית השימור.

במחקר בוצע סקר פיזי של מבנים וסקר שאלונים לבעלי דירות. יושם מודל אנליטי - מודל הלוגיט (Logit Model). המודל המיושם הוא מודל בחירה בינארית (binary choice model) שבו מניחים כי בפני הפרטים המעורבים עומדת בחירה בין שתי אלטרנטיבות אפשריות: לבצע שימור של המבנה או לא לבצע שימור של המבנה. המודל בוחן את ההסתברות לביצוע השימור בהינתן מאפייניו הפיזיים, התכנוניים והקנייניים של המבנה.² מן המחקר עולים כמה גורמים עיקריים

¹ אתר עיריית תל-אביב, שימור מבנים ואתרים <https://www.tel-aviv.gov.il/Residents/Development/Pages/Preservation.aspx>

² מודל זה שייך לקבוצת המודלים הדיסאגרסיביים מסוג הבחירה הבדידה (discrete choice models). להרחבה על המודל ראו למשל (Ben-Akiva & Lerman) 1985.

מבנה לשימור עם דייר מוגן, היכן גר הדייר המוגן? איל סלינגר

במבנה שקיימת בו מעלית תהליך ההחלטה עשוי להיות מורכב פחות. **מספר הבעלים במבנה:** לריבוי בעלויות במבנה מסוים יש השלכה משמעותית שלילית על ההחלטה לשימור המבנה בפועל. השותפות ה"כפויה" עשויה להוביל למחלוקות ולאי הסכמות שיעכבו את התהליך ואף ימנעו את מימושו.

היעדר זכויות בנייה נוספות לניצול/היעדר תמריצים משמעותיים למבנה: הדבר מגדיל את הנטל הכלכלי על בעלי הדירות ומקטין את מקורות המימון האפשריים. מצב זה פוגע גם באפשרות להתקשר עם יזם כדי שיבצע את שימור המבנה עבור קבלת יתרת זכויות הבנייה לניצול על גג המבנה.

ניתוח של תוצאות המודל האנליטי וביצוע סימולציות שונות הראו כי ההסתברות החזויה להחלטה לביצוע שימור של מבנה נמוכה בכ- 25% בממוצע מההסתברות החזויה להחלטה לביצוע שיפוץ של מבנה שאינו מיועד לשימור. על בסיס המודל האנליטי המחקר מציע שיטה לניקוד מבנים המיועדים לשימור. ניקוד זה מבטא את

המשפיעים על ההחלטה של בעלי הדירות אם לבצע את השימור: **מרפסות סגורות (בעיקר בחזית המבנה):** אחד מסממני הסגנון הבינלאומי באדריכלות הוא המרפסות הפתוחות - קפתחים גדולים. במקרים שבהם המרפסות בדירות נסגרו בעבר השימור דורש את פתיחתן. אולם בעלי הדירות מתקשים לפתוח מרפסות שנסגרו עשרות שנים קודם לכן והן מהוות שטח פונקציונלי בדירה. זהו קושי אובייקטיבי שעשוי לעכב את ההחלטה ולהקטין את הסיכוי לביצוע השימור. **מגורים של דיירים מוגנים במבנה:** הדבר מעלה מאוד את הנטל הכלכלי של השימור עבור בעלי הדירות, היות שהדייר המוגן אינו משתתף בהוצאות השימור, ונוסף על כך הבעלים לא יוכלו ליהנות מפירות השימור בדירות אלה. זאת ועוד, פתיחת המרפסות בדירות שמתגוררים בהן דיירים מוגנים היא קשה ומורכבת יותר. **מעלית:** ההנחה היא שההחלטה של בעלי הדירות לבצע שימור עשויה להתעכב אם וכאשר תעלה שאלת תוספת מעלית למבנה, ובעקבותיה השאלה אם אפשר להוסיף מעלית ומה נדרש לשם כך. אפשר לומר כי

כפר דייגים Helgumannen, Faro Island, Sweden: מורכבות משפטית - המחזיקים בבתים הם מעין "דיירים מוגנים" אל מול בעל קרקע יחיד. מצב זה פוגע ביכולת להגן ולשמר את האתר. איל סלינג'ר

במבנים המתאגדים לביצוע השימור מורכב יותר. משום כך מוצע לייצר מנגנון תמריצים דיפרנציאליים שיביא לידי ביטוי את מורכבות השימור בכל מבנה ומבנה, בהתאם למאפייניו.

ההנחה בשוק הנדל"ן היא שהפרט הוא רציונלי ולכן הוא ממקסם רווחים ויבצע פרויקט אם התועלת הכלכלית הכרוכה בו גבוהה מעלותו. פועל יוצא מהנחה זאת הוא ההנחה כי השחקנים בשוק הנדל"ן הם שונאי סיכון, וידרשו פרמיה על כל רכיב סיכון בהשקעתם. שוק המבנים לשימור, ודאי בראשיתו, גילם רכיב סיכון גבוה שנבע בעיקר מאי ודאות באשר לעלות השימור ובאשר לפרמיה מהשימור. אפשר לומר כי השקעה בפרויקט בשוק המבנים הוותיקים שאינם מיועדים לשימור באזור משקפת החלטה רציונלית יותר מהחלטה להשקיע בפרויקט לשימור. שווקים חדשים ומורכבים הם מאתגרים אמנם ומושכים אליהם יזמים המוכנים לקחת סיכונים ולהיות הראשונים שיגלו את הפוטנציאל לרווחיות בשוק זה. אולם האם השימור רציונלי?

הכלכלה ההתנהגותית נשענת על ההנחה כי הפרט אינו רציונלי

מידת הקושי בשימורו של מבנה. הוא מאפשר למקבלי ההחלטות לדרג באמצעותו את המבנים שניתן לקדם בהם את השימור הלכה למעשה, ולהעניק תמריצים דיפרנציאליים בהתאם ל"קושי" היחסי הכרוך בביצועו.

סיכום

כלל, שימור מבנים - משלב התכנון לשלב הביצוע בפועל - מתבסס על תהליך קבלת החלטות ציבורי-פרטי. תהליך זה מבטא את הערכים ההיסטוריים, הארכיטקטוניים והאורבניים של המבנה והמקום, וכן את ערכיהם הכלכליים. המאמר הציג תהליך קבלת החלטות רב-ממדים של הרשות הציבורית בבחירת המבנים בתוכנית השימור של תל-אביב, שהשכיל לייצר השפעות חיצוניות חיוביות על הסביבה, בעיקר באזור לב העיר והמע"ר ההיסטורי, ובכך לתמרץ בעקיפין את השימור. בתמריצה הישירים, תוכנית השימור של תל-אביב היא מכוונת שוק. כפועל יוצא, התהליך עבור בעלי דירות

ומונע בתת-המודע מהטיות קוגניטיביות. הטיות קוגניטיביות מונעות מפרטים לקבל החלטות רציונליות (Ogaki and Tanaka, 2017; Harvard Business Review, 2009). האם גישה זו יכולה לשמש בסיס גם לדיון בתהליך קבלת החלטות הקשור בשימור נכס מורשת תרבות?

לשימור יש תועלות חברתיות בשימור ערכים בלתי מוחשיים אשר הפרט המשמר אינו נהנה מהם באופן ישיר. האם הוא משקלל אותם בתהליך קבלת ההחלטות שלו? תשובה אפשרית לכך עולה בדבריו של אחד היזמים, אשר תיאר את תהליך השימור כתהליך סיזיפי שלא היה קל, אך עם זאת מאתגר, מרתק, מקור לגאווה וכרטיס ביקור שלו. במילים אחרות - פיצוי בלתי מוחשי עבור הסיכון והמורכבות.

אולם אין להסתפק בכך. בשוק מורכב זה הדורש התערבות ציבורית מוצע, כאמור, לשלב תמריצים דיפרנציאליים שהם אטרקטיביים לא רק בהיקפם אלא גם ובעיקר במקוריותם, בחדשנותם ובייחודם לשוק המבנים לשימור, דוגמת מנגנון נידוד זכויות שיושם במבנים לשימור בהגבלות מחמירות. תמריצים כאלה, המוכרים בעולם, מקורם קודם כול

בקבלת החלטות ברמת המדינה - למשל בהיבטי מיסוי הכנסות ומע"מ - כי הרי שימור מורשת התרבות משמעותו חינוך, ערכים, נחלת החברה כולה והדורות הבאים, ולא רק, במקרה הנדון, נחלת העיר ההיסטורית תל-אביב.

* ד"ר איל סלינגר הוא שמאי מקרקעין, כלכלן, היסטוריון, בעל תואר שלישי מהטכניון בתכנון ערים ואזורים, ותואר שני בתכנון מרחבי מ-KTH (The Royal Institute of Technology in Stockholm); מרצה בטכניון ובאוניברסיטת חיפה במסלול לתואר שני בתחומי הערכת שווי מקרקעין וכלכלה עירונית; ו"ר הוועדה לכלכלה של השימור, איקומוס ישראל; עוסק במחקר בתחום שוק המקרקעין, כלכלת שימור וכלכלה עירונית; שותף במשרד סלינגר - שמאות מקרקעין וייעוץ.

eyalsalinger@gmail.com

- Ben-Akiva M., & Lerman, S. (1985). *Discrete choice analysis: Theory and application to travel demands*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Davis A. O., & Whinston B. A. (1961). "The economics of urban renewal", *Journal of Law and Contemporary Problems*, 26 (1), 105–117.
- Harvard Business Review (2009). "The end of rational economics". *The New Economics in the New World* (Special Issue).
- Nijkamp, P. (1988) "Culture and region: A multidimensional evaluation of monuments". *Environment and Planning B*, 15, 5–14.
- Ogaki, M., & Tanaka, S. C. (2017). *Behavioral economics: Toward a new economic by integration with traditional economics*. Singapore: Springer Texts in Business and Economics.
- Pavlov, A., & Blazenko, G. W. (2005). "The Neighborhood Effect of Real Estate Maintenance", *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 30 (4), 327–340.

* עמוד 25: אלנבי 19, שומר במסגרת נידוד זכויות למתחם רוטשילד-הרצל-לילינבלום. אורי סלינגר

קיימות, תכנון, ושיקולים סביבתיים, חברתיים ותרבותיים

אחת ממילות המפתח בשיח השימורי היא קיימות (sustainability), ומשמעה - היכולת להמשיך ולהתקיים לאורך זמן בצורה הטובה ביותר. הדיון ביכולת לשרוד נקשר במשאלים סביבתיים ובנכסי תרבות, ונכללים בו נושאים רבים. הריבוי הוא תוצר של התפתחויות כלכליות וחברתיות שהוצאו במהלך המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21 (פיתוח, גידול אוכלוסייה, ניצול משאבים ופערים שנוצרו בעקבותיהם בין מדינות וקהילות), וגם של תפיסות תרבותיות וההכרה באחריותו של דור ההווה לשמר את אותם משאבים ונכסים עבור הדורות הבאים. לאחריות צורות שונות. תכנון סביבתי הוא אחת מהן, והוא מתאפיין בראייה רב-תחומית שכוללת היכרות עם כריסתם והתארגנותם של שימושי קרקע במרחב, הפעלה של שיקולים סביבתיים וכלכליים, תכנון תעסוקה ומגורים ומודעות לעלייה בביקוש לפנאי ולנופש. הראייה הרחבה מתאפיינת בהפעלת שיקולי העדפה לאור בחינה של תסקירי השפעה - מסמך הבוחן את ההשלכות הצפויות של החלטות לקדם תוכניות פיתוח - גם על הסביבה, הנוף והנכס, וגם על האוכלוסייה במרחב מתוכם. בתהליך זה יש חשיבות מרובה לשיתוף ציבור; הוא לא רק מדגיש את אחריותה של חברה למשאביה ונכסיה, אלא גם מחזק את מעורבותה בשמירתם לאורך זמן.

ניהול הביקור בשטחים מוגנים: בין ניסיון והרגל לבין עובדות ושיטת עבודה מדעית

איל מטרני

ניהול של שטחים מוגנים מתמקד בשלושה רכיבים עיקריים: ניהול משאבי הטבע והמורשת, ניהול הביקור, וניהול ציבורי. ניהול כל אחד מהרכיבים הללו נדרש למסגרות תיאורטיות ולשיטות עבודה מתחומי מחקר מגוונים ושונים. ניהול הביקור הוא הרכיב שעוסק בהקניית חוויית ביקור איכותית למבקרים מתוך זווית הראייה שלהם, והוא גם אחד הגורמים שפועל למניעה או לצמצום של ההשפעה השלילית של מבקרים על הסביבה ועל משאביה הערכיים בעת הביקור.

חוקרים ואנשי מקצוע רבים דוגלים בשימוש בתיאוריות ובמודלים המתבססים על שיטות מחקר מדעיות בתהליך ניהול הביקור, כדי לעשותו איכותי ומבוסס עובדות ולא תחושות. המאמר יסביר את הצורך בתהליכי קבלת החלטות רציונליות לניהול המתח הקיים בשטחים מוגנים בין מבקרים לבין עצמם ובינם לסביבה, יבאר מדוע לעיתים קרובות התהליכים הללו אינם מתקיימים, ויביא דוגמאות אחדות מישראל. לסיכום יוצגו כמה תובנות שמטרתן לקדם תהליך קבלת החלטות מבוסס מידע בתחום ניהול הביקור בשטחים מוגנים בישראל.

מילות מפתח: שטחים מוגנים, ניהול, ניהול הביקור, ניסיון, מחקר

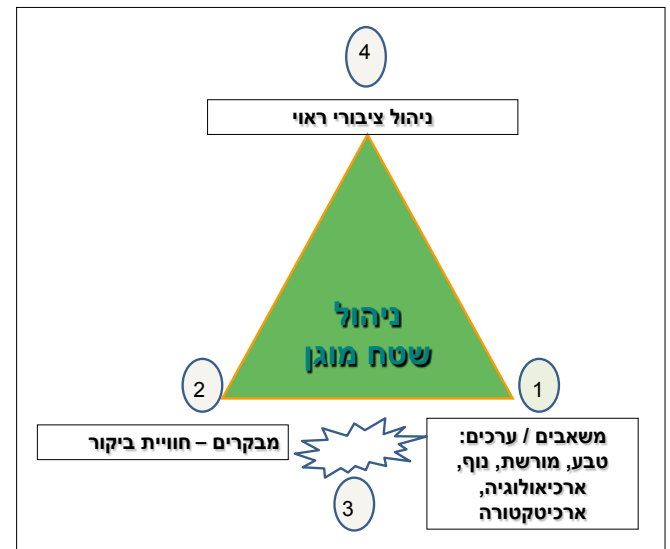
איור 1. גן לאומי חוף השרון - מבקרים מסתכלים על שלט לעידוד הרמת לכלוך. איל מטרני

ניהול שטחים מוגנים וקבלת החלטות

"שטח מוגן" מוגדר על ידי IUCN, ארגון שמירת טבע הגדול בעולם, כך: **"מקום המוגדר גיאוגרפית בצורה ברורה, מזוהה, מוקדש ומנוהל בעזרת אמצעים חוקיים או אמצעים אפקטיביים אחרים כדי להשיג שימור ארוך טווח של טבע לצד שירותי מערכת אקולוגית וערכים תרבותיים"**. בעולם קיימים יותר מ-200 אלף שטחים מוגנים מסוגים שונים: חלקם בים וחלקם ביבשה; חלקם גדולים וחלקם קטנים; חלקם מתייחסים למורשת - מורשת טבע, מורשת תרבות, וגם שילוב בין השניים; חלקם מנוהלים על ידי גופים ממלכתיים, וחלקם על ידי גופים ציבוריים או פרטיים. במדינות שונות ניתנו לשטחים המוגנים שמות שונים: פארקים לאומיים, שמורות טבע, יערות, מקלטי חיות, אתרי מורשת לאומיים ואוניברסיטאים ועוד. המשותף לכולם הוא שהכרזתם נועדה להגן על הערכים שבהם ושחשובים לאזור, למדינה ולעולם - ערכי טבע, נוף, מורשת ותרבות. מעטים השטחים שסגורים מפני מבקרים; במרביתם מבקרים אנשים שמגיעים כדי ליהנות מאותם ערכים המקנים לשטח את ייחודו.

אחד הגורמים הבולטים בהגדרת השטחים המוגנים שהוזכרה הוא הניהול. אפשר להציגו כמשולש ששלושת קודקודיו מייצגים מוקדים שונים. הצלעות הן היחסים המתקיימים בין המוקדים בתהליך קבלת החלטות בדבר האופן שבו אפשר לשמר את ערכי השטח המוגן ובה בעת לאפשר בו ביקורי קהל והנאה, כיאה לכל שטח פתוח (איור 2).

קודקוד אחד של המשולש עוסק בניהול המשאבים ובשמירתם, ללא קשר למבקרים. על המנהלים לטפל בצמחייה טבעית שעלולה לפגוע במבנה ההיסטורי, לטפל בהיסדקות של קיר במבנה עתיק, לסייע בחיזוק מגוון מינים - אוכלוסיית צמחים או בעלי חיים - שכמעט נעלמו מסיבתם הטבעית, ולטפח שרידים ועדויות לשיטות עיבוד חקלאיות שהולכות ונעלמות מהעולם. כדי לקבל החלטות בשימור ובשמירת מורשת הטבע והתרבות נדרשים המנהלים להיות בקיאים בתיאוריות,

איור 2. ניהול שטח מוגן - מוקדי ניהול. איל מטרני

במודלים, במושגים, בהגדרות ובמתודות ממגוון תחומים - מדעי הטבע והחיים, ארכיאולוגיה, שימור, היסטוריה, אדריכלות ועוד - ולהתמודד עם התחבטויות וקונפליקטים שונים.

לדוגמה: מה להשאיר ומה להסיר במקרה שאיקליפטוסים עבותים פוגעים בצמחייה מקומית? מה דינו של צמח נדיר על חומת מבנה עתיק? מה המצב הרצוי כיום - חולות נודדים או חולות מיוצבים - באזור שבמשך אלפי שנים קיים את שני המצבים (כהן, שחם ורוטשילד, 2011)?

במרבית סיווגי השטחים המוגנים של IUCN, לצד הדגש על ניהול ערכי הטבע והמורשת עומדים החינוך והתיירות כמטרות המרכזיות בניהול השטחים. לכן הקודקוד השני במשולש הניהול עוסק בניהול של חוויית ביקור איכותית. זוהי זווית הראייה האנושית של המבקרים, ולכן הניהול עניינו בשביעות רצון, במענה לרצונות ולצרכים פסיכולוגיים, רגשיים, פיזיולוגיים וחברתיים. ניהול תחום זה נשען על תיאוריות ומודלים מתחומי מדעי ההתנהגות, התיירות, האדריכלות, התקשורת וההמסרה,² ועל מיומנויות נוספות. דוגמה למאפיינים של ניהול חוויית הביקור היא הצורך להתמודד עם מתחים בין שימושי נופש לבין רצונות מנוגדים של מבקרים לבין עצמם, למשל הפעלת מוזיקה מול רצון לשקט, או הליכה רגועה בשביל המיועד גם לרכיבת אופנועים ולנסיעת כלי רכב.

הקודקוד השלישי במשולש ניהול השטחים המוגנים נקשר בגוף המנהל אותם. במקרה שהשטח מנוהל על ידי גוף ציבורי (לעיתים מדובר בגופי ניהול פרטיים) נדרש גוף זה לעילות, לגישה מוטת שירות, לשקיפות, לעמידה בחוקים ובנהלים של המדינה ועוד. גם חלק ניהולי זה נסמך על תיאוריות ומחקר מעולם הניהול והמדיניות הציבורית, אך אינו ייחודי לשטחים מוגנים.

ביחסים בין שני הקודקודים העוסקים בניהול המשאבים ובניהול חוויית הביקור בולט קונפליקט: ביקור ותיירות בשטח מוגן עלולים לפגוע בערכי הייחודיים של השטח (Vander Stoep & Gramann, 1987). השטחים המוגנים מושכים אליהם מבקרים החפצים לראות את מושא העניין מקרוב, או ליהנות מהאפשרויות המיוחדות שהשטח מספק. הם מעוניינים לחוות את הסביבה הפיזית בכל חושיהם, שואפים להתקרב ככל האפשר לנקודת העניין שלשמה באו, מחפשים פעילות מגוונת בלב שטח בר ובסמוך לאוכלוסיית בעלי חיים וצמחים ייחודיים או בנופים מרתקים. לפעמים הם מבקשים גם לקחת מזכרת מהיח, מהצומח או מהדומם שבשטח. פעילות שהיא מהנה בעיני המבקרים עשויה לטמון בחובה השפעות שליליות על סביבת הביקור: פגיעה במקורות מזון של חיות בר, זיהום אוויר, קרקע ומים, איסוף לא חוקי של מינרלים ומאובנים, אשפה והפרשות גוף האדם (הגורמים לחדירת חומרים זרים לאקולוגיה מקומית, להתרבות של בעלי חיים, לפגיעה ולמוות של בעלי חיים), וכן פגיעה במבני מורשת על ידי נגיעה, בזיה, גרפיטי וונדליזם. ההשפעות מתקיימות בעיקר במקומות שנמצאת בהם מסה של מבקרים: נקודות משיכה מרכזיות, שבילים וסביבתם, חניוני יום וחניוני לילה, כבישים ומגרשי חניה, אֶפְשׁוּרוֹת³ של המחשה וידע (Manning & Anderson, 2012). כדי למזער השפעות אלה נדרשים המנהלים להחלטות בתכנון סביבתי, ואחד מרכיביו הוא ניהול של הביקור בשטחים מוגנים.

¹ האיגוד העולמי לשמירת טבע, International Union for Conservation of Nature - IUCN, הוא ארגון הסביבה העולמי הוותיק והגדול ביותר, והוא יועץ לאו"ם בנושאי שמירת טבע.

² המסרה (Interpretation) - יצירת התוכן.

³ אפשרויות (Facilities) - אמצעים ומתקנים המאפשרים את הביקור: חניה, שבילים, מרכזי מבקרים, שלטים, מודלים ועוד.

היול הביקור, כחלק ממכלול התכנון והניהול של השטח המוגן, כולל את ניהול חוויית הביקור, והוא גם חלק מניהול הקונפליקט בין שמירת המשאבים לחוויית הביקור.⁴ כמו כל ניהול, גם ניהול מסוג זה הוא תהליך אקטיבי של קבלת החלטות שיטתית ומתכללת המכוונת ליצירת איזונים ובלמים בין שתי מטרות: שמירת המשאבים ושביעות הרצון של המבקרים (Haas, 2001). ניהול לא מקצועי עשוי לסכן בתי גידול ומינים או פריטי מורשת, אטרקטיביות הנוף עשויה להצטמצם, המבקרים ירגישו בצפיפות ובחוסר נעימות וצורכי הנופש שלהם לא יסופקו. כדי לספק את כל הרצונות והצרכים המיטיביים, הן של המשאבים הן של המבקרים, נדרש ניהול מקצועי ומיומן המבוסס על ידע מתחומי הדעת שהוזכרו ואחרים.

על בסיס מה מנהלי אתרים מקבלים החלטה באשר לאופן הניהול? הניהול יכול להתבסס על מקורות פורמליים כמו חוק ונוהלי הארגון המנהל, מחקר שיטתי, וגם ניסיון אישי או ארגוני. לאור הצורך להשתמש בכלים מדעיים, כפי שהוצג לעיל, נשאלת השאלה מה חלקו של הניסיון האישי בניהול יעיל של חוויית ביקור ומה חלקו של השימוש בנתונים ובעובדות בעת קבלת החלטות. ובמילים אחרות: כיצד מנהלים את הקונפליקט בין שמירת ערכי השטח המוגן לבין שמירה על חוויית המבקר?

על מה מתבססים מנהלים בקבלת החלטות?

מחקר שבחן את ההשפעה שהייתה להחלטה להכניס לפארק לאומי אמריקני לאמות (llama) כדי שתשמשה כבהמות משא רואיינו הן המנהלים, הן העובדים והן המבקרים - הולכי הרגל ורכיבי הסוסים - טרם הכנסת הלאמות לפארק. נוסף על כך, החוקרים בחנו את ההשפעה המעשית של הלאמות על האקולוגיה בפארק. הם גילו כי צוות הפארק ומנהליו, שהתנגדו להכנסת השימוש בחיות בגלל פגיעה במבקרים ובאקולוגיה, עשו זאת על סמך תחושות ואמונות, ולא ביססו את עמדותיהם על מחקרים, נתונים ועובדות. בפועל התברר כי בעיני המבקרים הרעיון דווקא נשא חן, וכי החשש מהשפעות אקולוגיות היה מוגזם (Watson, Christensen, Blahna, & Archibald, 1988). במחקר אחר נמצא כי הנהלת הפארק הלאומי החליטה לא לפעול ברוח המלצות שקיבלה מצוות מקצועי בנוגע ליישומי ניהול לשינוי התנהגות מבקרים. ההנהלה טענה כי ההצעות, אף שהתבססו על מחקר שבדק ידע ואמונות של המבקרים, לא היו נכונות. כלומר התחושות הסובייקטיביות של המנהלים גברו על העובדות שנחשפו במחקרים (Cialdini et al., 2006).

פער גדול בין תפיסות של המנהלים ועובדי הארגון לבין תפיסותיהם של מבקרים מוכר היטב בספרות (Dvorak, 2004; Martin, McCool, & Lucas, 1989). להבדלים בגישות יכולות להיות השפעות ניכרות

בקבלת ההחלטות בנוגע לניהול הפארק או השטחים המוגנים. דוגמה למגבלות של החלטה המבוססת על תחושה אישית עלתה במחקר שבדק תפיסות של מנהלי שטחים מוגנים ברשות הטבע והגנים בישראל (מטרני, 2008). בהיעדר מדיניות ארגונית, ארצית ואזורית בנוגע לרכיבת אופניים בשמורות טבע ובגנים לאומיים ייצרו מנהלי שטחים באזורים שונים הנחיות משלהם, ללא מידע מדעי מבוסס ועל סמך תחושותיהם האישיות. מקרים כאלה הם בעלי משמעות רבה משתי סיבות מרכזיות. האחת - במקרים של אכיפה והגעה לבית משפט היעדר ביסוס מדעי עשוי לפגוע בתוצאות המשפט; האחרת - פגיעה תדמיתית בארגון (קודקוד הניהול הציבורי במשולש ניהול השטח המוגן דורש מקצועיות בקבלת החלטות).

למה ההחלטות הניהוליות אינן מבוססות על מחקר ועל נתונים?

האם וקרומפה (Ham & Krumpal, 1996), וגם אחרים, טוענים שיעדי הניהול יושגו בהצלחה רבה בתנאי שהמנהלים יעברו תהליך ניהולי שעיקרו שינוי ממצב של "מנהל לא יודע" למצב של "מנהל יודע". תהליך זה יכול להתקיים אם ילוו אותו בחינה של נתונים והצגה של עובדות.

אם כך, מדוע מנהלים פועלים על סמך ניסיון ותחושות יותר מאשר על סמך איסוף נתונים שיטתי וניתוחם? טענה אחת מדגישה את האקלים והתרבות הארגונית, שיוצרים תפיסות שונות בקרב קבוצות של אנשי שטח שהם עמיתים באותו ארגון (Larsen & Valentine, 2007). לדעת אחרים (Propst, McDonough & Wiita, 2003), המנהלים נוטים גם להשלים את פערי הידע שלהם בעזרת ניסיון עבר או דעה קדומה, המסייעים להם לקבל החלטה במהירות. אדם, וכזה הוא המנהל, הוא שמרן מטבעו, במובן זה שניסיון מוצלח קודם יוצר אצלו הנעה שלילית לבדיקה ולשינוי. מכאן הם מסיקים שהידע והניסיון שרוכשים מומחים לאורך שנות הכשרתם ועבודתם גורמים למחשבתם להתקבע. תהליכי קבלת החלטות כאלה מחליפים עבודה מסודרת של איסוף נתונים וניתוח ידע, ומגבילים את טווח התגובות (Hammit & Cole, 1998).

וימן (2009) מזכיר בהקשר זה את המושג "קללת הידע", המנסה להסביר את הפער בין כוונה טובה לבין תוצאה גרועה. קללת הידע מתקיימת במצב שבו בעל תפקיד יודע משהו ומתקשה לחשוב "מנקודת המבט של מישהו שאינו יודע את הדבר שאתה יודע" (וימן, 2009: 5). דוגמאות מתהליך קבלת החלטות של מנהלי שטחים מוגנים מקבלות חיזוק תיאורטי ממחקריו הכלליים של כהנמן (2013), המתאר שתי מערכות חשיבה סכמתיות המתקיימות בבני אדם בד בבד. "מערכת 1 פועלת באופן אוטומטי ובמהירות, תוך השקעת מאמץ מועט אם בכלל, וללא תחושה של שליטה רצונית. מערכת 2 מקצה קשב לפעילויות מנטליות מאומצות הדורשות זאת" (שם: 26). שתי המערכות, כפי

⁴ המענה השלם יכול לכלול שילוב של אמצעים פיזיים, חוק ואכיפה, שיקום והשבה וכדומה.

שכהנמן בוחר לכנות את מה שהוא מודה שהוא הגדרה פיקטיבית שנועדה לתת לקוראים הסבר טוב יותר, מתקיימות כל עוד האדם ער. מערכת 1 פועלת באופן אוטומטי, וגם אם האדם מודע לכך, הוא יתקשה מאוד למנוע את פעילותה. לעומתה, מערכת 2 "לרוב מצויה בהילוך נוח, שמעורב בו רק שמץ מיכולותיה" (שם: 30), והיא מאפיינת ב"עצלות, אי רצון להשקיע מאמץ מעבר למה שנחוץ" (שם: 38). באופן זה ממוזער המאמץ השכלי והגופני, והביצועים טובים יותר. ה"הסדר" הזה, כדבריו, עובד במרבית הזמן כיוון שעל פי רוב מערכת 1 מצטיינת בפעולתה, והתגובה הראשונית שלה למצבים שונים מהירה ולרוב גם נכונה, אף שאינה עוסקת בחישובים ובלוגיקה. בגלל מאפיינים אלה מתאפיינת מערכת 1 ב"קפיצה למסקנות". "קפיצה" מהירה זו מתקיימת בשלב שלא הרבה מוטל על הכף, ובכך היא חוסכת זמן ומאמץ. החוקר מציין רשימה גדולה של הטיית הנגרמות על ידי מערכת 1 ומשפיעות על קבלת ההחלטות. תהליך זה מאפיין מקרים רבים, ובהם התייחסות למספר קטן של אירועים (חוק המספרים הקטנים, למשל תגובה שלילית זועמת במיוחד עשויה להשפיע יותר מאלף אחרות), העדפת ביטחון על פני ספק, חיפוש אחרי סיבתיות - גם אם איננה - לעומת מקריות, זמינות והשפעת הרגש. המשמעות היא שהטיית אלה ואחרות עשויות לעיתים להשפיע על קבלת החלטות שאינן בהכרח שקולות ונכונות מבחינת ההיגיון והנתונים.

כהנמן מודע לכך שבמלכודת הזו נופלים גם מומחים בתחומם כאשר אין להם די נתונים, או כשהם מתבססים על נתונים לא מספקים או לא חשובים ומחשבתם אינטואיטיבית. סביר להניח כי מנהלי שטחים מוגנים נופלים במלכודת הזו. עוד אפשר להניח שגם אם מנהלים מודעים לחשיבות של איסוף מידע נכון לשם קבלת החלטות, וגם אם ברצונם לעשות זאת, הרי קשיים ארגוניים יכולים להקשות עליהם להקצות לכך משאבים.

החלטות על סמך נתונים

האם השביל בשטח חשוב או ההמסרה שבו? האם מבקרים משתמשים בדפי המידע המחולקים להם? האם מבקרים קוראים את כללי ההתנהגות הנמצאים בראש השביל ומצייתים להם? מהי דרך ההתערבות הטובה ביותר לשינוי התנהגותם של מבקרים או לחיזוקה? האם תוכנית פיתוח שבוצעה כדי להגן על שמורת טבע מפני השפעת מבקרים הצליחה? מה המבקרים רוצים בגן לאומי? האם המבקרים שבעי רצון מהביקור, ומה הם סבורים שדורש שיפור או שימור? שאלות אלה ואחרות, שיש להן משמעויות יישומיות בכמה היבטים - כלכליים, כוח אדם, פיתוח פיזי וכדומה - הובילו את רשות הטבע והגנים לבצע בשנים האחרונות מחקרים שונים, כחלק ממגמה לבסס החלטות ניהוליות על נתונים. להלן מוצגות שתי דוגמאות הממחישות את החשיבות שבאיסוף המידע לשם קבלת החלטות נכונות.

דוגמה א'. מה משפיע על התנהגות מבקרים?

האם בתכנון יישומים לחיזוק התנהגויות מוטות סביבה די להישען על הניסיון של המנהל או של הארגון, או שמא נדרש לשם כך מחקר מעמיק מקדים? התחושה האישית של כותב מאמר זה הייתה שמכיוון שהוא בעל ניסיון רב-שנים בניהול שטחים מוגנים, אין צורך במחקר מסודר (שהוא לרוב יקר עבור מנהלי האתר). עמדתו הייתה שמנהל בעל ניסיון וחוש ביקורת יצליח לעשות זאת בצורה אפקטיבית, זולה ולא רחוקה ממה שיורו תוצאות של מחקר מורכב. כדי לבחון גישה זו בוצע מחקר אמפירי שבחן דרכי השפעה על מבקרים בשני מקרים: האחד - הרמת לכלוך של מבקרים אחרים במסלול טיול בגן לאומי חוף השרון; האחר - אי האכלת צבים רכים ב"גשר הצבים" שבנחל אלכסנדר (מטרני, 2016). המחקר בדק תכנון ועיצוב שלטים שהתבססו על שלוש תפיסות:

1. **התערבות קלאסית** - "ייצור להמונים", המבוסס על ניסיון ארגוני ברשות הטבע והגנים ובארגונים נוספים.

2. **התערבות "תפירת חייט"** - ייצור לבדודים בעזרת מחקר עומק שיטתי שבחן באמצעות תיאוריות ומודלים עמדות וכוונות של מבקרים בנוגע להתנהגות סגולית במקום הנדרש בלבד, ובהתאם לכך נכתבו השלטים והוצגו המסרים בהם.

3. **התערבות גנרית** - תפיסת ביניים בין ייצור להמונים (התערבות קלאסית) לבין ייצור לבדודים ("תפירת חייט"), המבוססת על מחקרים שנעשו על שינוי של מגוון התנהגויות מטיילים במקומות שונים בעולם, ומותאמת לצורכי התנהגות כלשהי במקום אחר.

בהתאם לכל תפיסה תוכנו ועוצבו שני שלטים שונים, על בסיס מודלים ותיאוריות מתחום הפסיכולוגיה. בכל שלב במחקר נבדק שלט אחר, כדי לבחון את הצלחתו בעידוד מבקרים להתנהגות מוטת סביבה. נמצא שבשני אתרי המחקר השפיעו שני שלטי "תפירת החייט", שנשענו על תיאוריות ומתודות מדעיות, יותר מהשלטים שהתבססו על ניסיון. השילוט מסוג "תפירת חייט" שעסק בהרמת לכלוך בגן לאומי חוף השרון התגלה כמוצלח באופן מובהק ביחס לכל השלטים, כנראה בגלל אופיו של מסלול הטיול שמחייב מעבר ליד ההתערבות (בניגוד לשביל ליד גשר הצבים שההגעה אליו אפשרית לכל אורכו).

דוגמה ב. הפער בין אמונות של מנהלים ומבקרים לעובדות

מחקר נלווה למתואר לעיל ניצל את התוצאות המעשיות של ההתערבויות לשינוי התנהגות מבקרים והתמקד בשאלות חדשות: איזה שילוט לדעת המנהלים הוא המשפיע ביותר? מה חושבים המבקרים? האם יש התאמה בין דעות המנהלים או המבקרים לתוצאות בשטח? האם התחושות מובילות להחלטות נכונות?

כדי לענות על השאלות הללו הוכן דף בגודל A4. בראשו נשאלה השאלה "איזה שלט, לדעתך, ישפיע יותר על מבקרים בכך שיגרום

איור 3. שלטים גרפיים. מימין שלט שמבוסס על הומור ומשמאל שלט שמבוסס על לקיחת אחריות. רשות הטבע והגנים

הקלאסי הקצר הכי משפיע או משפיע (60.7% חשבו שהוא הכי משפיע) ו-82% חשבו כי השלט הגנרי שביטא הומור הוא הכי גרוע או גרוע. באופן מפתיע, דעתם של המבקרים הייתה מאוד דומה לדעת המנהלים. 82% היו משוכנעים שהשלט הקצר הוא הכי משפיע (56% מתוך הסך הכול) או משפיע, ו-77% היו משוכנעים כי שלט ההומור הוא הכי גרוע (59.6% מהסך הכול) או גרוע. נראה כי גם המנהלים וגם המבקרים סברו ש"קצר הוא טוב וארוך הוא רע", וגם ש"רציני הוא טוב ומצחיק הוא רע". האם דעת המנהלים והמבקרים ביטאה את ההשפעה בפועל בשטח? התשובה היא שהתוצאות הן הפוכות לחלוטין. בפועל, 7.8% מהמבקרים הרימו לכלוך כשהתערבות הייתה "השלט הקצר", ו-14.8%, כמעט פי שניים, עשו זאת כאשר ההתערבות הייתה "שלט ההומור". המסקנות מן המחקר הן לפחות שתיים. אשר למנהלים, מתברר שוב כי הניסיון והתחושות ששלט עם מעט מלל משפיע יותר מאחרים אינם תואמים את העובדות, וכי כדי לקבל החלטות נכונות על מנהלים לבצע בחינה מסודרת ולהשיג עובדות מדויקות. אשר לחיפוש המידע אצל מבקרים, מתברר כי שאלות תיאורטיות ("מה נראה לך שישפיע?") עשויות להוביל לתשובות לא רלוונטיות. כישלון של הפרט, המבקרים

למטיילים להרים לכלוך של אחרים בשביל בגן לאומי חוף השרון?". לאחר מכן התבקשו המשיבים לדרג כל אחד מהשלטים שיוצגו בהמשך ביחס להשפעתם הצפויה לציות, מ"הכי משפיע לשינוי התנהגות" דרך "משפיע" ו"פחות משפיע" ועד "הכי פחות משפיע". בהמשך הוצגו ארבעה סוגי שלטים שעוצבו עבור המחקר שעסק בהרמת לכלוך במסלול הטיול בגן לאומי חוף השרון - השילוט הקלאסי (שלט אחד עם נוסח קצר ושלט שני עם הסבר ארוך) והשילוט הגנרי (אחד מבוסס על גישת האחריות האישית והשני על גישת ההומור). כדי למנוע הטיה של התשובות בגלל מיקום תמונותיהם של השלטים בדף, סדר השלטים בכל דף היה מקרי ושונה זה מזה. השאלון הוצג בפני 28 מנהלי גנים לאומיים ושמורות טבע ובפני אנשי מקצוע בתחום ההמסרה. נוסף לכך, 57 מבקרים התבקשו לענות על השאלון בשלושה מועדים שונים - אך לא בחוף השרון: השאלון הועבר פעמיים בעת ביקור בגן לאומי ירקון, ופעם אחת בגן לאומי בית גוברין. הכוונה הייתה לנתק את המבקרים והמנהלים מההקשר המקומי ולבחון את תחושתם וניסיונם הכללי. התוצאות היו מפתיעות. 93% מהמנהלים היו משוכנעים כי השלט

איור 4. שלטים קלאסיים. מימין שלט "קצר" עם מעט מלל ומשמאל שלט "ארוך" עם הסברים. רשות הטבע והגנים

לניהול הביקור, ומתי יש לבצעו במסגרת הקצאת משאבים ארגוניים. על מנהלי הארגון לייצר תהליכים שמקדמים מחקרים גדולים ועתירי משאבים בנושאים מרכזיים ועקרוניים לארגון, ולגבותם לעיתים בחוקרים מנוסים מחוץ לארגון.

חלק מהתהליך הארגוני מחייב גם הכשרה של מנהלי השטחים, שכוללת את ההבנה שבחשיבות של ניהול ביקור מבוסס מידע ומחקר, עקרונות בתיאוריות, במודלים ובשיטות מחקר, דרכי הכנה וביצוע של מחקרים וסקרים קטנים על ידי המנהלים עצמם, או הדרך להנחות את עשייתם בידי אחרים.

עוד ראוי ונכון להשקיע מאמצים בייצור יישומים פשוטים וקלים לאיסוף מידע ברמה של מנהלי אתר, למשל סקרי שביעות רצון גנריים שפיתחו אנשי מקצוע, ומנהל האתר יכול בקלות ובזול להתאים את בסיס הסקר לאתרו (לוגו אתר, שם המנהל), ותוכנה תואמת להזנת נתונים ולפרשנותם.

כדי להקל עוד יותר על מנהלי אתר יש לבחון אפשרות שפירוש ממצאי המחקר ייעשה על ידי איש מקצוע.

במקרה זה, להתנהג על פי הכוונה המוצהרת שלו נקרא "אי תאימות מילולית" (Ajzen & Fishbein, 2005), ומוכר במחקרים שונים העוסקים במטיילים (מטרני, 2016).

סיכום

יסיון מוכח המגובה בעובדות מראה כי לקבלת החלטות המבוססת על איסוף נתונים שיטתי יש חשיבות לתכנון ולביצוע אפקטיביים של ניהול הביקור בשטח מוגן, הן בנוגע לחוויית הביקור, הן בנוגע לניהול השפעות המבקרים על משאבים, הן לצורך הערכה ובקרה של פעולות התכנון והביצוע לשם שיפור. בגופים ציבוריים העובדות מסייעות גם לייצר גיבוי להחלטות מעוררות מחלוקת. עם זאת, יש סיבות רבות ושונות למיעוט של מחקרים מעשיים בתחום ניהול הביקור בישראל. לכן על מנהלי שטחים מוגנים, ויותר מהם - מנהלי ארגונים שמנהלים שטחים מוגנים, לנסות ליצור מנגנונים שיתמכו ויסייעו בהתמקצעות בתחום זה.

ברמה ארגונית נדרשת החלטה סדורה בדבר חשיבותו של המחקר

איור 6. שלט הכניסה לגן לאומי חוף השרון. איל מטרני

איור 5. קבוצה מטיילת שחלפה על פני שקית החטיפים שהוצבה כחלק מהמחקר. איל מטרני

* ד"ר איל מטרני מנהל את תחום קהל וקהילה במחוז מרכז, רשות הטבע והגנים; בעשרים השנים האחרונות הוא עוסק בניהול הביקור בשמורות טבע ובגנים לאומיים במרכז ישראל, בתהליכי ההמסרה (התוכן) בהם ובעבודה עם קהילות סמוכות, הן כמנהל שטח הן כאיש מטה; עבודת הדוקטורט שלו עסקה באפקטיביות של התערבויות במניעת השפעה לרעה של מבקרים על הסביבה. התיזה עסקה בתפיסת התפקיד של מנהלי שטחים מוגנים בישראל.

e.mitrani@npa.org.il

וימן, ק' (2009). "קללת הידע", או מדוע האינטואיציה לגבי הוראה נכשלת לעיתים קרובות (תרגום: תמי יחיאלי). על הגובה, 8, 5-7. כהן, ע', שחם, ב', ורוטשילד, א' (2011). חולות מישור החוף בישראל. החברה להגנת הטבע.

כהנמן, ד' (2013). לחשוב מהר, לחשוב לאט (תרגום: יעל סלע-שפירו ועידית נבו). תל-אביב: מטר.

מטרני, א' (2008). תפיסת התפקיד של מנהלי שטחים מוגנים בישראל. עבודת גמר לתואר שני. החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.

מטרני, א' (2016). אפקטיביות של התערבויות במניעת השפעה לרעה של מבקרים על הסביבה. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", החוג לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה, אוניברסיטת חיפה.

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (2005). The Influence of attitudes on behavior. In M. P. Zanna, B. T. Johnson & D. Albarracín (eds), *The Handbook of attitude* (pp. 173–222). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Cialdini, R. B., Demaine, L. J., Sagarin, B. J., Barrett, D. W., Rhoads, K., & Winter, P. (2006). Managing social norms for persuasive impact. *Social Influence*, 1(1), 3–15.
- Dvorak, G. (2004). *Interpreting the meaning of recreation impacts*. Dissertation. USA: The University of Montana.
- Haas, G. H. (2001). Visitor capacity in the national parks system. *Social Science Research Review*, 2(1), 1–26.
- Ham, S. H., & Krumpel, E. E. (1996). Identifying audiences and messages for nonformal environmental education: A theoretical framework for interpreters. *Journal of Interpretation Research*, 1(1), 11–23.
- Hammit, W. E., & Cole, D. N. (1998). *Wilderness recreation: Ecology and management* (2nd ed.). Canada: John Wiley & sons.
- Larsen, K. A., & Valentine, P. S. (2007). The role of organizational culture in the on-ground implementation of tourism partnership in protected areas. *Organization & Environment*, 20, 460–479.
- Manning, R., R., & Anderson, L. (2012). *Managing outdoor recreation: Case studies in the national parks*. Oxfordshire, UK: CAB.
- Martin, S. R., McCool, S. F., & Lucas, R. C. (1989). Wilderness campsite impacts: Do managers and visitors see them the same? *Environmental Management*, 13(5), 623–629.
- Propst, D. B., McDonough, M. H., & Wiita, A. (2003). Role of manager and visitor self-interest in wilderness management: Nordhouse dunes and limits of acceptable change. *LARNet – The Cyber Journal of Applied Leisure and Recreation Research*, 9.
- Vander Stoep, G. A., & Gramann, J. H. (1987). The effect of verbal appeals and incentives on depreciative behavior among youthful park visitors. *Journal of Leisure Research*, 19(2), 69–83.
- Watson, A. E., Christensen, N. A., Blahna, D. J., & Archibald, K. S. (1988). *Comparing manager and visitor perceptions of llama use in wilderness*. USA: Forest Service.

* עמוד 33: חולף ולא אוסף. שקית החטיפים נשארת על השביל. איל מטרני

רוח המקום והקשר למקום: המאפיינים וההשלכות על מדיניות השימור
לשימור פנים רבות, אך מהות אחת - לדאוג להעברת המורשת התרבותית לדורות הבאים. העברה זו נועדה לחשוף את תרבות העבר על מלוא רבדיה, ובאמצעות סוכניה, המוחשיים והלא מוחשיים, לעצב את רוח המקום, לייחד את המקום, ועל ידי כך - לחזק את הקשר בין האוכלוסייה למקומה (Riegl, 1928; Teutonico & Palumbo, 2000). רוח המקום והקשר למקום באים לביטוי באופנים שונים: הזדהות עם מקום, גאווה מקומית, רגש כלפי מקום, מנהגים, טקסים ועוד (Jorgensen & Stedman, 2006). אלה שונים ממקום למקום, ושונותם היא שמקנה למקום את ייחודו. מגוון הביטויים מחדד את הצורך בקביעת מדיניות לשימור רוח המקום שמעורבים בה כל חלקי האוכלוסייה המשתייכת למקום או מתייחסת אליו. ההכרה שלכל חלק תפיסות עולם, רצונות וצרכים משלו מחייבת התוויה של דרכים ובנייה של כלים לניהול יעיל של מדיניות זו.

החלטות ומשרן: עיצוב המרחב הציבורי במושבה חדרה

טליה אברמוביץ

בתחילת שנות העשרים של המאה ה-20 הוחלט במושב חדרה על בניית מבני ציבור. לוועד המושבה הוגש סגון של הצעות אדריכליות, ובהן מבנים של בית ספר, בית ועד, בית עם ועוד. המאמר בוחן את הקשר שבין הצרכים, הרצונות ותפיסות העולם של הקהילה ומנהליה לבין עיצובו של המרחב הציבורי, קשר המכוון, אז וגם כיום בכרויקטים של שימור, ליצירת זהות מקומית ייחודית. מילות מפתח: שימור המורשת התרבותית, היסטוריה אורבנית, מרחב ציבורי, חדרה

מבוא

תהליך קבלת החלטות הנוגעות לעיצוב ולבניית המרחב שאנו חיים בו הוא בעל משמעות עמוקה יותר מזו הנגלית לעין. ההתבוננות ביוזמות לעיצוב המרחב ובשימורו מציבה במרכז את מושג הייצוג, כלומר היכולת של הסביבה הבנויה לשקף כוחות, מאויים, תשוקות, פחדים וזהויות (Cosgrove, 2004; Dovey, 2008; Jameson, 2009). מאמר זה מבקש להציג פרק בחיי המושבה חדרה, תקופת הזמן שבין שנת 1920 לשנת 1928, המתאפיינת במספר רב של הצעות לתכנון מבני ציבור למושב. העיון בתוכניות הנוגעות למרחב הציבורי ובהחלטות לביצוע פרויקטים נבחרים פורט את המניעים המרכזיים את סדר היום החברתי, את הכוונות המוכמנות בעיצוב המרחב, ומצביע על הקשר שבין הסביבה הבנויה לבין בניית הזהות הקולקטיבית והאישית של הקהילה וחבריה. עוד משקף הדיון את ההתלבטות המאפיינת משמרים - עד כמה הייצוג העכשווי שנבחר עבור הנכס התרבותי שהוחלט לשמרו מגלם את התפיסות, הרצונות והצרכים שהכתיבו את תפקידו ואת עיצובו בעבר. בחדרה, שכונתה "חדרה הקטנה"¹, היו עד תחילת שנות העשרים מעט מבני ציבור שנבנו באופן ייעודי (שניאורסון, 1963: 43). בנייתם התעכבה למרות ההקצאה הנרחבת לשטחי ציבור. המכשולים שעמדו בפני חדרה בשנותיה הראשונות דחו את הקמתם של מבנים קהילתיים (אהרנסון, 1993: 22). כמבני ציבור שימשו בתחילה מבנה החאן² שהתפנה מיושבי, צריף עץ שיובא מפרק ההתיישבות הקצר בקדימה ושימש את ועד המושבה, וכמה בתי מתיישבים שהוסבו לתפקוד ציבורי.³ במרכז המושבה נותר שטח פתוח: חצר "דורשי ציון", ששימשה לאחסון ציוד חקלאי, ושטח שהוקצה לגן ציבורי ובפינתו עמדה הבאר. בתחילת שנות העשרים של המאה ה-20 הובא לידיעת קהילת האדריכלים בארץ כי חדרה מבקשת לבנות לה מבני קבע ציבוריים.⁴ על כך אנו למדים ממספר רב של תוכניות למבנים ציבוריים המצויות בארכיון מוזיאון "החאן". אדריכלים, מהנדסים, בנאים ובעלי מקצוע נוספים הגישו את הצעותיהם למגוון פונקציות: בית ספר, בית ועד, בית עם, בית מרקחת, ואף תוכנית למבנה ציבורי מרכזי המכיל את שלוש הפונקציות יחד: בית המועצה, בית ספר ומרפאה. התוכניות פורטות שלל גישות תכנוניות וסגנונות. המסמכים הארכיוניים, שחלקם טרם פורסמו, חושפים פרק מרתק באדריכלות הישראלית, פורטים את ערכיהם ותרבותם של המתכננים, אך גם את זהותה של הקהילה ויעדיה כפי שהם תפסו אותם.

אפתח בהקשר ההיסטורי ואציג בקצרה את השתלשלות ייסודה של חדרה ואת ייחודה בנוף המושבות שנוסדו בסוף המאה ה-19. לאחר מכן אדון במשמעות העולה מההחלטה לבנות במושב מבני ציבור. אסקור כמה הצעות ותוכניות למבני ציבור ואעמוד על טיבן. לבסוף אדון במבנים שנבנו בחדרה במרחב הציבורי בשנות העשרים של המאה ה-20, בגורלם בימינו, ובמידה שבה שימורם כיום מעיד על תהליך עיצובם ועל תפקידם הייצוגי.

חדרה, שלטון מקומי

חדרה נוסדה בשנת 1891 על ידי ארבע אגודות של מתיישבים ("מתנחלים") ממקומות שונים ברוסיה וכן מהארץ. כבר בשלבי ההתארגנות הראשונים הוחלט כי המושבה שתקום תהיה "עצמאית", ולא תהיה תלויה בגורמים חיצוניים (אהרנסון, 1993: 20). בתקנות המושבה מיום ט"ז בתמוז תרנ"א, שנכתבו בעברית, עסקו סעיפים אחדים בענייני "בניינים ונטיעות ציבוריים", שני נושאים שחדרה העניקה להם חשיבות מיוחדת כבר בראשיתה (כוכבי, 1986: 8-14).

אדמות חדרה נמדדו בחורף 1891 על ידי המודדים שלמה קלמן קנטור מזכרון יעקב והמהנדס יוסף זיידנר, שנמנו עם פקידות הברון רוטשילד. כחודשיים לאחר המדידה הראשונה ערך מרדכי לובמן מראשון לציון מדידה נוספת. למרות המדידות הכפולות נדרשה המושבה חדרה לחלק מחדש את האדמה לרוכשים, היות שהחלוקה הראשונה לא הביאה בחשבון שטחי ציבור. בחלוקה החדשה צמצמו את האדמה הפרטית והקצו משטחי כל מתיישב לצורכי ציבור.⁵ בסיכומו של עניין הושראו יותר מ-19% משטחי המושבה חדרה לצורכי ציבור, ואלו כללו גם את הרחובות.⁶ בתחילת שנות העשרים הייתה תוכנית המושבה חדרה מחולקת באמצעות שלושה רחובות אורך ראשיים בכיוון דרום-צפון, וארבעה רחובות החוצים אותם (בן-ארצי, 1988: 183). במרכז המושבה ניטע על שטח גדול הגן הציבורי, לקח שנלמד מטעויותיה של רחובות, שנוסדה שנה קודם לכן (איור 1).

שנתיים לאחר היווסדה פנתה חדרה לעזרתו של הברון רוטשילד. תיקי התכתבויות שמצויים בארכיון הצינוני, ובמיוחד תכתובת המופנית לאמרכל הברון בזכרון יעקב, יעקב בן-שימול (בן-שמואל), פורסים בקשות רבות של המושבה הצעירה לסיוע.⁷ עם זאת, חדרה ביססה כבר בשלוש השנים הראשונות לקיומה "שלטון מקומי", שהיה מורכב בתחילה ממורשי האגודות המייסדות קובנה, ריגא, וילנא ו"היחידים",

¹ כך קרא לה עמנואל כוכבי בספרו, אף שמבחינת השטח המוניציפלי והשטח החקלאי הייתה הגדולה במושבות (כוכבי, 1986).

² מבנה החאן היה בעל משמעות גדולה בחיי המושבה בראשיתם (רודין ואמיר, 1993).

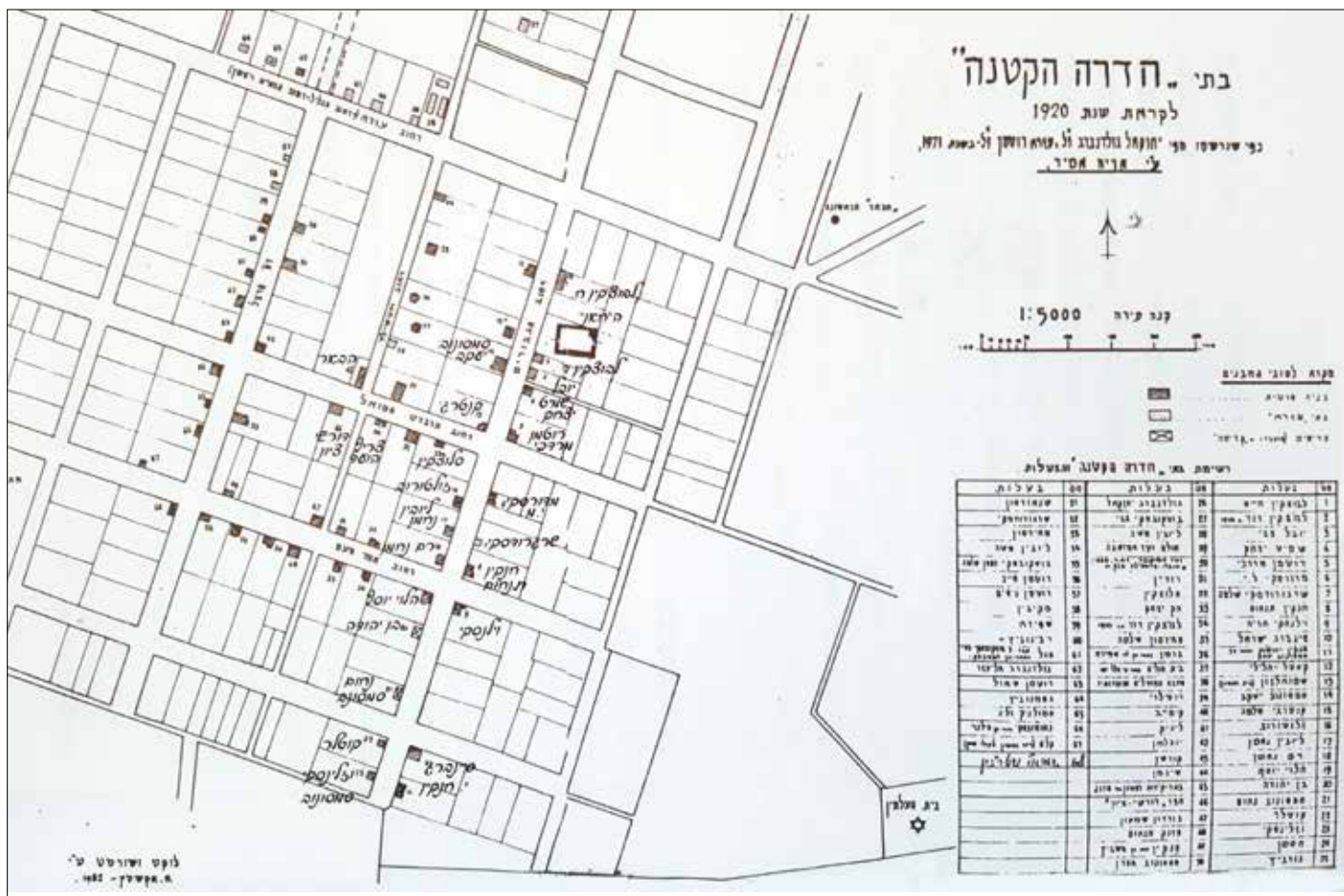
³ כגון מבנה בית הכנסת, שהיה שייך למשפחת לויטס ונתרם למושבה.

⁴ לא ידוע כיצד נעשו הפניות מטעם המושבה.

⁵ צבי בוטקובסקי, ארכיון אישי, 1136-48-5.

⁶ נרשם במדויק 19.3/4% (כך) מתוך 6000 דונמים. ארכיון מוזיאון "החאן" (להלן: אמ"ח), ספר האחווה 1, דף מס' 141.

⁷ אצ"מ, תיק 4367/15.

איור 1. מפת חדרה הקטנה כפי שהייתה ב-1920. שורטה על ידי א. אקשטיין 1982. ארכיון מוזיאון "החאן", חדרה

לאור כל האירועים הללו נדרש הוועד הנבחר לבצע פעולות לטובת כלל הציבור במושבה ולייצר אחדות קהילתית מובחנת, משימות שניתן היה להוציא לפועל באמצעות המרחב הציבורי. הקמתם של מבנים ייעודיים ומוסדות תרבות לרווחת כלל המתיישבים בכוחם לאחד את הקהילה ולייצר גאוה אזרחית (Chattopadhyay & White, 2014).

פרויקטים של בנייה בחסות השלטון

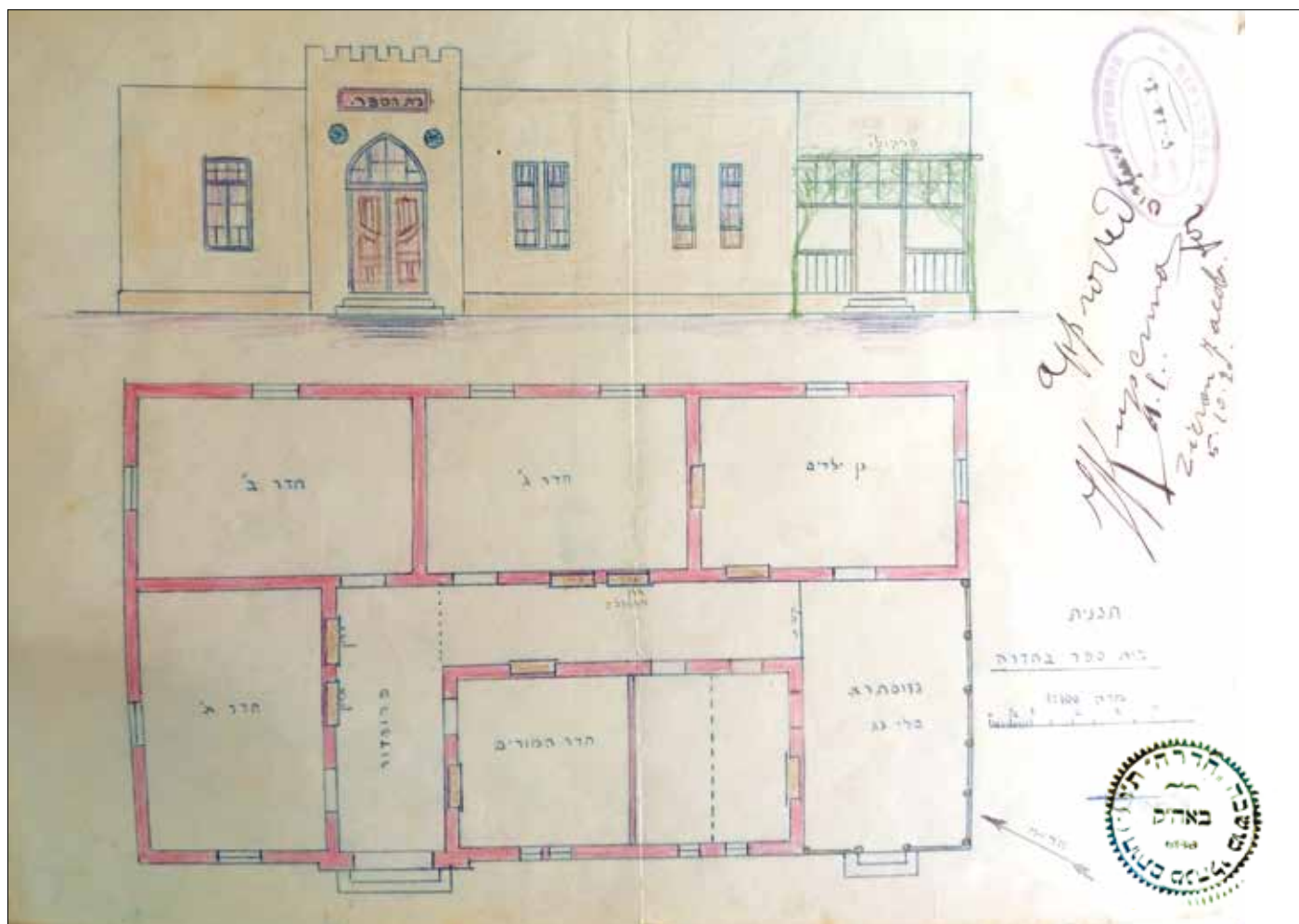
חדרה נוסדה בתקופת שלטונו של עבדול חמיד ה-2 כמושבת מהגרים. ראשי ההתיישבות ופקידות הברון פעלו באמצעות קשרים רשמיים ולא רשמיים כדי לקדם פרויקטים של בנייה (Ben-Bassat, 2013: 172). הניסיונות לבניית בתים בחדרה החלו, ללא רישיונות, כבר בשנת ההתיישבות הראשונה, אך בטרם נשלמה בניית הגגות הרס הצבא הטורקי את היסודות (סמילנסקי, 1980: 33-34). בנייה מסודרת התבצעה החל משנת 1897, משהושגו אישורי בנייה מהשלטון העות'מאני. מהפכת "הטורקים הצעירים" ב-1908 הפיחה תקווה למציאות חדשה. הטורקים הצעירים, שליטיה החדשים של האימפריה, ערכו תוכניות לפיתוח האזור, בין היתר תוכניות לפריסת תאורת חשמל, להכשרת מערכות תחבורה ולהקמת מפעלי מים (קושניר, תש"ן: 23). לזמן מה נדמה היה כי השלטון החדש יתמוך בקידום תוכניות המתיישבים, שחלקם אף החלו לראות

ובהשתתפותו של זאב טיומקין (אורן ומדור חיים, 1991: 123). את המושבה ניהל ועד שנבחר מתוך ועל ידי המתנחלים עצמם, וחברו בו ד"ר זאב סוסקין, יעקב ברמן, יעקב בן-שימול ודוקטור הלל יפה, שהיה מעורב רבות בחיי המושבה ואף קיבל מעמד של מתיישב בלי שלקח חלק ברכישת הקרקע (יפה, 1939). החלטות התקבלו גם באסיפה כללית. ההוצאות הציבוריות הגדולות העיקריות על קופת המושבה, ולפיכך נאלצו המתנחלים בשנת 1906 להפריש אדמות פרטיות ולמכור אותן כדי לכסות גירעונות כספיים. על רקע זה החלו מתגלעים במושבה סכסוכים בנושאים של חילופי אדמות, החזקת מגרשים ועיקולי אדמות. נשמעו טענות בדבר אי-צדק בענייני קרקעות, זכויות יתרות שניתנו לחברי הוועד והתנהגותו כמושל יחיד (כוכבי, 1986: 20). גורם חברתי חדש החל משתרש במושבה, פועלים ותושבים שאינם איכרים בעלי נחלאות, ואלו החלו תובעים את זכותם בקביעת ענייניה הציבוריים של המושבה ובניהולם. בשנת 1910 הוצעה הצעה, שלא התקבלה אך עוררה הדים רבים, לחלק את המושבה לחמישה אזורי בחירה שכל אחד מהם יבחר נציג לוועד. במושבה כבר ניכרו אותותיו של פיצול: מפלגת ועד המושבה ומפלגת המתנגדים לוועד, "מפלגת האריסטוקרטים" ו"מפלגת הדמוקרטים", "מפלגת העשירים" מול "מפלגת העניים" ועוד (כוכבי, 1986: 42). הסכסוך הלך והחריף בשנים הבאות, ונדון לבסוף בבית משפט בשנת 1913.

תוכניות וכשר

בחלק זה אציג מקצת התוכניות למבני ציבור שהוגשו לוועד המושבה חדרה והתגלו בחיפויי בארכיון מוזיאון "החאן". בארכיון מצויים גם מכתבים, הצעות עבודה של קבלנים וחוזים לביצוע עבודות בנייה, כולם מהתקופה הנדונה. אפרט את התוכניות על פי סדר הגשתן הכרונולוגי. הצגה כרונולוגית זו תאפשר בחינה של מבני הציבור ושל שיקול הדעת שהופעל בבחירת עיצובם. התוכנית הראשונה היא תוכנית בית ספר בחדרה, שנערכה על ידי נחום וילבוש (וילבושיץ) ב-10 ביוני 1920 (איור 2). וילבוש נולד ברוסיה וקיבל את הכשרתו כמהנדס בניין בפוליטכניקום של אנהאט בקיסרות הגרמנית. בשנת 1903 עלה לארץ ובשנת 1906 נשא לאישה את שושנה פיינברג, שמשפחתה עברה בשנת 1908 מראשון לציון למושבה חדרה.⁸ ביולי 1920 נסע וילבוש לצרפת כדי לבחון שיטה לבנייה מהירה, שפותחה בצרפת במענה להרס של מלחמת העולם הראשונה.⁹ המבנה שהציע,

את עתידה של ההתיישבות העברית בהפיכתם לאזרחיה של האימפריה. בתום מלחמת העולם הראשונה, ב-19 בספטמבר 1918, הגיעו הבריטים למושבה. התקווה כי השלטון החדש יפתח את שערי הארץ לעולים הניעה תנופת בנייה (עבר הדני, 1951: 288). כשלב ראשון להסדרת המרחב וכאמצעי לתכנון ולפיתוח עירוני דרשו הבריטים מהמושבות להציג רישומי קרקע מדויקים. "השלטון המקומי בחדרה", שניהל ספרי פרוטוקולים בשפה העברית כבר מימיה הראשונים של המושבה, נרתם לנושא. בשנים 1924-1925 נערכו על בסיס הפרוטוקולים ספרי אחוזה (כוכבי, 1986: 55). הספרים נרשמו בקפדנות וכללו מידע מפורט על כל מתנחל, שטח החלקה שברשותו, גודלה, השתלשלות הקניינים ושרטוט הנחלה וסביבותיה. המושבות היחידות שרישומיהן התקבלו ללא עוררין היו פתח תקוה וחדרה.⁸ על רקע זה יזמה חדרה באותה תקופה בנייה של מבני ציבור, ובדומה לפתח תקוה היו הפעולות להסדרת המרחב הציבורי אבן דרך בתהליך הפיכתה לעיר (אברמוביץ ונצן-שיפטן, 2016).

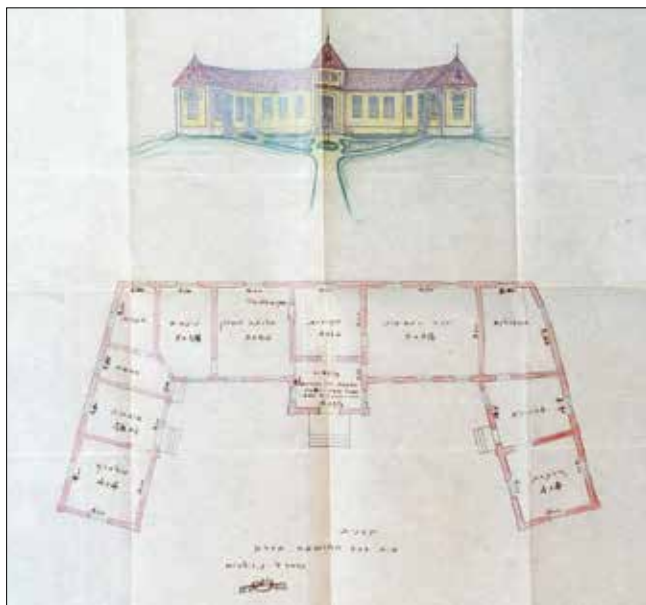

איור 2. תוכנית בית ספר בחדרה, 1920, אדריכל נחום וילבוש. ארכיון מוזיאון "החאן", חדרה

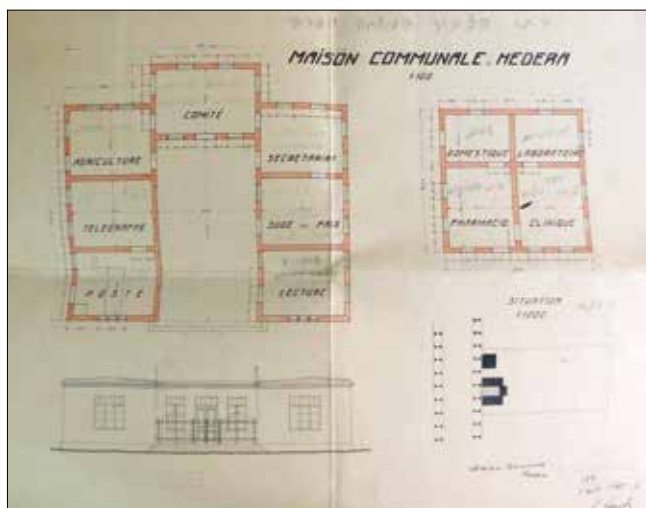
⁸ ריאיון המחברת עם נינה רודין, 3 במאי 2017.

⁹ שושנה פיינברג הייתה ביתם של הביל"ויים פאני וישראל ואחותו של אבשלום פיינברג, מייסד מחתרת נ"ל.

¹⁰ הצפירה, 15 ביולי 1920.

איור 3. תוכנית בית ועד המושבה חדרה, 1922, אדריכל נחום וילבוש.
ארכיון מוזיאון "החאן", חדרה

איור 4. בית העם של חדרה, 1922, אדריכל אליהו קנטור.
ארכיון מוזיאון "החאן", חדרה

בחלקו העליון של המבנה מעין ערבסק המורכב משבע משרביות בצורת מגן דוד (!). בראש המבנה קישוט בצורת פרח מסוגן. מלבד החזית, שצורה בצבעי מים בגוונים של כחול וצבעי אדמה, לא נמצאו תוכניות המפרטות את המערך הפנימי של המבנה. נוסף לציור החזית נמצא בארכיון מכתב ממוען לראש ועד המושבה חדרה, צבי נחמיה בוטקובסקי, מודפס במכונת כתיבה בשפה הגרמנית.¹⁴ המכתב מלמד כי המושבה חדרה רצתה לבנות מבנה שגגו עשוי מבטון וממתכת. לוי סבר שהגג צריך להיות מעץ, משום שהוא זול יותר ויפה

שגודלו כ-180 מ"ר, מכיל גן ילדים, שלושה חדרי לימוד, חדר למורים ומרפסת פתוחה.¹¹ את החזית מחלק מבנה גבוה דמוי מבצר באופן לא סימטרי. שתי רוטונות מעטרות אותו מצדדיו. הסגנון הוא מקומי, מזרחי, ומזכיר מבחינות מסוימות את מבנה הטכניון של אלכסנדר ברוולד. על התוכנית מופיעה חותמת של המושל במושבה זאמארין ונכתב "מאושרת", בכתב יד באנגלית.

וילבוש, שהיה נתין עות'מאני, מונה טרם מלחמת העולם הראשונה למהנדס העיר ירושלים. בזמן המלחמה נאסר לזמן קצר בשל קשריו עם משפחת פיינברג. באופן פרדוקסלי, וכפי הנראה מאותה סיבה, פיתח בתום המלחמה קשרים עם הנציב העליון הבריטי הרברט סמואל. וילבוש אף יזם כמה פרויקטים תעשייתיים, ובין היתר הקים עם אחיו את בית החרושת "שמן" בחיפה (1924).

כשנתיים לאחר הגשת תוכנית בית הספר הגיש נחום וילבוש תוכנית לבית ועד המושבה חדרה (איור 3). התוכנית המוצעת היא מבנה בצורת ח'ית שצדדיו מפוסקים ופתוחים למרחב ציבורי במרכז, מעין חצר כבוד (Cour d'honneur) שהייתה נהוגה בתקופה הקלאסית.¹² המבנה מכיל פונקציות רבות ובהן בית מרקחת, חדר אסיפות, חדר שופטים, מטבח, דואר ("פוסטה") וטלגרף. אף ששתי התוכניות, בית הספר ובית הוועד, הוגשו על ידי וילבוש, הסגנון שנבחר לבית הוועד שונה מזה שנבחר לבית הספר. הוא אירופי בעיקרו, וכולל גג משופע וגינות מעוצבות ירוקות.

תוכנית אחרת, שכותרתה Maison Communal Hedera (בית העם של חדרה), נערכה והוגשה על ידי אליהו קנטור ב-1 באוגוסט 1922. קנטור, שהיה אדריכל מהמושבה זכרון יעקב וקיבל את הכשרתו בפריז, מילא תפקידים רבים בפקידות הברון. הוא ואביו, שלמה קלמן, היו שכירי הברון והיו מעורבים בתכנון שטחי ציבור רבים בזכרון יעקב, ובהם גנים, דרכים, בית ספר ועוד (שייד, 1983: 111). בראשית המאה ה-20 מונה אליהו קנטור למודד הראשי של יק"א בגליל התחתון (אהרנסון, 1990: 127). התוכנית שהגיש היא מבנה בצורת ח'ית הכולל חדר הרצאה, חדר לשופט, מזכירות, חדר הוועד, חקלאות, טלגרף ודואר.¹³ החצר הפנימית העמוקה, חצר הכבוד, מאזכרת מבנים מתקופת הברוק. החצר פונה לרחוב ומייצרת חזית הכוללת מדרגות אחדות וגדר קטנה בקווים ישרים. בסמוך למבנה הראשי ניצב מבנה קטן נוסף, מעין בית חולים, הכולל ארבע פונקציות: בית מרקחת, מרפאה, מעבדה ושירות. על גבי התוכנית חותמת יק"א (איור 4).

הצעה נוספת, שהוגשה כציור על לוח גדול, מציגה חזית מוצעת לבית העם של חדרה ונערכה על ידי הארכיטקט אלכסנדר לוי ב-20 באוקטובר 1924 (איור 5). לוי למד אדריכלות בברלין, עלה לארץ ב-1920 ובנה בתים רבים ומבני ציבור בתל-אביב, ובהם התחנה הניסיונית על יד הגימנסיה הרצליה (1921) ובית הפגודה (1924). בדומה לבית הפגודה, גם הסגנון המוצע לבית העם בחדרה הוא אקלקטי. הפתחים, העשויים קשתות מזרחיות שכמותן ניתן לראות במסגדים, מייצרים ארקדה, מעין כניסה מקורה.

¹¹ אמ"ח, 422-15.

¹² אמ"ח, 420-15.

¹³ אמ"ח, 423-15.

¹⁴ אמ"ח 425-15; 426-15.

איור 5. חזית מצוירת של בית העם חדרה, 1924, אדריכל אלכסנדר לוי. ארכיון מוזיאון "החאן", חדרה

מוזיאון "החאן" מצויים תוכנית בית הוועד, משורטטת בעיפרון על גבי דף משבצות, וכן דף ובו פרט בניין מוגדל של החלונות המחודדים, אף הוא בעיפרון.¹⁷ עוד נמצא בארכיון חוזה ההתקשרות בין ראש ועד המושבה בוטקובסקי לבנאי מר א' זוסמן. לא ידוע מי תכנן את הבית. מהדפים עולה התחושה כי התכנון נעשה בו במקום, ייתכן שעל ידי זוסמן עצמו. סגנון הבנייה הוא אקלקטי ומשלב אלמנטים ניאו-קלאסיים, ניאו-ברוקיים וניאו-גותיים. החלק העליון של המבנה הוא היסטוריציסטי, מנייריסטי, שחוזר במבנים אחדים שנבנו בסגנון זה בחדרה. החלונות הם סגנון (stylization) של קשת חדה גותית, ברוח האר-דקו. במרכז המבנה ארבעה עמודים קלאסיים המזכירים אדריכלות מינואית, שניים צמודים לקירות המבנה.¹⁸ המבנה הורם ממפלס הרחוב במספר רב של מדרגות, כפי הנראה כדי לאפשר בנייה של מרתף. סוללת מדרגות מבחוץ, בצמוד למבנה, הובילה לגג שהיה כפי הנראה עשוי מבטון, ואפשר תצפית והתבצרות במאורעות תרפ"ט.¹⁹ בנייתו של המבנה הייתה מאורע רב-חשיבות במושבה חדרה, ולמעמד חנוכת הבית הוזמן המשורר חיים נחמן ביאליק.

יותר. בהיעדר תוכניות נוספות (לא נמצאו או לא הוגשו) מספק המכתב תיאור של תכנון הפנים, הכולל גם תקרה בצורת כיפה. לוי הודיע על כוונתו להגיע למושבה לצורך מדידות וביקש לדעת אם תוכניתו התקבלה, כדי שיוכל להזמין חומרים. תוכניתו לא יצאה לפועל, וב-1927 הוא עזב את הארץ (מאיר-מריל, 1994).

בית הספר ובית ועד המושבה

ב-1922 נבנה בית הספר בחדרה, כפי הנראה על פי תוכניתו של וילבוש שנעשו בה שינויים אחדים. המבנה, שחזיתו פנתה לרחוב אחד העם, כוסה בגג רעפים - שלא לפי התוכנית המקורית. בעיתון התקופה "דואר היום" מתועדים ביקורם של הנציב העליון הרברט סמואל ואשתו בחדרה בנובמבר 1922, והתכנסות שנערכה לכבודם באולם בית הספר.¹⁵ שני מבני גני ילדים ציבוריים, "גני המושבה", נחנכו בסמוך לבית הספר, אף הם בשנה זו.¹⁶ בשנת 1928 יצא לפועל מבנה נוסף, בית ועד המושבה. בארכיון

¹⁵ דואר היום, 28 בנובמבר 1922.

¹⁶ לא נמצאו תוכניות בעבור הגנים, צילומים שלהם מצויים באמ"ח.

¹⁷ אמ"ח 15-430.

¹⁸ קיימות עדויות לניסיון, שכשל, להוביל עמודי שיש מקיסריה לבניית המבנה. ריאיון המחברת עם נינה רודין, 3 במאי 2017.

¹⁹ אמ"ח 15-430.

איור 6. בית ועד המושבה חדרה, אסיפה בנוכחות מכובדים בריטים. ארכיון מוזיאון "החאן", חדרה

התוכניות לבנייה של מבני ציבור בחדרה בפרק הזמן שבין שנת 1920 לבין שנת 1928 מעידות על שאיפתם של מנהלי המושבה לייצר אחדות קהילתית באמצעות מבנים ציבוריים בעלי צורה מובהקת. מתוך שלל התוכניות שהוגשו לוועד המושבה יצאו לפועל שתיים - מבנה חינוך ומבנה מנהלה. החלטות אלו סימנו את שני הכוחות המשמעותיים שהיו בראש סדר העדיפויות הציבורי של חדרה אז, וכנראה גם כיום.

כיצד אפשר לסכם את שלל ההצעות שהוגשו לבניית המרחב הציבורי במושבה חדרה? קשה שלא להבחין בערב הרב של הסגנונות האדריכליים שהוצעו למבני הציבור. השנים הללו היו שנים של מפנה בתרבות האדריכלית המקומית ושל חיפוש דרך, ותהליכים אלו משתקפים במגוון הרב של סגנונות הבנייה המוצגים בתוכניות. אפשר לחלק את העיצוב המוצע בתוכניות לשתי אסטרטגיות מנחות: האחת מערבת סגנונות (אקלקטיות); האחרת מערבת שיטות בנייה חדשות המיובאות מאירופה ומערבת שפה שנלמדה מהסביבה העות'מאנית המקומית. תוכניות אלו, לצד ההתכתבויות, מעידות על דילמות של מקבלי ההחלטות במושבה חדרה בנוגע למבני הציבור הנחוצים, לסגנון

תמונה נדירה של פנים האולם מתעדת אסיפה שהתקיימה בשנת 1930 (הערכה) עם מכובדים בריטיים (איור 6).²⁰ הרצפה עשויה מאריחים מצוירים בדוגמת מעוינים ועיטור במרכזם. עיטור (מובלט?) עוטף את קירות האולם. הקיר הראשי, שמשמש רקע לבמה מוגבהת, מעוטר בעמודים קלאסיים. במרכז הקיר רוזטה עם דמות מיתולוגית. בשנות השלושים הקירות טויחו או נצבעו ולא נותר זכר לעיטורים שעטפו אותם. ההחלטות למכירת רכוש כאמצעי למימון פרויקטים ציבוריים, החלטות שליוו את המושבה מראשיתה, היו בעוכריו של המבנה. בשנות השישים נמכר בית הוועד כדי לממן את בנייתו של בניין העירייה הגדול. אף שניתן היה להשאיר את המבנה המונומנטלי על השטח הנבנה, נהרס בית הוועד ובמקומו נבנה בנק הפועלים.

סיכום

וקרים הדגישו את הקשר ההדוק שבין ארגון המרחב, צורתו ותפקודו ובין כוחות ותהליכים חברתיים (Dear & Wolch, 1989: 6).

²⁰ אמ"ח, 29-13.

הבנייה הרצויה ולחומרי הבנייה שיש ליישם. ב-1923, בשעה שהמושבה חדרה מקבלת הצעות למבנים אקלקטיים, ניאו-קלאסיים, מזרחיים, עורך ריכרד קאופמן תוכניות מודרניסטיות לפרויקטים דוגמת תחנת הכוח בתל-אביב ותחנת הכוח בחיפה (אפשטיין, לוי ופינינהולץ, 2016). המושבה, שביקשה להתנתק מהוויית הנֶכֶךְ והגלות ולהתחבר אל המקום הארץ-ישראלי, תרה אחר תרבות משלה (ברלוביץ ולנג, 2010: 71). משימה זו, של יצירת יש מאין, התגלתה מורכבת למדי לנוכח המשימות שעמדו בפניה. האחת - להציג מרחב ציבורי מאורגן המשרת פונקציות הנדרשות לקהילה. האחרת - להגדיר חזות עיצובית ציבורית, מונומנטלית, כזו שתאחד את המתיישבים הוותיקים והחדשים, ותייצר נראות קהילתית וחוויה ציבורית הומוגנית אחת.

במבנים, במיוחד במבני העבר, טמון כוח לאחד את הקהילה ולייצר זהות וגאווה מקומית. בימים אלו הסתיימו השיפוץ והשימור של בית הספר "אחד העם" והפיכתו לחדר הישיבות של מועצת העיר ולמבנה היסטורי למבקרים. בדומה להחלטות שנעשו בשנות העשרים של המאה הקודמת, פרויקט השימור מציג בשנית את תפיסות העולם, הרצונות והצרכים של הקהילה העכשווית המתגוררת בחדרה, לצד אלו של

בעלי העניין הבקיאים בתהליך השימור ומכירים בחשיבות שבהעברת המורשת התרבותית לדורות הבאים. בתהליך זה נשמרת רוח המקום, וחדרה זוכה לייחוד משלה. השימור שנבחר למבנים במרחב הציבורי מייצג את ייחודה של המושבה שהייתה לעיר, ומבטא שילוב של חזות עיצובית ייחודית למקום וצורכי ציבור הנדרשים להתקיים במרחב ציבורי משותף, מאורגן ויעיל.

* ד"ר טליה אברמוביץ היא סעצבת וחוקרת של ההיסטוריה של האדריכלות; בוגרת לימודי עיצוב בחולון (HIT) ותואר מ"א (בהצטיינות) במסלול לעיצוב תעשייתי בטכניון; עובדת הדוקטורט שלה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון התמקדה במרחב הציבורי במושבות העבריות; מרצה בכירה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון; בעלת סטודיו לעיצוב המתמחה בתערוכות היסטוריות ומוזיאונים, ובהם התערוכה "אדריכלות ומהפכה" ו"מוזיאון הראשונים" באבן יהודה.

talim@technion.ac.il

תודות

תודה למרניה אפשטיין-פלז, על הידע המקצועי הרב שנפרס לפניי תמיד ברוחב לב. תודה מיוחדת לנינה רודין, שניהלה את מוזיאון "החאן" בחדרה, על המידע הרב שחלקה עימי, ועל ההתנניסות לחיפוש ולאיתור ספרים, מסמכים ואנשים. תודה למנהלת ארכיון מוזיאון "החאן" רנית ירון, תודה גם לרחל יפלא וליריקי כהנוביץ' על העזרה והגישה שהעניקו לי לספריית הארכיון ולחומרי. תודה לקטיה ברליה שתרגמה בעבורי מגרמנית. תודה לאפרים אברמוביץ ז"ל, מוותיקי העיר חדרה, שהראה לי שדרות מפוארות בחדרה ועצים שנטעו במו ידיו.

אברמוביץ, ט' ונצן-שיפטן, א' (2016). מרחב ציבורי לכיכר עירונית: עיצוב עירוני כמתווך של שינוי חברתי כיכר המייסדים בפתח תקווה. **אופקים בגיאוגרפיה**, 89, 133-149.

אהרנסון, ר' (1990). **הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בראשיתה 1882-1890**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

אהרנסון, ר' (1993). חדרה על רקע תקופתה. בתוך נ' רודין וא' אמיר (עורכים), **חדרה - מאה שנה ועוד...** (22-17). ירושלים: אריאל.

אורן, א' ומדור חיים, ח' (1991). **מהחאן לחדרה העיר**. חדרה: עיריית חדרה.

אפשטיין, מ', לוי, מ' ופינינהולץ, צ' (2016). **ריכרד קאופמן והפרויקט הציבורי**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

בוטקובסקי, צ' (1924). **ביאורים לספר האחוזה [חדרה]**. ארכיון אישי, ארכיון מוזיאון "החאן".

בן-ארצי, י' (1988). **המושבה העברית בנוף ארץ ישראל 1882-1914**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

ברלוביץ, י' ולנג, י' (עורכים) (2010). **לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה: עיון בין תקופות**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

יפה, ה' (1939) [1971]. **זר מעפילים: זכרונות, יומנים, מכתבים**. תל-אביב: דביר.

כוכבי, ע' (1986). **השלטון המקומי בחדרה הקטנה**. חדרה: הוצאת המחבר.

מאיר-מרי, ע' (1994). אלכסנדר לוי, מתכנן בית הפגודה בתל-אביב: ארכיטקט נשכח. **קתדרה**, 71, 61-73.

סמילנסקי, מ' (1980). **חדרה**. תל-אביב: משרד הביטחון.

עבר הדני (א' פלדמן) (1951). **חדרה תרנ"א-תשי"א (1891-1951): שישים שנות קורותיה**. תל-אביב: מסדה וחברת מייסדי חדרה.

קושניר, ד' (תש"ן). הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ-ישראל 1882-1914. בתוך משה ליסק וגבריאל כהן (עורכים), **תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית** (חלק ראשון, עמ' 1-74). ירושלים: מוסד ביאליק.

רודין, נ' ואמיר, א' (עורכים) (1993). **חדרה - מאה שנה ועוד...** ירושלים: אריאל.

שיי, א' (1983). **זיכרונות 1883-1899** (תרגום א' אמיר). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

שניאורסון, י"ל (1964). **מפי ראשונים**. חדרה: עם הספר.

Ben-Bassat, Y. (2013). *Petitioning the sultan, protests and justice in late Ottoman Palestine, 1865-1908*. New-York: I. B. Tauris and Co.

Chattopadhyay, S., & White, J. (2014). *City halls and civic materialism: Towards a global history of urban public space*. Oxon & N.Y.: Routledge.

Cosgrove, D. (2004). *Landscape and landschaft*. *German Historical Institute Bulletin*, 35, 57-71. Lecture delivered at The Spatial Turn in History Symposium.

Dear, M., & Wolch, J. (1989). How territory shapes social life. In M. Dear & J. Wolch (eds.), *The power of geography: How territory shapes social life* (pp. 3-18) Boston: Unwin Hyman.

Dovey, K. (2008). *Framing places: Mediating power in built form* (2nd ed.), London: Routledge.

Jameson, F. (2009). The brick and the balloon: Architecture, idealism and land speculation. In Jameson, F. (ed.) *The cultural turn: Selected writings on the postmodern*, 1983-1998 (pp. 162-190). London & New York: Verso.

Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Elsevier, Journal of Environmental Management*, 79(3), 316-327.

Riegl, A. (1928). The modern cult of monuments: Its character and its origin. In V. R. Schwartz & J. M. Przyblyski (eds.) (2004), *The nineteenth century visual culture reader* (pp. 56-60). NY, London: Routledge.

Teutonico, J. M., & Palumbo, G. (2000). *Management planning for archaeological sites*. LA California: Getty Inst.

* עמוד 41: בית הוועד בחדרה, 1929 (בזמן מאורעות תרפ"ט). ארכיון העיר חדרה

מורשת ורנקולרית, התמורות במעמדה וההשלכות על שימורה

בשנים האחרונות גובר הוויכוח בקרב משמרים, מתכננים, מקבלי החלטות ברשויות מקומיות ובמוסדות ממלכתיים בישראל ובעולם בדבר זכאותם של שרידי כפר, מבנים, מתקנים חקלאיים ותשתיות לשרוד במרחב. ייחודם של אלה אינו באדריכלות עוצרת נשימה, גם לא בדמות ובאירוע יוצאי דופן, אלא בשכיחותם במרחב. נכסים אלה מייצגים "מורשת ורנקולרית" - צירוף לשון שאינו מוכר לרבים, ואם הוא מוכר, הנכסים שקשורים בו לא נחשבים לנושא שיש להיאבק עליו. את המושג ורנקולרי בהקשר האדריכלי תבע האדריכל ברנרד רודופסקי (Rudofsky) בשנת 1964 בספרו ארכיטקטורה ללא ארכיטקטים. שם הסביר את המשמעות של לייצג את "המקומי", או את בן המקום, והוסיף שהכוונה למבנה שנחשפת בו התפתחותו ההדרגתית בלי שיוקדם לכך תכנון או הכוונה של אדריכל, וניכרים בו המאפיינים המייחדים את המקום עצמו. באלה נכללים שימוש בחומרים מקומיים, טכנולוגיות מקומיות, תנאי אקלים, אורחות חיים, מסורות העוברות מאב לבן והתרבות של תושביו (Rudofsky, 1964).

הסברו של רודופסקי הבליט את העדפתם של מקבלי החלטות המבקשים להותיר במרחב נכסים המייצגים ערכים היסטוריים ועיצוביים, את השריד הארכיאולוגי שהוא עדות לאירועים ולהתפתחויות היסטוריות ואת המונומנט המייצג סיפור הרואי. בשנת 1999 הכיף ארגון איקומוס את האמנה למורשת מבנים ורנקולרים (Charter on the Built Vernacular Heritage), וקיווה לשנות באמצעותה את יחסן של קהילות רחבות למעמדם של נכסים ששכיחותם בנוף ועממיותם הן שמייחדות אותם. ההסבר להחלטת הארגון מופיע באמנה עצמה: נכסים ורנקולרים מבטאים בצורה הטובה ביותר את תרבותה של חברה ואת יחסה לסביבתה, והם עדות לגיוון התרבותי הקיים בעולם (ICOMOS, 1999: 1). בישראל מרובים הנכסים המייצגים מורשת זו, וכלולים בה בתי פרדס, מתקנים חקלאיים ושיטות עיבוד חקלאיות, וגם מבני ציבור ומגורים. בשנים האחרונות זוכים נכסים אלה למעמד של "מורשת תרבות", וככאלה ההכרה בערכיהם ההיסטוריים גדלה והתנגדות לשימורם כוחתת. תמורות אלה מקדמות לא רק את ההכרה בחשיבותם כסוכני זיכרון אלא גם את השמשתם, אם כמרכזי למידה ומוזיאונים לתולדות המקום ואם כאכסניה לפעילות כלכלית אחרת.

עיירות הפיתוח: הרעיונות שליוו את הקמתן ותהיות באשר לנכסים הראויים לשימור, ולאילו מטרה

אבי פיקאר

עיר נפה או עיר מחוז, ועיר גדולה (איור 1). באמצעות התוכנית ביקשה המדינה לקדם שתי מטרות: האחת - לבטל מצב של קיטוב יישובי שהתאפיין בכרכי ענק ובריבוי יישובים קטנים; האחרת - להקים יישובים חדשים, ערים קטנות ויישובים כפריים בשטחים שהאוכלוסייה בהם דלילה (אפרת, 1987; קלרמן, 1987; שרון, 1951).

מדרג יישובי המתבסס על הקמת ערים קטנות הוא תופעה מוכרת במדינות העולם, אולם ייחודה בישראל היה בעוצמתה, בהיקפה ובהיבטה התכנוני. ואכן בתוך פרק זמן קצר נוסדו 29 ערים בחלוקה כמעט שווה בין אזורי הצפון, הדרום והמרכז. ברבות מערים קטנות אלה דבק לימים הכינוי "עירות פיתוח". אציין כי בהגדרה זו נכללו גם יישובים שלא הוקמו באזורים שמדינת ישראל רצתה לפתח; מעברות שהפכו לערים באזור המרכז דוגמת יבנה, אור יהודה, טירת כרמל, וערים ותיקות דוגמת צפת או טבריה, עכו, רמלה ולוד שהתאפיינו באוכלוסייה מעורבת ערבית ויהודית. ערי הפיתוח בשנות החמישים והשישים דמו זו לזו מבחינות רבות, אולם בחלוף השנים חלו בהן תמורות חברתיות-כלכליות אשר יצרו ביניהן שונות והשפיעו על צמיחתן (ליפשיץ, 1990; צמרת, חלמיש ומאיר-גליצנשטיין, 2009; צפדיה, 2005). למרות השונות אפשר להצביע על כמה מאפיינים ייחודיים לעירות הפיתוח, ובמיוחד לאלה שגם בחלוף השנים מתקשות להשתחרר מהכינוי שדבק בהן.

הפניית העולים לעירות הפיתוח

בשנים הראשונות (1948-1954) נקלטו העולים במגורים זמניים (מחנות עולים, מעברות ובתים נטושים בערים) בעיקר באזור המרכז, וכמעט תמיד צמוד ליישובים קיימים. אחדות מהמעברות הפכו לימים לעירות פיתוח, למשל בצת שהפכה לשלומי, גבים דורות שהפכה לשדרות, או סקיייה, שבניגוד לתוכניות אגף התכנון הפכה לאור יהודה. אולם מרבית המעברות הוקמו בערים קיימות או סמוך למרכזים חקלאיים, למשל עמישב, פרדס חנה ותלפיות. נעשה ניסיון להפנות חלק מהעולים במחנות ובמעברות אל יישובים חקלאיים, בעיקר למושבי עולים שנוסדו גם הם בשנים אלה. אולם מעטים מאוד מתושבי המעברות נענו לקריאה. כך למשל בחצי השנה הראשונה של 1952, מתוך כמעט 250 אלף עולים בדיוור ארעי, רק 564 איש עברו להתיישבות ביישובים כפריים (פיקאר, 2011: 123). זאת ועוד, חלק ניכר מהעולים שכבר הופנו למושבי העולים התאכזבו מאוד מהתנאים ביישובי הספר, ורבים נטשו אותם וחזרו למעברות.

ההכרה שהעולים אינם ששים להתיישב ביישובים כפריים עודדה את הסוכנות היהודית לקדם מדיניות קליטה חדשה, והחל מקיץ 1954 הוחל בקליטה "מן האוניה אל הכפר". מטרתה של התוכנית הייתה להימנע מלשלוח את העולים אל תחנות ביניים, אלא לשלוח אותם, ביום הגעתם, אל המקום שיועד להם לפי התוכנית - מושב או עירת פיתוח. מדיניות זו, שנהגתה כפתרון להיענות הנמוכה של יושבי המעברות ללכת התיישבות, יושמה כאשר

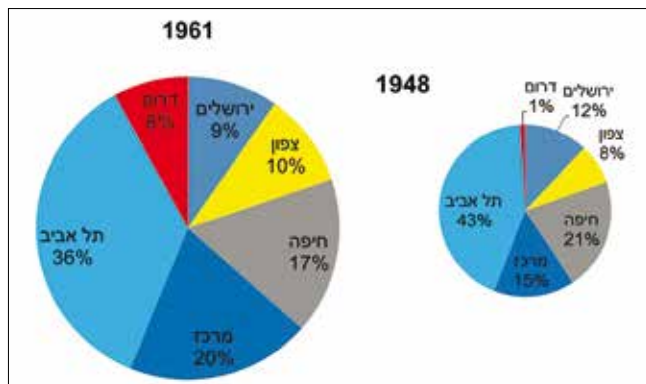
התחדשה העלייה מטוניסיה וממרוקו (בשנים 1954-1956), בעקבות החרפת המאבק נגד השלטון הצרפתי שם.

במסגרת מדיניות זו הועברו כמעט כל העולים באותה תקופה, 85%, אל יעדים בפריפריה. תחילה הם יושבו בבתים הריקים במושבי העולים, ולאחר מכן נבנו עבורם מושבים חדשים וחלק ניכר מעירות הפיתוח. כמעט כל העולים שהופנו לעירות הפיתוח היו מקרב העולים מצפון-אפריקה (62%). לכן עד היום הקבוצה הגדולה ביותר בקרב תושבי עירת הפיתוח היא עולי צפון-אפריקה,³ ולקבוצה זו, לתרבותה ולאורחותיה תרומה רבה לעיצובן של רבות מהעירות הללו.

מדיניות הפניית העולים לעירות הפיתוח הישר מן האוניה שונתה בסתיו 1956, כאשר החלה להגיע לישראל עלייה מפולין ומהונגריה. מסיבות שונות, שעיקרן החשש שירדו מהארץ, לא הופנו עולי פולין בשיעורים ניכרים לעירות הפיתוח: להבדיל מעולי צפון-אפריקה, רק 30% מעולי פולין והונגריה הופנו אליהן (פיקאר, 2011: 136). אף שעירות הפיתוח הפכו במידה לא מבוטלת למובלעות צפון-אפריקאיות, היו גם חריגות. כך למשל תושביה הראשונים של ירוחם היו עולים מרומניה (אם כי כבר באמצע שנות החמישים הם הפכו למיעוט), ונצרת עילית אוכלסה בעיקר בעולים מפולין (ברלר, 1970).

עירות הפיתוח והסביבה הכפרית: התכנון וההשלכות החברתיות

אמור לעיל, המרכזים העירוניים החדשים היו חלק מתוכנית חבלית שרצתה גם לקדם את פיזור האוכלוסייה בחבלי ארץ לא מיושבים, וגם ליצור מבנה היררכי של מרכזים כפריים ועירות קטנות ובינוניות. אלו היו אמורות לספק שירותים כלכליים וחברתיים ליישובים החקלאיים, ולתווך בין היישובים החקלאיים לבין הערים הגדולות (אפרת, 1987: 15). הנתונים מורים כי רעיון פיזור האוכלוסייה מומש,⁴ אולם רעיון הערים החבליות הקטנות הצליח פחות (איור 2).

איור 2. השינוי בחלוקת האוכלוסייה היהודית בין מחוזות הארץ במהלך העשור הראשון (מבוסס על מפקד האוכלוסין, 1961)

³ ב-1961 ייצוגם בעירות הפיתוח היה פי 2.5 מייצוגם באוכלוסייה (Spilerman & Habib, 1976: 788).

⁴ כך למשל משקלה של האוכלוסייה היהודית במחוז דרום מכלל האוכלוסייה בארץ גדל מפחות מ-1% ב-1948 ל-10%.

במודל האירופי שעליו התבססה התוכנית הישראלית הייתה העיר מרכז אדמיניסטרציה, חינוך וההשכלה. העיר סיפקה לתושבי הכפרים שסביבה שירותי מלאכה ומסחר, תרבות ובידור, וכן תעסוקה בעונות חקלאיות מתנות (בהט, 1983: 26). מערכות הניהול, השירותים והכלכלה שהתרכזו בעיר, וכוח האדם שהתקיים ביישובים הכפריים, תרמו ברבות ממדינות העולם לעיצוב תדמיתו של הכפר כיישוב נחשל, ושל העיר כמקום הקדמה והחדשנות (Dewey, 1960). בארץ ישראל, בדיון המתמקד בהתפתחות ההתיישבות היהודית לפני קום המדינה ובשנים הראשונות להקמתה, התהפכו היחסים בין העיר לכפר.

לכפר העברי, בעיקר זה שייצג את "ההתיישבות העובדת" הנשענת על יסודות שיתופיים ושוויוניים - הקיבוץ והמושב - נלוותה לפני קום המדינה יוקרה רבה, ואילו העיר נתפסה כצורת התיישבות לא רצויה. האידיאולוגיה הציונית, שהעלתה את החקלאות על נס והסתייגה מהעיר, הציגה את תושביהם של יישובי ההתיישבות העובדת כמי שבחירתם ההתיישבותית נשענה על אידיאולוגיה. היו אלה מתיישבים משכילים, בעלי מוטיבציה גבוהה והזדהות רבה עם דרך החיים שבחרו. הם היו מעורבים בקהילה היהודית בארץ ישראל ("היישוב"), והוציאו מתוכם מנהיגים פוליטיים רבים.

חסרונן של ערים והאידיאולוגיה ההתיישבותית ששררה לפני קום המדינה גרמו לכך שיישובי ההתיישבות העובדת התארגנו כמערכת סגורה. השירותים שנוקדו להם סופקו או בתוך היישובים עצמם או במישור הארצי בערים הגדולות. מגמה זו נמשכה גם לאחר קום המדינה, למרות התוכנית החבלית והקמתן של ערים אזוריות, היישובים הכפריים לא נעזרו בשירותיהן (כהן, 1965: 518; ליפשיץ, 1990: 114). מצב זה של היבדלות יצר בקרב רבים מהמתיישבים בעיירות הפיתוח תחושה שמעמדם נחות מזה של מתיישבי ההתיישבות העובדת, וגם חיזק את תחושת הקיפוח שלהם (צור, 2000). תחושה זו התחזקה ככל שמספר העולים המופנה לעיירות הפיתוח גדל (שנתון הממשלה, 1956: 364).

עיירות הפיתוח והסביבה הכפרית: התכנון וההשלכות על התעסוקה

בשלב הראשון לקיומן של עיירות הפיתוח נבנו בהן בתים ונשלחו אליהן תושבים, אולם לא הוקמו עבורם מקורות תעסוקה. בתחילה הועסקו העולים בהקמת תשתיות, בהנחת צינורות ובבנייה. נוסף על כך, בעיירות שמוקמו בלב סביבה כפרית ותיקה (שדרות, קריית שמונה, בית שאן) סיפקו היישובים הכפריים, בעיקר אלה המשתייכים להתיישבות העובדת - קיבוצים ומושבים - לתושבי העיירות תעסוקה בחקלאות, בבנייה, בתשתיות ובשירותים. יחסים אלו שונים מהיחסים בין עיר לכפר במקומות אחרים בעולם. במדינות העולם העיר הייתה מקור התעסוקה, ואילו בישראל היישובים הכפריים הם שהיו מקור לתרבות, לחינוך, למתן שירותים ולתעסוקה עבור תושבי עיירות הפיתוח - עיירות הנפה. כך קרה שאותן עיירות, לצד משימת השירות של יעד מדינית של פיזור האוכלוסייה, שירתו את המרחב הכפרי בהספקת כוח אדם (כהן, 1965: 519). ובלשונו של ליפשיץ, בניגוד למצב הקלאסי ביחסים שבין העיר לכפר, שבהם העיר היא הגלעין החברתי והאזוריים

החקלאיים הם השוליים הנחשלים, עיירות הפיתוח הפכו לשוליים החברתיים והכלכליים של האזור שישבו בו (ליפשיץ, 1990: 108). מקיץ 1955 וככל שגדלה העלייה מצפון-אפריקה, שנשלחה ברובה לעיירות פיתוח, כן גדל המחסור במקומות עבודה. העבודה ביישובים הכפריים ובתשתיות לא סיפקה את צורכי התעסוקה, ונדרשו פתרונות חדשים דוגמת הקמה של מפעלי תעשייה בעיירות הפיתוח עצמן. אלא שהמחסור בהן וחוסר ההתאמה של העולים לפעילות תעשייתית הקשה ליישם פתרון זה, ורבות מהעיירות נותרו ללא מקורות פרנסה. מצב זה עודד הגירה החוצה, ורבים מהעולים עזבו את העיירות. עם תום העשור הראשון למדינת ישראל, במקום לשמש מרכזים אזוריים לסביבה כפרית הפכו עיירות הפיתוח לריכוזי אוכלוסייה חלשה ולמוקדי מצוקה ועוני (גלעדי וגולן, 2001: 138). העובדה שלייסוד העיירות לא נלוותה הקמת מפעלי תעשייה יצרה קשיים. עולים שהיו בעלי מקצוע מיומנים לא נשלחו לעיירות מכיוון שלא היו בהן מקומות תעסוקה מתאימים. בעלי מקצוע שנשלחו לעיירות עזבו אותן בסופו של דבר עקב היעדר תעסוקה. בראשית שנות השישים, כאשר חלק ניכר מהעיירות היו על סף משבר, החלה להתפתח בהן תעשייה. הממשלה, באמצעות הלוואות והקלות, עודדה משקיעים ישראלים או יהודים מחו"ל להשקיע בהן (גרינברג, 2009: 135). אלא שאז התברר שאין בעיירות פועלים מתאימים (הסוכנות היהודית, 1959: 191). הדבר גרם לכך שלעיירות הפיתוח הופנו בעיקר תעשיות ניטרליות שלא היו תלויות בחומרי גלם סביבתיים, בקרבה לשוק ובכוח אדם מקצועי.

מרבית התעשיות שהופנו לעיירות פיתוח היו תעשיות עתירות עבודה, עם תדמית ירודה ועם שכר נמוך. מחצית מהתמיכה הכספית הממשלתית בתעשייה בעיירות פיתוח הופנתה לענף הטקסטיל ולענף המזון. במקרים רבים היו העיירות לעיירות מפעל, כלומר יותר משליש מהמועסקים בעיירה עבדו במפעל אחד. מצב זה יצר תלות רבה, ובמקרים של סגירת המפעל עלולה הייתה העיירה כולה להיקלע למצוקת אבטלה. הדבר אפשר לבעלי המפעלים, שלא התגוררו בעיירות, לקבל סיוע והטבות מהממשלה, ובתוך כך להעניק לעובדיהם שכר נמוך. מטעמים של כדאיות כלכלית היו מקרים שקיבוצים העבירו מחלקות שונות ממפעל תעשייה בקיבוץ אל עיירות פיתוח (אפרת, 1987: 132; Spilerman & Habib, 1976: 794).

התדמית והיחס למקום בעיירות הפיתוח, וחלקם של נכסי המורשת התרבותית בעיצובם

לתדמית שדבקה בעיירות הפיתוח מאז הקמתן היה מקום מרכזי בעיצובן. בשנים הראשונות להקמתן היה בתדמית מקום בולט לאידיאולוגיה, למדיניות פיזור האוכלוסייה ולתכנון. משנות השבעים ואילך תרמו לתדמית זו המודעות להשלכות של המדיניות והתכנון על יצירת פערים חברתיים וכלכליים, ועל תחושת הקיפוח בקרב האוכלוסייה ברבות מעיירות הפיתוח (אברהם, 2009; דהן, 2006). ככלל, תדמית מקום והיחס למקום מוגדרים כנקודת מבט של פרט או קהילה על עצמם ועל מקומם (מבט פנימי), וכנקודת מבט של אחרים שאינם מתגוררים במקום (מבט חיצוני). לשני המבטים אחראים

כמה גורמים: הידע של הפרט על אודות המקום, הערכתו את המקום, הנכונות שלו לחיות במקום, רצונו להיות מעורב בהתנהלות המקום, השפעות של "מתווכים" על תפיסתו את המקום ועוד. בשני המבטים מתעצבת התדמית באמצעות ביטויים ודימויים מכלילים הזוכים להכרה ולהסכמה רחבה, וגם באמצעות פריטים מוחשיים - עצמים, נופים ונכסים בנויים, ולא מוחשיים - טקסים, אירועים היסטוריים, אורחות חיים ודמויות הנקשרים בסיפור המקום (אלון ועמית-כהן, 2011; Shamai, 1991; Shamsuddin & Ujang, 2008). בעיירות הפיתוח נותרו נכסי מורשת תרבותית, רובם ורנקולרים, המייצגים את "המקום" - את שלבי התכנון והפיתוח, את הזיכרונות שליוו את הקמתן - הן אצל המוסדות שתכננו ויישבו, הן בקרב התושבים. הזיכרונות של אלה האחרונים זוכים בשנים האחרונות לתיעוד ולהבלטה, ובעקבות זאת משתנה גם היחס לנכסי המורשת התרבותית. בעשורים הראשונים לקיומן של עיירות הפיתוח היו תושביהן מעורבים רק מעט בסיפור על אודותיהן. במרבית הכנסים שנערכו על עיירות הפיתוח הושמעו קולותיהם ודבריהם של המוסדות המיישבים, המתכננים והחוקרים, וכמעט שלא נשמע קולם של המתיישבים עצמם.

בשנים האחרונות חל שינוי, והמתיישבים הופכים לסוכני זיכרון פעילים. כך קורה למשל שדפי פייסבוק הופכים למוזיאונים וירטואליים.⁵ יוזמות מקומיות לשימור נכסי מורשת התרבות שצמחו בעיירות דוגמת בית שאן ומעלות זוכות לתמיכה ממשרדי ממשלה.⁶ מטרת התמיכה היא לעודד את הנצחת הזיכרונות ואת הנחתם באמצעות נכסי התרבות המייצגים את הנושאים שתוארו לעיל: המדיניות והתכנון בשנות החמישים, אוכלוסיית העולים ומאפייניה, יחסי העיירות והסביבה הכפרית, התעסוקה ותחושת הקיפוח (ריבה, 2017).

המקורות ההיסטוריים, העדויות, הראיונות ונכסי המורשת - כל אלה מתעדים את סיפורן של עיירות הפיתוח, והאוכלוסייה הזוכת נשענת עליהם כדי לחדד את ייחודו של המקום, ומעורבת בפיתוחו. העובדה שנכסים אלה מייצגים את חיי היום-יום מקילה עליה להיות מעורבת. ותיקים שמחים "לפתוח" את בתיהם, להציג אורחות חיים ומסורות; הם גאים במבני מגורים ישנים (איור 3) ובשרידי מעברה שבעבר הרחוק התעלמו מהם, משום שראו בהם חלק מזיכרונות שביקשו למחוק (איורים 4, א, ב); מבני ציבור שעיצובם הפשוט טשטש את חשיבותם זוכים כיום להסבה ולתחייה

איור 3. מבנה ישן בירוחם ששימש למגורי המשפחות הראשונות בשנות החמישים. אבי פיקאר

איורים 4, א, ב. מיצג במקום שניצבו בו ראשוני הצריפים של המעברה ממחיש את קתארה ואת סיפורה באמצעות תמונות וטקסט. דבי גולן

⁵ למשל "ארכיון העיר אופקים", <https://www.facebook.com/groups/archiveion/about>

⁶ מוזיאון בית שאן, <http://www.betshean-museum.co.il>

מוזיאון המייסדים מעלות תרשיחא, <https://shimur.org/sites>

איור 5. גן הילדים הראשון בירוחם שהוקם מחוץ למעברה. כיום פועלת במבנה מאפייה. מיכאל גינזבורג

(איור 5); ומבני תעשייה שהתעסוקה בהם ייצגה את קשיי הקליטה של תושבי עיירות הפיתוח (איור 6) זוכים לשימור ולתייעוד. הישרדותם של נכסי מורשת אלה מעידה על תפקידם החברתי: לחזק את גאוות התושבים במקומם, להגביר את המודעות להיסטוריה של היישוב שלהם ואת מעורבותם בשימורה.

סיכום

תנופת ההתיישבות רחבת ההיקף שאפיינה את מדינת ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה, והתרכזה בעיקר בפריפריה, התאפיינה בכך שהיישובים החדשים הוקמו לרוב ביוזמת המוסדות, במעורבות מעטה בלבד של המתיישבים וללא היכרות עם מאפייניהם, רצונם וצורכיהם. ריכוזיות זו אפשרה לממש את מדיניות פיזור האוכלוסייה ואת השינויים שהתחוללו במפת הארץ בתוך פרק זמן קצר, אך היא לוותה גם בתחושות תסכול, בתדמית ירודה ובהתנכרות של המתיישבים לסיפורם שלהם - סיפור תכנוני, התיישבותי-חלוצי ייחודי שהם עצמם היו שותפים בו. על רקע זה מתגברת חשיבותו של תהליך התייעוד הקהילתי והשימור שמקנים כבוד לסיפור ההתיישבותי והחלוצי, ומחזקים את הזהות והגאוות המקומית.

איור 6. מבנה באזור התעשייה הראשון של ירוחם. אף שהמבנה עצמו מוזנח, השילוט מתעד את תפקידו ההיסטורי. אבי פיקאר

מוזיאוני המייסדים בערי הפיתוח - סוללים את הדרך לשימור

איור 1: מבנה בית המשפט הישן בבית שמש שעתידי לשמש כמבנה המוזיאון. אלעד בצללי

מטרות

- מטרת-על: הצגת תרומתם החלוצית של יישובי שנות החמישים והשישים (עירות הפיתוח) להתפתחותה של מדינת ישראל.
- הצגת מורשת הערים על אתגריהן, קשייהן והישגיהן.
- העשרת זהותם ותחושת השייכות של התושבים לעירם, ויצירת "גאווה יחידה" מקומית.

קונספט כללי:

המוזיאונים ביישובי שנות החמישים והשישים יהיו "רשת" ארצית בעלת קווים נרטיביים ועיצוביים משותפים, ובה יהיו לכל מוזיאון מאפיינים מקומיים ייחודיים. נקודת המוצא של התצוגות תהיה שנות ההקמה הראשונות, ותתואר התפתחות היישובים במהלך השנים עד ימינו אנו. התצוגות יכללו תשתית לדיאלוג מתמשך עם הקהילה, ותכנים רלוונטיים יעודכנו בהן גם בעתיד.

עקרונות מובילים:

שיתוף הקהילה ביצירת המוזיאונים, הבלטת החלוציות, הצגת הסיפור על מורכבותו, נגישות והנגשה, מבנה בעל חשיבות היסטורית.

נושאים מרכזיים בתצוגות:

אוריינטציה מרחבית ועיתית: מיקום גיאוגרפי של העיר, רקע תקופתי לייסוד עירות הפיתוח, ציר זמנים (התפתחות העיר), תעסוקה, חינוך, תרבות, הווי קהילתי וחי היום-יום, אוכלוסייה מגוונת (מתפוצות שונות).

אלעד בצללי

סיפורן של עירות הפיתוח, ההכרה בתרומתן למורשת הישראלית והנצחתה כראוי באים לידי ביטוי בפרויקט הקמת מוזיאוני המייסדים שאימצה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

פרויקט הקמת מוזיאוני מייסדים בערי הפיתוח יצא לדרך ביוזמת שרת התרבות והספורט ח"כ תא"ל מיירי רגב. בסוף שנת 2016 פנו אנשי משרד התרבות והספורט אל המועצה לשימור אתרים כדי לבחון את היתכנות הפרויקט. המועצה, שפועלת זה שנים במעלות, בראש העין, בבית שאן ועוד, הציעה פרויקט להקמת המוזיאונים המבוסס על מבנים לשימור ועל הרחבה ושדרוג של מוזיאונים קיימים.

משרד התרבות והספורט ייחס לנושא חשיבות לאומית, קידם אותו מול משרדי הממשלה והעביר החלטת ממשלה בנושא. המועצה לשימור אתרים נבחרה למובילת הפרויקט והוקמה ועדת היגוי ששותפים בה משרד התרבות והספורט, משרד ירושלים ומורשת והמועצה לשימור אתרים. בהמשך פרסם משרד התרבות והספורט "קול קורא" לכלל הרשויות שנחשבו בעבר עירות פיתוח, והזמין אותן להצטרף לפרויקט הלאומי של הקמת בתי מייסדים עירוניים להנצחת סיפורן של העירות כחלוציות ייחודיות שתרמה לחיזוקה, לתקומתה ולפיתוחה של מדינת ישראל. 16 רשויות נענו לקריאה, והבקשות שהוגשו נדונו בוועדה מייעצת, ששילבה אנשי מקצוע מתחום המוזיאונים ואקדמאים שחקרו את נושא עירות הפיתוח. 12 רשויות נבחרו לעמוד בחזית הפרויקט, ונקבע כי בכל אחת מהן תוקם ועדת היגוי מקומית שתפקידה לצקת את התכנים ולהתוות את התהליך להקמת בית המייסדים. כחלק ממדיניות הפרויקט נתבקשו הרשויות לבחור מבנה בעל ערך היסטורי לעיר. הדבר חשוב, משום שהיישובים הוקמו בשנות החמישים והשישים, כך שבחלק מהם עדיין אין תוכניות שימור והרשויות לא מחזיקות נכסים רבים בעלי ערך היסטורי לשימור. לצערנו, בחלק מהיישובים לא נמצאו מבנים היסטוריים ציבוריים שהתאימו לפרויקט.

אין ספק שהקמתם של מוזיאונים עירוניים תגביר את המודעות לנושא השימור, ותזרז את הליכי התכנון הנדרשים למניעת הרס מבנים בעלי ערך היסטורי ולטיפוח המורשת הבנויה בכל הרשויות.

הפתיחה הרשמית התקיימה בספטמבר 2017, והוצגו בה הבסיס הרעיוני של הפרויקט ומיתוגו הארצי. לפרויקט עוצבו מטרות, עקרונות וקווים מנחים:

איורים 2א' 2ב': הדמיות של המוזיאון במעלות. טוקן סטודיו לעיצוב בע"מ

* אלעד בצלאל הוא מנהל תחום פיתוח וחינוך במועצה לשימור אתרים וסטודנט ללימודי תואר שני במחלקה ללימודי ארץ ישראל, באוניברסיטת חיפה. פעולתו המרכזית הייתה הפיכת המועצה לגוף גג ל-180 אתרי מורשת; תחום החינוך התרחב והגביר את פעולתו למען אתרי המורשת והשימור; לאחרונה תפקידו התרחב וכולל גם אחריות לפיתוח תצוגות ואתרי מורשת; בעבר חבר בתנועת דרור ישראל, פעל בתחום החינוך הבלתי פורמלי במגזר היהודי והערבי, וכן בריכוז מסלול להכשרת מורים.

elad@shimur.org.il

* ד"ר אבי פיקאר הוא מרצה במחלקה ללימודי ארץ וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ותושב ירוחם; מחקריו עוסקים במדיניות העלייה והקליטה בשנות החמישים וביחסים בין-עדתיים בחברה הישראלית; הוא פרסם כמה מאמרים בנושא מדיניות פיזור האוכלוסייה והקמת עיירות הפיתוח; ספרו עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956 יצא ב-2013, וזכה ב-2015 בפרס שז"ר לחקר תולדות ישראל.

avi.picard@biu.ac.il

- אברהם, א' (2009). דימוי ערי הפיתוח בעיתונות הארצית. בתוך צ' צמרת, א' חלמיש וא' מאיר-גליצנשטיין (עורכים), **עיירות הפיתוח** (עמ' 379-390). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- אלון, י' ועמית-כהן, ע' (2011). תפיסת מקום, דימוי תקשורתי, תדמית וקשר למקום: המקרה של ערי הפיתוח בנגב המערבי. **אופקים בגאוגרפיה**, 77, 89-109.
- אפרת, א' (1987). **עיירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד**. תל-אביב: אחיאסף.
- אפרת, צ' (2000). התכנית. **תיאוריה וביקורת**, 16, 203-211.
- בהט, ר' (1983). **דפוסי חברה בישראל** (יחידה 4). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברוצקוס, א' (1955). תכנון כלכלי לפיזור האוכלוסייה. **רבעון לכלכלה**, ג' (9), 7-24.
- ברוצקוס, א' (1986). "החלומות שהיו לערים". בתוך מ' נאור (עורך), **עולים ומעברות: 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר** (עמ' 127-140). ירושלים: יד בן-צבי.
- בלר, א' (1970). **ערים חדשות בישראל**. ירושלים: ההוצאה האוניברסיטאית בישראל.
- גלעד, ד' וגולן, א' (2001). **ישראל בעשור הראשון: המעבר העירוני ופריסת האוכלוסייה** (יחידה 4). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גרינברג, י' (2009). פנחס ספיר ותיקו עיירות פיתוח. בתוך צ' צמרת, א' חלמיש וא' מאיר-גליצנשטיין (עורכים), **עיירות הפיתוח** (עמ' 135-150). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- דהן, י' (2006). ערי הפיתוח בעיתון הארץ: הפריפריה בעיני המרכז. **ישראל**, 10, 145-175.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). **שישים שנה בראי הסטטיסטיקה**, סטטיסטיקל 80.
- הסוכנות היהודית - מחלקת הקליטה (1959). **11 שנות קליטה**. תל-אביב.
- טראן, א' (1996). התחלות חדשות בתכנון הצינון בתקופת העלייה הגדולה: הרעיון של עיירות פיתוח בעשור הראשון למדינה, בתוך דליה עופר (עורכת), **בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953** (עמ' 261-285). יד בן-צבי, ירושלים.
- יבין, ש' (1998). תכנית האב הראשונה למדינת ישראל (תכנית שרון). **תכנון סביבתי**, 57, 17-24.
- כהן, א' (1965). תכנון של עיירות הפיתוח, **מולד**, כב, 517-525.
- ליפשיץ, ג' (1990). ערי פיתוח ומרחב הכפרי: ניתוח על פני זמן של פערים חברתיים. **ארץ ישראל**, כב, 106-117.
- ממשלת ישראל (1956). **שנתון הממשלה, תשי"ז**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- פיקאר, א' (2011). חלוצים נשכחים: עולי ארצות האסלאם וההתיישבות לאחר קום המדינה. בתוך ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב - קו התלם: עיונים בתפיסות ההתיישבות האיסטורטגית ביישוב העברי, יא** (עמ' 112-148). ירושלים ורמת-אפעל: כרמל והמרכז לחקר כוח המגן מייסודו של ישראל גלילי.
- צור, י' (2000). אימת הקרב: "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה. **אלפיים**, 19, 126-164.
- צפדיה, א' (2005). במסווה הפרטה וקהילתיות: עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בנושא קהילות מגורים חדשות בישראל. **דין ודברים**, ב' (1), 141-157.
- קלרמן, א' (1987). **להיות עם חופשי בארצנו: תמורות בקדימויות של מטרות ציוניות והגשמתן הגיאוגרפית**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- ריבה, נ' (2017, 18 בספטמבר). משרד התרבות יקציב 6 מיליון בשנה להקמת 20 מוויאונים ביישובי הפריפריה, **הארץ**.
- שרון, א' (1951). **תכנון פיסוי בישראל**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

- Dewey, R. (1960). The rural-urban continuum: Real but relatively unimportant. *American Journal of Sociology*, 66(1), 60-66.
- ICOMOS (1999). *Charter on the built vernacular heritage*. ICOMOS Mexico, Mexico.
- Rudofsky, B. (1964). *Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed architecture*. New York: Museum of Modern Art.
- Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum*, 22(3), 374-358.
- Shamsuddin, S., & Ujang, N. (2008). Making places: The role of attachment in creating the sense of place for traditional streets in Malaysia. *Habitat International*, 32, 399-409.
- Spilerman S., & Habib, J. (1976). Development towns in Israel: The role of community in creating ethnic disparities in labor force characteristics. *American Journal of Sociology*, 81(4), 781-812.

הציבור ושיתופו בהחלטות השימור

שיתוף ציבור הוא תהליך שבו ארגון מקבל החלטה רק אחרי שנועד עם בעלי העניין ושמע את מגוון עמדותיהם, רצונותיהם וצורכיהם. בשנים האחרונות זוכה תהליך זה להתעניינות גדלה בזכות ערכיו הדמוקרטיים-חברתיים-קהילתיים. ברבים מהמקרים ההיכרות עם הנושא הנדרש להחלטה והדיון המלווה אותה תורמים להסכמה רחבה ומעודדים מעורבות של השותפים לתהליך. בקריאה לשמר אתר, נכס ונוף בשל חשיבותם הערכית ומהותם הציבורית יש לתהליך ולמעורבות אלו חשיבות מרובה. השיתוף מבטא את הזכות שניתנה לציבור רחב, על כל גווניו, לקבוע מהם ערכיו, אילו נופים ונכסים מבטאים אותם, כיצד אותם נכסים ונופים יישמרו ובאיזה אופן ישולבו בתהליכי תכנון ופיתוח עכשוויים (Timothy & Nyaupane, 2009; Townshend & Pendlebury, 1999; Said, Aksah & Ismail, 2013).

**תהליך קבלת החלטות בדבר שילוב קבוצות אוכלוסייה
בנושא המורשת התרבותית: המקרה של שילוב אנשי
מקצוע צעירים באיקומוס**

גדעון קורן

בשנים האחרונות התקיים בארגון איקומוס הבין-לאומי תהליך ניתוח וקבלת החלטות באשר לדרך הנכונה לשלב אנשי מקצוע צעירים בארגון. המאמר מתאר את הרקע שהוביל לתהליך זה ואת השלבים השונים של דרך ביצועו, שידעה תחילה כישלון צורב. התהליך מעורר עניין מיוחד משום שהצלחתו הושגה רק לאחר שילוב קבוצת האוכלוסייה שבה מדובר - אנשי המקצוע הצעירים עצמם - כגורם דומיננטי בתהליך.

מילות מפתח: שיתוף ציבור, צעירים, איקומוס, ועדות מדעיות, שימור

מבוא

מאז מלחמת העולם השנייה, ולקראת אימוץ האמנה למורשת עולמית בשנת 1972, התחזקה מאוד המודעות לשימור. ההליכים שהובילו לניסוח האמנה, וכך גם האפשרות שנפתחה להכיר באתרי מורשת כבעלי חשיבות אוניברסלית ולא רק מקומית, שדרגו את מעמדם של אתרי המורשת ברחבי העולם והרחיבו את מעגל העוסקים במלאכת השימור ואת המודעות לנושא. השאיפה לקבל הכרה "עולמית" ולא רק מקומית בחשיבותם של אתרים אלה הביאה עד מהרה לחיפוש אינטנסיבי אחר ההצדקות לקבלה, ובצידו הרחבה ניכרת של תפיסת האתרים הראויים לשימור: לא עוד "מונומנטים" בלבד, שעיקר תפקידם היה לשמש "סוכן זיכרון" לסגנונות ולטכנולוגיות בנייה, אלא גם אתרים שחשיבותם באזכור אירועים ודמויות היסטוריות, בייצוג מעמד חברתי וקבוצות כוח בעבר וגם בהווה, בשימור סביבה ונוף, בביטוי לתהליכי תעשייה, ייצור וחקלאות, בפעילות דתית ומסורת חברתית ועוד כיוצא באלה הרחבות. אלו נועדו בעיקר להצדיק את מתן ההכרה הבין-לאומית ולשמש אמצעי לפיתוח תירות ומנוף כלכלי.

בד בבד החל להתפתח תהליך מעניין: הרחבה של התחומים המדעיים ש"ייחשבו" רלוונטיים לתחום השימור. אל המקצועות המסורתיים שליוו את עולם השימור בתחילת דרכו - ארכיאולוגיה, אדריכלות והנדסה - הצטרפו חיש מהר מקצועות דוגמת גיאוגרפיה, אומנות, פילוסופיה, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, כלכלה, תיירות, משפטים ועוד. השימור הפך למקצוע בפני עצמו, ובמוסדות אקדמיים ברחבי העולם ובכנסים מדעיים החלו לעסוק בסוגיות רבות שנקשרו בתופעה. לדיון בערכי ה"מבנה" עצמו נוסף דיון בהגדרות ובמונחים מקצועיים חדשים, ובמשמעות שיש לאתר מוכרז לשימור בהקשרים תרבותיים וחברתיים. הדיון החברתי-תרבותי כלל נושאים כמו "רוח המקום", "פרשנות", "הרמוניזציה" ו"הצגה", שהתייחסו לנוף התרבותי והטבעי ולמורשת התרבותית - המוחשית והלא מוחשית. בין הנושאים המרכזיים שנכללו בדיון תרבותי-חברתי זה בלטה חשיבותה של מעורבות ציבורית רחבה בקבלת החלטות בענייני שימור.

ישראל מצטרפת למדינות העולם

ישראל הצטרפה לתהליכים אלה באיחור ניכר. במדינה שאך זה נוסדה ניתנה עדיפות לתהליכי הקמה, בנייה והתבססות, בבחינת "אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה", ו"נלבישך שלמת בטון ומלט". למעט טיפול באתרים ארכיאולוגיים קיימים הופנתה תשומת לב מעטה לצורכי

השימור, שהלכה למעשה לא היה חלק מסדר היום הציבורי. גם כאשר התקבלה בשנת 1972 האמנה למורשת עולמית ישראל לא הצטרפה אליה, בעיקר עקב מחלוקת בסוגיית מעמדה של העיר העתיקה של ירושלים.

בתחילת שנות התשעים עלתה המודעות לשימור גם בישראל. חקיקת התוספת הרביעית ל"חוק התכנון והבניה" הגבירה את המודעות לצורך בהכרה באתרים לשימור שאינם מוגנים במסגרת חוק העתיקות¹ ובהגנה עליהם. בד בבד נמצא הסדר שאפשר את הצטרפותה של ישראל לאמנה למורשת עולמית, ובהמשך לכך מעורבות פעילה יותר של אנשי מקצוע ישראלים בשיח המקצועי המתפתח בעולם. אף שישאל משלמת עד היום את מחיר ההצטרפות המאוחרת לשיח העולמי, אין ספק שבשני העשורים הראשונים של המאה ה-21 מתקיים בה שיח שימורי פעיל, המשלב בתוכו גם עיסוק במונחים חדשים ובסוגיות העכשוויות שעל סדר היום העולמי בתחום השימור.

שיתוף ציבור בשימור וחלקם של הצעירים בו

חלק מהדיון ההולך ומתרחב בשימור המורשת התרבותית, ועל רקע הרגישות הגוברת לצורך בשיתוף הציבור בתהליך קבלת ההחלטות מה ראוי לשמר ובאיזה אופן וההכרה בזכאותה של כל קהילה לבטא את מורשתה, התפתח בשיח העולמי בשנים האחרונות המונח "צדק רב-דורי". הכוונה היא בעיקר לאחריותו של דור ההווה לשמר נכסי מורשת תרבותית עבור הדורות הבאים. בעוד בעבר בחירת אתרי השימור הדגישה "מבט לעבר" והייתה קשורה לערכם המונומנטלי של האתרים ולתפקידם לשמש "סוכן זיכרון" לאירועים מהעבר, לדמויות היסטוריות, לסגנונות ולטכנולוגיות בנייה, עתה הורחב תפקידם והוא כולל גם "מבט לעתיד" - התייחסות למשמעות שתהיה לאותו אתר בעתיד, גם הרחוק.

הרחבת השיח הובילה לצורך נוסף - צירוף צעירים לשלל התחומים שהמורשת התרבותית קשורה בהם. הכוונה בכך היא להרחיב את השורות ולא להותיר את המורשת התרבותית רק בידי בעלי עניין וותיקים. אין כל ספק שכל עוד הושם הדגש על בחינת הערכים "המבניים" שמצדיקים שימור אתרים ועל ערכם המונומנטלי ניתנה הבכורה בתהליך קבלת ההחלטות המקצועיות בתחום השימור בידי אנשי המקצוע הוותיקים והמנוסים ביותר בתחומי השימור; כאלה המייצגים התמחויות דוגמת אדריכלות, עיצוב, הנדסת מבנים ותכנון, היסטוריונים הבקיאים בתולדות האומנות וכיוצא באלה.² אנשי מקצוע ותיקים אלה נתפסו, מטבע הדברים, כבעלי היכולת לטפל באופן המיטבי בקשר הישיר בין

¹ מכווח של חוק העתיקות מוגנים באופן אוטומטי אתרים ארכיאולוגיים וכן "עתיקות", המוגדרות ככל נכס מעשי ידי אדם שנוצר לפני שנת 1700.

² בכל רחבי העולם מתקבלות החלטות בענייני שימור על ידי גורמים ממלכתיים, רשויות ציבוריות ומקומיות, גורמי שלטון מקומי ועוד. כך הדבר גם באשר להכרה באתרי מורשת עולמית. החלטות אלה מושפעות, מטבע הדברים, משיקולים דיפלומטיים, פוליטיים ואחרים, שאין בינם לבין עמדת המלצות הגורמים ה"מדעיים" או ה"מקצועיים" דבר וחצי דבר. אנו, מטבע הדברים, מתייחסים במאמר זה להפעלת שיקול הדעת המקצועי בלבד.

עו"ד גדעון קורן ורכזות צוות אנשי המקצוע הצעירים באיקומוס מדווחים על השינוי. עיריית עמית-כהן

ודלתות הכניסה וההצטרפות נעולות בפני מי שאינם עונים על תנאים אלה.⁵ האחרת קשורה לאופי ההתנדבותי של אותן מסגרות. בהיעדר משאבים מספיקים (ובחלק ממדינות העולם, וכך גם בישראל, נושא השימור נמצא במקום נמוך בסדר העדיפות הציבורי בהשוואה לצורכי ציבור אחרים) מוצא עצמו השימור מטופל בידי "משוגעים לדבר", ולעיתים מזומנות אף בהתנדבות. ואם בהתנדבות מדובר, מטבע הדברים רק מי שזמנו בידו יכול להשתתף בפעילות כזו, ושוב נמצאנו באופן טבעי מול דור הוותיקים כדור המרכזי הנוטל חלק בפעולות מעין אלה.⁶

איקומוס והתמורות שחלו ביחסו לשיתוף צעירים בתהליך קבלת החלטות

ארגון איקומוס (ICOMOS - International Council on Monuments and Sites) הבין-לאומי, המורכב מחברים הפועלים בתחומי שימור ברחבי העולם, ראה לנכון בשנים האחרונות להתמודד עם הבעיות שהוצגו לעיל.⁷ הצורך בכך נבע, ראשית כול,

היסטוריה, מורשת, נוסטלגיה וגיל, ולהעריך את חשיבותם של אתרי השימור ואת הפוטנציאל שיש להם לשמש כ"סוכני זיכרון". עתה, כאשר נשאלת ביתר שאת שאלת החשיבות שתהיה לקיומו של האתר ולערכיו גם עבור דור העתיד, נדרשת התייחסות שונה; כזו שמאפיינת את הדור האחר, שעשוי לראות באור שונה מן הוותיקים את משמעות הנכס או האתר שהוחלט לשמרם.³

למרות הגישה הקוראת "להרחיב את שורות" העוסקים בשימור, נראה כי במקומות רבים בעולם ל"דור הוותיקים" עדיין יש משקל רב מאוד בגופים המעורבים בקבלת ההחלטות בענייני שימור.⁴ הוותק נראה לכאורה כתופעה אובייקטיבית, אולי אף מתבקשת מאליה, המתבססת על הטענה ששימור מורשת תרבותית, נוף טבעי ותרבותי נסמך על ניסיון חיים.

למעשה, מבט מעמיק יותר מגלה שתי תופעות מעניינות ובלתי קשורות המחזקות מצב דברים זה. האחת קשורה ל"מומחיות": במסגרות שונות תנאי ההצטרפות מכוח תקנון או כללים אלה ואחרים הוא כזה שרק אנשי מקצוע "ותיקים" יכולים למצוא עצמם בשורותיהן,

³ דוגמה מעניינת היא הכללת האצטדיון האולימפי שנבנה במינכן לקראת האולימפיאדה בשנת 1974 ברשימת אתרי המורשת בגרמניה, ועקב תוכניות בנייה באזור הכללתו גם ברשימת אתרי "מורשת בסיכון". מצד אחד, קברניטי העיר מינכן ושלטונות בוואריה ייחסו חשיבות לכך שהאצטדיון יזכה למעמד דומה לזה של האצטדיון האולימפי בברלין, שבו התקיימה האולימפיאדה תחת השלטון הנאצי והוכר כאתר לשימור כ-75 שנה אחריה. מצד אחר, ההכרה באצטדיון במינכן ניתנה פחות משלושים שנה אחרי אותה אולימפיאדה, בהיעדר כל "פרספקטיבה" היסטורית באשר לחשיבות המבנה, שדומים לו מפוזרים ברחבי העולם, וערכו עבור הדורות הבאים.

⁴ עיון בהרכב החברים במועצה לשימור אתרים ובהרכב מוסדותיה יראה תופעה דומה.

⁵ ראו לדוגמה את הדיון בהגדרת ה"מומחה" בארגון איקומוס, שתידון בהמשך.

⁶ גם כאן אין המועצה לשימור אתרים יוצאת דופן. על אף גידול ניכר בתקציבה ובהיקף פעילותה, מרבית החברים במוסדותיה ובוועדותיה - הארציות והמקומיות כאחת - פועלים בהתנדבות.

⁷ איקומוס נחשב לארגון המוביל בעולם בתחום שימור המורשת מעשה ידי אדם. הארגון שותף לניסוח חלק מהאמנות והצ'ארטרים בתחום המורשת בעולם, להגדרת ניירות עמדה מנחים, והוא אחד הגופים המייצעים לוועדה למורשת עולמית של אונסק"ו באשר להכרה באתרי מורשת עולמית ולטיפול בהם.

מהיותו ארגון של אנשי מקצוע, אשר קבע בתקנונו שתנאי לקבלה לחברות בו הוא מומחיות בתחומים הקשורים למטרותיו.⁸ עיקר הפעילות המקצועית באיקומוס נעשית במסגרת ועדות מדעיות בין-לאומיות, שלכל אחת מהן תקנון משלה. על פי ההנחיות הקבועות לפעילות של ועדות אלה חבריהן צריכים להיות מומחים בתחום פעילות הוועדה,⁹ וכל ועדה מוסמכת להגדיר בעצמה את הקריטריונים להגדרת המומחיות הנדרשת מן המועמדים לחברות בה. בוועדות מדעיות רבות הובילו הגדרות אלה לצמצום במספר אנשי המקצוע הפעילים בהן. בחלקן אף יצרה הגדרת המומחיות "חסמי כניסה" גבוהים, שנועדו להבטיח לחברים המכונים "היעדר תחרות" מצד מצטרפים חדשים. מטבע הדברים, החובה לצבור מומחיות לפני הגשת בקשה להתקבל לחברות בארגון גרמה לכך שגיל ההצטרפות הממוצע לארגון הוא גבוה. שנית, היות שגם באיקומוס מרבית הפעילות מתקיימת על בסיס התנדבותי, הפעילות בו הייתה בלתי אטרקטיבית לחברים בגילים המחייבים בראש ובראשונה ביסוס של הקריירה המקצועית, הקדשת זמן לילדים ולמשפחה, ביסוס כלכלי וכיו"ב - צרכים שבקרוב אנשי מקצוע צעירים מקבלים עדיפות גבוהה יותר מאשר הקדשת זמן לפעילות "התנדבותית". עם זאת, התמורות במעמדה של המורשת התרבותית ושימורה והצורך לשלב צעירים בארגון, בוועדות השונות, בקביעת מדיניות ובעשייה, חייבה מחשבה מחודשת בנושא. ואכן בשלוש השנים האחרונות קיים איקומוס תהליך בחינה מעמיק של הדרכים לאתגר את הדור הצעיר ולתת מענה לצרכיו כדי לעודד את השתלבותו בארגון. תחילת התהליך הייתה בעריכה של שני סקרים מקיפים בד בבד: האחד בקרב הוועדות הלאומיות והמדעיות של איקומוס,¹⁰ והאחר בקרב קבוצות צעירים הפעילים במסגרות שונות של הארגון ובכמה מרכזים אקדמיים. תוצאות הסקר הראשון היו לא פחות מעגומות. התברר שבמרבית מסגרות הפעילות של איקומוס אין השתתפות ממשית של "הדור הבא", הן כמותית הן תוכנית. כך למשל התברר שיותר מ-90% מהחברים היו בני ארבעים ויותר; שבמרבית הוועדות אין טיפול נפרד בחברים צעירים או בגיוסם, ואין פעילות מיוחדת להם. זאת עוד, בניגוד לחברים הוותיקים, שחברותם נמשכת שנים רבות, מרבית החברים הצעירים נמצאים בארגון שנה-שנתיים בלבד ואחר כך עוזבים, ואין מעקב ונתונים על הסיבות שהביאו לכך. ממצא מרתק נוסף היה שאף שרובן המכריע של הוועדות¹¹ מקיימות קשרים רצופים עם מוסדות אקדמיים בארצם ואף מחוץ לה,¹² אין במסגרת קשרים אלה שום פעילות המיועדת לסטודנטים באותם מוסדות. נתון נוסף ראוי לציון הוא שרק כ-25 ועדות (שהן כ-20% מכלל הוועדות) ניאותו לקחת חלק בסקר.

תוצאות הסקר השני אף החריפו את תמונת המצב והדגישו את עומק הבעיה. התברר כי מרבית הצעירים הצטרפו לאיקומוס בעקבות

השתתפות בפעילות אטרקטיבית חד-פעמית,¹³ אולם הפסיקו את חברותם, לרוב לאחר שנה-שנתיים. הסיבות המרכזיות שניתנו לעזיבה היו דמי החבר, מחסור בזמן והיעדר פעילות מתאימה לציפיותיהם.

מצב דברים זה הוביל את הנהלת הארגון למסקנה כי קיימת בעיית אמת בטיפול בשילוב צעירים בארגון, בוועדות השונות, בקביעת מדיניות ובעשייה, כי בעיה זו חובקת את מרבית דרגי הארגון, וכי יש לנקוט צעדים מעשיים להתמודד עימה. כדי לקדם את הטיפול בעניין קיים הוועד המנהל של איקומוס תהליך פנימי של דיון וקבלת החלטות, ותוצאתו הייתה תוכנית עבודה מפורטת לשנת 2016 שכללה קביעת מטלות, לוחות זמנים וגורמים האחראים לביצוען.¹⁴

למרב האכזבה, תוכנית זו נכשלה כמעט לחלוטין. מניתוח שהתקיים בוועד המנהל עלה כי הסיבות לכך היו מגוונות, אולם הבולטות שבהן היו היעדר מסגרת פורמלית ותקנונית לפעילות אנשי המקצוע הצעירים והאופי ההתנדבותי של הארגון, שאינו נותן פתרון אמת למצב שבו חבר זה או אחר בוועד המנהל אינו מבצע את המטלות שלקח על עצמו. התברר גם שהניסיון "להכתיב מלמעלה" דרכי פעולה לוועדות לאומיות ומדעיות - במיוחד לאלה שלא היה להן עניין להצטרף לתהליך - דורש תשומות ניהוליות רבות, שאינן בנמצא.

נקודת האור היחידה בשנה זו הייתה המשך הדיאלוג עם קבוצה של צעירים, אמנם בודדים, שכן המשיכו בפעילות במסגרת הארגון. דיאלוג זה יצר תובנה חדשה, מרתקת, שהביאה למהפכה של ממש בתפיסת הדרך הנכונה לקבלת ההחלטות באשר לדור העתיד של איקומוס.

מהשיח שהתקיים עם הקבוצה בתחילת 2017 עלה כי קיימים פערים מהותיים בין תפיסת הוועד המנהל את צורכי הצעירים לבין תפיסתם של הצעירים עצמם, וכי פערים אלה מחייבים שינוי מהותי בתוכנית הפעולה. הנקודה המרכזית שהובהרה היא כי האינטרס הראשון במעלה של הצעירים הוא להיות מעורבים בעצמם בגיבוש דרך ההשתלבות הנכונה שלהם באיקומוס. במילים אחרות, לבחון בעצמם את התקדמות התהליך, "מלמטה למעלה", ולא ש"יחליטו עליהם" ב"חלונות הגבוהים" מה מתאים להם ומה לא.

משהתבררו נקודות אלו התקבלה החלטה להקים צוות היגוי שחבריו יהיו הצעירים עצמם, והוא שיגבש את אופן ההתקדמות של התהליך. ההחלטה הראשונה שקיבל הצוות הייתה לפתוח קבוצת עבודה רחבה ולהזמין אליה נציג צעיר מכל ועדה לאומית ומדעית, ובכך להרחיב את בסיס הדיאלוג בין הצעירים עצמם. החלטה זו זכתה להצלחה מטאורית - בתוך שבועות אחדים הצטרפו לוועדה חברי איקומוס צעירים מעשרות מדינות, פי שלושה בערך מהמדינות שגילו מעורבות עד אותו שלב. חיש מהר התברר כי המפתח המרכזי להצלחת הקבוצה טמון בדרכי הקומוניקציה היעילה, המהירה והאינטנסיבית שנהוגה בדור זה, כשעיקר הקשר בין חברי הקבוצה מתקיים

⁸ ראו סעיף 5 לתקנון איקומוס, <https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS>

⁹ ראו כללי אגר-שיאן לפעילות הוועדות המדעיות, https://www.icomos.org/isc/pdf/Eger-Xian_Principles_07-2008.pdf

¹⁰ לוועדות המדעיות - ראו הערה 9 לעיל. הוועדות הלאומיות הן למעשה סניפי איקומוס במדינות השונות, ובכלל זה גם בישראל.

¹¹ 94%, לפי תוצאות הסקר שביצע המחבר באיקומוס בסתיו 2015.

¹² למשל בתוכניות פעילות שונות של האיחוד האירופי.

¹³ כגון סיור לימודים בחו"ל שארגון איקומוס היה מעורב בו, או השתתפות בכנס בין-לאומי דוגמת אלה שמקיים הארגון לאנשי מקצוע צעירים בצד האסיפה הכללית שלו, אחת לשלוש שנים, לראשונה ב-2008. https://www.icomos.org/quebec2008/results/pdf/GA16_ICOMOS_Results_EN.pdf

¹⁴ בחרנו שלא להיכנס לפרטי תוכנית זו בשל קוצר היריעה, ובעיקר מאחר שהיא לא צלחה.

אחת ההרצאות לקבוצות סטודנטים ואנשי מקצוע צעירים שנתקיימו במסגרת האסיפה הכללית, דלהי, דצמבר 2017.
Kirsti Kovanen, ICOMOS Finland

לקיר ומיושמת הלכה למעשה בהצלחה רבה כבר בשנת 2018. מטבע הדברים, קצרה היריעה מלתאר את תוכנית העבודה במלואה, אולם אפשר לציין כמה דגשים בה: ראשית, פעילות להרחבה ולהכלה של חברים רבים ככל האפשר וניסיון להגיע לייצוג בכל המדינות החברות באיקומוס.¹⁵ שנית, פיתוח קבוצות עבודה לקידום נושאים שונים בעלי חשיבות לצעירים. כך למשל מתבצעים דיווח והפצה שוטפים של "סיפורי הצלחה" בצד כישלונות מקומיים, שמטרתם להנחיל ידע ולצבור ניסיון משותף. שלישית, מוקמות קבוצות של חוקרים צעירים מתחומי עניין שונים לצורך שיתופי פעולה ביניהם, מקודמים תהליכי חניכה (mentoring) שמטרתם לחבר בין חוקרים ותיקים לחוקרים צעירים ועוד. נוסף על כך מוקמות בהצלחה רבה מסגרות לאנשי המקצוע הצעירים בתוך הוועדות הלאומיות במדינות רבות,¹⁶ ומקודמות תוכניות פעילות ייחודיות לחברים הצעירים, על פי מידתם, רצונם וצורכיהם.

בפייסבוק, בווטסאפ ובשיחות ועידה המאפשרות ריבוי משתתפים. מטבע הדברים, כדי שהתהליך יהיה גם מבוקר ליוו ועודדו את הקבוצה נציגים מהוועד המנהל של איקומוס, אולם את סדר היום, נושאי הדיון, תכיפות שיחות הוועידה של הצוות, המבנה הארגוני שלו וכיוצא באלה גיבשו צוותי העבודה של הצעירים עצמם. הם אף החליטו כיצד להביא את הדברים לכלל גיבוש סופי במפגש צעירים שהתקיים במסגרת האסיפה הכללית של איקומוס בסוף שנת 2017.

ואכן פעילות הצוות הביאה להצלחה מרשימה. במסגרת האסיפה הכללית התקיימו כמה תוכניות ייעודיות שתוכננו על ידי הצעירים עצמם ועבורם. אלה כללו סיורים, מפגשים והרצאות מפי בכירים בארגון, ונטלו בהם חלק מאות צעירים. קבוצת העבודה של הצעירים גילתה נוכחות מרשימה גם באסיפה הכללית עצמה, ורכיזה הציגו בפניה את פעילות הקבוצה והישגיה. תוכנית הקבוצה לשנים הקרובות אושרה באסיפה הכללית, זכתה לתמיכה מקיר

¹⁵ מגמה זו הפוכה למצב בחלק מהמדינות והוועדות שעודן מעוניינות ב"חצר ביזנטית" מצומצמת בהיקפה. באורגנים שונים של איקומוס כבר התקבלו החלטות שמטרתן לפעול למיגור מצב זה.

¹⁶ גם הוועד המנהל של איקומוס ישראל מינה חבר צעיר כנציג בפורום הבין-לאומי, ואימץ לפני חודשים מספר תוכנית עבודה למסגרת אנשי המקצוע הצעירים של איקומוס ישראל.

התהליך שעברה איקומוס לגיוס צעירים כדי לשתתף בתהליך קבלת החלטות בארגון הוא מקרה פרטני של טיפול באינטרס נקודתי מצד אחד, אך בעל חשיבות אסטרטגית ממעלה ראשונה לעתידו של הארגון מצד אחר. דומה כי הלקח העיקרי העולה מן התהליך, על שלבי הכישלון וההצלחה שאפיינו אותו, הוא שתהליך קבלת ההחלטות לשילוב קבוצה במערכת קיימת אסור לו לבוא ממקום פטרנליסטי - של הבנת צורכי הקבוצה "מלמעלה". הקשר עם הקבוצה עצמה, הבנת צרכיה, בנייתה "מלמטה" ויצירת המסגרת לקבלת ההחלטות הנוגעות לעתידה של הקבוצה בתוכה עצמה, הם שהביאו בסופו של דבר להתקדמות בטוחה יותר אל עבר התוצאה הרצויה.

* עורך דין גדעון קורן משמש כיועץ המשפטי של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; בשנים 2008-2017 הוא כיהן בוועד המנהל של ארגון איקומוס הבין-לאומי; הוא משמש גם כיו"ר הוועדה המדעית הבין-לאומית של איקומוס לעניינים משפטיים. בתפקידו האחרון, כסגן יו"ר איקומוס הבין-לאומי, הוא ליווה מטעם הוועד המנהל את תהליך ההקמה של קבוצת אנשי המקצוע הצעירים של איקומוס וסייע בגיבוש תוכנית עבודתה; לאור הצלחת התהליך הוא התבקש להמשיך וללוות אותו גם לאחר סיום תפקידו.

gidi@gkl.co.il

Said, S. Y., Aksah, H., & Ismail, E. D. (2013). Heritage conservation and regeneration of historic areas in Malaysia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 105, 418-428.

Timothy, D. J., & Nyaupane, G. P. (2009). Protecting the past: Challenges and opportunities. In D. J. Timothy & G. P. Nyaupane (Eds.), *Cultural heritage and tourism in the developing world: A regional perspective* (pp. 34-55). Routledge.

Townshend, T., & Pendlebury, J. (1999). Public participation in the conservation of historic areas: Case-studies from north-east England. *Journal of Urban Design*, 4(3), 313-331.

* עמוד 57: קבוצת העבודה של צעירי איקומוס ומנחיה. אוסף גדעון קורן

המורשת התרבותית - הקרבה והמרחק בינה ובין ערכים חברתיים ובין התהליך התכנוני
בשימור המורשת התרבותית הבנויה, על מגוון היבטיה, נקשרים ערכים חברתיים רבים. כך למשל, אחד מהתפקידים הבולטים של נכסי מורשת תרבותית מוחשית הוא לחזק את הקשר למקום, את ההזדהות עם המקום ואת הגאווה המקומית. במילים אחרות, ככל שמעמיקה היכרות עם תולדות הנכס, עם האירועים, הדמויות והסגנון, כך גם מוכחת תרומתו לייחודו של המקום, ומתחזק רצונה של האוכלוסייה להיות מעורבת בשמירה על הנכס וגם בטיפוח הסביבה שהוא ממוקם בה.

הבלטת הקשרים בין נכסי מורשת תרבותית מוחשית לבין ערכים חברתיים קידמה ניסוח של אמנות והצהרות, ומדיניות רבות חתמו עליהן. מסמכים אלו כללו הכרזה על הכרה בקיומה של שונות חברתית ובזכאות כל קהילה לשמר את מורשתה. אלא שהכרה וזכאות אלה אינן מחייבות שיתוף של אותן חברות בעלות עניין בהחלטה מה לשמר, איך לשמר ועבור איזה תפקוד. ההפרדה בין ההכרה בערכים החברתיים של נכסי מורשת תרבות לבין תהליכי המיון, התכנון, השימור והפיתוח, פוגעת לא פעם בהכרה בחשיבותו של השימור.

היבטים חברתיים וקהילתיים ותפקידם בתהליך השימור של נכסי תרבות מוחשיים בנוף עירוני היסטורי

שלי-אן פלג

בשנים האחרונות זוכה ההיבט החברתי למקום מרכזי בתהליך קבלת ההחלטות ובשיקולי ההעדפה במסגרת תהליכי הפיתוח והשימור המתקיימים בנוף עירוני היסטורי. ככלל, בין תושבים אשר מתגוררים בנוף עירוני היסטורי לבין השרידים ההיסטוריים העתיקים מתפתחים יחסי גומלין, והם שיוצרים את המורשת התרבותית הייחודית והאותנטית במרחבים הללו. הכרה זו תופסת את תהליך השימור בנוף עירוני היסטורי כתופעה הוליסטית המחייבת אפיון גם של המרחב הפיזי וגם של החברה שמתגוררת בו. האפיון מעלה שאלות שונות: מהם ערכים חברתיים? מה הקשר בין הערכים החברתיים לבין הערכים הפיזיים בנוף עירוני היסטורי? כיצד אפשר לאתר את שתי קבוצות הערכים, להבין אותם ולשלב אותם בתהליך השימור? כיצד אפשר ליצור עם החברה המקומית שותפות למסרת שימור המורשת התרבותית? מחקר זה ביקש לענות על שאלות אלה בהקשר הישראלי. המסקנה המרכזית היא שיש לחקור, לספח ולפתח שיטות חדשות כדי לשמר מרחבים עירוניים היסטוריים בישראל. הכרה בצורכי התושבים השונים המתגוררים בנופים העירוניים ההיסטוריים, מתן כבוד לרצונותיהם ויצירת שותפות ארוכת טווח בינם לבין כללי השימור ומגמותיו יקרבו אותם אל מוסדות השימור. שותפות כזאת תאפשר לנהל במשותף את שימור המורשת התרבותית בנוף עירוני היסטורי על מגוון היבטים, תשמש בסיס לפיתוח מקורות פרנסה חדשים ותיצור בעצמה תהליך בר-קיימא.

מילות מפתח: נוף עירוני היסטורי, ערכים חברתיים, גישה הוליסטית לשימור, שימור בר-קיימא

את הגישה ההוליסטית לתהליך השימור ולאחר מכן אנתח את עכו לאור גישה זו.

ערכים חברתיים

בשנים האחרונות התחזקה ההכרה שלערכים חברתיים-קהילתיים יש חשיבות בתהליך השימור (עמית-כהן, 2015). החשש לאובדן משאבי הסביבה, ובאלה המורשת התרבותית הבנויה, כתוצאה מפעילותו של האדם גרמה לארגונים בין-לאומיים להתאחד ולדרוש לכוון תוכנית פעולה שתבלום את ההידרדרות ותשאף לא רק לצדק סביבתי אלא גם לצדק חברתי. התוכנית התבססה על התובנה שלצד הערכים הסביבתיים והבנויים יש חשיבות גם לשימושים חברתיים, תרבותיים וערכיים, לתהליכים כלכליים ולממדים בלתי מוחשיים של המורשת, ובאלה התייחסות לשונות חברתית ולזהות של אוכלוסייה עם מקומה, המתקיימות במרחב העירוני (עמית-כהן ומטרני, 2013). המאמר הנוכחי מרחיב את הדיון בערכים החברתיים של קהילה ואת האופן שבו היא תופסת את הערכים המייצגים אותה. לתפיסה זו יש חשיבות משום שהיא משפיעה על בחירת הנכסים הראויים לשימור ועל אופן שימורם. הדיון ביחסה של האוכלוסייה המקומית לתהליך הפיתוח והשימור בערים היסטוריות חשוב במיוחד בישראל, עקב המורכבות החברתית המאפיינת אותה. האוכלוסייה המתגוררת בערים אלה מייצגת שונות, שהיא ערך חברתי בפני עצמו.

הדיון בערכים החברתיים, ובאלה - בשונות החברתית ובהשלכותיה על תהליכי קבלת החלטות מה לשמר ואיך - תואם את **אמנת פארו**, המתמקדת בערכה של מורשת תרבות עבור החברה האזרחית. האמנה נחתמה על ידי מועצת אירופה בשנת 2005, ומטרתה להתמודד עם השאלה למה ולמי שייכת המורשת התרבותית. האמנה מבוססת על ההבנה שמורשת היא חלק מזכויות האדם, ושכל קהילה זכאית לבטא את מורשתה ולהגן עליה (Council of Europe, 2005).

מבוא*

נוף עירוני היסטורי הוא מערך מורכב של נכסי תרבות מתקופות קדומות ושל נופים המקנים למקום את אופיו המיוחד. בתוך מרחב זה חיים ופועלים כיום בני אדם בעלי ערכים ורצונות מגוונים. המפגש בין העבר להווה דורש התאמה של הנכסים ההיסטוריים לחיים המודרניים. במקרה של מבני מגורים, חשוב להתאים את המבנים להתפתחויות המודרניות באמצעות העברת שירותים מן החצר אל תוך מבני המגורים, התקנת מערכות חשמל ואינטלציה, שינויים בחללים הפנימיים ובחזיתות ועוד. ברמה העירונית נדרשת התאמה של המערך העירוני הישן לצרכים עירוניים מודרניים, לדוגמה מערך תחבורה ותקשורת עכשווי, מתן מענה לרווחה הפיזית של תושבי העיר ועוד.

בשנים האחרונות נערכים בישראל מחקרים ומתנהלים דיונים על מדיניות השימור של המורשת הבנויה בנופים עירוניים היסטוריים, על הקמת מערך פיקוח ארצי למסרת השימור של נופים אלה ועל קידום פעילויות להגברת המודעות למורשת התרבות הייחודית במרחבים העירוניים. סוגיה מרכזית בעניין זה היא הבנה של הערכים החברתיים המלווים את הנופים העירוניים ההיסטוריים ושל השפעתם על תפיסת השימור. הערכים החברתיים והתרבותיים נבדלים מהערכים ההיסטוריים והעיצוביים, וגם תופסים את מקומם. לתופעה זו יש ביטוי במחקרים רבים, בעולם ובישראל. המחקרים המנתחים תהליכים חברתיים מתמקדים בערכים המייצגים אותם ואת השפעתם של אלה על תוכניות שימור ופיתוח במרחבים המייצגים נוף עירוני היסטורי.

מסרת המאמר הנוכחי היא לדון בהשפעת הסוגיה החברתית על תהליך קבלת ההחלטות במסגרת תהליכי הפיתוח והשימור המתקיימים בנוף עירוני היסטורי, ולבחון את מקומם של התושבים המקומיים בתהליכים הללו. המאמר יציג את עכו העתיקה כמקרה מבחן, לאור תהליכי הפיתוח והשימור האינטנסיביים אשר התרחשו בה מאז ראשית שנות התשעים של המאה ה-20, ולאור המבנה החברתי המורכב שלה. בראשית המאמר אסביר את המונח "ערכים חברתיים", בהמשך אפרט

* המאמר מבוסס על עבודת דוקטורט בהנחייתם של פרופסור יוסי בן ארצי ופרופסור עוז אלמוג בנושא: **יחסי הגומלין בין התושבים במרחבים העירוניים ההיסטוריים בישראל לבין תהליכי השימור והפיתוח המתרחשים בהם**, אוניברסיטת חיפה (2017).
אבקש להודות לפרופסור יוסי בן ארצי על הסיוע בכתיבת מאמר זה.

איור 1. גברים יושבים בסמטאות העיר עכו. הדר פלג, 2018

”נוף עירוני היסטורי”: ההגדרה ויחסה למורשת התרבותית ולערכיה החברתיים

בשנת 2017 תורגם לעברית מסמך של אונסק"ו ובו המלצות בנושא נופים עירוניים היסטוריים. המסמך אושר בוועידה ה-36 של אונסק"ו בנובמבר 2011¹ והוא מתמקד בשימור של נופים עירוניים היסטוריים כאמצעי אסטרטגי להשגת איזון בין צמיחה לבין איכות חיים אורבנית (UNESCO, 2011). המסמך תומך בגישה רחבה המבליטה את המרקם הבנוי ההיסטורי כחלק מסביבה שמתקיים בה עיקרון של פיתוח בר-קיימא המתחשב בשימור משאבים קיימים, ובהם מורשת אורבנית. הוא קורא לתמוך בפעולות ציבוריות ופרטיות שמטרתן שימור ושיפור איכות הסביבה העירונית. גישה רחבה זו מעלה שאלות שונות שנקשרות בערכים חברתיים: האם צריך לשתף את כל קבוצות האוכלוסייה המתגוררות בעיר בשלבי הפיתוח והשימור? כיצד משתפים אותן? עד כמה החלטות השימור והפיתוח מתחשבות בצורכי הקיום העכשוויים וברצונות של האוכלוסייה המקומית? כיצד תהליכי הפיתוח והשימור משפיעים על חיי היום-יום של התושבים?

שאלות אלה עלו לדיון גם קודם לכן, אלא שהן נקשרו במונומנטים, במרקמים עירוניים ובערכים פיזיים, עיצוביים והיסטוריים. השינוי במגמה זו חל בדיונים שהתקיימו בכינוס השנתי של ארגון איקומוס בשנת 2008. הכינוס הוקדש להבנת הקשר בין המורשת המוחשית למורשת הלא מוחשית, ובסופו נחתמה **הצהרת קוויבק**, המתייחסת

ל”רוח המקום” (ICOMOS, 2008). ההצהרה מציגה גישה הוליסטית ולפיה מורשת תרבות כוללת לא רק היבטים מוחשיים אלא גם היבטים לא מוחשיים, ולא לה ואלה ביטוי בנוף העירוני. משמעות ההצהרה היא שבתהליך קבלת החלטות לשימור במרחבים עירוניים יש להבליט ערכים חברתיים. ואכן ההגדרה של נוף עירוני היסטורי בשנת 2011 כללה הדגשה זו. בהצהרה נכתב שאלמנטים לא מוחשיים כמו זיכרונות, נרטיבים, טקסים, מנהגים ואירועים תורמים ליצירת רוח המקום. הם מוסיפים למקום משמעות ולכן נדרש להכלילם בדיון על מאפייניו של הנוף העירוני היסטורי - רכיביו השונים וערכיו, ולבחון את הדרכים לשמור את ייחודו עבור אוכלוסייתו העכשווית וזו העתידית.

אמנת פארו משנת 2005, אמנת קוויבק משנת 2008 וההצהרה על נוף עירוני היסטורי משנת 2011 מדגישות כולן את החשיבות שיש לערכים החברתיים בתהליך קבלת החלטות - מה לשמור ואיך. ערכים אלה מעצבים בקרב התושבים המתגוררים בעיר את הזהות הייחודית ואת תחושת ההמשכיות, ומחזקים את הקשר שלהם למקום מגוריהם. כדי שתהליך השימור בנוף עירוני היסטורי יתאים לגישה ההוליסטית חשוב אפוא להכיר את היבטיה השונים ואת חלקם בתהליך השימור.

הגישה ההוליסטית לשימור

בסיס הגישה ההוליסטית לשימור נוף עירוני היסטורי עומדת ההבנה של יחסי הגומלין שבין האוכלוסייה המקומית המתגוררת

¹ המסמך עודכן ותורגם לעברית על ידי רשות העתיקות והוועד הישראלי לאונסק"ו. התרגום צורף לגיליון 7 של **אתרים - המגזין**

איור 3. דוכן בשוק בעכו העתיקה. הדר פלג, 2018

איור 2. השוק בעכו העתיקה. הדר פלג, 2018

איור 5. השוק הטורקי בעכו לאחר שימורו. הדר פלג, 2018

איור 4. הכניסה לחאן אל-פראנג'. שלי-אן פלג, 2018

המתקיימים בתוך הסמטאות והמרקם העירוני העתיק, והם ניזונים מערכי המורשת התרבותית הבנויה של העיר ומן הגיאוגרפיה הייחודית שלה. זוהי מורשת "חיה" שקושרת את התושבים לעירם ומקנה משמעות לחיי היום-יום שלהם. כדי להבין מפגש ייחודי זה חשוב להכיר את נופה הגיאוגרפי של עכו העתיקה, את אוכלוסייתה ואת היחסים ביניהם.

עכו העתיקה, נופיה וההשלכות על אוכלוסייתה, התפתחותה וערכיה החברתיים-תרבותיים

עכו ממוקמת על חצי אי בצפון מישור החוף בעמק עכו, על מעגן טבעי בחופו המזרחי של הים התיכון (איור 6). מסיבה זו התפתחה העיר במשך השנים בשכבות, זו על גבי זו. בסמוך לה נמצא מפגש דרכים בין-לאומי קדום. מיקומה הגיאוגרפי עשה אותה למרכז סחר בין-לאומי, יבשתי וימי בתקופות קדומות. פעמיים בתולדותיה הייתה עכו עיר בין-לאומית: בפעם הראשונה במהלך המאה ה-13 כבירת ממלכת ירושלים הצלבנית, ובפעם השנייה במאה ה-18 תחת שלטונו של ג'אזר פחה (שור, 1990). עדויות וממצאים משתי תקופות אלו שרדו

בעיר לבין הסביבה הגיאוגרפית והמורשת התרבותית הבנויה שלה. עיר היסטורית היא מיקרו-קוסמוס תרבותי. היא כוללת רכיבים ושרידים מוחשיים מן העבר לצד נכסים ותשתיות עכשוויים הנדרשים לקיום ולהתפתחות העיר. בין המונומנטים, הסמטאות והמבנים מן העבר לבין התושבים בהווה נוצרים יחסים המלווים במשמעויות ערכיות וסמליות. יחסים ומשמעויות אלה הם שמייחדים את העיר ואת תושביה (שחורי ושמיר שנאן, 2014).

הגישה ההוליסטית לשימור: עכו העתיקה כמקרה מבחן

בופה העירוני ההיסטורי של עכו העתיקה כיום הוא דוגמה לשילוב בין רבדים ארכיאולוגיים והיסטוריים לבין מערך החיים המתקיים בה. אוכלוסייתה היא רב-תרבותית, תוססת, בעלת אופי ייחודי, ברובה ערבית מוסלמית מסורתית, ומעמדה החברתי-כלכלי נמוך. במורשת התרבותית העשירה שלה בולטים ערכיה האדריכליים-עיצוביים, ההיסטוריים והמדעיים. היכרות מעמיקה עם חיי היום-יום בעכו העתיקה ממחישה כי לתושבים המקומיים יש מסורות ומנהגים

איור 7. דיג מכין פיתיונות לרשתות, בסמטה בעכו. שלי-אן פלג, 2018

איור 6. חצי האי עכו. שלי-אן פלג, 2018

איור 9. ההכנות לקראת אירוע בכיכר גנואה, המכונה בפי התושבים כיכר עבוד. הדר פלג, 2018

איור 8. גברים בבית הקפה לעישון נרגילות בעכו העתיקה. הדר פלג, 2018

התת-קרקעיים, המסורות ואורחות החיים - כל אלה יוצרים את הנוף העירוני ההיסטורי הייחודי של העיר. הדוגמאות להדדיות המתקיימת בין האוכלוסייה העכשווית לבין המורשת התרבותית המוחשית בעכו העתיקה הן רבות, להלן אחדות:

באיור 7 נראה דיג שמכין פיתיונות לרשתות דיג בסמטה אשר בתקופה הצלבנית הפרידה בין הרובע שהוקמה בו הקומונה של בני העיר גנואה (הרובע הגנואזי) לבין הרובע שהוקמה בו הקומונה של בני העיר ונציה (הרובע הוונציאני). סמטה זו הייתה הרחוב העירוני המרכזי באותה תקופה. הרחוב אותר במסגרת סקר שהשווה את המפה ההיסטורית של עכו מן המאה ה-14 לשרידים צלבניים שזוהו בתוך המבנים העות'מאניים שנמצאו על פני הקרקע (קסטן, 1993). באיור 8 נראים גברים היושבים בבית קפה המיועד לעישון נרגילות בקרבת הכניסה לחאן אל-פראנג' העות'מאני. בחאן זה התגוררו סוחרים זרים עוד לפני שהעיר שוקמה בימיהם של דהאר אל-עומר ואל-ג'זאר (שור, 1990). באיור 9 נראית אחת מכיכרות העיר. הכיכרות משמשות לקבלת אורחים בימי אבל ובאירועי חתונות.

שלושת התצלומים משקפים רכיבים מן הזהות המקומית הייחודית של הקהילה המגוונת המתגוררת בעכו העתיקה. רכיבים אלו מראים

בעיר למרות השנים הרבות שחלפו מאז, והם מהווים בסיס למחקרים רבים וללימוד אותנטי של תולדותיה.

מערך החיים המודרני בעיר העתיקה של עכו מתקיים בתוך השרידים הללו. לאורך כל תולדותיה היו הים, הנמל ומיקומה הגיאוגרפי בסיס להתפתחות העיר הן בהיבט כלכלי הן בהיבט החברתי-תרבותי. הצלבנים, וכמוהם גם העות'מאנים, בנו בעכו את מרכזי השלטון שלהם, שכללו נמל בין-לאומי, מבנים ומתקנים הנדרשים לפעילות הימית, מרכז מסחר בין-לאומי, וכן מערך עירוני אשר שירת את צרכי השונים של השלטון. גם כיום הים והנמל הם רכיבים חשובים בתרבות חייהם של תושבי העיר. הם מהווים מקור לפרנסתם של תושבים רבים ולמגוון של מלאכות יד, מאכלים ייחודיים, אמונות, מנהגים, מסורות וטקסים. מיקומה של עכו על חצי אי הגביל את הפיתוח בשטחה, ולכן היא צמחה והתפשטה בעיקר לגובה. כתוצאה מצורת הבנייה בשכבות נוצרו בעיר חללים תת-קרקעיים רבים שאינם מובנים לתושבי העיר. חללים אלה הם השראה וקרקע פורייה לסיפורי אגדה רבים, לאמונות טפלות ולמנהגים אשר הפכו לחלק מן הפולקלור והתרבות של החברה האסלאמית המסורתית, המופנמת, הביתית והצנועה של עכו.

המבנים בעכו העתיקה, הרבדים הבנויים החשופים ואלה

איור 10. חומות עכו העתיקה. הדר פלג, 2018

פעילויות פיתוח, אומצה על ידי מדינת ישראל (פרומן-נעמן, 2008). העיר הוגדרה כאחד המונומנטים ההיסטוריים החשובים בארץ. תוכנית הפיתוח לעכו העתיקה בראשית שנות השישים התאפיינה ברצון לפתח את עכו העתיקה כ"עיר מוזיאון" של העולם הצלבני, שמתגוררת בה אוכלוסייה. כלומר המונומנטים והאתרים הצלבניים יפותחו וישומרו לצורכי קידום תיירות, ואילו התושבים יצטרכו להסתגל למצב זה של עיר צלבנית שאת ייחודה ההיסטורי צריך לשמר.

בשנת 1993 הניעה החברה לפיתוח עכו העתיקה תהליך להכנת תוכנית אב חדשה לעכו העתיקה. התוכנית החדשה ביקשה לשלב את תהליך השימור האדריכלי עם תהליך תכנון כולל למטרת פיתוח התיירות. התוכנית נערכה על ידי צוות רב-תחומי שכלל מומחים בתחומי אדריכלות ותכנון עירוני, נציגי מוסדות הציבור המעורבים בפיתוח העיר, יועצי שימור, יועצים חברתיים ויועצי תיירות (רחמימוב, 1993). בשלב מוקדם של התהליך הבינו המתכננים כי פיתוח התיירות יושג רק באמצעות פיתוח עירוני שיכלול את כל הרבדים העירוניים: חברה, כלכלה, שימור, היסטוריה, אדריכלות, תחבורה ועוד. כדי לאזן בין השימור של נכסים ייחודיים של מורשת תרבותית בנויה לבין צורכי הפיתוח התוסף לתוכנית האב נספח שימור ייחודי שהכינה רשות העתיקות, והוא כולל מערכת חוקים ייחודית לעיר עכו (רשות העתיקות, 1999).

הנספח הוא מסמך מחייב של הרשות המקומית בהתאם ל"חוק התכנון והבניה" בישראל, והוא מתייחס לתיחום שטחים, להוראות בנייה ולמגבלות בנייה. הוא מהווה הנחיה מקצועית מחייבת בכל

את הקשר שיש בין התושבים לבין סמטאות העיר, משמרים את הזיכרון הקולקטיבי שלה, מעצבים את הנוף העירוני-היסטורי שלה ואת ערכיה התרבותיים והחברתיים. עבור התושבים סמטאות העיר ומבניה הם המשאב אשר נותן משמעות לחייהם, ליצרנות הכלכלית וללכידות החברתית המקומית. משום כך פיתוח בר-קיימא בעכו העתיקה, שימור מרקמה המוחשי הייחודי ומאפייניו החברתיים לצד צורכי העיר העכשוויים מחייבים להכיר קשרים אלה ולהבין את מכלול המשמעויות הנלוות אליהם.

הגישות לשימורה של עכו העתיקה

לאחר הקמתה של מדינת ישראל נשמרה בעכו גישת השימור שנקבעה בתקופת שלטון המנדט הבריטי כלפי ארץ ישראל כולה. גישה זו התאפיינה בהתייחסות בעיקר למונומנטים הצלבניים כבסיס לפיתוח התיירות בעיר. לכן בצד החשיפה והשימור של אתרים אלה הכינו הבריטים תוכנית לפיתוח משאבי תיירות בעיר (Waterman, 1969), והטמיעו תפיסה זאת גם בדוח שהכינו כבסיס לתוכנית אב חדשה לעכו העתיקה (Winter, 1944). הדוח הדגיש אמנם את הטיפול המערכתי הנדרש לכל חלקי העיר, לרבות שיפור תנאי המגורים של התושבים המקומיים, אך מטרתו הייתה לקדם את ענף התיירות בה. למעשה, הדוח התעלם מרצונותיהם, מצורכיהם ומעמדותיהם של התושבים המקומיים.

גישה זו, ולפיה עכו העתיקה היא שמורה שיש להגן עליה מפני

איור 11. סמטה בעכו העתיקה. הדר פלג, 2018

ההתערבויות במבנים שבמרחב העירוני, ונועד לשרת את תושבי עכו העתיקה ואת המתכננים הפועלים בה. מצד אחד מתוארים בו הערכים הארכיאולוגיים, התרבותיים, האורבניים והאדריכליים, ומצד אחר מפורטות בו הנחיות ייחודיות הנוגעות לתוספות בנייה ולביצוע שינויים במבנים קיימים.

כדי ליישם את מטרותיה של תוכנית המתאר מחייב נספח השימור את פעילותה של "ועדה מקצועית לשימור ופיתוח". ועדה זו היא זרוע של הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, ותפקידה להמליץ לה בנושאי שימור במהלך מתן היתרי בנייה, עבודות להתקנת תשתיות ופעילויות פיתוח בעיר. החלטות הוועדה נסמכות על סקר המבנים והמפרטים שהוכנו לנספח השימור. בוועדה חברים מהנדס הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, נציג הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה, ראש מינהל השימור של רשות העתיקות, נציג החברה לפיתוח עכו העתיקה, אדריכל מומחה בנושאי שימור ושחזור מבנים היסטוריים ונציג המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. כל הפעולות הללו מאפשרות את פיתוחה של עכו העתיקה תוך שמירה קפדנית על אופייה המיוחד, שימור נכסיה הייחודיים, יצירת תנאי מגורים ותחומי עיסוק נאותים.

כדי לקדם את האיזון בין שימור לפיתוח, כפי שהציג נספח השימור, הושלם בשנת 2002 סקר שימור עירוני שנועד להגדיר את ערכיו של כל מבנה בעיר ואת דרגת השימור שלו. הסקר בוצע על ידי אדריכלי שימור בשילוב עם מתכנן ערים, היסטוריון וארכיאולוג. עבודתם המשולבת אפשרה חשיפה של עקבות העיר הצלבנית בתוך המערכת העירונית החיה, של ערכי המורשת הבנויה של העיר, של הערכים העיצוביים,

ההיסטוריים והמדעיים, ומעט מן הערכים החברתיים של העיר. נוסף על הסקר הכינה רשות העתיקות כמה מפרטים מחייבים לתוספות בנייה שנועדו לספק פתרונות לבעיות המאפיינות את מבני המגורים בעיר ולצורכי האוכלוסייה המתגוררת בהם (פורמן-נעמן וכהן, 2006). המפרטים הם אמצעי להבטיח כי כל עבודות הפיתוח בעיר תתבצענה בתקן אחיד. הם כוללים הנחיות הנוגעות לאופן שיקום המבנים, לחומרי הבנייה והגימור המותרים בשימוש, הוראות לאופן שיקום פתחים, מעקות, סורגים, גדרות, מתקני רחוב ופנים הבתים.

בחינה מעמיקה של הנספח, של הסקר ושל המפרטים מצביעה על כך שבשלהי שנות התשעים ובעשור הראשון של המאה ה-21 הדגש העיקרי היה שימור הנוף הפיזי. אף שהפיתוח הוזכר בתוכניות השונות, ההתייחסות לנושאים החברתיים הייתה עדיין מועטה.

בשנת 2001 הכריז אונסק"ו על עכו העתיקה כעיר מורשת עולם (UNESCO, 2000). אמנה זו מחייבת את המדינה להגן על מורשת העיר ולשמור אותה, וההכרזה מהווה מנוף לשימור ערכיה הייחודיים של העיר בשיתופם הפעיל של תושביה ולשיקומה החברתי-כלכלי של העיר. לצד ההכרזה על עכו העתיקה לאתר מורשת עולם נעשו ניסיונות לקדם את תוכנית המתאר שלה. ואכן מאז שנת 2002 הושקעו משאבים רבים בפיתוח תשתיות חדשות בעיר וכן בשימור חלק מן המונומנטים שהם אתרי תיירות מרשימים. ניסיונות אלה כמעט שלא נתנו מענה לצורכי המגורים של תושבי העיר העתיקה. הפעילות המאורגנת היחידה לשינוי מגורים הייתה החל בשנת 2002 במסגרת "פרויקט הפיילוט" בניהולה של החברה לפיתוח עכו העתיקה (זריהן-הלר, 2007). בפרויקט זה מעורבים הרשות למקרקעי ישראל, משרד התיירות, משרד ראש הממשלה ומשרד האוצר באמצעות החברה הממשלתית לתיירות. גוש המגורים נמצא בסמוך לים על ציר התיירות המערבי של העיר. יש בו כמאה מבנים ובהם כ-225 דירות, מהן כחמישים היו ריקות. במרבית מבני המגורים האחרים מתגוררים דיירים מוגנים, מעוטי יכולת, וחלקם הגדול מתקיים מקצבאות הביטוח הלאומי. המבנים עצמם במצב פיזי ירוד ותחזוקתם לקויה.

העבודות שהתבצעו במסגרת הפרויקט נועדו לשקם את מבני המגורים ולשנות את תדמית האוכלוסייה המתגוררת ברובע מתכנני הפרויקט התבססו על כמה קווים מנחים: (1) התמודדות עם מגוון הקשיים הפיזיים, הכלכליים והחברתיים של הגוש; (2) ריכוז הפרויקט בידי החברה לפיתוח עכו העתיקה; (3) התערבות במעטפת המבנים; (4) שיתוף התושבים והדיירים בתהליך, אך לא במימון; (5) שיקום בשלבים. בד בבד עם תכנון ושיקום המבנים בגוש גובשה מסגרת משפטית לקידום חכירתם, במטרה לעודד את התושבים לשנות את מעמדם מדיירים מוגנים לחוכרים בעלי זכות. בתחילת הפרויקט הוחלט להתמקד במבנים הריקים מדיירים ולשקמם בהתאם להנחיות אשר גובשו בנספח השימור. שיקומם התבצע בד בבד עם שיקום התשתיות, והם הוצעו למכירה במכרז ציבורי. בדרך זו זכו כמה מבתי המגורים בעכו העתיקה לשיקום, אך רוב בתי המגורים נותרו רעועים וללא טיפול מלא. הקושי העיקרי היה העלות הגבוהה של שיקום המבנים עקב מצבם הפיזי הקשה והסטנדרטים הגבוהים שנקבעו בנספח השימור.

איור 12. מבני מגורים וכנסיית סנט ג'ון בעכו. הדר פלג, 2018

סיכום: הקשר בין תושבי עכו העתיקה לבין תהליכי הפיתוח והשימור המתקיימים בה

את הדינמיקה של התפתחות החיים בעכו העתיקה אפשר להציג כמאזן בין שני רכיבים: האחד כולל את התהליכים החברתיים המתרחשים במרחב העירוני ההיסטורי, והאחר כולל את כל תהליכי הפיתוח והשימור המתרחשים בעיר. שני הרכיבים הללו משפיעים זה על זה: לתהליכי הפיתוח והשימור יש השפעה על הדינמיקה החברתית המתרחשת במרחב, ולתהליכים החברתיים יש השפעה על הפיתוח והשימור הפיזי של המרקם ההיסטורי ושל המבנים הנמצאים בו. שינוי רכיב אחד במאזן משנה את הרכיב האחר. הכרה בשני רכיבים אלה והבנה של היחסים ביניהם הן הבסיס להטמעת תהליך שימור כולל, הוליסטי, בעכו. יצירת איזון בין השניים תצמצם את הניתוק והניכור שחשים התושבים כלפי המוסדות, תשפר את היכולת של כל פרנסי העיר לקדם את פיתוחה, ותתרום בכך לשימור המורשת התרבותית הייחודית של העיר לאורך זמן.

ואכן בשנים האחרונות מתבצעות פעילויות המדגימות שיתופי פעולה בין אזרחי העיר לבין האחראים לשימור נופה ההיסטורי, אבל אלה מעטות מאוד. כך למשל מתקיים שיתוף פעולה בין מפקח השימור

השקפותיהם של תושבי עכו העתיקה על השימור והפיתוח של עירם

בחינה של השקפותיהם של התושבים המתגוררים בעכו על תהליכי הפיתוח והשימור שהתרחשו בעיר מגלה פער גדול בין הצהרת הכוונות של גופי הפיתוח שפעלו בעבר ופועלים גם כיום בעכו העתיקה לבין היכולת לממש את אותן כוונות (פלג, 2017). מבחינת תושבי העיר הוזנחו הלימוד של יחסי הגומלין שהתקיימו בינם לבין המורשת התרבותית הבנויה של עכו, ההיכרות עימם והטיפול בהם. רבים מהתושבים סבורים כי יחסם של מוסדות הפיתוח לדעותיהם, הדרך שבה שולבו בעבודות השימור שהתקיימו בעיר, וההשפעה המועטה שהייתה לשימור אתרי העיר ההיסטוריים והפיתוח התיירותי על חייהם - כל אלה מצביעים על כך כי בפועל מוסדות הפיתוח לא התחשבו בתושבים, בעמדותיהם, ברצונותיהם ובצורכיהם. נציגי האוכלוסייה הערבית בעכו העתיקה טענו כי בתהליכי השימור והפיתוח המעוטו לשלב אותם בתהליכי קבלת ההחלטות על עתיד עירם. לפי דעתם לא נמצאו הדרכים, המשאבים והאמצעים ליצר איתם שותפות. בראיונות שנעשו עם תושבי העיר בשנים 2007-2015 באו לידי ביטוי תחושות הניכור והניתוק בינם לבין המוסדות הפועלים לשימורה ולפיתוחה של עירם.

איור 13. גגות עכו העתיקה. הדר פלג, 2018

בנייה לשימור ולתהליך השימור. לסדנאות אלה יש חשיבות נוספת, והיא מתן הזדמנות לקבלנים להציג את הידע המקומי הייחודי אשר הצטבר בעכו ושהועבר עד כה בעל פה. בצד העצמות הקבלנים הללו יש בכך הזדמנות לבחון את הידע הזה באופן מקצועי, לתעד אותו ולהפיץ אותו; המורשת והידע המקומי המגוון הם במה לפרויקטים שמטרתם ליצור דיאלוג בין בני הנוער היהודים והערבים בעיר ולאפשר להם להגדיר יחדיו את חזונם לעתיד עירם.

פעילויות כאלה, אם תימשכנה לאורך זמן ותתרחבנה באופן מתוכנן ומאורגן, יכולות לייצר את השותפות ארוכת הטווח המקווה בין מוסדות הפיתוח לבין התושבים המקומיים. הן עשויות להגביר את המעורבות של התושבים בתהליכי הפיתוח והשימור האינטנסיביים המתרחשים בעירם, וליצור עבורם אמצעי פרנסה חדשים. הן יקרבו את החוקרים ואת אנשי המקצוע אל החברה המקומית ויתרמו להבנת צורכי התושבים ורצונותיהם. ביסוס מחקר אקדמי נוסף, פיתוח שיטות מקצועיות חדשות לשימור ערכי העיר וטיפוח פעילות חברתית אזרחית יבטיחו את המשך פיתוחם ושימורם של עכו העתיקה ושל נופים עירוניים היסטוריים בישראל ובמקומות דומים בעולם.

נופה העירוני היסטורי של עכו יכול היה לייצג את הגישה ההוליסטית המקדמת שימור בר-קיימא. מדובר בגישה שקוראת

מטעם רשות העתיקות לבין חלק מתושבי העיר כאשר הם מבקשים אישורים לתוספות בנייה בבתיים הפרטיים (בן ציוני). כדי לשמור על הסטנדרטים המקובלים של השימור בעיר העתיקה משתדל מפקח השימור לעבוד בשיתוף פעולה עם הדיירים, המתכננים והמנהלסים בעת הכנת התוכניות לתוספות הבנייה. אבל התושבים טוענים כי מעורבות זו מייקרת ומאריכה את התהליך, ולכן רבים מהם מבצעים את התוספות באופן לא חוקי (פלג, 2017).

במסגרת פעילות של המרכז הבין-לאומי לשימור, שהוקם בעכו כדי לקדם בין היתר את הקשר עם תושבי העיר, ערכה רשות העתיקות בשנים 2006-2017 מפגשים בין חוקרי עכו וקבוצות תושבים. המפגשים התבססו על הרצאות ודיונים ונועדו לקדם הידברות ולפעול להגברת המודעות של התושבים ושל אנשי המקצוע הפועלים בעיר כדי לשמרה, אך גם להתחשב בצורכי פיתוחה. עבור התושבים המפגשים הללו יצרו הזדמנות ללמוד מן החוקרים על עברה של עירם, על חשיבותה הלאומית והבין-לאומית ועל מצבה הפיזי. עבור החוקרים נוצרו הזדמנויות ללמוד מן התושבים על החברה המקומית, על תהליכים חברתיים המתרחשים בעיר ועל צורכיהם ורצונותיהם של התושבים באשר לעתידה. בסדנאות הכשרה מעשיות אשר נערכו גם הן במסגרת הפעילות של המרכז הבין-לאומי לשימור נחשפו קבלני העיר למחשבת השימור, לחומרי

לשלב בין ערכים חברתיים ותהליכים כלכליים וסביבתיים לבין שימור המורשת התרבותית. כדי ליישם זאת צריכים היו מוסדות התכנון, גם ברמה המדינתית וגם ברמה המקומית, לפעול בכמה כיוונים: (1) לבצע עם התושבים סקר רחב לאיתור כל הערכים המקומיים; (2) לשתף פעולה בקביעה מה ישומר ובאיזה אופן; (3) לגבש תוכנית שתבליט את מכלול הערכים המייחדים את העיר ומבדילים אותה מערים אחרות. פעולה הוליסטית זו יכולה לתרום לניהול השימור בערים המייצגות נוף עירוני היסטורי.

* שלי-אן פלג חוקרת תהליכי שימור באתרים ארכיאולוגיים ובערים היסטוריות, ואת ההיבטים החברתיים הקשורים בהם, בדגש על עכו, צפת ורמלה; היא עמיתת הוראה באוניברסיטת חיפה; מרצה במגוון מסגרות ובכנסים בישראל ובעולם, בהשתלמויות ובמגוון מוסדות; מורת דרך מוסמכת; עמיתת מחקר בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה וחוקרת שותפה במסגרת Getty-sponsored workshop series Mediterranean Palimpsests: Connecting the Art and Architectural Histories of Medieval & Early Modern Cities; עבדה ברשות העתיקות במשך 25 שנה כמנהלת המרכז החינוכי הארכיאולוגי בצפון, ובהמשך כמנהלת מרכז השימור הבין-לאומי ע"ש העיר רומא (בעכו העתיקה); הובילה את התוכניות להכשרת משמרים מטעם רשות העתיקות שהתקיימו במרכז השימור שבעכו העתיקה. shelleypeleg@gmail.com

בן ציוני, א' [ללא שנה]. שימור וקהילה: משרד השימור של רשות העתיקות בעכו. **אתר רשות העתיקות**. זריהן-הלר, כ' (2007). **עכו העתיקה - פיילוט לשיקום מבני מגורים בגוש 10, שיקום ארכיטקטורה מסורתית ים-תיכונית**. כנס ארצי בדיר חנא. עמית-כהן, ע' (2015). ערכים מובילים עשייה שימורית. **אתרים - המגזין**, 5, 1-7. עמית-כהן, ע' ומטרני, ק' (2013). תפיסת שימור המורשת התרבותית הבנויה: בין המשכיות לתמורה. **אתרים - המגזין**, 3, 1-5. פורמן-נעמן, י' (2008). **שימור והבנייה המרחב הלאומי 1948-1967: מקרה הבוחן של עכו העתיקה**. עבודת גמר לשם קבלת תואר מגיסטר, הטכניון חיפה. פורמן-נעמן, י' וכהן, ע' (2006). מפרט חלונות טריפור. **אתר רשות העתיקות**. פלג, ש' (2017). **יחסי הגומלין בין התושבים במרחבים העירוניים ההיסטוריים בישראל לבין תהליכי השימור והפיתוח המתרחשים בהם**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה. קסטן, א' (1993). **העיר העתיקה עכו - עיון מחדש, השנות 1993**. עכו: החברה לפיתוח עכו העתיקה. רחמימוב, א' (1993). **תוכנית מתאר עכו העתיקה ג/10185**. רשות העתיקות (1999). **נספח השימור לתוכנית מתאר עכו העתיקה ג/10185**. שור, נ' (1990). **תולדות עכו**. תל אביב: דביר. שחורי, נ' ושמיר שנאן, ל' (2014). ניהול מערכתי של שימור המורשת הבנויה ברשויות מקומיות. **אתרים - המגזין**, 4, 37-46.

Council of Europe (2005). *Faro convention on the value of cultural heritage for society*.

ICOMOS (2008). *Quebec declaration on the preservation of the spirit of Place*. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf

UNESCO (2000). Nomination of the Old City of Acre for world heritage list.

UNESCO (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*.

Waterman, S. (1969). *Some aspects of the urban geography of Akko, Israel*. Presented for Ph.D. to Trinity College – University of Dublin.

Winter, P. H. (1944). *Acre report: Preservation and restoration of Acre survey and report*. Government of Palestine Public Works Department.

* עמוד 63: חזית מבנה מגורים לצד הסטודיו של אמן מקומי. הדר פלג, 2018

התערוכה ועיצובה בנכס מורשת תרבותית

במאמרים שונים שהופיעו בשבעת גיליונות **אתרים - המגזין** שיצאו לאור עד כה בין השנים 2010-2017, שכנו והצגנו את היחסים בין הנכס ההיסטורי לבין התערוכות והתצוגות המתקיימות בו. הדגשנו את תפקידו של הנכס ההיסטורי ואת תרומתו להכרת הפריטים המאוחסנים בו ולתצוגות המתקיימות בו; דנו בהתלבטותו של המשמר, המודע לייעודו של הנכס ההיסטורי לשמש מוזיאון, אכסניה לתערוכות ולמפגשים המספרים את סיפור הנכס. בכל אותם מאמרים הודגשה חשיבותו של התיעוד ההיסטורי של הנכס, ומורטו תפקידיהם של הפריטים והתצוגות בהעצמת הסיפור ההיסטורי ובייצור חוויית הביקור. באותם מאמרים וכתבות המעטנו לדון בתהליך קבלת ההחלטות של המעצב או האוצר, בהכרה שלכל אחד תפיסות עולם וידע משלו ומשום כך שונה התהליך מאתר לאתר ושונה גם האופן שבו התערוכות והתצוגות מעוצבות. ולמרות זאת, לתהליכים המתקיימים בכל מקום יש מכנה משותף - הסכמה שאת הזיקה בין הנכס ההיסטורי לתערוכה מייצר רעיון מרכזי אחד, המייחד אותם מנכסים ומתערוכות אחרים. המעצב או האוצר (האחד או הקבוצה) הוא שאחראי לחשיפת הרעיון, להבלטתו ולתיווך בינו לבין הנכס, הייצוגים והמבקר.

יחסי נכס ותצוגה וביטויים בתהליך קבלת ההחלטות על עיצובה של חצר כנרת

איל שינבאום

מאמר זה עוסק בתהליך הגיבוש של תוכני התצוגה והעיצוב של חצר כנרת. נציין את השיקולים שהנחו אותנו בתהליך, נתאר את האופן שבו המשמעות הערכית של מה שהתרחש במקום באה לידי ביטוי במוצגים ובמיקומם במרחב, ונפרוס את הדרכים השונות שבהן ניתן לערוך ביקור משמעותי וחוויתי במקום.

מילות מפתח: חצר כנרת, נכס, ערך, תצוגה, סולם הזמן

איור 1. חצר כנרת - מבט כללי. רן פלוטניצקי

הפועלים, והאתר נפתח למבקרים. חברת טוקן קיבלה לידיה את עיצוב האתר והפיכתו למרכז מבקרים. בשיתוף עם מנהלת האתר, זהבה חכם, החל תהליך הגיבוש של נושאי התצוגה ושל האופן שבו יונגשו לקהל (איור 1).

מטרת סקירה זו היא להציג את תהליך קבלת ההחלטות בעיצוב האתר: הפריטים הנבחרים להבלטה ולהדגשה; התוכן המלווה, הדיון ברלוונטיות שלו ועמידתו במבחן הזמן; תפקידו של המעצב, והחופש הפרשני שהוא לוקח לעצמו.

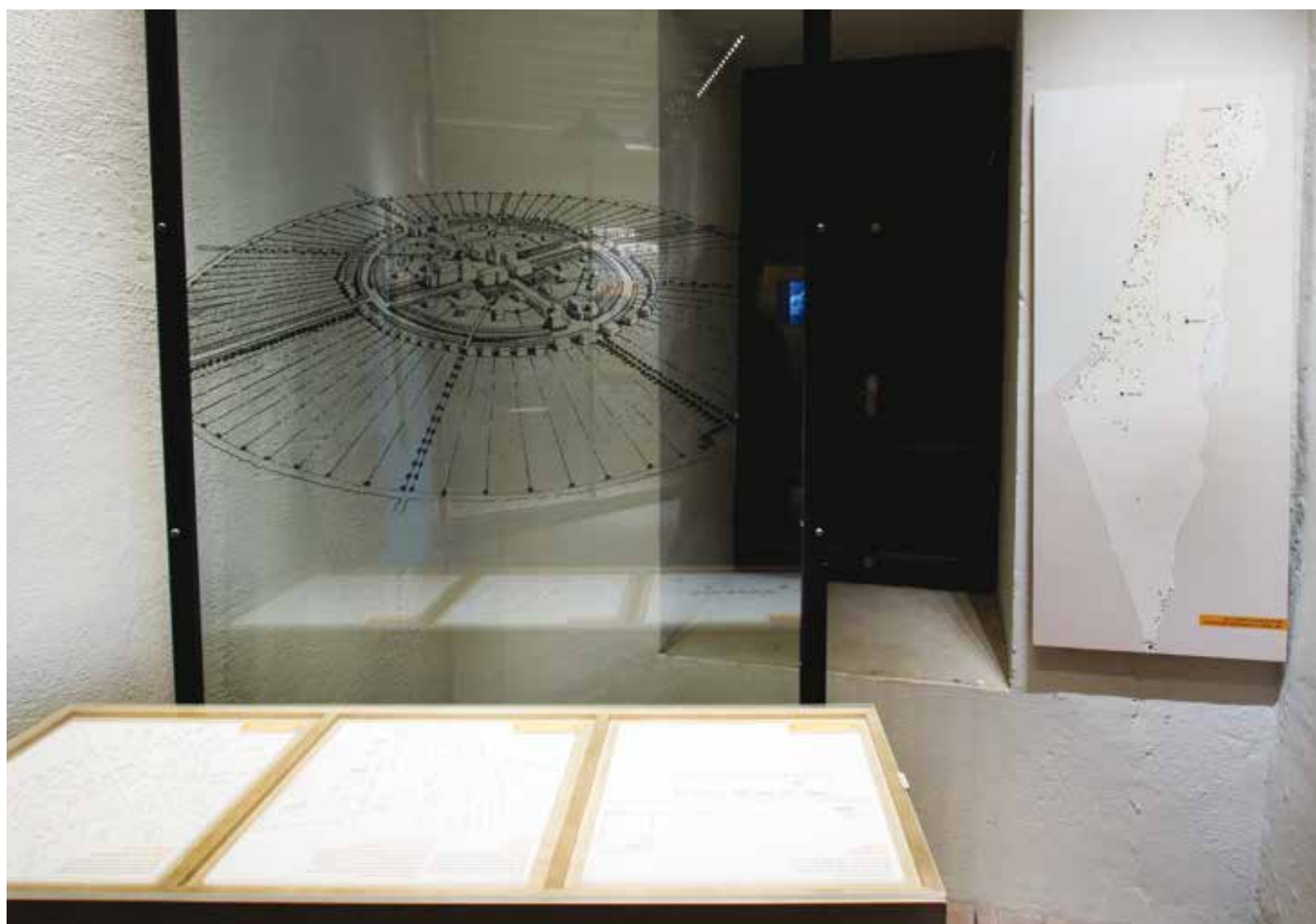
שיקולי העיצוב: מאתר מייצג עבר למרכז מבקרים המשלב בין עבר והווה

כלל, בעיצובו של אתר היסטורי אנו כמעצבים מתייחסים לשני מצבים הקשורים בסולם הזמן, ויש להם ביטוי בו-זמני באתר: האחד הוא האירועים והאנשים ששהו במקום בתקופת עבר מסוימת שנבחרה להדגשה; האחר הוא ההווה, המבקרים הפוקדים את המקום,

מבוא

חצר כנרת נבנתה בשנת 1908 על ידי המשרד הארץ-ישראלי על שרידיו של חאן מהתקופה העות'מאנית, כחלק מחווה חקלאית ומקום לימוד והכשרה של פועלים חקלאים. בפועל שימשו החווה והחיים שהתנהלו בחצר כמעין חממה, "מעבדה חברתית" לגיבוש, לפיתוח וליישום רעיונות חקלאיים, יישוביים, כלכליים, אידיאולוגיים וחברתיים של אנשי העלייה השנייה ותנועת העבודה. לאחר קום המדינה ועד לשנת 1974 הפכה החצר לבסיס צבאי - מחנה נח"ל להכשרת חיילים לפעילות צבאית והתיישבותית. החצר הותאמה לצורכי התפקודים המתחלפים; נוספו בה מבנים, שופצו ישנים, אך לאחר שצה"ל עזב היא נותרה בשיממונה.

בשנת 2005 הוכרזה החצר "אתר לאומי", והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל קיבלה לידיה את הניהול והפיתוח של האתר. בשנת 2007 השלימה המועצה לשימור אתרים את שיקומם ושימורם של אחדים מהמבנים: חדר אוכל, אסם, גדר, מבנה החאן, בית ברמן ומגורי

איור 2. תפיסת השיתופיות במרחב הבנוי: אדריכלות של ההתיישבות העובדת. רן פלוטניצקי

בשנים האחרונות הפכו, לכאורה, את הביטוי האידיאולוגי, החברתי והכלכלי של רעיונות אלה ללא רלוונטי. דוגמה בולטת לתהליך היא הפרטת הקיבוצים, התעשיות והארגונים החברתיים לסוגיהם. בעת העבודה בחצר כנרת לא זו בלבד שהיינו ערים לשינויים הללו, אלא היינו עדים גם לניצני הופעתן של רשתות חברתיות המבוססות על שיתוף מידע ויצירת קשרים חברתיים, כלכליים ותרבותיים. שמנו לב להופעתן של קהילות מסוגים שונים שנוצרו כדי להתמודד עם השינויים החברתיים והכלכליים. לפיכך הרעיונות המקוריים של שיתוף, שיוון ועבודה כפי שיושמו בחווה בעבר קיבלו בהווה משמעות חדשה, כזו התואמת את רוח הזמן והתקופה. ההחלטה להתמקד ברעיונות אוניברסליים אפשרה "החייאה" של מסרים שהמבקר יכול להתחבר אליהם. דוגמה נוספת היא תפיסתה של חצר כנרת כ"סטארט-אפ" שראשיתו לפני יותר ממאה שנה. החצר שימשה מעין מעבדה של ניסוי וטעייה. האוכלוסיות שהתגוררו בה העלו רעיונות, והם נוסו עד שהתגבשו לכלל עשייה של מגוון צורות התיישבות ומוסדות שבבסיסם עומדות שיתופיות וערבות הדדית.

רצונותיהם, צורכיהם ותפיסותיהם. כדי ליצור עניין אצל המבקר במקום על החוויה להיות חושית ורגשית לא פחות מאשר דידקטית ואינפורמטיבית.

בחצר כנרת, בדומה לאתרים היסטוריים אחרים, המבנה הוא המוצג עצמו; הוא המסגרת לחוות את הסיפור והבסיס ל"קיום הפיזי" של העבר וההווה. אמצעי התיווך בין הסיפור למבקרים הם המדריכים, התצוגה, והאופנים שבהם המדריכים עושים שימוש בתצוגה ורוקחים את הסיפור בכל פעם מחדש. בדרכם זו המדריכים מייצרים זיקה משמעותית בין תפיסת העולם שלנו כיום, שטומנת בחובה אתגרים, מאוויים ושאיפות, לבין תפיסת העולם בעבר, של אנשי חצר כנרת. בבסיס התכנון העיצובי עמד עיקרון ולפיו חצר כנרת לא תשמש "אתר זיכרון לאומי" בלבד, אלא "מראה" שמשקפים בה רעיונות שגובשו בחווה בעבר, והאופן שבו הם נתפסים כיום. דוגמה להשתקפות זו היא סיפורן של צורות ההתיישבות העובדת. בחצר כנרת התגבשו עקרונות ההתיישבות העובדת וצורתיה השיתופיות. שינויים חברתיים וכלכליים שהתרחשו בישראל ובעולם

איור 4. אולם הקשתות - מבט כללי. רן פלוטניצקי

איור 3. אילוסטרציה: חדרה של רחל המשוררת. רן פלוטניצקי

ומרחיקות לכת, כך ניסינו גם אנו בתהליך העיצוב לערער על תפיסות תצוגה רווחות. באמצעות מערך שונה של אופני היררכיות של תצוגה ואמצעים ייצרנו משהו חדש. המבנים בחצר כנרת עברו שימור, כוחם הוא בעדות החומרית שלהם, ללא צורך בפרשנות נוספת. התצוגה מכבדת את המבנים ואינה כופה עצמה עליהם. חומרי התצוגה הם פשוטים וגולמיים - ברזל, זכוכית, עץ ואור. באמצעות פירוק רעיוני ובנייה מחדש יצרנו תצוגה ללא היררכיה חד-משמעית בין המוצגים ובין לבין אמצעי התצוגה, וללא קביעת מסלול כרונולוגי עבור המסייר או המבקר בחצר ובתערוכה. ציטוטים מופיעים באור על הקיר, מעין בת קול מהעבר והדהוד רעיונות בין עבר והווה שנועד לטשטש את ההבחנה ביניהם (איור 3); ויטרינות התצוגה "הפוכות" ורבות: הרקע מופיע בחזיתן והן אינן חוצצות בין המוצג למבקר, אלא פתוחות וחשופות, וחלקן גם מאפשרות כניסה פיזית לתוך התצוגה. כך נוצר קשר בלתי אמצעי בין המבקר למוצגים (איור 4). בחירה עיצובית זו מקנה למפגש בין הפריטים ההיסטוריים לבין התוכן המלווה ממדעל-זמן. המידע מייצג לא רק את העבר אלא גם את ההווה ואת התפיסות וההתפתחויות העכשוויות. הדוגמאות שלהלן מאירות תפיסה זו, המדגישה את המיזוג בין הזמנים, בין העבר וההווה. צילום של "אחות רחמנייה בחדר החולים" הוצב בפינה שבה צולמה התמונה במקור. בחירה זו השיבה את האירוע למקומו המקורי ומאפשרת לו להתקיים גם בהווה (איור 5); על במה נמוכה מוצבים עצמים: דקל, שרפרף ומריצה, המייצגים ערך, דמות או סיפור. ניתן לבנות סיטואציה חדשה בכל פעם ולעשות בחפצים שימוש משנה; אזור הישיבה של הקהל מואר בתאורה המדמה את מי הכנרת, כך שאין הפרדה מוחלטת בין מה שקורה על הבמה לבין הצופים (איור 6). דיבור הנשמע באחד החדרים מאפשר הצצה לשיחה אינטימית שעשויה הייתה להתרחש בין בן ציון ישראלי לבין אהרון שידלובסקי, מפועלי

התצוגה ומאפייניה

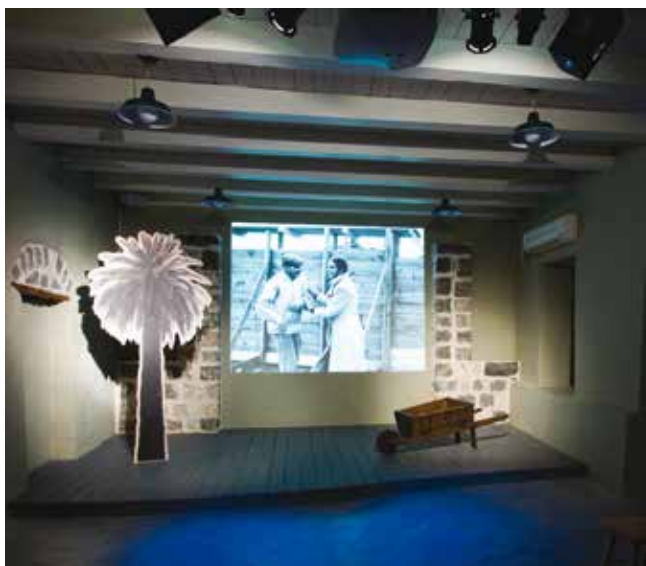
התצוגה בחצר כנרת מוקדשת לשלושה רכיבי מפתח: ערכים, התיישבות ואישים. הערכים מגולמים בסיפורי הדמויות, חלקן מפורסמות וחלקן אנונימיות. ההתיישבות על סוגיה השונים היא תוצר של רעיונות שהתגבשו בחצר כנרת ושל השלכותיהם על התכנון, העיצוב האדריכלי, התשתיות, החקלאות והנוף (איור 2).

תוכן התצוגה מתמקד באישים בולטים ששהו תקופת מה בכנרת ובפועלם. תוכן זה גיבש באופן מובנה תצוגה שאיננה בהכרח כרונולוגית, ולכן היא אינה מבטאת תהליך המציג שלבים בחיי אדם או התפתחות של רעיון - ההתחלה, הגיבוש והסיום - אלא את הרעיון או האדם עצמו ואת עוצמת השפעתו.

כל דמות שזכתה לייצוג בתערוכה קיבלה מיקום ייחודי. בפינה שנבחרה לכך יש אזכור לפועלה בהקשר של שהותה בחצר כנרת ובהקשר של אירועים שהיא השפיעה עליהם. הדמויות שנבחרו להבלטה בחצר - א"ד גורדון, ברל כצנלסון, חנה מייזל ואחרים - מייצגות כולן ערכים שראוי לדעתנו להזדהות איתם, והם מאבני היסוד של חברה ששואפת לצדק חברתי וערכות הדדיות. בכל דמות זיהינו תכונה מאפיינת שמייצגת ערך מרכזי ואותה הבלטנו. לדוגמה - בן ציון ישראלי ואהרון שידלובסקי מייצגים חברות ורעות, א"ד גורדון מייצג מנהיגות, ברל כצנלסון מייצג חינוך, חנה מייזל מייצגת העצמה נשית וכדומה.

יחסי מבנה, תצוגה והדרכה

שם שאנשי חצר כנרת החילו על עצמם ערעור ושינוי של מבנים חברתיים ופילוסופיים חיים, ועל ידי כך הגיעו לתובנות חדשות

איור 6. במת התיאטרון בחאן. רן פלוטניצקי

המשכיות ופיתוח עתידי

ב ימים אלו מסיימת המועצה לשימור אתרים שחזור של האגף המשקי של חצר כנרת ובו מבואה, חצר מקורה ואולם תצוגה נוסף. בהמשך יוכנסו אליהם תכנים ויתווספו נדבכים חדשים, חווייתיים באופיים, דוגמת חצר משק, גן ירק ומחסן בגדים. התצוגות ישתלבו ויעשירו את המארג הקיים, וירחיבו את מגוון הקהלים שימצאו עניין במקום.

הגישה שאפיינה את עיצוב התצוגה בשלב הראשון תאפיין גם את השלבים הבאים - יצירת עוגנים במכלול החצר. בכל אחד מהעוגנים יתקיים מפגש בין הנכסים ההיסטוריים לבין ערכי העבר, התפתחותם ותפיסתם בהווה. בחוות העלמות מיוצגות נשים פורצות דרך בתקופתן, ובהן רחל המשוררת, חנה מייזל ואחרות. דרך סיפורן אפשר לקיים דיון על פמיניזם וכוח נשי. בחצר המשק ניתן יהיה ללמוד על התקופה באמצעות ספרי ילדים. גן הירק שהתקיים באתר יחודש ויטופל על ידי המבקרים. המבואה תשמש שער הכניסה לאתר. הכוונה היא ליצור מקום שבו נכנסים ויוצאים פיזית, אך גם מטפורית. המוצגים במבואה, שיהיו אנונימיים עבור המבקר בכניסתו, יקבלו משמעות חדשה ביציאתו, בעקבות חוויית הביקור.

את הביקור ניתן יהיה להתחיל בכל עוגן, ובכל אחד מהם תיווצר חוויה חדשה ומנקודת מבט שונה מזו שהתקיימה בעוגן הקודם. בסופו של דבר יזכה המבקר בתמונה הרחבה, בהכרה ברלוונטיות של העבר להבנת ההווה. גישה זו היא שכיוונה אותנו כמעצבים, והיא שקבעה את תהליך קבלת ההחלטות: ייצור של תצוגה שבמבט קדימה ובשנים הבאות עדיין תהיה רלוונטית. גם אם אמצעי התצוגה והתכנים ישתנו בשל הנסיבות והזמן, הרי הערכים, שהם אבני היסוד של המקום - יישארו על-זמניים.

איור 5. אילוסטרציה של "אחות רחמנייה בחדר החולים". רן פלוטניצקי

חוות כנרת וממייסדי קבוצת כנרת, המייצגים גישות שונות לאותו רעיון. חומרי הגלם הפשוטים יוצרים תצוגה שניתן לטעון במשמעויות שונות ומשתנות - ממבקר למבקר ומדיון אחד לאחר.

העמדת התצוגה נועדה לייצר גיוון באופן שבו הקהל הוא שותף פעיל בהתרחשות. כיוון שאין מסלול כרונולוגי, למדריך נועד תפקיד מרכזי בהצגת הסיפור. כל מדריך יכול לרקוח מתוך הסיפור ההיסטורי הקשרים משלו, המשלבים את רכיבי התצוגה, הדמויות הרעיונות, וכן את הקהל. כך נוצרת חוויה שהיא חושית ורגשית ומתעצבת בעיני המבקרים השונים בכל פעם מחדש. רכיבי התצוגה הוצבו במרחב הנתון כך שיאפשרו דינמיקה חופשית באופן שבו התוכן נצרך על ידי המבקרים. אין הכרח לעבור בכל פינות התצוגה. באופן זה הסיפור מופשט מהכרונולוגיה שלו ומותאם לתכנים הרצויים. תכנים שעוסקים בערכים וברעיונות מאפשרים באופן טבעי גם השתתפות אקטיבית של המבקרים. בתיווכו של המדריך הם יוצרים דיון, מעלים שאלות, מבקרים ויוצקים לסיפור משמעות נוספת.

איור 7. חצר המשק במהלך העבודות. אוסף חצר כנרת

* איל שינבאום הוא בוגר המחלקה לצורפות בבצלאל, אקדמיה לאומנות ועיצוב, ירושלים; מרצה בכיר במחלקה לעיצוב תכשיטים בשנקר; הבעלים של "טוקן - סטודיו לעיצוב". הסטודיו פעיל משנת 1999 ומתמחה בכתיבת פרוגרמות, בעיצוב, בתכנון, בייצור ובהקמה של תערוכות מוזיאליות, מרכזי מבקרים ומרחבי תוכן מגוונים. פרויקטים היסטוריים ואתרים לשימור תופסים חלק ניכר בעבודת הסטודיו: אתר הפרדסנות ע"ש מינקוב, אולם אבידר במכון איילון, בית הפקידות בראש פינה, בית ספר אחד העם בחדרה, תערוכות שונות במוזיאון הראשונים בראשון לציון. לקראת פתיחה - מרכז המבקרים של ארכיון המדינה, ובתהליך הקמה - מוזיאון המייסדים במעלות.

eyal@tucan.co.il

איור 8. חצר המשק לקראת סיום העבודות. אוסף חצר כנרת

* עמוד 73: חצר כנרת, 1908. ביתמונה, אלבום בן ציון ישראלי

שינוי והתאמה והמשמעויות בתהליך השימור

אחד מכללי השימור שזוכים להסכמה רחבה הוא מזעור הפגיעה בנכס מורשת תרבותית מוכרז לשימור במהלך השחזור, השיפוץ והתאמתו לתפקוד עכשווי. הכלל מתבסס על ההכרה שכל התערבות עלולה לפגוע פיזית בנכס עצמו, ובעקיפין גם ביכולתו לייצג את הערכים שבעטיים הוחלט לשמרו. בלועזית יש מינוח שונה להיקפי ההתערבות השונים (preservation / conservation), אך השפה העברית טרם מצאה פתרון הולם להבדלים בין שתי המשמעויות ולהשלכותיהן על תהליך קבלת החלטות - באיזה אופן לשמר.

המונח preservation מייצג התערבות מינימלית שמטרתה העיקרית היא לייצב את הנכס ולמנוע את המשך הידרדרותו הפיזית. מונח זה נצמד למצבו של הנכס במועד ההכרזה, או בנקודת זמן בעבר שתקבע את המאפיינים שעל פיהם ישומר. המונח conservation מסתפק בשימור הפיזי של הנכס, אלא מוסיף עליו ומכוון למשמעותו הערכית. לפעולת השימור במשמעות conservation יתרון ניכר על פני פעולת השימור במשמעות preservation, זאת כאשר מצורף למזעור הפגיעה כלל נוסף - תפקוד. במקרה כזה הישרדותו של נכס מוכרז לשימור תובטח. כלל זה אינו מבטל את הכלל הראשון, להפך. הוא נעזר בו ומדגיש את התאמת הנכס המוכרז לשימור לתפקידו העכשווי תוך התחשבות בערכיו ומזעור הפגיעה בו.

הבית הגדול: אידיאולוגיה ישנה - חיים חדשים

רות ליברטי-שלו

מאמר זה יתאר את תהליך השימור של "הבית הגדול" במשמר העמק, מבנה מודרניסטי ואיקוני שהוקם בשנים 1933-1937 כמסד החינוכי הראשון של "הקיבוץ הארצי", ושיקומו הושלם בסתיו 2017. תכנונו של הבית כלל תהליך של קבלת החלטות שבשלביה השונים השתתפו רבים מחברי הקיבוץ, ושהורכב הן משיקולים פרגמטיים "אובייקטיביים" של שימושיות ועלות, הן משיקולים "סובייקטיביים" הקשורים לערכים המיוחדים למבנה ולמשמעותו כאחד ממוסדותיה החשובים ביותר של תנועת "השומר הצעיר".

מאז הקמתו בשנות השלושים, במהלך שנות עלייתה ונפילתה של התנועה הקיבוצית, הנטישה ההדרגתית של הבניין בשנות התשעים ועד לתחילתו בימים אלה באמצעות שינוי ושימוש חוזר, ממשיך הבית הגדול לשקף את הערכים המשתנים של הקהילה שהקימה אותו, אך גם להוות כלי בעיצוב דמותה של חברה חדשה ומתחדשת. כנגד הטענה המודרניסטית שלפיה על כל דור ולהשתחרר מכבלי העבר ולהקים מבנים ההולמים את תקופתו, אטען במאמר זה כי עוצמתו של מבנה היסטורי כסמל, גם אם שנוי במחלוקת, היא כלי רב יכולת בהכניה של זהות קהילתית חדשה וביצירה של ציר פיזי וסימבולי שסביבו יכולים דורות שונים להתקבץ ולהגדיר את עצמם שוב ושוב כקהילה.

מילות מפתח: קיבוץ, השומר הצעיר, חינוך משותף, יוסף נויפלד, מודרניזם

איור 1. בית הספר של תנועת השומר הצעיר בקיבוץ משמר העמק. זולטן קלוגר, דצמבר 1938, לע"מ

מקורי ובהוספה של חדש, בשינוי יחסי נפחים, או בהחלפת פונקציה. סתירה פנימית זו מוקצנת כאשר מדובר בשימורם של מבנים מודרניסטיים שנוצרו תחת הדוגמה הפונקציונליסטית שלפיה ערכו הגבוה ביותר של כל מבנה הוא ביעילותו ובהתאמתו לעידן ולמטרה שלשמה נוצר. לאחר המניפסט של האדריכלות הפוטוריסטית (1914), קריאתו של סנט'אליה למבנים "שיחזיקו מעמד זמן קצר יותר ממנשך חיינו, וכל דור יצטרך לבנות בתים חדשים לעצמו" (בנהם, 1960: 141), וקביעתו של לה קורבוזייה כי "ה'סגנונות' הם שקר [...] תקופתנו קובעת יום יום את סגנונה" (לה קורבוזייה, 1923: XIX), הרי שההגדרה של מבנה מודרניסטי כ"מורשת" ראויה לשימור היא פרדוקסלית במהותה. אם נשחקה ההתאמה בין האובייקט המודרניסטי לבין המטרה שלשמה נוצר, מדוע לשמר? מה היא אותה "מורשת" שבכוחה להצדיק התפשרות על פונקציונליות ויעילות?

פתח דבר

פתח את דברי בסוד גלוי הידוע לכל אדריכל: צומת ההחלטות הסואן ביותר בכל פרויקט שימור הוא הצומת שבין החומר לרוח, דהיינו המקום שבו נפגשים הצורך בהתערבות באובייקט הפיזי, על עושר רכיביו החומריים האוטנטיים פחות ויותר, עם מכלול המשמעויות, הערכים והסמלים המקופלים בו ונאחזים בקירותיו כמו אגלי טל בקורי עכביש. תנועה לא זהירה, מכה מיותרת, הקורים נקרעים והאגלים נעלמים. בעולם מושלם היה תהליך השימור מאפשר להותיר את כל הקיים על מקומו, להוסיף ולשנות בלי לפגוע בדבר. אך במציאות שימורם של היבטים שונים באובייקט ההיסטורי עומד לעיתים קרובות בסתירה ברורה ומובנית לשימורם של אחרים, למשל: שיקומו של אתר היסטורי והפיכתו למבנה יעיל, חי ומתפקד כרוכים בדרך כלל בסילוק של חומר

איור 2. דיברות השומר הצעיר - דיבר הרביעי. שרגא וייל, 1946. ארכיון השומר הצעיר, יד יערי

חלק מרשת קטנה של קיבוצים שחבריהם בשנות העשרים המאוחרות לחייהם, וחלקם הורים לילדים. שאלת חינוכו של דור ההמשך הפכה באותה עת לרלוונטית מתמיד, ותפסה חלק נכבד מהדיונים בדבר דמותה העתידית של החברה הקיבוצית.

חברת הילדים

ש יטות חינוך חדשניות וליברליות הרואות את מקומו של הילד כשותף פעיל בחינוכו נפוצו באותה עת באירופה ובאמריקה,¹ והשפעתן על החלוצים הצעירים והרדיקליים הייתה רבה. יש לזכור גם כי בארץ ישראל התמזגה האידיאולוגיה הסוציאליסטית והמרדנית של החלוצים עם האידיאולוגיה הציונית, והחברה החדשה שביקשו ליצור שילבה בין השתיים. ברור היה כי "החברה הקיבוצית אינה יכולה להשתמש בשיטות חינוך, דרכי חינוך, ועולם מושגים שהם, למעשה, שאולים מן המשטר הרכושני" (שפירא, 1948: 64). כך, על "האדם החדש" שיניב החינוך הציוני והקיבוצי להיות פרט אידיאלי בחברה יצרנית, שיתופית ושוויונית: בריא בגופו וברוחו, משכיל ורחב אופקים, ישר ובעל חוש צדק, חובב את הטבע ויודע לחיות בחיקו, קשוב לצורכי החברה והזולת, ונכון לשתף פעולה ברוח הסולידריות האנושית (איור 2).

מאמר זה יתאר את תהליך שימור של הבית הגדול במשמר העמק, מבנה מודרניסטי איקוני שהוקם בשנים 1933-1937 כמוסד החינוכי הראשון של "הקיבוץ הארצי", וששיקומו הושלם בסתיו 2017. תכנונו של הבית כלל תהליך של קבלת החלטות שבשלבי השונים השתתפו רבים מחברי הקיבוץ, והורכב הן משיקולים "סובייקטיביים" הקשורים לערכים המיוחסים למבנה ולמשמעותו כאחד ממוסדותיה החשובים ביותר של תנועת "השומר הצעיר" ושל הקהילה הנשענת על רעיונות תנועה זו, הן משיקולים פרגמטיים "אובייקטיביים" של שימושיות ועלות. מאז הקמתו בשנות השלושים, דרך שנות הזוהר של התנועה הקיבוצית, המחלוקות והנטישה ההדרגתית של הבניין בשנות התשעים, ועד לתחיתו הנוכחית באמצעות שינוי ושימוש חוזר, ממשיך הבית הגדול לשקף את ערכי הקהילה שהקימה אותו, ובד בבד להוות כלי בעיצוב דמותה של חברה חדשה ומתחדשת.

הרקע

הקיבוץ הוא מבנה חברתי-יישובי ייחודי שנוצר בפלסטינה של ראשית המאה ה-20. הקיבוץ הראשון (דגניה) נוסד בשנת 1909, אך מרבית הקיבוצים בארץ הוקמו לאחר מלחמת העולם הראשונה, בעיקר בשנים 1921-1948. מקימיהם היו ברובם צעירים רדיקליים מרוסיה ומפולין שביקשו ליצור חברה חדשה בארץ חדשה, משוחררת מכבלי הבורגנות האירופית. בשנותיה הראשונות גדלה התנועה הקיבוצית בקצב מהיר, ועם הקמתה של מדינת ישראל ב-1948 היו חלוציה 8% מכלל האוכלוסייה. בשנות השישים והשבעים הייתה השפעתה של התנועה הקיבוצית בשיאה. חברי כנסת ופוליטיקאים רבים היו חברי קיבוץ, והקיבוצים נחשבו לאלטיה האידיאולוגית של החברה הישראלית המתהווה, זו המגשימה הלכה למעשה את המשימה הלאומית.

אחד מפלגיה המרכזיים של התנועה הקיבוצית היה הקיבוץ הארצי. פלג זה נוסד על יד השומר הצעיר, תנועת נוער ציונית שהוקמה בגליציה שבפולין בשנת 1913. דמותו של "השומר" כפי שהתגלמה ב"עשרת הדיברות" של התנועה ביטאה את המשאלה לעיצובו של "יהודי חדש", נאמן ל"ערכים השומריים" המורדים בהווי החיים הגלותי ה"מנוון". ההגשמה האולטימטיבית של בוגרי השומר הצעיר הייתה בהקמת חברה חדשה² בארץ חדשה, הלוא היא ארץ ישראל, והחל בשנת 1920 החלו לזרום ארצה עשרות חלוצים צעירים וחדורי אידיאלים שומריים. ב-1922 עלה על הקרקע קיבוץ א' של השומר הצעיר (בית אלפא), ובאותה שנה הוחלט על הקמת קיבוץ ב', שלאחר עלייתו על הקרקע בשנת 1926 נקרא משמר העמק. עד שנת 1927 הוקמו שלושה קיבוצים נוספים (מרחביה, עין שמר ומעברות), ובאפריל באותה שנה הוחלט שקיבוצים אלה (מלבד קיבוץ בית אלפא, שהצטרף מאוחר יותר) יתאגדו לתנועה קיבוצית שתיקרא "הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר" (פלסק, 1989: 3). בסוף שנות העשרים היה אפוא קיבוץ משמר העמק

¹ כך הוחלט בוועידת התנועה בלבוב בשנת 1920, ראו סימורה של התנועה, www.hashomer-hatzair.org

² להסבר תמציתי על מקומם של המושגים "קהילה" ו"חברה" בגיבוש האידיאולוגיה הקיבוצית בראשית ימיה ראו בר אור, 2010.

³ ראו בתי הספר הפרוגרסיביים על פי משנתו של ססיל רדי (1858-1932) באנגליה (החל מ-1889) ועל פי משנתו של ג'ון דיאי (1859-1952) בארצות הברית (החל מ-1896); בתי הספר בשיטת מונטסורי (החל מ-1907) על פי משנתו של מריה מונטסורי (1870-1952) באיטליה; בתי הספר בשיטת ולדורף (החל מ-1919) על פי משנתו של רודולף שטיינר (1861-1925) בגרמניה וכו'.

האדריכל

יוסף נויפלד נולד בפולין ב-1899 ועלה לארץ ישראל עם תנועת השומר הצעיר ב-1920. תחילה עבד כפועל בבניין ובסלילת כבישים כיתר חלוצי התנועה, אך כבר בשנים 1921-1923 הועסק במשרדו של האדריכל יוסף ברלין בתל-אביב, ולאחריהן החליט לחזור לאירופה וללמוד אדריכלות. עם סיום לימודיו בווינה בשנת 1926 התמחה כשלוש שנים במשרדו של אריך מנדלסון בברלין, ולאחר מכן (ועד 1932) אצל ברונט טאוט בברלין ובמוסקבה (מצגר-סמוק, 1994: 312).

בשנת 1932 חזר נויפלד ארצה והקים את משרדיו בתל-אביב. הוא החל לעבוד על מגוון פרויקטים ציבוריים,⁶ ובד בבד פצח בפעילות ציבורית ענפה. עם אריה שרון וזאב רכטר הקים את חוג האדריכלים הנודע ואת הירחון האדריכלי "הבנין במזרח הקרוב".⁷ שני מפעלים אלה הפכו במהרה למקדמיה העיקריים של הפרדיגמה המודרניסטית באדריכלות הארץ-ישראלית, ואת נויפלד לאחד מהאדריכלים המודרניסטים המשפיעים של שנות השלושים. ואולם, בשנות הארבעים עזב נויפלד את הארץ.⁸ ייתכן שהתפכח מהאמונה כי בכוחה של אדריכלות מודרנית ליצור חברה מהפכנית (Warhaftig, 2007: 89), וייתכן שקשיי החיים במדינה מאתגרת כלכלית וביטחונית הכריעו אותו. כך או כך, הוא עזב בטרם הוכר מקומו המרכזי בעיצוב פניה של האדריכלות בישראל.⁹

המוסד החינוכי במשמר העמק - התכנון המקורי

ע ת התקבלה ההחלטה על הקמת המוסד החינוכי כספינת הדגל האידיאולוגית של השומר הצעיר היה יוסף נויפלד האיש המתאים למשימה: אדריכל מדופלם, בוגר התנועה, מחויב ומושקע במידה שווה באידיאולוגיה הקיבוצית ובחדשנות של המודרניזם. הפנייה של הנהגת התנועה הגיעה אליו בשנת 1931 בעודו מתגורר באירופה (Buras, 2000: 155), והוא נרתם למשימה מייד.

בשרטוטים הראשונים שהפיק נויפלד (ששימשו לגיוס כספים בקרב קהילות יהודיות באירופה) נראה קומפלקס בנייני המורכב מכמה אגפים צרים ושטוחי גג המקיפים חצר מלבנית מוארכת. בתכנונו של נויפלד קיבל רעיון חברת הילדים פרשנות פיזית כמערכת אדריכלית עצמאית והרמטית הכוללת מגורים, כיתות, מעבדות וספריות ללימודים, אולמות אוכל וספורט (איור 3).

סביר להניח שלהשתלמותו המקצועית של נויפלד הצעיר במשרדי שתיים מהדמויות המובילות במודרניזם האירופי של התקופה הייתה השפעה מכרעת על האופי המודרניסטי במובהק שנשאה תוכניתו למוסד החינוכי של השומר הצעיר. בפרט, הרעיונות האוטופיים של

גם אם כל פלגי התנועה הקיבוצית שאפו ליצור חברה חדשה באמצעות חינוכו של דור ההמשך, כבר בשנות העשרים התגלעו חילוקי דעות באשר לאופיו של החינוך הקיבוצי. ב"חבר הקבוצות" וב"קיבוץ המאוחד",⁴ שתי תנועות קיבוציות שייצגו קיבוצים בעלי אידיאולוגיות שונות מזו של הקיבוץ הארצי, רווחה תפיסה כי יש לבסס את החינוך על הדוגמה הממחנת של המבוגרים, מתוך שילוב מרבי של הצעירים במערכות החברה כמות שהן. לעומתן, בקיבוץ הארצי התפתח רעיון "חברת הילדים": מוסד חינוכי עצמאי הממוקם מחוץ לקהילה קיבוצית מסוימת, שבו מתגוררים הילדים והנוער בתנאי פנימייה ומקיימים קהילה אוטונומית, משוחררת מההשפעה ומהלחץ היום-יומיים של חברת המבוגרים וההגשמה של הרעיון הקיבוצי. בספר **דור לדור** שהוציאו לאור מחנכי המוסד בשנת 1948 ובכתביו של שמואל גולף⁵ מתואר רעיון חברת הילדים כך:

מנהגיו והרגליו של הילד הם אספקלריה לערכים שהקיבוץ יצרם ומסרם לדור הגדל [...]. ואולם כוחות היצירה של הנוער עשויים להגיע למלוא גשגושם רק ב"מדינתו" העצמית ותוך ריחוק מה מההשפעה האישית הישירה של חברי הקיבוץ (שפירא, 1948: 69).

חברת הילדים מתבססת על ההכרה, שלילדים ונוער, אם ניתן להם לחיות חיים שלמים בהתאם לצרכיהם ואין הכפייה שולטת בחייהם, הריהם חדורים רצון חזק לארגן את חייהם על יסודות בריאים והגיוניים ומוכנים להתלכד לשם גיבוש חייהם, ביתם, מפעלם [...] המצפון הקולקטיבי, שאינו פרי אוטוריטה חיצונית, אלא מתגבש תוך כדי היאבקות עצמית על תוכן חיים ראוי לכבוד ומתוך הזדהות עם הערכים המוסריים והתרבותיים של החברה המבוגרת, משריש בלב הנוער משמעת פנימית ומטיל עליו את המרות של אידיאלים חברתיים ולאומיים, פוליטיים ומעמדיים, השכלתיים, מוסריים ואסתטיים, ההולמים אדם תרבותי בן-ימינו (גולף, 1961: 178).

בשנת 1928 החלה ועדת החינוך של הקיבוץ הארצי לפעול להקמת מוסד חינוכי נפרד לילדי הקיבוץ הארצי (פלסק, 1989: 13). להחלטה למקם מוסד זה בסמוך לקיבוץ משמר העמק היו סיבות שונות, ובהן העובדה הפשוטה שהיה זה הקיבוץ שבו מספר הילדים היה הגדול ביותר - 18 ילדים מתוך 46 ילדי הקיבוץ הארצי בשנת 1929 (שם: 11). לאחר שהוכרעה שאלת מיקומו של המוסד החינוכי הוזמן האדריכל הצעיר יוסף נויפלד (1898-1980) לתכנן את המבנה שיכיל אותו.

⁴ בשנת 1927 הוקמו, זו בצד זו, שתי תנועות קיבוציות: "הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר" ו"הקיבוץ המאוחד". בשנת 1929 הוקמה תנועה קיבוצית נוספת - "חבר הקבוצות והקיבוצים". שלוש התנועות נבדלו ביניהן במקורות ההוזה האנושיים שלהם: הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר ינק מתנועת הנוער שלו בלבד, הקיבוץ המאוחד - מתוך שלל תנועות נוער, וחבר הקבוצות - בעיקר מתנועת "גורדוניה". עוד נבדלו התנועות זו מזו בדגם הקיבוצי ששאפו אליו ("הקיבוץ השומרי האורגני", "הקבוצה הגדולה" ו"הקבוצה הקטנה", בהתאמה); ובשייכותן המפלגתית (הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר היה עצמאי מבחינה פוליטית, הקיבוץ המאוחד הזדהה עם "אחדות העבודה" ואחר כך עם מפא"י, וחבר הקבוצות עם "הפועל הצעיר" ואחר כך עם מפא"י).

⁵ מנהיגי תנועת השומר הצעיר וממייסדי מפעל החינוך המשותף בקיבוץ הארצי - השומר הצעיר.

⁶ להרחבה על עבודותיו הבולטות של נויפלד ראו Buras, 2000; מצגר-סמוק, 1994; Warhaftig, 2007.

⁷ עורכיו של "הבנין במזרח התיכון", האדריכל ישראל דיקר, הועסק בשנות ה-30 במשרדו של נויפלד. ראו Buras, 2000: III.

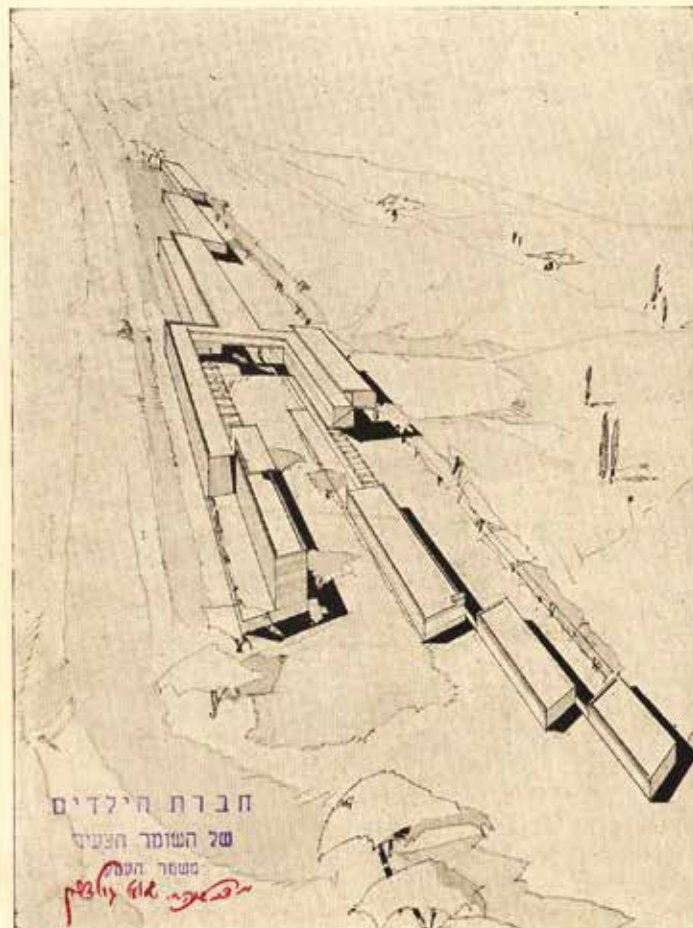
⁸ תחילה ב-1941, אחר כך שב ארצה, ועזב סופית לארצות הברית ב-1948. ראו Buras, 2000: 325-327.

⁹ כיום שגור בפי כל מקומם המרכזי של אריה שרון וזאב רכטר בבניית הארץ, ואילו מורשתו של נויפלד נשכחה כמעט לחלוטין, אף שהוסיף לפעול בארץ גם לאחר שעזב. הפרויקט הגדול והמוכר ביותר שלו, בית החולים הדסה עין כרם בירושלים, הוזמן בשנות החמישים, כשכבר חי באמריקה. בשנים אלה התמחה בתכנון בית החולים, ולימד בפקולטות לאדריכלות של אוניברסיטת ייל ושל מכון פראט בניו יורק.

חברת-הילדים של השומר-הצעיר, משמר העמק

מאשרת כזה למרת הנכשמים

מ. ו'גה אח קבלת התרומה 100 שילינג לבנינה

WE ACKNOWLEDGE THE RECEIPT OF THE CONTRIBUTION 100 Shilling OF Mr. Hockstimm OF Vienna FOR THE ERECTION OF A BUILDING OF

HEVRATH-HAJELADIM HASHOMER-HACAIR MISHMAR HAEMEK

איור 3. תעודת תורם לבניין המוסד החינוכי, 1931 (תאריך משוער). ארכיון משמר העמק

המבנה באותה שנה בגיליון מיוחד של מגזין האדריכלות הצרפתי L'Architecture D'Aujourd'hui שהוקדש לאדריכלות בפלסטינה (Barkai & Posener, 1937: 8), ובשנות החמישים באנציקלופדיה של אדריכלות חדשה בים התיכון (Sartoris, 1957: 606-607). את הקומפלקס הראשוני שהציע נויפלד, וביתר שאת את הבית הגדול כפי שפותח בהמשך,¹⁰ אפשר "לקרוא" על פי עקרונות המודרניזם הבינלאומי כפי שהוגדרו במאמרם רב-ההשפעה של היצ'קוק וג'ונסון (Hitchcock & Johnson) "הסגנון הבינלאומי: ארכיטקטורה מאז 1922" שהתפרסם בארצות הברית בשנת 1932. במבנה הבית הגדול אפשר לזהות בבירור את השלד המופרד מן המעטפת (למשל בחלוקת המבנה לעמודים ו"מילואות" של חלונות פס), את החלפת הקישוטיות

האדריכל ברונו טאוט, כגון הצעתו ל"כתר העיר", שהציב את מרכזה התרבותי של קהילה חילונית על גבעה נישאה (Evers & Thoenes, 2016: 694), והניסיון ליישם באדריכלות סוציאליסטית במוסקבה (Warhaftig, 2007: 88); הפונקציונליזם החדשני של שכונות עיר הגנים שטוחות הגג שתכנן טאוט בברלין בשנת העשרים (Evers & Thoenes, 2016: 695); והקו ההוריוזונטלי של אריץ מנדלסון, המאחד מבנים נפרדים לכדי מגה סטרוקטורה, כפי שמודגם בקומפלקס ווגא בברלין (Buras, 2000: 222). כך או אחרת, הבית הגדול בתכנונו של נויפלד זכה לתהודה עוד בטרם נבנה, ובמיוחד לאחר השלמתו. נוסף לפרסום המקומי בגיליון מרץ 1937 של "הבנין במזרח התיכון" שהוקדש לבתי ספר בארץ-ישראל (דיקר, 1937: 11-12), התפרסם

¹⁰ בשנים 1931-1933 הוחלט להוציא לפועל את בניית המוסד בשלבים, במגבלות התקציבים שגויסו. האגף הדרומי של הבית הגדול בוצע בשנים 1933-1936, והאגף הצפוני בשנים 1936-1937. חדר האוכל נבנה בין השנים 1939-1940. בניית המתחם לפי תוכנית נויפלד הושלמה בשנת 1949, עם הקמת מבנה המגורים והכיתות התוחם את החצר הפנימית מצפון-מערב. האילוח של ביצוע בשלבים היה, כפי הנראה, הגורם המרכזי להפרדת אגפיו של הקומפלקס הראשוני למבנים עצמאיים.

איור 4. שני אגפים שהוסטו זה מזה הן בממד האופקי הן בממד האנכי סביב גרם המדרגות המרכזי - מבט על החזית המזרחית. אילי פרל, מאי 2018

השומר הצעיר (שם: 62). בראשית שנות הארבעים עוד הסתפק הקיבוץ הארצי במוסד אחד מרכזי, אך צמיחתה של התנועה ליותר מחמישים קיבוצים ובהם כ-3,000 ילדים (חזן, 1948: ט') חייבה היערכות מחודשת, ובשנת 1944 החליטה מועצת הקיבוץ הארצי בבית אלפא על הקמת מוסדות חינוך אזוריים. כבר באמצע שנות החמישים פעלו בקיבוצי השומר הצעיר ברחבי הארץ 23 מוסדות חינוכיים לילדי כיתות ז' עד י"ב,¹² כולם על פי הדגם החינוכי שהתווה ומומש במוסד החינוכי משמר העמק.

הדעיכה

בראשית שנות החמישים חדל אפוא המוסד החינוכי משמר העמק להיות המוסד החינוכי היחיד של קיבוצי השומר הצעיר, ותחת זאת הפך למוסד אזורי ששמו "שומריה". התחנכו בו נערי ונערות קיבוץ משמר העמק וקיבוץ הזורע, ובהמשך גם ילדי הקיבוצים גבעת עוז ומגידו.

כחלק מ"שומריה" המשיך הבית הגדול לשמש כבית מגורים לילדי המוסד עד סוף שנות השמונים של המאה הקודמת, ולאחר מכן פעלו בו ספרייה, מחסנים, כיתות לימוד ומשרדי המוסד. בשנת 1996, בעקבות

באסתטיקה החומרית של מקצב וחזרתיות (במודול הבסיסי שחוזר על עצמו בכל חלקי המבנה), ואת ההקצאה המוקפדת של אור יום ואוויר בכל האגפים. אך העיקרון המודרניסטי הבולט ביותר בתכנונו של הבית הגדול התבטא בדחיית הסימטריה לטובת קומפוזיציה המדגישה פרופורציה של מסות. בבית הגדול הוצבו שני אגפים דו-קומתיים זהים, שהוסטו זה מזה הן בממד האופקי הן בממד האנכי סביב מגדל מדרגות מרכזי. האגף הצפוני "הוסט" קומה אחת כלפי מטה - כדי שישתלב בטופוגרפיה המשתפלת שלאורכה הוצב המבנה, ומזרחה - כדי ליצור רחבה וחזית כניסה מכל אגף אל מרכז המבנה (ליברטי-שלו, 2013: 5.7; 5.10). כך התקבלה מערכת של כניסות, רחבות ומרפסות המקושרות ישירות אל ליבת מערך התנועה ההוריוזנטלית והוורטיקלית (איור 4). בעת פתיחת המוסד החינוכי בשנת 1931 היו בכל קיבוצי התנועה¹¹ רק 18 ילדים שהיו בוגרים דיים להצטרף אליו, דהיינו בני שש עד תשע (פלסק, 1989: 10-11). לאחר שנות פעילות אחדות ניכר היה כי המרחק מההורים קשה לילדים הצעירים, והוחלט לקבל אל המוסד רק ילדים מגיל עשר ומעלה, ובהמשך לייעד אותו לבני 13-17 (שם: 28). כעשור לאחר פתיחתו התגוררו ולמדו במוסד החינוכי משמר העמק כמאה בני נוער, מהם כשישים ילדי חוץ וכארבעים בני ובנות קיבוצי

¹¹ בשנת 1931 מנה הקיבוץ הארצי 21 קיבוצים, מהם היו בהתיישבות קבע רק ששת הקיבוצים המייסדים: משמר העמק, מרחביה, מזרע, עין שמר, גן שמואל ושריד.
¹² ראו טבלת בתי מוסדות החינוך בקיבוץ הארצי בשנת 1956. מיכל ד. 5, 1957, ארכיון משמר העמק.

יונים בין חברי הקיבוץ על עתידו של הבית הגדול החלו זמן מועט לאחר פינוי, ונעו בין קריאות להשיבו לימי תהילתו לבין הצעות להורסו כדי להימנע מעלויות התחזוקה והשיפוץ. באופן אירוני, בשל מיקומו האסטרטגי על ראש הגבעה, גם במצבו הרעוע והנטוש למחצה נותר הבית הגדול נוכח בתודעתם של חברי הקיבוץ כסמל מטריד לעלייתה ולנפילתה של האידיאולוגיה הקיבוצית. נוכחותו הבולטת עוררה יחס מורכב ומקוטב מצד בני הדורות השונים: החל בדור הבוגר שגדל והתעצב בין כותלי הבית הגדול וראה בו את הקיבוץ בשיאו, עבור בדור הביניים שחווה את ההתמסרות וההתפכחות מהרעיון הקיבוצי ומצא עצמו מתמודד עם שיקולים כלכליים ופרגמטיים, וכלה בדור הצעירים שנולדו אל הקיבוץ המתחדש, המחפש את זהותו.¹⁸

כבר בשנת 2000 הופקה בקיבוץ חוברת שהוצע בה לממן את שיקומו של הבית הגדול באמצעות הסבתו למוזיאון הפתוח לציבור הרחב.¹⁹ כעבור עשור קידם הקיבוץ תוכנית רעיונית להסבת הבית הגדול למוזיאון החינוך המשותף, אך זו הוצגה ונפסלה באסיפת הקיבוץ ביוני 2010. תוכנית זו הייתה אולי הביטוי המובהק ביותר לתפיסת המבנה כאתר מורשת²⁰ המתווך החוצה, לציבור הרחב, את האידיאולוגיה הקיבוצית בשיא תפארתה. דחייתה שיקפה את תחושתם של רבים מחברי הקיבוץ כי מורשת החינוך המשותף (המיוצגת על ידי הבית הגדול) היא בראש ובראשונה עניינם הפרטי, רכיב מזהותם האיטימית כקהילה. לפי תפיסה זו, את הבית הגדול יש לשקם כמוקד פנימי המשרת את קהילת הקיבוץ באמצעות פונקציות ציבוריות הנחוצות לחיי היום-יום המקומיים, ולא כמוזיאון המושך קהל זר של מבקרים מבחוץ. לאחר שנסתם הגולל על היוזמה להפיכת הבית הגדול למוזיאון מינה הקיבוץ בשנת 2012 ועדה חדשה ופנה אל משרדי (רות ליברטי-שלו אדריכלות ושימור) בבקשה להכנת תוכנית רעיונית חדשה. משרדי הנהלת הקיבוץ, ספריות העיון והקריאה, ארכיון השומריה וארכיון משמר העמק היו באותה עת פזורים ברחבי הקיבוץ, מרביתם במבנים שלא הותאמו כראוי ליעודם. התוכנית החדשה הציעה לכנס את כל אלה תחת קורת גג אחת, ולשלב ביניהם כך שיחדיו יהוו מרכז בעל מסה קריטית בחיי הקיבוץ. כך למעשה הוכרע כי הבית הגדול, על כל המטען ההיסטורי והסמלי הכרוך בו, ישרת בראש ובראשונה את קהילת הקיבוץ.

ההצעה שפותחה הוצגה בוועדת הקיבוץ בשלהי 2012 ואושרה פה אחד. משנת 2013 ואילך הופקו מסמכי תכנון ובנייה מפורטים בתכנון של האדריכלות רות ליברטי-שלו ועדי הר-נוי ממשרד רות ליברטי-שלו אדריכלות ושימור, ואדריכלית הנוף רקפת סיני. עם תחילת עבודות הבנייה בראשית 2016 הצטרפה לצוות מעצבת הפנים עדי טמיר, חברת קיבוץ משמר העמק.

שינויים במדיניות החינוך התיכוני במשרד החינוך, הוחלט לאחד את קיבוצי העמק וקיבוצי ההר¹³ במוסד תיכוני אחד בעין השופט. בית הספר שפעל במוסד החינוכי שומריה שבמשמר העמק נסגר, וכך חדל המוסד החינוכי לתפקד כ"מערכת לימודים ועבודה" שבה משתלבים באופן הוליסטי "חיים מלאים של השתלמות ועבודה גופנית, הערכת ההשכלה והמדע, הבנת החיים השיתופיים, המוסר בעבודה" (שפירא, 1948: 76). באמצע שנות התשעים רכש קיבוץ משמר העמק את שטח המוסד מהקיבוצים השותפים (הזורע, מגידו וגבעת עוז), וכך עבר כל מתחם המוסד החינוכי לשליטתו הבלעדית.

עם חלוף השנים, ההתרחקות מהלהט האידיאולוגי של ראשית ימי הקיבוץ והעלייה ברמת החיים הפכה הלינה המשותפת לאחת הסוגיות הטעונות בדיון על דמותו העתידית של הקיבוץ ככלל. על רקע התמוטטותה הכלכלית והרעיונית של התנועה הקיבוצית מסוף שנות השבעים ואילך נראתה יצירתה המקורית והמהפכנית של קהילה אידיאליסטית מורדת, שחבריה בחרו להקריב פרטיות ונוחות חומרית למען הגשמה של אורח חיים סוציאליסטי, כמכשיר קיצוני ומיושן. בעיני רבים מצאצאיהם המפוכחים של דורות המייסדים, בוגרי השיטה שעל בשרם מומשה האידיאולוגיה, נתפסה הלינה המשותפת ככלי שרת בידי הממסד הקולקטיבי להשתקת המשפחה והאינדיבידואל (דר, 1998: 501-502).

במרבית הקיבוצים בארץ נזנחה הלינה המשותפת כבר בשנות השבעים, ואולם בקיבוץ הארצי - השומר הצעיר היא המשיכה להיאכף כמסגרת מחייבת¹⁴ וכנדבך מרכזי באידיאולוגיה החינוכית המוצהרת של התנועה גם לאורך שנות השמונים.¹⁵ המחלוקת הפנימית בנושא זה הוכרעה באופן בלתי צפוי עם פרוץ מלחמת המפרץ בשנת 1990, עת החשש מנשק בלתי קונבנציונלי הביא את תושבי ישראל להתבצרות מתמשכת ב"חדר האטום", ואת ילדי המוסד אל בתי הוריהם. כך, בקול ענות חלושה, הסתיים פרק הלינה המשותפת במשמר העמק ובדברי ימי הקיבוץ בישראל.¹⁶

במתחם המוסד החינוכי משמר העמק הוסיפה לפעול "שומריה" כמעין חברת ילדים וולונטרית - מתחם מגורים ופעילות חברתית לנוער מגיל 14 ועד סוף התיכון. מבנה הבית הגדול, שבשנות דעיכת הקיבוץ סבל מתחזוקה רופפת, הפך עם חלוף השנים לקשה לתפעול ויקר לתחזוקה. כעת נתפס כספרטי ובלתי ראוי למגורים, ובשנת 1998 חדל לשמש את השומריה ונותר שומם כמעט מפעילות.¹⁷ עוד יצוין כי במהלך השנים "הודבקו" לבית הגדול שני בלוקים של חדרי שירותים בסמוך למגדל המדרגות בליבת המבנה (ליברטי-שלו, 2013: 4.5-4.6). נוסף להתעלמותן הבוטה מן האסתטיקה האופקית הטהורה של חזיתותיו של נויפלד, יצרו תוספות בנייה מרושלות אלה מבוך של מסדרונות וכניסות עקיפות במרכז הבניין, וגרמו לדליפות ולנזילות מים שהאיצו את תהליכי הבלאי של המבנה המזדקן.

¹³ קיבוצי העמק: משמר העמק, הזורע, גבעת עוז ומגידו; קיבוצי ההר: עין השופט ורמת השופט, רמות מנשה ודליה.

¹⁴ ראו למשל מגן, 1980.

¹⁵ בפועל החליטו רבים מקיבוצי התנועה לדחות את הצו הרשמי של התנועה ולעבור באופן עצמאי ללינה משפחתית. עוד על נושא זה ראו למשל וילפנד, 1990.

¹⁶ עם שוך הלהט האידיאולוגי הצטרף "הקיבוץ הארצי" בשנת 1999 לשורות "התנועה הקיבוצית המאוחדת" (התק"מ).

¹⁷ המבנה לא היה נטוש לחלוטין בשנים אלה: ארכיון השומריה וכמה משרדים פעלו באופן ספורדי בחדרים שונים, וספריית העיון הוותיקה הוסיפה לפעול שעות ספורות בשבוע בקומת הקרקע.

¹⁸ עוד על יחסים של בני הדורות שונים בקיבוץ אל מורשתם ראו אצל עמית-כהן, 2006.

¹⁹ עותק של החוברת נמצא בארכיון משמר העמק.

²⁰ רעיון הבית הגדול כמוזיאון קודם בעידודה הנמרץ של המועצה לשימור אתרים, שבשנת 2003 צירפה את הבית הגדול לכרטיסת השימור הארצית. בתוכנית המתאר היישובית ג-17937 - משמר העמק שאושרה בשנת 2011 סומן הבית הגדול כמבנה לשימור.

תיעוד המבנה היה הבסיס להבנת ערכיו ולאיימוץ עיקרון תכנוני שלאורו התקבלו יתר ההחלטות בתהליך השיקום: הפרדיגמה המודרניסטית הדוגלת בעכשוויות ובפרגמטיות עמדה בבסיס תכנונו של המבנה המקורי, ואבן הבניין שלה הייתה החדשנות האדריכלית, לאו דווקא השפה הסגנונית או החומרית. למשל: הבטון המזוין כחומר הבנייה המרכזי ניצב בחזית הטכנולוגית של תקופתו, וזו משמעותו במבנה המקורי, לא בהכרח הסגנון העיצובי של המבנה.

ראשית הוחלט להסיר את תוספות הבנייה שהוצמדו לבניין בשנות השישים והשבעים. לא הייתה זו החלטה אוטומטית, אלא נגזרת של הבנת השפעתן של תוספות אלה על מכלול ערכיו של המבנה: התוספות חסמו את הכניסות הישירות אל מבואת חדר המדרגות וערפלו את מערך התנועה של המבנה המקורי. עם הסרתן נפתחה מחדש הכניסה אל גרם המדרגות המרכזי, ועימה האפשרות למקד את כל הפרוגרמות החדשות סביב חלל כניסה דו-קומתי אחד.

מרכזו המקורי של המבנה שירת מבנה שכל ארבעת אגפיו זהים (ליברטי-שלו, 2013: 5.3-5.4). בתפקידו החדש, כמבנה ציבור מרובה פונקציות, נדרש חלל קריא ונגיש להתקהלות ולהתמצאות. תנאים אלה הושגו באמצעות שני שינויים במבנה: ראשית, בין שתי קומות האגף הצפוני נפתח חלל דו-קומתי, ונוצר קשר ויזואלי פנימי בין שתי הכניסות המזרחיות, ובין הנהלת הקיבוץ בקומות העליונות לבין הספרייה והארכיון בקומת ה"מרתף" (איור 5).

שנית, הוחלט להוסיף "אגף" תלת-קומתי חדש בסמוך למרכז המבנה ולמקם בו מעלית וחדרי ישיבות. כמקובל בעולם השימור, אגף זה קיבל את חותם תקופתו, דהיינו חומריות ושפה אדריכלית עדכניות, ותוכנו כך שישתלב בנפחי המבנה הקיים אך יהיה מובחן בבירור מהמקור.²¹ שאלת מיקומו של האגף הנוסף - בצידו המזרחי או בצידו המערבי של המבנה - נבדקה ביחס להגדרת החזית העיקרית של המבנה: בעוד בשנות פעילותו כמוסד חינוכי תפקדה החזית המערבית (הפונה אל חצר המוסד החינוכי) ככניסה מרכזית, הרי שהחזית הייצוגית, זו שנצפית כ"כתר" על ראש הגבעה, הייתה דווקא החזית המזרחית (הפונה לעבר משמר העמק). לאור קריאה זו (ובעצה אחת עם המועצה לשימור אתרים) הוחלט להותיר את החזית המזרחית האיקונית במופעה ההיסטורי, ולמקם את האגף החדש בצידו המערבי של המבנה (איור 6). דוגמה להחלטה שהתקבלה בשל אילוצי ההתאמה של המבנה לתקופתו היא הטיפול בגג האגף הצפוני, הוא הגג שעליו התקיימה התעמלות הבוקר המפורסמת (איור 7). עם הסבת המבנה חייבו תקני ההעמסה העדכניים ביצוע של חיזוקים קונסטרוקטיביים או הגבלה של מספר האנשים שיוכלו לשהות על הגג בה בעת. בהתייעצות עם הקונסטרוקטור הוחלט להקטין את שטח הגג הנגיש לאנשים באמצעות התקנה של גג ירוק. כך שכדי לאפשר שימוש ולהימנע מהתערבות

איור 5. החלל הכפול בספרייה. עמרי טלמור, מאי 2018

הנדסית מיותרת במבנה התקבלה ההחלטה להוסיף אלמנט עיצובי חדש (איור 8).

מוטיב אדריכלי ששילב נויפלד בחזיתות האורך של הבית הגדול היה "הקיר העבה": קיר שאינו רק גבול אלא מרחב המאגד את ההפרדה הקשיחה בין פנים לחוץ. בעובי הקיר של נויפלד שולבו ארונות קיר, חללים טכניים לצנרת ואדניות גג. בצילומים ההיסטוריים הידועים ביותר של המוסד החינוכי נראים ילדים משוחחים או שוהים בחברותא בעודם ישובים על ספי החלונות הרחבים שנוצרו בחלל הקיר, מעין "מרפסות" מוצלות המלוות את חדרי המבנה לכל אורכו (איור 9). אלמנט אדריכלי זה זוהה על ידנו כמהותי לקונספט האדריכלי החדשני שפיתח נויפלד עבור המוסד החינוכי, ובהתאמה שוקמו

²¹ ראו אמנת ונציה, סעיף 9; סעיף 12.

איור 6. האגף החדש. רות ליברטי-שלו, מאי 2018

איור 8. הגג הירוק. אילי פרל, מאי 2018

איור 7. התעמלות על גג המוסד החינוכי משמר העמק. צלם לא ידוע, שנות הארבעים. דור לדור: ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק

איור 9. ילדים על אדן החלון, בית הילדים משמר העמק. משה שוורץ, 1944. אוסף ביתמונה, ספריית יונס וסוראיה נזראין, אוניברסיטת חיפה

חללים ייעודיים, אלא בכל רחבי המבנה, כחלק אינטגרלי מפעילותו היום-יומית. ועדת עיצוב מיוחדת של חברות קיבוץ ניצחה על עבודת הליקוט, האוצרות והעיצוב של האלמנטים השונים המוצגים ברחבי המבנה. כך, במטבחון שבקומת המרתף שולבה מחווה פיסולית למקלחת המשותפת המיתולוגית ו"הידועה לשמצה" באחדים מסיפורי הקיבוצים; את החלל הכפול בכניסה הראשית מלווה איור שהוגדל והוטבע בקיר ובו מפת הקיבוץ שהופיעה בשנת 1959 בספרם של סוניה ותיים גידאל *My Village in Israel*.²² ליד חדרי השירותים החדשים נתלו "מגבות על וויס" שיצר אמן הקרמיקה וחבר הקיבוץ פנקג' שרמה, ובכל רחבי המבנה שולבו תמונות וציטוטים של אירועים ודמויות מפתח בחיי המוסד החינוכי.

בחזיתו הדרומית של המבנה, שם נוספו מדרגות מילוט מוסתרות בקיר חדש, מוצג תבליט ובו דימוי מרומז של נער, נערה ודגל. בוגרי

ארונות העץ במעבה קירות האורך, מערכת החשמל חווטה דרך החללים הטכניים הקיימים בעובי אותו קיר, ואדנית הגג שוקמה ואף שוכפלה בדופן המרפסת המזרחית. המחיצות החדשות בקומתו העליונה של אגף המשרדים פותחו כמערכת של ארונות וקירות מסך היוצרים נפח מבודד בין המסדרון לבין החדרים הפרטניים, ובחזית קיבל הקיר העבה פרשנות עכשווית ברפפות האלומיניום של האגף החדש - כמערכת של ספסלים הפונים לסירוגין החוצה אל החצר, או פנימה אל תוך חלל חדרי הישיבות.

למרות ההתרחקות מרעיון המוזיאון לא ויתרו חברי הקיבוץ על המוזיאליזציה של עברם. אך במקום להפוך את הבית הגדול למבנה שמכיל מוזיאון, קיבלו את הצעת האדריכליות להתייחס אל הבית הגדול כאל מוצג מרכזי. כיום מסופר בבית הגדול סיפורם של חברת הילדים והחינוך המשותף לא באמצעות תערוכה שהוקדשו לה

²² סוניה ותיים גידאל (Gidal) - זוג צלמים גרמני-ישראלי-אמריקני שפעלו יחדיו כצוות כתיבה וצילום, ובשנים 1955-1970 פרסמו בהוצאת Pantheon Books האמריקנית את סדרת *My Village in* Books. בספרים הם תיארו בצילומים ובטקסט את חוויותיהם ממקומות ברחבי העולם שהתגוררו בהם לפרקי זמן שונים. ראו למשל *My Village in India*, משנת 1956, *My Village in Switzerland* משנת 1961, *My Village in France*, משנת 1965, *My Village in Korea* משנת 1968 ועוד.

איור 10. הבית הגדול - חזית דרומית. אילי פרל, מאי 2018

איור 11. דגל קן השומר הצעיר מונף מעל גג המוסד החינוכי במשמר העמק. צלם לא ידוע, שנות הארבעים. דור לדור: ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק

המוסד החינוכי מכירים תמונה זו: זהו דגל השומר הצעיר של קן משמר העמק מונף מעל גג הבית הגדול בשלהי שנות הארבעים (איורים 10, 11). התבליט המרומז, ספק "קישוט" בלתי מודרניסטי בעליל, ספק מפתח לכתב הסתרים של החינוך המשותף, מציע אפשרות להשלמה עם העבר השומרי, הפנאטי וההרואי, ולהכלתו בגלגולו העכשווי של הקיבוץ המתחדש.

סיום

האם אפשר להצדיק את שימורו של מבנה מודרניסטי שחדל לשרת את מטרותו המקורית? אם לשפוט על פי סיפורו של הבית הגדול במוסד החינוכי משמר העמק, נראה שקריאותיה של התנועה המודרניסטית להתנתק מכבלי העבר ולהשליך ישן מפני חדש לא הביאו בחשבון את עוצמתו של סמל, את הקשר בין סמלים וטקסים

איור 12. פנים הספרייה המחודשת בבית הגדול. אילי פרל, מאי 2018

לבין יצירתה של קהילה, ואת חלקה של מורשת משותפת בהבניית זהות קהילתית (איור 12). כפי שמדגים הבית הגדול, גם לאחר שנים רבות של גלגולים ותמורות יש בכוחו של מבנה היסטורי לשמש גשר בין שברי הרעיון של דור המייסדים לבין החזון החדש של צאצאיהם, ולהציע ציר פיזי וסימבולי שסביבו מתקבצת קהילה כדי להגדיר את עצמה שוב ושוב מחדש.

* אדרי' רות ליברטי-שלו היא אדריכלית בוגרת בצלאל ואוניברסיטת אוקספורד ברוקס באנגליה. בשנים 2012-2016 כיהנה כראש תוכנית המאסטר בשימור מבנים של הטכניון, ומאז 2016 היא עומדת בראש נתיב השימור של הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון. בשנים 2008-2017 שימשה כראש צוות הניסוח של הוועדה הישראלית למורשת עולמית, וכחברת המשלחת הישראלית לוועידת המורשת העולמית לאונסק"ו. מאמרים פרי עטה מתפרסמים מעת לעת בעיתונות מקצועית ובקובצי מאמרים בארץ ובעולם.

בשנת 2009 הקימה רות משרד אדריכלות הממוקם בחיפה ומתמחה בשימור המורשת הבנויה. בשנים 2012-2017 היה המשרד בראשותה מופקד על תיעוד, תכנון וביצוע פרויקט השיקום של הבית הגדול במוסד החינוכי שומריה והסבתו לספרייה, ארכיון ומשרדי הנהלת הקיבוץ.

rlshalev@gmail.com

בנהם, ר' (1960). **ארכיטקטורה בעידן המכונה הראשון: הלכה ועיצוב** (תרגום: מ' וורמברנד [1978]). תל-אביב: דביר.
 בר אור גליה (2010). פרקים ראשונים: מקרה מבחן. בתוך גליה בר אור (עורכת), **הקיבוץ: אדריכלות בלא תקדים: הבית הישראלי בביאנלה ה-12 לאדריכלות בוונציה** (עמ' 340-354). ירושלים: גולן, ש' (1961). **החינוך המשותף**. תל-אביב: ספרית פועלים.
 גולן, ש', חזן, ב', חזן, י', פולסיק, י', שפירא, ר' ושמידברג, א' (עורכים) (1948). **דור לדור: ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק**. מרחביה: ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר.
 דיקר, י' (עורך) (1937, מרץ). חברת הילדים של השומר הצעיר במשמר העמק (מאת הנהלת בית הספר). **הבנין במזרח הקרוב (11-12)** (בתי-ספר בארץ ישראל), 12-13.
 דר, י' (1998). **הזהות המשתנה של החינוך הקיבוצי**. בתוך י' דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה: מבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים (עמ' 17-41). ירושלים: מאגנס.
 וילפנד, י' (1990, 15 במאי). קיבוץ הזורע: נשאים עם הלינה המשותפת. **מעריב**.
 חזן, ב' (1948). פתח דבר. בתוך גולן, ש', חזן, ב', חזן, י', פולסיק, י', שפירא, ר' ושמידברג, א' (עורכים). **דור לדור: ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק** (עמ' ז'-י). מרחביה: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר.
 לה קורבוזייה (1923). לקראת ארכיטקטורה (תרגום: ע' בסוק [1998]). תל-אביב: בבל.
 ליברטי-שלו, ר' (2013). **משמר העמק - המוסד החינוכי - תיק תיעוד**. בהזמנת קיבוץ משמר העמק.
 מוגן, א' (1980, 6 ביולי). ילדי הקיבוץ הארצי ימשיכו ללון יחד. **דבר**.
 מצגר-סמוק, נ' (1994). **בתים מן החול: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב 1931-1948**. תל-אביב: קרן תל-אביב לפיתוח ומשרד הביטחון.
 פלסק, י' (1989). **המוסד: בית הספר הראשון של השומר הצעיר במשמר העמק 1931-1940**. [אפעל]: יד טבנקין, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה.
 עמית-כהן, ע' (2006). נופי מורשת תרבותית בקיבוץ: ערכים, נכסים, שימור ופיתוח כלכלי. **אופקים בגאוגרפיה**, 66 (גיליון מיוחד בנושא התמורות בקיבוץ), 154-175.
 שפירא, ר' (1948). מהותה ודמותה של חברת הילדים. בתוך גולן, ש', חזן, ב', חזן, י', פולסיק, י', שפירא, ר' ושמידברג, א' (עורכים). **דור לדור: ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק** (עמ' 83-64). מרחביה: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר.

Buras, N. (2000). *Josef Neufeld in Eretz Israel: Romanticism in modernism*. Submitted to the senate of the Technion for the degree of Doctor of Philosophy, Haifa.
 Barkai, S., & Posener, J. (Eds.) (1937). *Architecture en Palestine. L'Architecture D'Aujourd'hui*, 9, 2-34.
 Evers, B., & Thoenes, C. (2016). *Architectural theory: From the Renaissance to the present*. Koln: Taschen.
 Hitchcock, H. R., & Johnson, P. (1932). *The international style: Architecture since 1922*. New York: W. W. Norton.
 Sartoris, A. (1957). *Encyclopedie De L'architecture Nouvelle: Ordre Et Climat Mediterraneens*. Milan: Ulrico Hoepli, 606-607.
 Warhaftig, M. (2007). *They laid the foundation: Lives and works of German-speaking Jewish architects in Palestine: 1918-1948*. Berlin: Wasmuth.

* עמוד 79: חדר הישיבות החדש על גג הבית הגדול. רות ליברטי-שלו, מאי 2018

”השכבות” במבנים היסטוריים: השימור, התכנון וההתלבטות

התוספת הרביעית ל”חוק התכנון והבניה” (ובלשון משמרים, חוק השימור), סעיפים 12 (א) ו-12 (ב), מפרטת תבחינים להערכת המשמעות של נכס ואתר היסטוריים הראויים לשימור. בתבחינים אלה נכללים ערך אדריכלי, נופי ואסתטי (כולל צורה, חומר, טכנולוגיה, תכנון וסביבה); ערך היסטורי (אישיות או מאורע מרכזיים הקשורים באתר); ערך חברתי-תרבותי (מאפיין סמלי, רגשי, רוחני או אידיאולוגי הנקשר בזהות הקהילה הקשורה בנכס ההיסטורי ומבקשת לשמרו); ערך מדעי (תרומתו לידע ולהבנה של תהליכים ותופעות). הערכה זו היא בסיס המידע הראשוני הדרוש כדי לבחון את ערכיותו של הנכס ולהחליט אם לשמרו ולשלב בתוכניות פיתוח. המידע מבוסס על תיעוד כולל של הנכס על כל ”השכבות” שנוספו לו במהלך הזמנים. הפירוט חשוב, משום שהוא משלב את הערכים התרבותיים הנחשפים עם הממד הכרונולוגי ומקנה לנכס ערך נוסף, דינמי, המייחדו מנכסי תרבות אחרים. במקרים רבים, בגלל דרישות הפיתוח ומגבלותיו, לא כל ”התוספות” נשמרות, והתכנון מחויב בשיקול דעת מה להותיר ועל מה לוותר, וגם לנמק את החלטותיו.

גמלים כחולים: קבלת החלטות בשימור ובשחזור ציורי קיר

שי פרקש

ציורי קיר* ישנים הם מקור עשיר למידע היסטורי, חברתי ואומנותי, ולמידע על התרבות החומרית בכל מדינה ותרבות בעולם. בשל גודלם ועדינותם ציורי קיר חשובים לפגיעות אקלים ולנזקים פיזיים יותר מכל פריט חומרי אחר, ואורך חייהם מוגבל. היכולת להאריך את משך הקיום של ציור קיר או "להחזיר לחיים" ציור קיר שנפגע או נחנק תלויה בתהליכי שימור ושחזור שעלותם גבוהה בדרך כלל. רשויות שונות במדינה אחראיות לתחזוקה ושימור של ציורי קיר במרחב הציבורי בהתאם לתקופתם, למיקומם ועוד. ציורי קיר בבתים פרטיים אפשר לשמר באמצעות חינוך, הדרכה ויצירת מודעות לערכם התרבותי וההיסטורי. מחקר צבע אדריכלי (APR – Architectural Paint Research) הוא תחום לימוד חדש אשר נקלט בהדרגה באקדמיה בעולם בשלושים השנים האחרונות. באמצעות הידע והניסיון שהצטברו בתקופה זו יש כעת בידינו כלים משופרים לשימור ולשחזור של משטחי צבע אדריכלי ושל ציורי קיר.

במאמר זה אציג דוגמאות ומקרי מבחן לשימור ולשחזור ציורי קיר במרחב הציבורי ובמרחב הפרטי בארץ, מקרים שבהם התקבלו החלטות להציל ולשמר ציורי קיר או למחוק אותם ולהסתירם.

מילות מפתח: ציורי קיר, פרסקו, שימור, סגרפיטו, מחקר צבע אדריכלי, חשיפת ציורי קיר, משטח צבע דקורטיבי, המושבה הטמפלרית שרונה, קיבוצים, בתי כנסת, מערת קבורה, דוח תיעוד, סקר אומנות הקיר בישראל, שמואל מלניק, שלדון שונברג, עמנואל סלע, שרגא ווייל, אהרון גלעד, עמנואל קנטור

רקע

ציורי קיר ישנים הם מקור עשיר למידע היסטורי, חברתי, אומנותי וחומרי בכל מדינה ותרבות בעולם. בשל גודלם ועדינותם הם חשובים לפגיעות אקלים ולנזקים פיזיים יותר מכל פריט חומרי אחר ואורך חייהם מוגבל. היכולת להאריך את משך הקיום של ציור קיר או "להחזיר לחיים" ציור קיר שנפגע או נחנק תלויה בתהליכי שימור ושחזור שעלותם גבוהה בדרך כלל.

ככלל, המונח "ציורי קיר" מתייחס לכל סוגי הגימורים הדקורטיביים בבניינים, דוגמת ציורי סטנסיל, פרסקאות, פסיפסים, סגרפיטו, חיקוי שיש (מרבלינג), הזהבה, חיקוי פסי עץ ועוד.

מחיקה והסתרה של ציורי קיר מתרחשת בדרך כלל כאשר דיירים מתחלפים, כאשר משתנה הייעוד של המבנה או כאשר מתרחש מעבר בין סגנונות אומנותיים ומתקבלת החלטה להסתיר, למחוק או להחליף סגנון. משום כך ציורי קיר רבים שאנו עוסקים בשימורם ובשחזורם נמחקו והתגלו בחלוף השנים במקרה או באופן יזום תחת שכבות צבע שחיסו אותם.

במדינת ישראל ציורי קיר מלפני שנת 1700 שנמצאים באתרים ארכיאולוגיים זוכים להגנה ולטיפול מכוח חוק העתיקות משנת 1978, משום כך קבלת ההחלטות אם לתעדם או לשמרם, ובאיזה אופן, נעשית על ידי אנשי רשות העתיקות. כמו כל נכס היסטורי, הגנה על ציורי קיר שנוצרו לאחר שנת 1700 נעשית באמצעות הכרזתם כנכס ראוי לשימור ביוזמת ראש רשות מקומית על פי "חוק התכנון והבניה". הכרזה זו אפשרית כאשר ציור קיר נמצא במרחב הציבורי.

במרחב הפרטי, לעומת זאת, יש קושי בהכרזה כזו. שימורם ושחזורם של ציורי קיר מתבצעים לעיתים מזומנות ביוזמה פרטית של בעלי הנכסים שבהם נמצאו או התגלו. במקרים אלה עתידם של הציורים נקבע בהתאם לערכם האומנותי, העיצובי, הנוסטלגי, וגם - ליכולותיהם הכלכליות של בעלי הנכס שהם נמצאים בו.

במקרים אחדים ציורי קיר שלא קיבלו הגנה חוקית זכו להצלה ושימור בזכות מאבק ציבורי של אזרחים באופן פרטי או באמצעות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

גורם ציבורי נוסף שמסייע בהצלה ושימור של ציורי קיר במרחב הציבורי הוא "סקר אומנות הקיר בישראל" - גוף ציבורי ששותפים בו ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות, יד יצחק בן-צבי והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

עושרם וכמותם של ציורי קיר הנמצאים בבתים שנבנו בארץ ישראל מסוף המאה ה-19 ועד ימינו מעידים על חשיבותם עבור הדורות הקודמים ועל הצורך לשמר את חלקם לפחות לדורות הבאים. במאמר זה אציג מקרי מבחן לשימור ולשחזור ציורי קיר במרחב הציבורי ובמרחב פרטי בארץ, מקרים שבהם התקבלו החלטות להציל ולשמר ציורי קיר או למחוק אותם ולהסתירם.

שימור צבע וציורי קיר בעולם

מחקר ושימור ציורי קיר בעולם הוא תחום אקדמי חדש אשר החל בקביעת תקנים ושיטות לפני כארבעים שנה. בארצות הברית פועל ארגון National Park Service שתפקידו לשמר מבנים היסטוריים. בעלון הארגון שפורסם בשנת 2002 נכתב בנושא צבע וציורי קיר:

צבעים שבהם בני קהילה בוחרים לצבוע את בתיהם אינם רק שכבת מגן במשמעות טכנית, צבעים שאנו בוחרים לחדרי המגורים או העבודה שלנו - בהירים ושופעי חיים, קודרים או אפלים או שילובי גוונים - משקפים את ההשפעות התרבותיות של המדינה שאנו בה חיים ואת אופיינו האינדיבידואלי והקולקטיבי. גוני צבע וציורי קיר בסביבת המגורים והעבודה מבטאים בצורה ישירה ופשוטה את התקופה, הערכים ומצב הרוח של בני האדם (Chase, 2002).

* בכל מקום במאמר שנוכחים בו ציורי קיר, הכוונה היא גם לציורי תקרה.

איור 1. ציור קיר פרסקו במצדה. שימור על לוח כוורת אלומיניום בהרחקה מהקיר. שי פרקש, 2017

שימור ושחזור ציורי קיר באתרים ארכיאולוגיים בישראל

ציורי קיר בטכניקת פרסקו (ציור על טיח רטוב) נחשפו בבתים ובמערות קבורה באתרים רבים בארץ, ובהם בית גוברין, קיסריה, מצדה (רוזנברג ומבורך, 2013), הרודיון ועוד. ההעדפה הראשונית היא לשמר את ציורי קיר במקום שנמצאו בו. במקרים שנמצאה בקירות הישנים רטיבות קבועה הוסרו הציורים, שומרו במעבדה, הודבקו על לוחות כוורת מאלומיניום (אלף ונג'ר, 2013) והוחזרו למקומם המקורי תוך שמירה על מרווח בינם לבין הקיר הרטוב (איור 1). בהיפודרום של קיסריה ובמערת קבורה צידונית בבית גוברין, שבהם לא נותרו ציורי קיר מקוריים, שוחזרו הציורים על לוחות פיברגלס מתוך תמונות שצולמו בעת שהציורים התגלו. בכמה מקרים שבהם נתגלו ציורי קיר במערות קבורה או ציורי קיר שנפלו, הם הועברו לתצוגה במוזיאון, למשל ציורי הקיר שנתגלו במערת הקבורה באור הנר.

ציורי קיר שצוירו בשנים 1760-1840 בצפון ארצות הברית נחשבים נכס לאומי. גם אם צוירו בבית פרטי, בעלי הבתים אינם רשאים למחוק אותם; הם מחויבים לפתוח את הבתים לביקורי אורחים ומקבלים סיוע כספי בתחזוקה ובשימור של הבתים ושל ציורי הקיר.

באנגליה פועל ארגון English Heritage שמטרתו להגן על המורשת והתרבות. חברת הארגון הלאומי, משמרת צבע וציורי קיר, כתבה:

המטרה של מחקר צבע אדריכלי צריכה להיות ביסוס העיצוב ההיסטורי של מבנה כדי לספר את סיפורו של המבנה ועל ידי כך להשיג את ההבנה למה שימש בדורות קודמים. מחקרי צבע אדריכלי נהנים מזכות הגישה למבנים והם יכולים לספק תובנות חדשות ומרתקות על שלבי הפיתוח שלהם. חשוב מאוד שבעלי הבתים ידעו את סיפורו ההיסטורי של המבנה שהם גרים בו באמצעות שימור קפדני המבוסס על ידע היסטורי ועל סטנדרטים מוסכמים וקווים מנחים לשימור (Hughes, 2005: 3).

איור 3. ציור קיר במושב הטמפלרית שרונה.
שימור ושחזור: סטודיו תכלת, 2014

איור 2. ציור קיר דמוי עץ. שימור ושחזור בית למלה, שרונה.
מיכל בר אור, 2014

שימור ושחזור ציורי קיר במושב הטמפלרית שרונה בתל-אביב

במושב הטמפלרית שרונה התקבלה לראשונה בארץ החלטה לשמר ולשחזר ציורי קיר בכל המבנים שנקבעו לשימור. אדריכלית ניצה סמוק, המנהלת הראשונה של מחלקת השימור בעיריית תל-אביב, קבעה בשנת 2000 עמדה נחרצת ולפיה ציורי קיר הם נדבך חשוב בשימור, בדומה לכל פרט אדריכלי היסטורי אחר בבניינים. משום כך דרשה לתעד במלואם את כל שרידי שכבות הצבע וציורי הקיר. בתוכנית השימור למתחם המושבה הטמפלרית כתבה: "תוכנית השימור הכללית קובעת שהבתים והשטח שישומר יימכרו או יושכרו ליזמים פרטיים, אשר יתחייבו לשמר את הבתים והנוף לפי תוכניות מפורטות שיקבעו ע"י אדריכלי שימור ונוף. תקציבי השימור יבואו מאותם יזמים ומכסף שנלקח מהיזמים הבונים את המגדלים מסביב" (Glenk, 2005: 235). סמוק סיימה את דבריה בתוכנית השימור בדברים אלו:

מטרת התוכנית היא להשאיר עדות חיה מהמושבה החקלאית שרונה, אשר תעיד על תרומתם של הטמפלרים להתפתחות ההתיישבות באזור. שימור רח' דוד אלעזר לכל אורכו על מבני המגורים, מבני הציבור, מבני התעשייה והצמחייה המקורית שניטעה במקום ימחיש לציבור הרחב את אורחות החיים במושבה, את חיי הקהילה המאורגנים ואת תרומתם של הטמפלרים לתכנון, לבניה לתעשייה, לחקלאות המודרנית ולתחבורה. (Glenk, 2005: 240).

במרבית הבתים בשרונה נמצאו ציורי קיר משלוש תקופות, והדילמה שניצבה בפני המשמרים הייתה באיזו תקופה לבחור כדי לשמר ולשחזר את הציורים שצוירו בה. ההחלטה של אדריכלי השימור בשרונה, שהיית שותף לה, קבעה את העקרונות הללו:

1. לשימור ולשחזור של ציורי קיר ראשונים מהתקופה העות'מאנית יש עדיפות על פני שימור ושחזור של ציורי קיר מתקופת המנדט.
 2. העדיפות הראשונה לשימור ולשחזור היא של ציורי קיר מכל תקופה שנמצאו במצב פיזי טוב יותר מאחרים.
 3. בכל בית טמפלרי ישומרו וישוחזרו ציורי קיר משתי תקופות לפחות.
 4. קטעים של ציורי קיר מכל התקופות ישומרו בכל חדר, לצד ציור קיר משוחזר על כל קירות החדר.
- בפועל תועדו ציורי קיר ב-27 מבנים. שומרו ושוחזרו ציורי קיר ביותר מ-140 חדרים ובחדרי מדרגות (פרקש, 2006). ההקפדה לשמר את ציורי הקיר בשרונה בלטה לאור העובדה שבמושבות הטמפלרים בירושלים ובחיפה לא תועדו ולא שומרו ציורי קיר עקב חוסר מודעות לקיומם וחשיבותם (איורים 2, 3).

שימור ציורי קיר בבתים היסטוריים במושבות

המבנה הראשון במושבות הברון שבו שומרו ושוחזרו ציורי קיר לאחר מחקר ותיעוד הוא בית סלוצקין ברחובות (כיום בית ספר תיכון דה-שליט) (פרקש, 2002). בשנת 1999 נחשפו בעת שיפוץ המבנה שרידים של ציורי קיר בחדר המרכזי בבית. ההחלטה שנתקבלה בשיתוף עם העירייה והמועצה לשימור אתרים הייתה לשחזר את הציורים בהיקף של כל החדר, ולשמר שני קטעים של ציורי קיר שנמצאו במצב טוב. בבית השומר אברהם שפירא בפתח תקוה נחשפו ציורי קיר בעת שהבית שינה את ייעודו מספרייה לבית תרבות. שם התקבלה החלטה לשמר ולשחזר ציורי קיר בקיר אחד בכל חדר. בבית פיינברג בחדרה נתקבלה בשנת 2008 החלטה שכל ציורי

איור 5. ציור קיר פרחוני, בית גורדון-לונדון, ראשון לציון. שימור ושחזור: סטודיו תכלת, 2015

ושוחזרו רק מעט. הסיבות העיקריות לכך הם מיעוט מבני ציבור שנתרו ביישובים אלה, והיעדר מודעות להימצאותם של ציורי קיר בשכבות הצבע הראשונות בבתים שהוכרזו לשימור (איורים 4, 5).

שימור ציורי קיר בתל-אביב-יפו, בחיפה ובירושלים

ציווי קיר החלו להופיע בקירות ובתקרות פנים הבתים בערים הגדולות בארץ ישראל בסוף המאה ה-19. מרביתם ציורי דקורציה וקישוט אורנמנטלי, גיאומטרי וצמחי, אשר היו חלק מסגנונות העיצוב באירופה באותה תקופה - יונגדסטיל (העידן החדש), אר-דקו ואר-נובו - וחדרו בהדרגה למזרח התיכון המתפתח. ביפו ובשכונות נווה צדק, נווה שלום ואחוזת בית צוירו ציורי קיר וציורי תקרה במאות בתים בידי צבעים אומנים וציירים יהודים שהגיעו מאירופה.

בבתים רבים שנבנו לפני מלחמת העולם הראשונה נמצאו בשכבות הצבע הראשונות ציורי קיר משלוש תקופות וגם מארבע תקופות; בבתים שנבנו בתקופת המנדט נמצאו שתי תקופות של ציורי קיר. בשכונות המייסדים של תל-אביב-יפו נמצאו ציורי קיר ביותר מאלף בתים, וכך גם בירושלים ובחיפה. אחרי 1948, לאחר שבתים רבים נמכרו או נמסרו לעולים חדשים, נמחקו רוב ציורי הקיר. כפי שהוזכר לעיל, עיריית תל-אביב הייתה הראשונה שהחל בשנת 2000 דרשה מבעלי בתים ומאדריכלים להכין דוחות תיעוד שיכללו גם מחקר צבע וציורי קיר. דרישה זו תרמה להעלאת המודעות לקיומם ולאפשרות לשמרם ולשחזרם.

בסיכום מחקר ותיעוד תועדו ציורי קיר ב-250 בתים לערך בתל-אביב-יפו, מהם כחמישים בתי כנסת ומבני ציבור. משנת 2002 ואילך התבצע שימור ושחזור של ציורי קיר בקרוב לשישים דירות, חדרי

איור 4. עץ ערמונים, חדר אבשלום, בית פיינברג, חדרה. ציירים: משפחת קרול (קרול-אלכסנדרוביץ, 1989), שימור ושחזור: הלנה קנטור, שי פרקש, 2008

הקיר שצוירו בבית משנת 1911 ונחשפו בחדרים ישומרו במלואם. היקף השימור והשחזור בכל חדר נקבע בהתאם לשטח הציורים שנחשף בקירות לאחר שהוסרו בעדינות כל שכבות הצבע. בחדרו של אבשלום פיינברג שרדו רק כעשרה אחוזים מציור הקיר, לכן השימור היה מצומצם והשחזור היה בהיקף של תשעים אחוזים. בחדר של אחותו צילה נמצאו שרידי ציור קיר בהיקף של שישים אחוזים, ובהתאם לכך נעשו השימור והשחזור. בחדרים אלה הסתייעו המשמרים בתצלומים משנת 1921 שבהם נראו הציורים באיכות טובה. שימור בית פיינברג התאפשר הודות לשיתוף פעולה בין עיריית חדרה, הקרן לפיתוח חדרה, המועצה לשימור אתרים, קק"ל, מוזיאון "החאן" בחדרה ובני משפחות פיינברג-שוהם, שתרומתם החשובה הועילה לשימור הבית. מאז השלמת השימור הבית משמש בית תרבות ומסעדה.

בבית גורדון-לונדון בראשון לציון נחשפו, שומרו ושוחזרו ציורי קיר בשנת 2014. הייתה זו הפעם הראשונה ששומרו בעיר זו ציורי קיר. ציורי קיר וציורי תקרה בשכבה הראשונה בבית גורדון-לונדון תוארכו למועד בניית הבית בשנת 1892. את ההחלטה לשמר ולשחזר את הציורים קיבל אדריכל אמיר שוהם במשותף עם מנהלי מוזיאון ראשון לציון ומנהלי מחלקת ההנדסה של העירייה. בהתאם להמלצת המשמרים, שומרו בחדרים בבית גורדון-לונדון ציורי קיר וציור תקרה בודד מהתקופה הראשונה, ובארבעה מתוך 12 חדרים ציורי קיר מהתקופה השנייה, תקופת המנדט.

14 שנים קודם, בשנת 2000, שומר בית הפקידות של הברון בראשון לציון (כיום בית יד לבנים). השימור שם לא לווה בתיעוד וגם לא בשימור ציורי קיר. ההסבר להתעלמות זו היה חוסר מודעות לחשיבות החיפוש אחר ציורי קיר, ותיעודם ושימורם במקרה שנמצאו.

במושבות זכרון יעקב, נס ציונה, בנימינה, מזכרת בתיה וגדרה לא שומרו ולא שוחזרו ציורי קיר במבני ציבור, ובבתים פרטיים הם שומרו

איור 7. "היוגב", ציור קיר פרסקו. בית איתמר, אפיקים. צייר שלדון שונברג, 1953. שגיא בן יצחק, 2016

ראויה לציון היא קיבוץ גן שמואל, אשר העביר בשנת 2006 לחדר האוכל בקיבוץ ציור קיר שצייר בן הקיבוץ יוחנן סימון בשנת 1954 על קיר של בית ספר יהודי בסאו פאולו בברזיל. הקיבוץ החליט לעשות זאת עם היוודע הכוונה להרוס את הקיר במבנה בברזיל בעקבות החלטה להופכו למוסד חרדי (איור 6). ציור קיר נוסף צויר על ידי יוחנן סימון ותלמידיו במכון לחקר תנועת העבודה של השומר הצעיר בגבעת חביבה. הציור נמחק ונאטם תחת תקרה מונמכת בעת שיפוץ וחידוש מערכת תאורה ומיזוג אוויר במבנה, (איור 19).

איור 6. ציור קיר, "נעורים", של יוחנן סימון מ-1954 על קיר של בית ספר יהודי בסאו פאולו בברזיל הועבר לקיר חדר האוכל בקיבוץ גן שמואל בשנת 2006. שי פרקש, 2018

מדרגות ומרפסות בבתים שנבנו בתל-אביב אחרי 1910. לצד הצלחה זו בשכונות נווה צדק, נווה שלום ובשאר השכונות שקדמו לתל-אביב לא שומרו ולא שוחזרו לצערי ציורי קיר. לא שומרו ציורי קיר גם בבתים כנסת בתל-אביב-יפו.

בירושלים ראוי לציין לטובה את בניין ימק"א, שבו נשמרו ציורי קיר ותקרה של הצייר שמואל מלניק משנת 1930. לעומת זאת, במבני ציבור ובבתים כנסת רבים בירושלים נמחקו בשנים האחרונות ציורי הקיר. בירושלים בוצע שימור ציורי קיר בחמישה בתים ביוזמה פרטית, ונכתבו דוחות תיעוד אחדים של ציורי קיר וציורי תקרה. בחיפה תיעוד צבע וציורי קיר כמעט שאינו מוכר, ולא בוצעו בה פרויקטים אשר כללו שימור ציורי קיר ביוזמת העירייה.

שימור ציורי קיר בקיבוצים

בקיבוצים רבים צוירו ציורי קיר על חזיתות של מבני הציבור ובאולמות חדרי האוכל, בתי התרבות וגני הילדים. רבים מהם נמחקו בעת ההרחבה ושינוי הייעוד של המבנים. ציורי קיר אחדים שצוירו בצבע או בטכניקת סגרפיטו (טיח צבעוני מגורד) (Tal & Farksh, 2018) פינו את מקומם לציורי קיר מאריחי קרמיקה. המודעות לשימור ולתחזוקה של ציורי הקיר בקיבוצים אינה טובה; יצירות רבות נמצאות במצב פיזי ירוד ויש קושי רב להשיג תקציבים לשימור. במקרים אחדים התבצע בקיבוצים שימור על ידי בעלי מלאכה חובבנים, שאינם אמונים על המקצוע.

בקיבוצים אחדים התבצע שימור של ציור קיר ביוזמה פרטית על ידי פעילי שימור או בני משפחה של האומנים שציירו אותם. לדוגמה, בקיבוצים אילון ומשמר העמק התבצע ביוזמה ובתקציב של מנהלי הקהילה שימור של ציורי קיר סגרפיטו (טל, 2017). מנהלי קיבוץ אפיקים, לעומת זאת, סירבו לקדם את שימור ציורי הקיר בבית איתמר. שביישוב. באפיקים שומרו ציורי קיר במימון ממשלתי בעקבות "סקר אומנות הקיר בישראל" והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. דוגמה

איור 8. ציור סגרפיטו, מפעל עשת אילון, קיבוץ אילון. צייר מאיר שטינגולד, 1955. שי פרקש, 2012

שהתקציב מוגבל, לא נותר בדרך כלל כסף לשימור מלא של ציורי קיר. אבל כאשר נעשה תכנון, ואדריכל השימור מעלה דרישה לתעד ולשמור ציורי קיר ישנים, עמדתו מתקבלת כמעט תמיד על ידי העירייה ומנהלי בית הכנסת. ככל שנצברו ידע וניסיון בשימור ובשחזור ציורי קיר בבתי כנסת כך גדלה גם המודעות לתופעה, ויותר בתי כנסת שותפים לתהליך זה.

בירושלים התקבלו החלטות בנוגע לשימור ולשחזור ציורי קיר בשני בתי כנסת חשובים: בית הכנסת עדס בשכונת נחלאות ובית הכנסת חורבת יהודה החסיד בעיר העתיקה.

בית הכנסת עדס בשכונת נחלאות

בשנת 2012 שומרו בבית הכנסת ציורי קיר של הצייר יעקב שטרק (איור 9). ההחלטה לשמר ציורים אלה באה בעקבות נזק שנגרם להם על ידי צייר אשר התיימר לחדש את הציורים הישנים בשיטה של הדבקת בדים על הקירות וצירורם מחדש. בעקבות תלונה של המתפללים

עושרם והיקפם של ציורי הקיר במרחב הציבורי בקיבוצים מחייב להגביר את המודעות והחינוך לשימור בקרב בני הדור הצעיר, וכך למנוע אובדן יצירות של אומנות קיר (איורים 6, 7, 8).

שימור ושחזור ציורי קיר בבתי כנסת בארץ

המחקר והתיעוד של שכבות צבע וציורי קיר בבתי כנסת בארץ מגלה עושר בלתי רגיל של ציורים שנמחקו לפני עשרות שנים ונשכחו. מיעוט תצלומי פנים ברבים מבתי הכנסת גרם לחוסר הידע על קיומם. ביישובים רחובות, נס ציונה, ראשון לציון, פתח תקוה, טבריה, פקיעין, מקוה ישראל ותל-אביב הוכנו בבתי כנסת מרכזיים דוחות תיעוד אשר כללו את שכבות הצבע וציורי הקיר. בכולם נמצאו ותועדו ציורי קיר משתיים עד שלוש תקופות.

החלטה על שימור בתי כנסת על חשבון הציבור היא קשה לביצוע עקב העלויות הרבות והצורך לסגור את המבנה בתקופת השימור. מאחר

איור 9. ציור קיר של הצייר יעקב שטרק בבית הכנסת עדס, לאחר שימור ושחזור. שי פרקש, 2012

בבית הכנסת על הנזק הרב שנגרם לציורים הופסקה עבודתו של אותו צייר. משמרים מרשות העתיקות, במימון עיריית ירושלים, הסירו את הציורים החדשים שהודבקו על המקוריים ואחר כך שימרו ושחזרו את הציורים באופן מלא (חסון, 2012).

בית כנסת "חורבת יהודה חסיד" בעיר העתיקה

ת יק התייעוד שהוכן על ידי רשות העתיקות כלל שני דורות של ציורי קיר ומשטחי קירות דמויי שיש. אדריכל בית הכנסת נחום מלצר ביצע שחזור מלא של בית הכנסת, שנהרס בפיצוץ על ידי הירדנים אחרי 1948. הצעות לשחזור ציורי הקיר שהגישו ציירים ומשמרים מנוסים בעקבות מכרז שיזמו מנהלי "החורבה" נדחו. במקומן קיבלו מנהלי הפרויקט החלטה לבצע שחזור חלקי באמצעות הדבקת ציורי קיר שצוירו על בדים בידי ציירים חסרי ניסיון וידע בשימור ובשחזור של ציורי קיר היסטוריים.

העבודה בבית הכנסת נעשתה ללא אישור וידיעה של צוות המתעדים והמשמרים של רשות העתיקות. משטחים של ציורי שיש שהיו במקור בקירות "החורבה" לא שוחזרו. בשיחה עימו אמר לי האדריכל נחום מלצר: "את שחזור ציורי השיש אני משאיר להחלטה של הדורות הבאים" (איור 10).

בלוח שלהלן מרכזו מידע על כמה מבנים היסטוריים שהוחלט לשמרם וגם לשחזר בהם את ציורי הקיר:

איור 10. דוגמה לציור עמודי שיש. בית האדמו"ר מהויסאיטין, רח' ביאליק 19, תל-אביב. הציורים לא נכללו בשימור הבית ויימחקו בקרוב. צחי אוסטרובסקי, 2012

לוח 1. פרויקטים לשימור ולשחזור ציורי קיר במבנים היסטוריים

שנת הביצוע	מימון השימור	מקבלי ההחלטות	קבלת ההחלטה על שימור ציורי קיר	סוג	בית
2000	משרד החינוך	המועצה לשימור אתרים, עיריית רחובות, משרד החינוך	גילוי מקרי של ציורי קיר ויוזמה של המועצה לשימור אתרים	ציבורי: בי"ס תיכון	בית סלוצקין , רח' מנוחה ונחלה 58, רחובות
2000	עיריית פתח תקוה	המועצה לשימור אתרים, עיריית פתח תקוה	גילוי מקרי של ציורי קיר ויוזמה של המועצה לשימור אתרים, בעת שימור חלקי	ציבורי עירוני	בית שפירא , רח' הרצל 20, פתח תקוה
2003	בנק לאומי	אדריכל אמנון בר-אור ומח' השימור בעירייה	בעקבות דוח תיעוד שבוצע לאחר מאבק ציבורי	ציבורי: בנק	בית מני , רח' יהודה הלוי 32, תל-אביב-יפו
2006	כסף ציבורי	אדריכלית ניצה סמוק ומח' השימור בעירייה	בעקבות דוח תיעוד ושימור יסודי של הבית	ציבורי עירוני	בית ביאליק , רח' ביאליק 22, ת"א-יפו
2008	כסף ציבורי ותרומות המשפחה	עיריית חדרה, המועצה לשימור אתרים, מוזיאון "החאן" בחדרה ובני משפחת פיינברג	בעקבות דוח תיעוד ושימור יסודי של הבית	ציבורי עירוני	בית פיינברג , חדרה (איור 4)
2010	תרומה משפחת וילנד, גרמניה	המועצה לשימור אתרים ויוזמה פרטית של המשמרים	ציורי קיר התגלו במקרה בעת השיפוץ. היום סירב לממן. הצירים שומרו באופן חלקי בסיוע תרומה	ציבורי, בעלות יום פרטי	מועדון חיילים , צירים של גרד רוטשילד במתחם תחנת הרכבת, יפו (גורן, 2013)
2012	משפחת ולדובסקי	אדריכלית ניצה סמוק ויוזמה פרטית של בעלי הבית	בעקבות דוח תיעוד וביצוע שימור מלא של הבית	פרטי	בית ולדובסקי , רח' קלישר 15, תל-אביב-יפו
2012	קיבוץ אילון	מנכ"ל הקיבוץ	בעקבות בלאי טבעי בציור סגריטו בקיר חזית	פרטי: שטח ציבורי בקיבוץ	מפעל עשת , קיבוץ אילון (איור 8)
2012	מקוה ישראל	המועצה לשימור אתרים, מנהלי מקוה ישראל	בעקבות דוח תיעוד ושימור חלקי של הבית	ציבורי: בית ספר	בית המנהל , מקוה ישראל
2014	עיריית ראשל"צ	אדריכל אמיר שוהם ומנהלי מוזיאון ראשל"צ, עיריית ראשל"צ	בעקבות דוח תיעוד וביצוע שימור מלא של הבית	ציבורי	בית גורדון-לונדון , מוזיאון ראשל"צ, רח' אחד העם 6 (איור 5)
2015	מוזיאון ישראל	אדריכל אמיר פרוינדליך, אדריכלית תמי יניב ומנכ"ל מוזיאון ישראל	גילוי מקרי של ציורי קיר ויוזמה של אדריכל השימור בעת ביצוע שימור	ציבורי: מוזיאון	בית טיכר , רח' הרב אג"ן 10, ירושלים
2016	ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת	סקר אומנות הקיר בישראל, המועצה לשימור אתרים וציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת	ציורי קיר שומרו ביוזמה ציבורית בעקבות בלאי ונוזק בציור פרסקו	פרטי: אולם ספורט	בית איתמר , קיבוץ אפיקים (איור 7)
2017	משפחת גפן	משפחת גפן	ציורי קיר נחשפו ושומרו ביוזמת המשפחה	פרטי	בית משפחת גפן , רח' שרת, רמת גן (איור 11)
2018-2008	כסף פרטי	אדריכלי השימור אמנון בר אור, נאור מימר, מח' השימור בעירייה	בעקבות דוח תיעוד וביצוע שימור מלא של המלון (פרקש, 2008)	פרטי, פתוח לציבור	מלון דריסקו-ירושלים , רח' אוארבך 6, תל-אביב-יפו (איור 12)

איור 12. "בעל מרתף הבירה", מלון דריסקו (במקור מלון ירושלים) במושב הגרמנית ביפו. נחשף תחת חמש שכבות צבע. הניה מליכסון, 2018

איור 13. "לחם מן האדמה", ציור סגרפיטו. מסגרות דגון, חיפה. צייר: מרדכי גומפל, 1955. שי פרקש, 2017

חשיפה

תיקוני טיח

צבע וריטוש

איור 11. קטע ציור קיר בחדר הבנות בבית גפן, רמת גן. צייר: פריץ הלן, 1933. שימור ושחזור: סטודיו תכלת, 2016

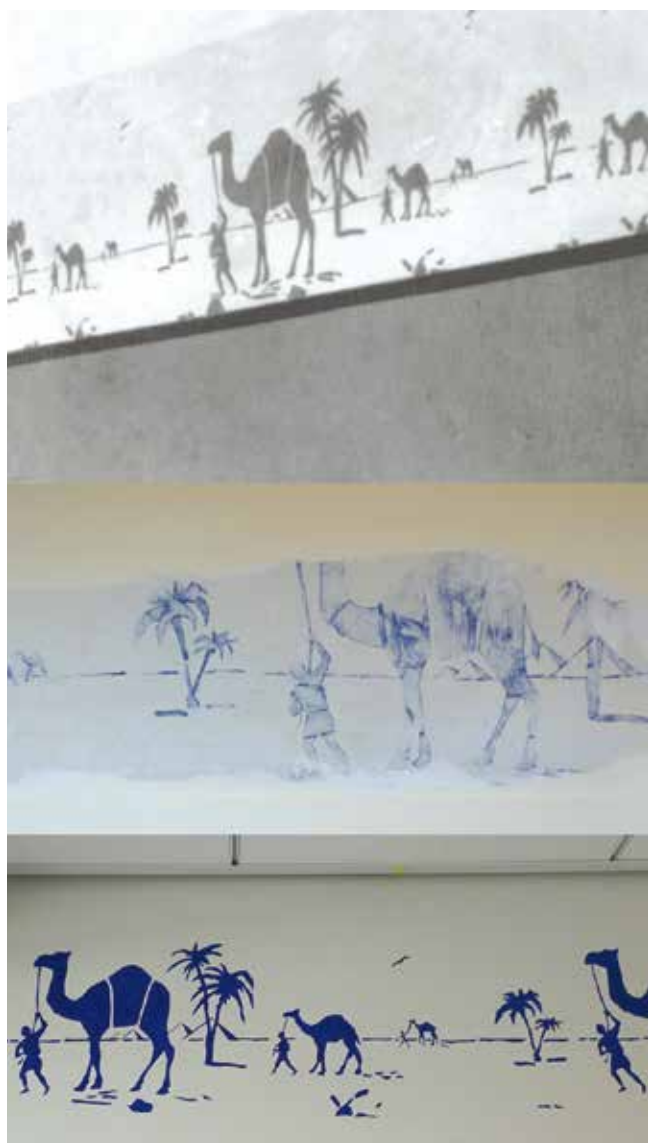
מחיקה, הריסה ואטימה של ציורי קיר

עם החלטה למחוק ציורי קיר במרחב הפרטי קשה להתמודד, אבל החלטה על מחיקה, אטימה, הריסה והזנחה של ציור קיר במרחב הציבורי אינה סבירה. החלטה כזו חייבת להתקבל על ידי גורמים מוסמכים המתמחים באדריכלות ובשימור. במהלך עשרים השנים שבהן אני מעורב בתיעוד ובשימור של ציורי קיר נודע לי על עשרות ציורי קיר במרחב הציבורי בארץ שנמחקו, נאטמו ונהרסו מהסיבות הבאות: שינוי הייעוד של מבנה, שיפוץ וחזוק מבנים, שינוי בעלות מציבורי לפרטי,

תמורות בתפיסה - מה חשוב ומה לא, אופנות בעיצוב, אך בעיקר בשל חוסר מודעות. כמו כן, ציורי קיר רבים שעדיין נותרו במבני ציבור סובלים מהזנחה, מבלאי טבעי ומפגיעות פיזיות.

להלן דוגמאות אחדות לציורי קיר שנעלמו, נשכחו או הוזנחו:

- * בשנת 1956 הזמין ראש עיריית חיפה אבא חושי את הצייר היהודי-אמריקני שלדון שונברג לצייר ציור פרסקו בבית ארדשטיין - בית ספר ואולפן לעולים בחיפה. הציור "העלייה" נמחק כעבור עשר שנים בלי שהציבור ידע על אובדנו (ברטוש, 2015).
- * בבית הבריאות שטראוס ברח' בלפור 14 בתל-אביב נמחק אחרי

איור 15. "גמלים כחולים". למעלה: א' סוסקין, 1930. ארכיון תיקי בניין, עיריית תל-אביב. באמצע ולמטה: חשיפה ושחזור - אלי שאלתיאל ושי פרקש, 2016

איור 14. "גמלים כחולים", ציור קיר. בית הבריאות שטראוס, רח' בלפור 14, תל-אביב. א' סוסקין, 1930. ארכיון תיקי בניין, עיריית תל-אביב

בתל-אביב, צויר בשנת 1959, גובהו חמישה מטרים ואורכו עשרה מטרים. הציור נמחק בעת שיפוץ במבנה ללא ידיעת הצייר והציבור. * "סדר פסח של רבי עקיבא וחבריו בבני ברק", ציור הקיר של עמנואל קנטור (1911-1984), צויר בשנת 1953 בבית ציוני אמריקה. קנטור, תושב ארגנטינה, נודע גם בברזיל ובאורוגוואי בזכות ציוריו המונומנטליים. הוא היה צייר דיוקנאות, מאייר וקריקטוריסט. אחרי 1990, עם מכירת הבניין ליזם פרטי, נאטם הציור בלוח דקורטיבי, כנראה כדי לחסוך את עלות שימורו ולהשתמש בקיר לתצוגה מתחלפת (איור 16).

1948 ציורי קיר של גמלים כחולים שצוירו ב-1930 באולם התינוקות. בשנת 2004 בוצע שיפוץ באולם ונבנו בו משרדים של העירייה. המחלקה בעירייה אשר ביצעה את השיפוץ לא דיווחה עליו למחלקת השימור של עיריית תל-אביב-יפו ולא הכינה דוח תיעוד. חמש שנים אחר כך, בעת צביעת משרדה של מנהלת השירות הפסיכולוגי בעירייה, נחשף במקרה קטע קטן של הציור "גמלים כחולים". המנהלת ביקשה להשאיר את הציור החשוף במשרדה בגלל יופיו (איורים 14, 15). * הצייר שלום סבא (1897-1975) עלה לארץ בשנת 1936 והיה מהציירים הגדולים בארץ. "אחזה", ציור הקיר שלו בבית המלון

איור 17. "אברהם, שרה והמלאכים", ציור קיר במלון המלכים בירושלים. צייר: עמנואל סלע, 1957. הציור נמחק במועד לא ידוע. מאוספי ביתמונה, צילום: אדי הירשביין, 1958

איור 16. "סדר פסח של רבי עקיבא בבני ברק", ציור קיר של הצייר עמנואל קנטור (1953) בבית ציוני אמריקה, תל-אביב. הציור נאטם בלוח עץ לפני כ-20 שנה ומצבו לא ידוע. אוסף הארכיון הצינוני

איור 18. ד"ר דוליטל והנסיך הקטן. שני קטעים מציור תקרה במעון גני-הניה בירושלים, 1975. צייר וצילום: אברהם מנדאל

* "אברהם שרה והמלאכים", ציור הקיר של הצייר עמנואל סלע (בלוישטיין) (נולד ברוסיה ב-1924, עלה לארץ ב-1955 ופעל בחיפה), צויר בשנת 1957 בקיר חדר הכניסה במלון המלכים בירושלים. הציור, שתיאר את ביקור המלאכים באוהל אברהם ושרה, נמחק במועד לא ידוע, כנראה בעת שיפוץ המלון (איור 17).

* ציור תקרה שצייר אברהם מנדאל בשנת 1975 ב"גני הניה" על שם הניה שרף ז"ל, בשכונת הגבעה הצרפתית בירושלים. הציור המשתרע על פני 60 מ"ר ומתאר דמויות מספרות ילדים בהן דוקטור דוליטל, שלגיה והנסיך הקטן. ציור זה נאטם בתקרה מונומכת כעבור 20 שנה בשל הסבת המבנה למתנ"ס שכונתי (איור 18). באופן דומה נאטמו בתקרות מונומכות שמונה ציורי תקרה בגודל של 9 מ"ר כל אחד המתארים תמונות מחיי קרקס שצוירו במשותף שמואל בונים ואברהם מנדאל, בשנת 1976, בשמונה חדרי מחלקת אשפוז ילדים במרכז הרפואי "הדסה עין כרם" בירושלים. ציורים אלה התגלו באקראי בעת שיפוץ שנערך במקום בשנת 2018. אז הוחלט על חשיפתם והצבתם לתצוגה במחלקות חדשות של המרכז הרפואי.

איור 19. גבעת חביבה: ציור קיר בהדרכת יוחנן סימון. חלקו הגלוי חסום על ידי תקרה מונומכת. ארכיון השומר הצעיר, יד יערי, 1949

* ציור קיר סגרפיטו בנושא ספנות ומסחר ימי של הצייר מרדכי גומפל (1912-2009) צויר בשנת 1956 על קיר גדול במשרדי חברת אדריאטיקה הספנות האיטלקית ברחוב העצמאות 104, חיפה. גומפל נודע בציורי פסיפס, בציורי סגרפיטו (איור 13) ובתבליטי פלדה. בשנת 1971 סגרה חברת אדריאטיקה את משרדה והעבירה את פעילותה לחברת הספנות אהרון רוזנפלד. הציור נאטם בלוחות גבס לטובת חנות מחשבים אשר שכרה את האולם. המאמצים הרבים שנעשו להשגת תצלום של הציור שנאטם לא נשאו פרי.

* "יוסף ואחיו", ציור קיר סגרפיטו של הצייר אהרון גלעדי (1907-1993), צויר בשנת 1960 לערך על קיר בית הספר היסודי "שלום עליכם" ברחוב שלום עליכם בחולון. גלעדי חי בתחילה בקיבוץ אפקים ומשם נדד לכפר סבא ולתל-אביב. הוא זכה בפרסים שונים ואף הציג בביאנלה לאומנות בסאו פאולו. לפני כ-15 שנה נסגר בית הספר והוכרז כמבנה מסוכן. מאז הציור הוזנח, וכיום הוא מתפורר. בחולון לא נמצא תקציב לשימורו או מבנה חלופי להעברתו. * "עובדי אדמה ובניין", ציור קיר סגרפיטו של הצייר שרגא ווייל

איור 20. "עובדי אדמה ובניין", ציור סגרפיטו של הצייר שרגא ווייל, צויר בשנת 1956 על קיר חזית בית ההסתדרות ע"ש שלוסברג באשקלון ונמחק לאחר כ-25 שנה. למעלה: אוסף אפרת ווייל עמית, 1956. למטה: סקר אומנות הקיר, יצירה 755, באדיבות עופר עידן, 1970

(1918-2009), צויר בשנת 1956 על קיר חזית בית ההסתדרות ע"ש שלוסברג באשקלון. שרגא ווייל היה צייר, מאייר ופסל, וצוירו תיאר את בניין העיר אשקלון לצד עברה ההיסטורי. שלושים שנה אחר כך נמחק הצויר במהלך שיפוץ של המבנה וציפוי החזית בלוחות פח (איור 20).

סיכום

הסקירה על מצבם של ציורי הקיר בישראל עולה כי לא מתקיים תהליך קבלת החלטות מסודר בתחום התיעוד, השימור והשחזור שלהם. משום כך אני מציע לארגוני השימור בארץ לקבוע תקן וכללים לשימור, לתחזוקה ולשחזור של ציורי קיר.

חוסר ההקפדה על הליך מסודר גורם לכך שגם ציורי קיר של אומנים ידועים נמחקו ונהרסו במהלך השנים, כל זאת משום שתוכניות הבנייה שנכתבו בתהליך השיפוץ של המבנים ההיסטוריים לא כללו הוראות תיעוד ושימור של הציורים. הפגיעה בציורי קיר במרחב הפרטי היא נרחבת, בעיקר עקב היעדר מודעות לתיעוד ולשימור.

בעולם האקדמי נוסד בשנים האחרונות תחום חדש הקרוי מחקר צבע אדריכלי (APR). באמצעות הידע והניסיון שנרכש באקדמיה יש כיום בידינו כלים טובים לשימור ולשחזור משטחי צבע וציורי קיר.

כדי לקדם את שימורם של ציורי קיר חייבים לקבוע הנחיות

בדבר כתיבה של דוח תיעוד יסודי ששותפים לו אדריכלים, משמרים והיסטוריונים. ללא דוח שכזה אי אפשר לקדם תכנון וביצוע של השימור. נוסף לכך, על ארגוני השימור להגביר את החינוך והמודעות לסוגיות של שימור ותחזוקה של ציורי קיר.

שימור ציורי קיר כרוך בהוצאה כספית המהווה נטל על בעלי הבתים והדירות. משום כך חשוב לקבוע מנגנון יעיל לשימור ציורי קיר שיכלול מתן פיצוי כספי במסגרת זכויות בנייה, כפי שנעשה בתל-אביב-יפו, או סיוע בשימור ובתחזוקה כפי שנעשה בארצות הברית. פרויקט "סקר אומנות הקיר בישראל" שנוסד ביד יצחק בן-צבי מצליח באמצעות תקציב ממשלתי ופרסום באתר הסקר מסייע לשמר ציורי קיר בעלי חשיבות, ויוצר מודעות לשימור ולתחזוקה של ציורי קיר.

* שי פרקש הוא בעל מלאכה ובעלים של חברה לייצור ולשיווק מברשות צבע וכלי צביעה; מאז שנת 1999 חוקר, מתעד ומשמר ציורי קיר בבתים היסטוריים; עומד בראש ועדת ציורי קיר באיקומוס ישראל, חבר בעמותת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, וחבר בעמותת לשימור נכסי תרבות; מנהל ושותף בסטודיו תכלת, העוסק בתיעוד ובשימור ציורי קיר, צבע וחפצים של תרבות חומרית.

shay_p-b@zahav.net.il

אלף, יעל, נג'ר, זק (2013). **חשיפה וטיפול בטיח, סטוקו וציורי קיר**. רשות העתיקות.

ברטוש, רון (2015). **שלדון שונברג בישראל, 1948-1956**. המחלקה לאומנויות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשיתוף הוצאת ברוש. גורן, דורית (2013). **קיר, מועדון, סיפור 1942-1946: גרד רוטשילד**. קטלוג תערוכה - המוזיאון הישראלי לקריקטורה ולקומיקס.

חסון ניר (2012, 14 באוקטובר). ציור הקיר שמתעד את הולדת הציונות: בית הכנסת עדס. **הארץ**.

טל, מיקה (2017). **סקר מצאי יצירות סגריטו בישראל**. חיבור לתואר ב"א בלימודי שימור, המכללה האקדמית גליל מערבי.

פרקש, שי (2002). להחזיר את הצבע. **עת-מול**, 165, 16-19.

פרקש, שי (2006). ציורי קיר בבתים הטמפלרים. בתוך שרה טוראל (אוצרת), **גלגוליה של אוטופיה: הטמפלרים בארץ-ישראל, 1868-1948** (קטלוג תערוכה) (עמ' 136-140). תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.

פרקש, שי (2008). **דוח תיעוד צבע וציורי קיר במלון ירושלים ביפו**. ארכיון תיקי בניין, אתר עיריית תל-אביב-יפו, 2008.

קרל-אלכסנדרוביץ, מלכה (1989). **צבעי העיר**. תל-אביב: עקד.

רוזנברג, סילביה, מבורך, דוד (2013). **הודוס: מסעו האחרון של מלך יהודה**. ירושלים: מוזיאון ישראל.

Chase, Sara B. (2002). Painting historic interiors. *Preservation Brief*, 28. National Park Service, U.S.A.

Glenk, Helmut (2005). *From desert sands to golden oranges: The history of the German Templar settlement of Sarona in Palestine 1871-1947*. Victoria, BC: Trafford Pub.

Hughes, Helen (2005). The potential of architectural paint research in building analysis and conservation. In Line Bregnhøj (Ed.), *Paint research in building conservation* (pp. 3-9). Archetype Publication London.

Tal, Mika, & Farkash, Shay (2018). Sgraffito murals in Israel. Mary Jablonski and Kirsten Travers Moffitt (Eds.), *Macro to micro: Examining architectural finishes* (pp. 165-160). London: Archetype Publications.

נכס מורשת תרבות באתרו - המשמעות וההשלכות

אחת ממילות המפתח המאפיינות את תחום הדעת של שימור המורשת התרבותית המוחשית היא "משמעות" (significance). מילה זו מייצגת היבטים רבים, ובאלה - כחינה של ערכים שהנכס מייצג ומצדיקים את ההחלטה לשמרו; מיקומו של הנכס; ההשלכות שלו על סביבתו ושל סביבתו עליו; הגורמים המעורבים, אלה המחליטים על שימורו ואלה המושפעים מהשימור או שהשימור נעשה עבורם; וגם - ההתלבטות אם יש להותיר את הנכס באתרו, או שמא אפשר לנתקו מהאתר המקורי על ערכיו, האירועים או הדמויות הנקשרים בו (עזריהו, 2002). להתלבטויות אלה יש השלכות על בחירת הייצוגים, על עיצובם וארגונם במרחב בתוך מוזיאונים סגורים ופתוחים, ובאמצעות ייצוגים אלה - על האופן שבו קהילה זוכרת את הדמויות והאירועים המעצבים את מאפייניה ואחראים לייחודה.

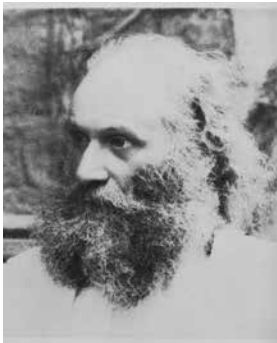

הינוח על משכבו בשלום? הניסיונות להעברת קברו של מיכאל הלפרין ממחניים ולהנצחתו

עופר בהרל

דמותו של מיכאל הלפרין (1860-1919) שזורה בתולדות ארץ ישראל ובמרחביה. הוא נדד בין רוסיה לארץ ישראל ובין המושבות שמדרום ליפו לאלה שבצפון, בגליל העליון, הותיר חותם על אירועים ועל מפעלים שביטאו את רעיונותיו, ולמרות זאת ממעטים כיום לזכרו ולהזכירו. מאמר זה מתמקד בקברו במחניים - יצוג נופי אותנטי שנקשר בדמותו והוא חלק ממהלך האירועים ההיסטוריים שליוו אותה. מטרת המאמר היא לבחון את הניסיונות להעביר את עצמותיו של הלפרין מהאתר הצנוע, המרוחק, הנקשר בהיסטוריה המקומית, לאתר המייצג את פנתיאון הזיכרון הלאומי. תהליך קבלת ההחלטות והשיקולים בדבר חלקו של האתר בהבניית הסיפור ההיסטורי הם מענייניו של מאמר זה.

פילות מפתח: קבר, הנצחה, מיכאל הלפרין, קיבוץ מחניים, ממשלת ישראל

מיכאל הלפרין. באדיבות הארכיון הציוני המרכזי

לקרקע בנס ציונה ב-1891 הרים הלפרין בידו מקל ארוך ועליו טלית עם שני פסים תכולים וביניהם מגן דוד, ולעיני כול התנופף דגל כחול לבן. לפי האגדה, הייתה זו הפעם הראשונה שבה הורם בגלוי ביישוב הדגל שהיה לאחר שנים דגלה של התנועה הציונית, ואחר כך - של המדינה (קטינקא, 1961: 121).

לאחר שנים מספר שב הלפרין לרוסיה. בשלהי אוגוסט 1899, בקונגרס הציוני השלישי בבאזל, היה הלפרין ציר תנועת "פועלי ציון",

ובשנת 1906 חזר ועלה לארץ ישראל והתיישב ביפו. עוד בחייו הפך הלפרין לדמות אגדתית. אחת הדוגמאות לכך הוא הסיפור - שלא היה מדויק, בלשון המעטה - ולפיו בשנת 1908 הציל את חייו של א"ד גורדון, מי שהיה המנהיג הרוחני (הבלתי מוכתר) של בני העלייה השנייה ומפלגת "הפועל הצעיר" בארץ ישראל, ומייסד התפיסה שלאחר מותו כינו אותה בני דורו "דת העבודה", בעת שהותקף בסכין על ידי ערבים בדרכו מרחובות ליפו (חזן, 2009: 36).

אחד החלומות שהלפרין הפיץ בכל הזדמנות היה הקמתו של צבא עברי, שחייליו יהיו צעירי העם היהודי. הוא כינה צבא זה בשם "לגיון העם" (ברטל, 2007: 72). יצחק בן-צבי, מי שכתב בזיכרונותיו על ייסוד ארגון "בר גיורא", ראשיתו של אגודת "השומר", בשנת 1907, ציין כי הלפרין היה כנביא המבשר על הקמתם של ארגוני השמירה בתקופת העלייה השנייה. גם אלכסנדר זייד ייחס להלפרין את רעיון "השומר" על שלושת יסודותיו: כיבוש השמירה, המרעה והעבודה (בן-צבי, תשכ"ו: 120). במהלך מלחמת העולם הראשונה ניסה הלפרין להתגייס לגדוד העברי, אבל נדחה מפאת גילו. בפסח תרע"ז נצטוו תושביהן היהודים של תל-אביב ויפו לעזוב את בתיהם. ב-3 באפריל 1917 עזב מיכאל הלפרין את תל-אביב. הוא עבר למושב פתח תקוה, עזב אותה כעבור חמישה חודשים ועבר לחמארה שבגליל העליון, שם הועסק כשומר

מבוא*

ב-14 באוגוסט 1981 קיבל מזכיר קיבוץ מחניים אורי פֶּרֶת מכתב מוועדת הטקסים של ממשלת ישראל, שבראשה עמד אז ראש הממשלה מנחם בגין, ובו הודעה על החלטה בדבר העלאת עצמותיו של מיכאל הלפרין מבית הקברות שבמחניים לחלקה הצבאית בהר הרצל בירושלים. הנושא עלה מייד לדיון בקיבוץ, באסיפה ובמזכירות, ומזכיר הקיבוץ פֶּרֶת קיבל גיבוי מלא להתנגדות להעברה, אפילו בכוח.

הדיון חשף שני עניינים מרכזיים. האחד, העובדה שדמותו של מיכאל הלפרין שקועה כיום בתהום הנשייה. האחר, ההתלבטות באשר לחשיבות ולשלמות של הערך ההיסטורי, המידע ההיסטורי, הזיכרון שנותר ממנו, והקשר בין השניים לבין האתר האותנטי. העניין הראשון מתמקד בשכחה; שכחת דמותו של הלפרין, האירועים והמעשים שנקשרו בו, למרות הפרטים ההיסטוריים הרבים על אודותיו המצויים בספרי זיכרונות מראשית ההתיישבות החדשה בארץ ישראל ובאגדות שנקשרו בו. העניין האחר מתמקד בקשרים המתקיימים בין הדמות והאירוע לבין מקום ההתרחשות, ובתרומה של קשר זה למעמדו ולחשיבותו של הערך ההיסטורי.

מאמר זה עניינו לא בהלפרין עצמו, האיש וייחודו, אלא בניסיונות לנתק בין הנכס הפיזי שנועד להנצחו, קברו בקיבוץ מחניים, לבין ההיסטוריה והזיכרון שנקשרו בו.

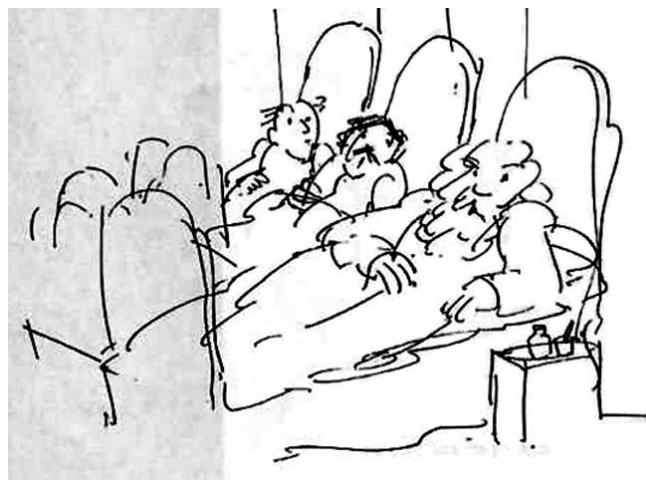
כרשת חייו של מיכאל הלפרין

מיכאל הלפרין נולד בוויילנה בשנת 1860. בשנות השבעים של המאה ה-19 הוא הצטרף כסטודנט לתנועת ס"ר, שדגלה בתורת ה"נְרֻדְנִיץ' סֵטבו" - "ההליכה אל העם". בעקבות פרעות 1881-1882 התקרב הלפרין ל"חובבי ציון", וב-1885 עלה לראשונה ארצה (רייכר, תש"ל: 17). בשלב כלשהו חזר לוויילנה וב-1887 עלה לארץ ישראל בשנית והגיע לראשון לציון כדי להיות פועל. הוא היה מפעילי המרד בראשון לציון נגד פקידות הברון, מיוזמי ההתיישבות על אדמות ראובן לרר, ורכש בכספו את אדמות נס ציונה (אליאב, תשמ"ב: 195). בעלייה

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת גמר לקראת תואר "מוסמך אוניברסיטה" בחוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב, חשוון תשע"ח, נובמבר 2017: דמותו של מיכאל הלפרין בזיכרון הקולקטיבי: המאבק על הנצחתו בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית ומשמעותו.

מיכאל הלפרין בבית החולים בצפת. באדיבות הארכיון הציוני המרכזי

מיכאל הלפרין בבית החולים בצפת, איור: אבנר כץ. מתוך: יהואש ביבר, הגיבור סכלוב האריות - סיפור חייו של יחיאל מיכאל הלפרין (תל-אביב: עם עובד, 1978), עמ' 146. באדיבות הצייר

הינוח על משכבו בשלום?

וגיית מקום קבורתו של הלפרין עלתה לראשונה יותר מעשרים שנים לאחר מותו, זמן קצר לאחר שהוקמה לו מצבה במחניים במאי 1941, ומאז הופיעה ונעלמה לסירוגין במשך ארבעה עשורים. מאז ומעולם תפסו הקבורה והעברת שרידי המתים מקום מרכזי בחיים הדתיים והפוליטיים ברחבי העולם, במיוחד בתרבות המערב. בארץ ישראל הקבר הציוני הפך לרכיב חשוב בזיכרון הקולקטיבי, והתנועה הציונית שאפה להפוך את הקברים לסמלים לאומיים, ולעיתים תנועתיים. באופן כזה נתפסה הקבורה בשנית כצעד של סיפוח רוחני ופוליטי, והנקבר בשנית סייע לאחר מותו בגיבוש ובניכוס נרטיב או רעיון, ובד בבד צורף לשורה של סמלים. כך נקברו בשנית בארץ מנהיגי הציונות וחוזיה ובהם בנימין זאב הרצל, דוד וולפסון, מקס נורדאו ויהודה לייב פינסקר; אישים - הברון אדמונד דה-רוטשילד; גיבורים - אבשלום פיינברג וחנה סנש; ומנהיגים וגיבורים מהימין - זאב ז'בוטינסקי וכמה מלוחמי אצ"ל ולח"י (בר, תשע"ה: 66). החוט המקשר בין האישים הללו היה שהם מצאו את מותם מחוץ לתחומי ארץ ישראל ולימים נקברו בשנית, באדמתה. ייחודו של מיכאל הלפרין הוא גם בכך שהוא מת ונקבר בארץ ישראל, אך גם, ובעיקר, בכך שהרעיון להעברת עצמותיו היה פעולה נוספת להנכחה של הזיכרון שלו, חלק מהתעוררות העניין בו, ותחושה שקברו במחניים אינו תואם את המקום שהוא ראוי לו בתודעה הלאומית.

האירועים והמעשים של מיכאל הלפרין נקשרים במקומות שונים במרחב הישראלי, וכך גם הנכסים המוחשיים שהם עדות לאירועים ולמעשים אלה. לצד בול, שמות רחובות (בתל-אביב ובנתניה) וכיכר

וכרועה. לאחר זמן קצר עזב הלפרין גם את חמארה, וככל הנראה עבד בשנת חייו האחרונה שבועות מספר במחניים, כפי שעולה מפנקס סידור העבודה של הקבוצה. בערוב ימיו עבד הלפרין כשומר בבית החולים "הדסה" בצפת, וכשחלה אושפז במקום. הלפרין נפטר בבית החולים בצפת ב"א בכסלו תר"פ, 2 בדצמבר 1919 (שטיין, תשמ"ג: 67) והובא לקבורה במחניים.

ההחלטה לקברו במחניים הייתה תוצאה של השתלשלות אירועים מקרית. לאור היחסים הרעועים שהיו לו בערוב ימיו עם אנשי "השומר" נפסל הרעיון לקברו בכפר גלעדי. ככל הנראה הוחלט להביאו לקבורה בקבוצת כנרת, אולם בחצי הדרך, סמוך לחאן ג'יב-יוסף (ליד קיבוץ עמיעד של ימינו) עצר את העגלה שוטר אנגלי. הבריטים דרשו ממובילי הגופה להציג רישיון מיוחד לקבורה בנפת טבריה, אלא שבידי המובילים נמצא רישיון שהוצא בנפת צפת. מובילי הגופה פנו אפוא לכיוון ראש פינה, וכיוון שהיו קרובים למחניים, וגם משום שהיה זה יום שישי והם לא רצו לטלטל את הגופה במהלך השבת, החליטו בלית ברירה להיכנס ליישוב.

במחניים ישבה באותה עת קבוצת פועלים שהשתייכו ל"פועלי ציון" והגיעו בשנת 1916 לאדמות המושבה שננטשה. לאחר ויכוח (סוער כנראה) בשער והתנגדות, שנבעו מן העובדה שביישוב טרם הוקם בית עלמין, התכנסה אסיפת חברי מחניים לדון בעניין. בזמן שהחברים שקעו בדיון נטל חבר הקבוצה בן-ציון טל (לימים אביו של אלון ישראל טל) טורייה, חפר בור וקבר בו את הלפרין. על כך כתב אב"א אחימאיר בזיכרונותיו: "כפי הנראה אנשי העלייה השנייה לא רצו שימצא מנוחתו האחרונה בבית הקברות בצפת, בו שוכבים יהודים עם פאות ארוכות, וגם לא להשכיבו בראש פינה הבועזית ר"ל" (אחימאיר, 1964: 3).¹

¹ המאמר פורסם בעיתון "חרות" שנתיים לאחר מותו של אחימאיר, לרגל הוצאת הספר **אבי, מיכאל הלפרין**.

חורשת בורוכוב בקיבוץ מחניים. זיו בהרל

הוויכוח שהתנהל באותן שנים בין שני הקיבוצים לא שיקף מחלוקות אידיאולוגיות בין ימין ושמאל, בין תנועת העבודה לתנועה הרביזיוניסטית. יעיד על כך מכתבו של יוסף פעמוני, מאנשי התנועה הרביזיוניסטית ובית"ר ומייסד מכון ז'בוטינסקי, לנחום הורביץ: "מאד הייתי רוצה לסיים (את) העברת עצמותיו של ר' מיכאל הלפרין לבית הקברות שלכם"². הוויכוח ייצג גישות שונות בדבר מעמדו של המקום שבו יונצח הלפרין, מאפייניו, התרומה של האתר למורשתו והצגה של שיקולים שיטתיים את ההחלטה אם להעדיף את המקום ההיסטורי המייצג קהילה מקומית קטנה על פני אתר המייצג את הלאום. המאמצים להעברת הקבר עלו מדרגה עם הצטרפותו של אברהם הרצפלד, איש העלייה השנייה, מראשי מפא"י וחבר כנסת מטעמה עד 1965, למנסים לשכנע את קיבוץ מחניים להיענות לדרישה להעברה. בשנת 1973 הוחלט להקים ועדה להנצחת זכרו של מיכאל הלפרין, ובה יהיו נציגים מכל הזרמים האידיאולוגיים. הקמת הוועדה והרכבה ביטאו לא רק את הניסיון לשיתוף פעולה בין אידיאולוגיות בהגנה על ערכי הציונות, אלא גם התלבטות בדבר מעמדו של הלפרין וחלקו בהבניית

(בשכונת תלפיות בירושלים), שקביעתם מקרית, קיימים גם ייצוגים נופיים מוחשיים שמיקומם קשור ישירות באירועים או במעשים עצמם. דוגמאות לאלה הם נכסי מורשת תרבות הנמצאים בנס ציונה, שבה פעל בתקופת שהותו השנייה בארץ ישראל (בשנים 1887-1892): כיכר ורחוב, שכונה ושלט המתעד את המבנים שנותרו מ"גבעת מיכאל" (שריד למפעל "קיבוצים במושבות" להכשרת גרעיני התיישבות, שאחד מהם הוקם בנס ציונה, 1929, על קרקעות שבקנייתן השתתף הלפרין בשנים שבהן פעל במושבה). את מעמדו של נכסים אלה מייצר השילוב הנוצר בין הסיפור ההיסטורי לבין האתר המקורי הנקשר בו. הקבר והמצבה בקיבוץ מחניים מייצגים את שני המקרים. מצד אחד הם תולדה של השתלטות אירועים היסטוריים ביוגרפית, ומצד אחר הם מבטאים את המאבק על הזיכרון והסמלים שנקשרו במיכאל הלפרין.

בשנת 1922 הפך היישוב מחניים למושב עובדים, אבל גם הוא נעזב, ורק בשנת 1939 הוקם מחדש והפעם כקיבוץ. בשנת 1941 הוקמה, ביוזמת "ארכיון ומוזיאון תנועת העבודה", מצבה על קברו של הלפרין. בהחלטה זו היה משום ניסיון לקשור בין מורשתו לבין מורשת מחניים על פרקיה הרבים ולבין המורשת הלאומית - שמבוססת על ערכים כמו חלוציות, גאולת קרקע והתיישבות בארץ ישראל. ערכים אלה נכרכו בתולדות חייו של הלפרין, במורשתו האידיאולוגית ובעשייתו.

זמן קצר לאחר הקמת המצבה, בד בבד עם הקמת "חלקת השומרים" בבית העלמין בכפר גלעדי, הציעו שני חברי קיבוץ כפר גלעדי, לשעבר חברי "השומר", להעביר את עצמותיו של הלפרין ואת קברו ל"חלקת השומרים" בכפר גלעדי. חברי קיבוץ מחניים התנגדו להוצאת הקבר מיישובם, אבל הדיון לא פסק ונמשך גם אחרי קום המדינה. ההתכתבות בין כפר גלעדי למחניים בדבר מיקומו של קבר הלפרין מעידות על הניסיונות לחלוצי מהעריקות שלו במחניים, ממצב של פריט בודד, מונומנט הנקשר באירועים מקומיים. במקום זאת, ביקשו מנציחי ארגון "השומר" לצרפו ל"חלקת השומרים" בכפר גלעדי, אתר שלאחר קום המדינה זכה להכרה רשמית, ועל ידי כך להכליל את זכרו של הלפרין בפנתאון הזיכרון הלאומי.

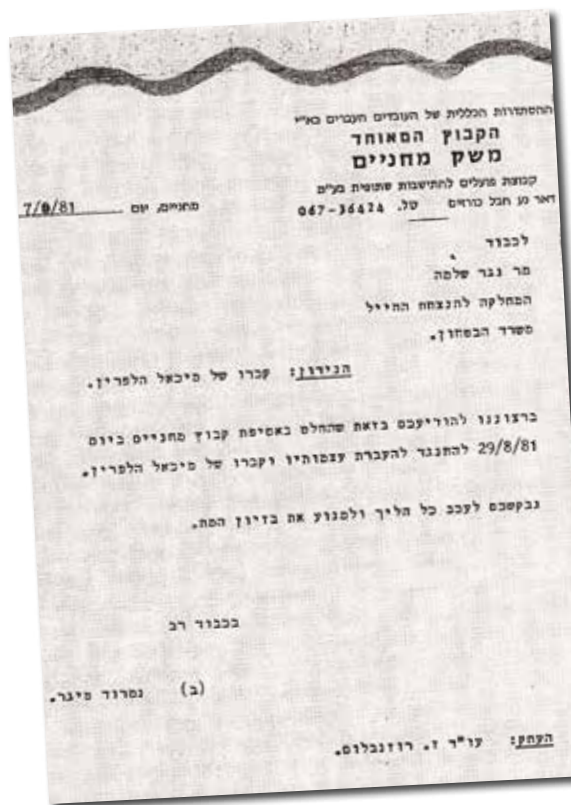
מי שמנע באותן שנים את העברת הקבר של מיכאל הלפרין ממחניים לכפר גלעדי היה בנו, ירמיהו. במענה למכתבים שנשלחו אליו מכפר גלעדי בשנות החמישים, ובהם נתבקש לאשר את המעשה, השיב: "החלטתי לדחות את ההעברה עד אשר תתברר בניית הפנתאון לאנשי-שם אשר עומדים לבנות ליד קברו של תיאודור הרצל בירושלים" (הלפרין, תשכ"ד: 391). המענה מעיד על תפיסתו של הבן ולפיה אביו אינו רק חוליה בשרשרת אירועים היסטוריים, אלא דמות מכוונת אף יותר מחברי ארגון "השומר".

הניסיונות של חברי "השומר" להעביר את קברו של הלפרין לאתר ההנצחה בכפר גלעדי נמשכו במהלך שנות השישים. עדות לכך היא התכתובת הנמשכת בין נחום הורביץ לבין חברי מחניים. הורביץ חזר וביקש להעביר את קברו והנצחתו של הלפרין לכפר גלעדי, וחברי קיבוץ מחניים דבקו בסירובם.³

² נחום הורביץ, ארכיון בית השומר, תיק מיכאל הלפרין.

³ יוסף פעמוני, ארכיון בית השומר, תיק מיכאל הלפרין.

109

נמרוד טיגר, מכתב בנושא קברו של מיכאל הלפרין, 2.9.1981. ארכיון קיבוץ מחניים, תיק מיכאל הלפרין

"הזמנה למזכירות משק מחניים מאת הוועד הציבורי להעלאת עצמותיו של מיכאל הלפרין לירושלים", 26.8.1981. ארכיון קיבוץ מחניים, תיק מיכאל הלפרין

המשקפים את האידיאולוגיה שלהם עצמם שאותה, לדעתם, ביטא הלפרין בהגותו, בתפיסות החברתיות והביטחוניות שהשמיע במהלך חייו ומימש בעשייתו המגוונת (נדבה, 1982: 265). עיקרי הטענות של קיבוץ מחניים היו סמליים-מקומיים ומשפטיים כאחד. תחילה הודגש הקשר של הקבר ליישוב, וציונו דוגמאות מקבילות מיישובים סמליים נוספים של מחנה תנועת העבודה, דוגמת עין חרוד ותל-חי: "כשם שהחושב על עין-חרוד נזכר ב'בית שטורמן' והמהרהר בתל-חי מחזיק בטרומפלדור, כך קברו של הלפרין ומחניים, צבת בצבת עשויים", ואזכור קברים סמליים נוספים ששייכותם למחנה תנועת העבודה אינה מוטלת בספק: "אין לך טיול של בני נוער ישראלים המטיילים בגליל ובאתרים ההיסטוריים שבו שלא ישיר את שירת רחל בבית הקברות בכנרת, יטה אוהל בחורשת בורוכוב בסמוך לקברו של מיכאל הלפרין במחניים ויגאה לבבו בחצר תל-חי וקברות השומר". המכתב של מחניים לבורר מסתיים בקשר בין הלפרין לראשית ההתיישבות היהודית בארץ, "וקבר הלפרין מהווה גרעין מרכזי בחינוך [ל]זה" [לראשית ההתיישבות היהודית בארץ].⁸ ישיבת הבוררות התקיימה ב-10 במאי 1982, ונשמעו בה טיעוני שני הצדדים. החלטת הבורר ד"ר רימלט התקבלה ב-7 ביולי 1982, ובה נאמר, בין השאר, כך: "הכרעתי היא כי עלינו להשאיר את עצמותיו ואת

להעברה, אפילו בכוח.⁷ התחושה שהתעוררה בחברי הקיבוץ הייתה שהם מתייצבים במאבק על התודעה. הסיפור זכה לתפוצה רחבה בתקשורת הכתובה, ברדיו ובטלוויזיה ועורר הדים רבים. הדיון לא הוגבל לפוליטיקאים או לאנשי תקשורת בלבד, והשתתף בו קהל רב, כפי שמעידים מדורי "מכתבים למערכת". למאבק הציבורי הייתה השפעה. ביום המיועד להעברה, 21 בספטמבר, הודיעה הרבנות, שהייתה קבלן הביצוע להעברת העצמות לירושלים, שלא תבצע את המשימה כל עוד היא עלולה לעורר עימות. בעקבות ההודעה השתכנע ראש הממשלה בגין לדחות את העברת הקבר ממחניים. כדי לפתור את המחלוקת על אתר הקבורה הציע מנכ"ל משרד ראש הממשלה מתתיהו שמואלביץ למנות בורר, ולתפקיד נבחר ד"ר אלימלך רימלט, איש ציבור ישראלי שבשנים 1951-1977 כיהן כחבר כנסת (עד 1961 מטעם סיעת הציונים הכלליים, ולאחר מכן מטעם המפלגה הליברלית, גח"ל והליכוד). הצדדים בחנו את "האמת ההיסטורית" שנקשרה בקבורתו של מיכאל הלפרין במחניים; לשני הצדדים היה ברור שלהלפרין לא היה קשר מיוחד לקבוצת מחניים, והקבר נחפר בחורשה ולא בבית קברות מסודר. חברי "הוועד הציבורי להעלאת עצמותיו של מיכאל הלפרין לירושלים" התייחסו לסוגיה כאל מאבק על סמל, על מורשת וזיכרון

⁷ ארכיון קיבוץ מחניים, תיק מיכאל הלפרין.

⁸ שם.

תצוגה לזכרו של מיכאל הלפרין בארכיון קיבוץ מחניים. זיו בהרל

"עצמות מיכאל הלפרין לא יועברו ממחניים פסק הבורר - ד"ר רימלט" הארץ, 21.7.1982; "בורר: עצמות מיכאל הלפרין יישארו במחניים", הצפה, 21.7.1982

שדמינו לא הכיר בגבולות הזמן והמקום, דמות שעשתה שימוש בסמלים כדי להאדיר את רעיונותיו. כאלה היו, למשל, טקס הנפת הדגל בנס ציונה, והערצתו את בר כוכבא ולוחמיו. הנטייה של בני זמנו לשבצו בתוך אירועים בעלי משמעות סמלית והיסטורית דוגמת מפגשים עם הרצל בוילנה ובשניים מהקונגרסים הציוניים (מפגשים שככל הנראה לא התקיימו באמת), ולקשרו לפרשיות שחלקן התרחשו ככל הנראה באופן חלקי ואחרות כלל לא, תאמה את רצונם של האמונים על עיצוב הזיכרון הלאומי והערכים של היישוב היהודי החדש. אצל אלה הפירוט ההיסטורי וההקשר המתקיים בינו לאירועים, לדמויות ולמקומות לא תפסו את המקום המרכזי. הוויכוח אם להותיר את קברו של הלפרין במחניים או לתלוש ולהעבירו לאתר שזכה למעמד לאומי, "חלקת השומרים" בכפר גלעדי או בית הקברות בהר הרצל, מבטא מצב זה. לניסיונות להעביר את קברו של הלפרין מהמקום שבו נקבר למקום חדש יש היבטים שונים: המאבק על השאלה מי שולט בזיכרון הלאומי ומי מנהל אותו; הפער המתקיים בין היסטוריה לזיכרון; המיתוסים הצומחים באמצעות הזיכרון; האמצעים שנבחרים עבור הישרדותם של המיתוסים, הערכים שמייצגים אמצעים אלה והמסרים המועברים באמצעותם ובאמצעות ההחלטות על אופן עיצובם. אך לצד כל אלה בולט כוחו של הדיון הפומבי שהתעורר בעקבות ניסיונות אלה על משמעות הזיקה בין הדמות ההיסטורית, רעיונותיה והאירועים שנקשרו בה לבין האתר שבו התקיימו והתרחשו. ייתכן שההחלטה להעביר את מקום קבורתו של הלפרין ל"חלקת השומרים" או להר הרצל הייתה מזהה את הלפרין בטקס ממלכתי או באזכור חוזר במסגרת הדרכות למבקרים באתרים. אך עם זאת - היא הייתה מבטלת את ההקשר הישיר, ההיסטורי, המתקיים בינו לבין אתר ההתרחשויות, ועל ידי כך פוגעת בייחודו ובעוצמתו.

עפרו של מיכאל הלפרין באדמת מחניים". עוד הוסיף הבורר וציין שהמחלוקת לשם כבודו של מיכאל הלפרין השיגה תוצאה חיובית המקובלת על שני הצדדים: "החייאת זכרו ומעשיו של האיש בציבוריות הישראלית".

החלטת הבורר הוזכרה בעיתונות הכתובה, אם כי בידיעות קטנות בעמודים הפנימיים, ולא עוררה תגובות במדורי ה"קוראים-כותבים". הימים היו ימי מלחמת לבנון, זמן קצר לאחר הפגנת מאה האלף של "שלום עכשיו" בתל-אביב בדרישה לצאת מלבנון, ואין תמה כי הסיפור לא עורר הדים.

בחודש מרץ 1984 החליט שר התקשורת מטעם הליכוד מרדכי ציפורי להנפיק בול לזכרו של מיכאל הלפרין. בהזמנה לטקס הופעת הבול נכתב: "מגדולי הרוח והמעש שתרמו להקמתה וביצורה של מדינת ישראל".⁹ באוקטובר אותה שנה נערך בשכונת תלפיות מזרח בירושלים טקס קריאת כיכר על שם מיכאל הלפרין, בהשתתפות יצחק שמיר, ממלא מקום ראש הממשלה ושר החוץ. בטקסים אלה הנכס המוחשי והמקום שהשתייך אליו, הקבר והמצבה במחניים - שהם בבחינת עדות להלפרין, לתפיסות ולאירועים ההיסטוריים שנקשרו בו - אינם העיקר. העיקר הוא הזיכרון הלאומי, וככזה הוא מסתפק בטקס, בשלט רחוב ובשמה של כיכר.

סיכום

רשת חייו של מיכאל הלפרין, מעשיו ואישיותו, סיפקו השראה לזיכרונות שייצגו ערכים שעם השנים היו לחלק מהבניית הזיכרון הלאומי הישראלי. בספרי הזיכרונות של בני היישוב היהודי מסוף המאה ה-19 ומראשית המאה ה-20 מצטייר דימוי של הלפרין המהפכן,

⁹ ש.ש.

¹⁰ ארכיון מכון ז'בוטינסקי, פ 77 - 20/3.

* עופר בהרל הוא בעל שני תוארי מוסמך - בלימודי גליל מהמכללה האקדמית תל-חי, ובהיסטוריה של עם ישראל מאוניברסיטת תל-אביב; מתגורר בקיבוץ מחניים שבגליל העליון; עובד כיום כמזכיר האקדמי של המכללה האקדמית תל-חי; למחקר על מיכאל הלפרין הגיע בעקבות סיפור מוזר ששמע מרעייתו, בת קיבוץ מחניים, ולפיו בנערותה גויסו היא ובני כיתתה לשמור על קברו של הלפרין במחניים כדי למנוע את העברתו לירושלים. מעבר לכך היא לא זכרה פרטים נוספים.

oferba@telhai.ac.il

תודות

מחקר היסטורי מתאפשר לא מעט בזכות עובדי הארכיונים. תודה מיוחדת ועמוקה למר יוני גדעוני ולמר עודד ברק, עובדי ארכיון קיבוץ מחניים, ולגב' דניאלה אשכנזי מארכיון בית השומר בכפר גלעדי, על עבודת הקודש ועבודת הנמלים המקצועית שהם עושים, ועל הנכונות להירתם לסייע לי באיתור המסמכים והמקורות למחקר זה. מחקר זה מעלה על נס את חשיבותם של הארכיונים המקומיים בקיבוצים וביישובים השונים בארץ.

מקורות ארכיוניים

ארכיון מכון ז'בוטינסקי
ארכיון בית השומר
ארכיון קיבוץ מחניים

ראיונות

אורי פרת, חבר קיבוץ מחניים, מחניים, מאי 2015

אחימאיר, אב"א (1964, 28 בפברואר). זיכרונות על מיכאל הלפרן. **חרות**. אליאב, מרדכי (עורך) (תשמ"ב). **ספר העלייה הראשונה, כרך ראשון**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
בן-צבי, יצחק (1966). **זיכרונות ורשומות**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
בר, דורון (תשע"ה). **אידאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם באדמת ארץ ישראל 1904-1967**. ירושלים: מאגנס.
ברטל, ישראל (2007). **קוזק ובדווי: "עם" ו"ארץ" בלאומיות היהודית**. תל-אביב: עם עובד.
הלפרן, ירמיהו (תשכ"ד). **אבי מיכאל הלפרן**. תל-אביב: הדר.
חזן, מאיר (2009). **מתינות: הגישה המתונה בהפעול הצעיר ובמפא"י, 1905-1945**. תל-אביב: עם עובד.
נדבה, יוסף (1982). תזכיר בשאלת העלאת עצמותיו של מיכאל הלפרין לירושלים. **האומה**, כ(68), 270-262.
עזריהו, מעוז (2002). "שלד הברזל שותק כמו רעי": סיפורם של שרידי המשורריים בשער הגיא. **קתדרה**, 106, 138-119.
קטינקא, ברוך (1961). **מאז ועד הנה**. ירושלים: קרית ספר.
רייכר, מרדכי (תש"ל). **מיכאל הלפרין - אחד מחולמי ולוחמי הגאולים**. תל-אביב: בית נטע.
שטיין, שמשון (תשמ"ג). **מחניים 1918-1930: קבוצה ומושב קצרי-ימים**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

Aronoff, Myron Joel (1986). *The frailty of authority*. N.J.: Transaction Books New Brunswick.

* עמוד 105: קברו של מיכאל הלפרין בבית הקברות במחניים. זיו בהרל

השימור, הזיכרון האישי וחלקו בתהליך קבלת החלטות

במפגש בין נכסי המורשת התרבותית לבין ההחלטות לשמרה, לשלבה בתוכניות קיימות ועל ידי כך לפתחה מעורבות שלוש קבוצות אוכלוסייה: ציבור המורכב ממומחים, מבעלי עניין ומאוהדים ומכוון בעיקר לשימור עצמו; רשויות ברמות שונות - ארצית-ממלכתית, מחוזית ומקומית; יזמים שעיקר כוונתם היא הרווח הכלכלי. הקבוצות הללו תלויות זו בזו, וההפרדה ביניהן לא תמיד ברורה. את ההחלטה לשמר נכס תרבות יכולה להניע כל קבוצה, אלא שלציבור יש חשיבות ייחודית לו; הוא שמייצג ברבים מהמקרים הסכמה רחבה, ועל ידי כך מייצר על שתי הקבוצות האחרות לחץ לקדם את השימור. במקרים שבהם הציבור הוא שמקדם את השימור אפשר לזהות כמה שלבים. בשלב הראשון מתגלה "המשוגע" או "המשוגעים לדבר". מדובר באחד או באחדים שזיכרונותיהם, סקרנותם או תפיסותיהם דוחפים אותם להתעניין באתר, לזהות את חשיבותו ולקדם את שימורו. בשלב השני מתאגדים סביב המשוגע לדבר התומכים ברעיון, ויחד הם מקדמים תהליך מובנה שמטרתו לשכנע ציבור רחב בחשיבותו של הנכס ובצורך לשמרו. בתומכים נכללים מומחים ובעלי עניין. בשלב השלישי גדל ציבור המתעניינים בתומעה או המשוכנעים בחשיבותה, הם משתפים פעולה עם מובילי שני השלבים הקודמים, והלחץ על הרשויות גדל (Von Essen & Hansen, 2015).

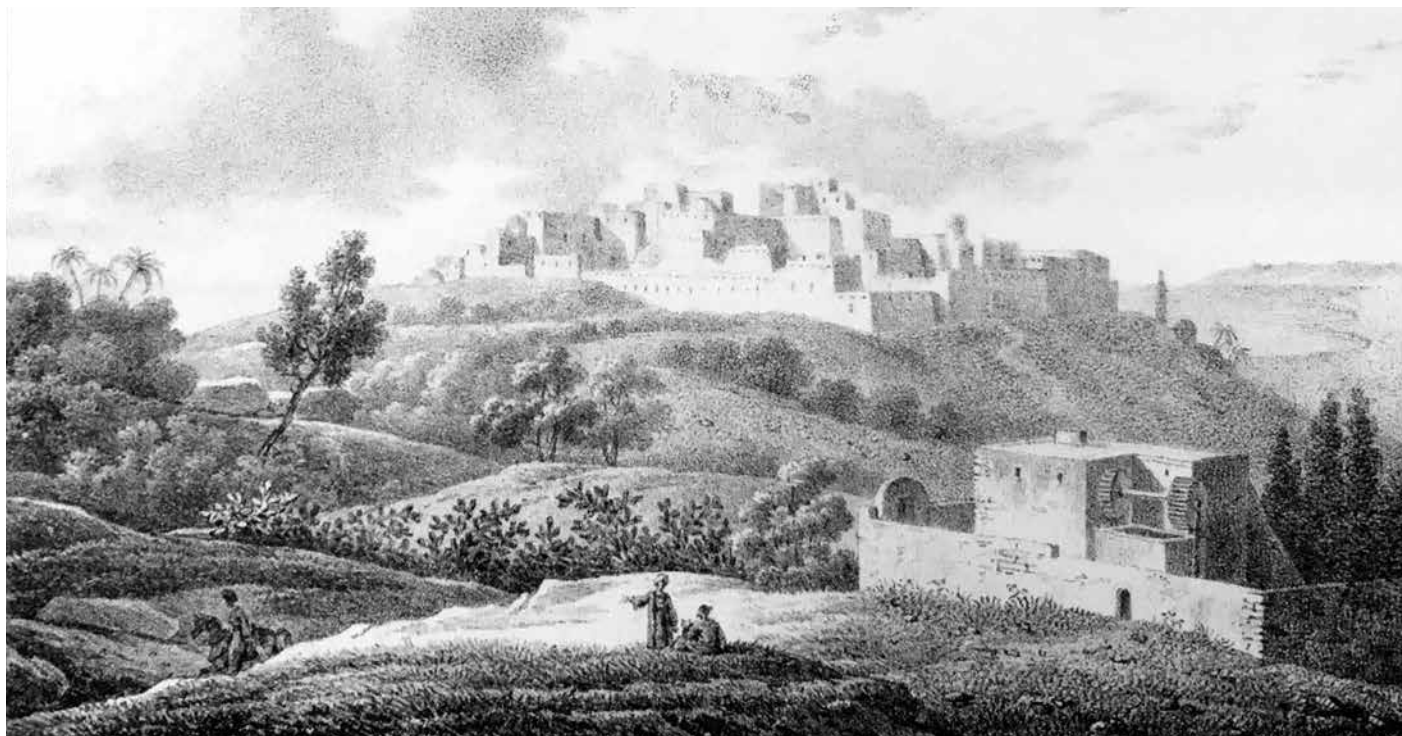

בתי הבאר ביפו: הזיכרון האישי ותפקידו בהנעת תהליכי שימור

אמנון בר אור

שימור המורשת התרבותית הבנויה אינו מהלך אובייקטיבי אשר מתבצע בתהליך ארוך ונטול השפעות שונות ורבות. גם כאשר תהליך קבלת ההחלטות בנושאים השונים המרכיבים את התופעה נעשה במקצועיות רבה, בסופו של דבר לזיכרונות האישיים, לרקע התרבותי, לתפיסה החברתית, לסדר היום הפוליטי ולחשיבה הכלכלית של השותפים יש מקום מרכזי במאפייני תהליך השימור כולו. כדי להמחיש את ההשפעה שיש לזיכרונות, למידע מוקדם, לתחושות אישיות ולתפיסות עולם על האופן שבו תהליך השימור צריך להתבצע בחרתי להציג מקרה שבו לשיקולי העדפה של מה לשמר, איך לשמר, עבור מי לשמר ולאיזו מטרה קדמו זיכרונות אישיים. זיכרונות אלה היו הבסיס לתיעוד של תופעה ושל ערכיה, ובכך לחשיפת חשיבותה ולשכנוע בצורך לשמרה. מדובר בבתי הבאר ביפו, שבעברם היו חלק מהנוף של יפו ופרדסיה, ולימים, לאחר שהעיר גדלה והפרדסים נעקרו לטובת הקמתם של מבני מגורים ותשתיות, נותרו רק אחדים מהם כעדויות לעבר, לאירועים ולדמויות שעיצבו אותו. שימורם של בתי באר אלה לא החל בהחלטה של רשות. תחילתו בזיכרונות ובסקרנות אישיים, ואלה הניעו לימים תהליך רחב יותר שכלל את תיעודם, את ההכרה בחשיבותם, ובסופו של דבר גם את שימורם.

מילות מפתח: בית באר, יפו, פרדסים, זיכרון אישי, רב-תרבותיות

איור 1. יפו במבט ממזרח למערב (כנראה מיקום המושבה הגרמנית-אמריקאית). בקדמת התמונה באר עם מתקן אנטיליה. תחריט ממחצית המאה ה-19. G.Engelmann, S.J.Le Gros. אוסף אמנון בר אור

שני פתחים שאפשרו לשרשרת המכלים לרדת למפלס המים ולהעלותם לגג הקמרון. מהגג זרמו המים לבריכת אגירה, וממנה הובלו בתעלות מבוטנות אל עצי ההדר שבפרדס (איור 1). בפרדסים גדולים הותקנו בארות אנטיליה. היה זה מתקן עץ שנבנה על הקמרון והורכב משני גלגלי שיניים: האחד, גלגל אופקי על ציר אנכי, שאותו סובבה בהמת עבודה (סוס, פרד או גמל); האחר, גלגל שיניים אנכי, שאותו סובב הגלגל האופקי, ועל צירו הייתה שרשרת ועליה מערכת אנטלים (כדים) מחרס, עץ או מתכת. מערכת זו העלתה את המים לגג הקמרון, ממנו הם הובלו לבריכת האגירה, ומשם הוזרמו בתעלות להשקיית העצים (איור 2).

מבוא

בגלל מיעוטם של גשמים נדרשו מאז ומתמיד פרדסי ההדרים בארץ ישראל להשקיה. הפרדסים הושקו במי בארות רדודים שעומקם עד 20 מטרים, וגודלו של הפרדס היה מותנה בשפיעת הבאר ובעומק מי התהום. המים נשאבו מהבאר (ביארה) במתקנים מסורתיים, אך עם הכיבוש המצרי בשנות השלושים של המאה ה-19, הגיעו עם צבאותיו של אברהם פאשא פלאחים מצרים. אלו הביאו איתם את שיטת השאיבה באמצעות מתקני אנטיליה וזו יושמה בבארות בארץ ישראל. מעל הבאר החפורה יש שנבנה קמרון חבית מאבן מקומית, ובראש הקמרון נפתחו

איור 3. בית שיחי מוראד. תצלום אוויר, 1947. ספריית המפות בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל-אביב

איור 4. בית משפחת רוק (נבולסי), תצלום של נווה שאנן מאזור תחנת החשמל. ניתן לראות את בית הבאר עם בריכת המים והפרדס הסמוך. אברהם סוסקין, שנה לא ידועה. באדיבות שולה יודריך

ולתעד 22 נוספים. ההחלטה לא צמחה יש מאין; מקורה בתהליך ממושך שהחל בשנת 2006 בעקבות מודעות של אדריכל צעיר, נאור מימר, שעבד באותם ימים במשרדי - שהתמחה אז ומתמחה גם כיום בשימור מבנים היסטוריים - לחשיבותם של בתי הבאר. הריסתו של בית באר ברחוב עזה ביפו, שבקרבתו התגורר, והחשש להרס מבנים נוספים, היו הדחיפה להחלטתו לתעד את התופעה הרחבה שהיה לה ביטוי נדיר ביפו ובשכונותיה הדרומיות והמזרחיות של תל-אביב. ההתעניינות של נאור עוררה בי זיכרונות ילדות מבתי הבאר

איור 2. באר אנטיליה מונעת על ידי חמור. אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

עשירי יפו, בעלי הפרדסים, גילו את הקסם שבביארות שוקקות המים, עצי הפרי וריח הפריחה המשכר, וצירפו למבנה החקלאי סידורי לינה בחופשות הקיץ, בעונה החמה, שבה החיים בתוך סמטאות העיר העתיקה חסרת התשתיות וההיגיינה היו קשים. לימים הפכו מעונות הקיץ לבתי הקבע של אצולת יפו (איורים 3, 4). עשירי יפו, מכיוון שרצו להבליט את מעמדם הכלכלי, הפכו את בתי הבאר ל"ארמונות" שהתאפיינו בגודלם ובסגנונם.

ההתפתחות הטכנולוגית לא פסחה על פרדסי יפו. בשנת 1885 הובאו מנועי השאיבה הראשונים שפעלו בכוח הדלק, ובראשית המאה ה-20 כבר הופיעו משאבות הבוכנה שפעלו בכוח הקיטור או במנועי שריפה פנימית שהופעלו על דלק נוזלי, קרוסין, או מוצק - פחם עץ. למרות התפתחות זו, בעשורים הראשונים של המאה ה-20 נופן של יפו ושל השכונות הדרומיות של תל-אביב עדיין עוצב על ידי המפגש בין המודרנה, העיר הצפופה וחיי המסחר בה, לבין התרבות והמסורות שאפיינו את המרחב החקלאי, פרדסיו וארמונותיו (אביצור, 1977; טולקובסקי, 1966; שילר, 1981). נוף ייחודי זה ייצג שני מעגלי זיכרון: האחד, זיכרון אינטימי, השתייך לזיכרונות הילדות של התושבים ביפו ובדרום תל-אביב ונתפס על ידיהם כתופעה שמייצגת את מורשתם ואת זהותם. האחר, זיכרון קולקטיבי רחב שבעליו התייחסו לבתי הבאר היפואים כאל אחד מסמלי הנוף המקומי. למעגל זה היה ביטוי במחקר, ביצירות ספרותיות ובאומנות. בסופו של דבר, שני המעגלים השתלבו זה בזה ויחד קידמו את שימורם של אחדים ממבני הבאר, ובכך את הישרדותם גם עבור הדורות הבאים.

שימורם של בתי הבאר ביפו: התהליך וההחלטות

ביוני 2012 החליטה הוועדה המקומית לתכנון ובנייה של עיריית תל-אביב-יפו לשמר 19 מתוך 70 מבני פרדס שנותרו בתחומה,

איור 5. בית שיח' מוראד. משרד אמנון בר אור אדריכלים, 2007

סיכום

החולפים בימים אלה ברחוב סלאמה פינת שדרות ירושלים (סלאמה 6-8) נחשפים לפרויקט המגורים "נויה", שבמסגרתו שומר המתחם ההיסטורי ובו בריכת האגירה, המחסנים ובית הבאר של משפחת מוראד, שאחד מבניו, סרפיון מוראד, היה סגן הקונסול הגרמני בתקופה העות'מאנית. הבניינים ההיסטוריים והחומה נותרו במקומם, פונים לרחוב, ובנייני המגורים ממוקמים מאחור. הפרויקט הוא אחד מתוך 19 המתחמים שנועדו לשימור בשנת 2012, בעקבות עבודות התייעוד של הסטודנטים בסטודיו באוניברסיטת תל-אביב והסקר שערכו החוקר וההיסטוריון אבי ששון ואדריכלית הנוף טל קציר. סקר זה כלל מאה מתחמי באר מתוך 250 שהיו באזור יפו. חלק מהמתחמים שנבחרו לשימור כבר זכו להגנה בתוכניות בניין עיר קודמות, והתאפיינו בכך שנמצאו בשטחים בבעלות עיריית תל-אביב-יפו. התוכנית נמנעה מלעסוק במתחמים שהם בבעלות פרטית.

לא הכול שמחים בהחלטה לבחור רק 19 מתחמים לשימור, ויש גם מי שחוששים מן ההחלטה לשנות את הייעוד של מתחמי הבאר - להפוך אותם ממתחמים פרטיים למתחמים ציבוריים המוקפים בפרויקטים למגורים עבור אוכלוסיות אמידות הדוחקות את הוותיקות; פרויקטים שמעודדים עליית מחירים ושינויים חברתיים, ובעיקר - את מחיקת הזהות הייחודית של יפו, נופה וחברתה. חששות אלה קיימים ברבים מהמתחמים ההיסטוריים שבהם השימור נעשה אמצעי למינוף כלכלי, אבל ביפו הזיכרון האישי תופס מקום מרכזי. הוא לוקח חלק באפיון יפו ובהתפתחותה ההיסטורית, במחלוקות העיצוביות והפוליטיות, וגם בהנעתו של התהליך.

היפואיים (ראו להלן). מכיוון שבאותה תקופה שיתפתי פעולה עם האדריכל סרג'יו לרמן בהדרכת סטודיו לשימור בבית הספר לאדריכלות באוניברסיטת תל-אביב, החלטנו להפוך את הזיכרונות ואת הסקרנות לכלי אקדמי, ולחקור את התופעה עם הסטודנטים המשתתפים בסטודיו. במהלך ארבעה סמסטרים חקרו המשתתפים בסטודיו את תופעת בתי הבאר ביפו, וככל שהעמיקו בלימוד הנושא כך גם נחשפה תרומתם להבנת רבדיה ההיסטוריים של העיר והשפעתם על התפתחותה, כלכלתה, חברתה ותרבותה.

הלימוד המעמיק, התייעוד של המתחמים וחשיפת הערכים והמשמעויות אפשרו לסטודנטים לשרטט מחדש את מפת יפו משנת 1878-1879, מפה ששרטט המהנדס הטמפלרי ואיש המושבה הגרמנית ביפו תיאודור זנדל, וצורפה למאמר על יפו וסביבתה שפורסם ברבעון הקרן הגרמנית לחקירת ארץ ישראל משנת 1880 (קרן, 1985: 52). שני המקורות אפשרו לסטודנטים למקם במדויק את בתי הבאר שנותרו ביפו נכון לשנת 2008.

בתום השנה השנייה של הסטודיו, ולאחר מחקר ותכנון פרויקטים סטודנטיאליים, חשבו שהגיע הזמן להרחיב את מעגל המתעניינים בבתי הבאר. לשם כך הוחלט לקיים תערוכה מקיפה המתארת את התופעה: "בתי הבאר של יפו - הארמונות הנסתרים מהעין" (2008). נוסף לתערוכה התקיים כנס רב-משתתפים בנושא עתידם של מבני הבאר והדרכים לשמורם. המידע כולו הועלה לאתר אינטרנט כדי שישמש קהל רחב ככל האפשר. תהליך זה קידם בסופו של דבר את ההחלטה בשנת 2012 להכריז על שימורם של בתי באר אחדים ולהכין תוכנית בניין ערים אשר תבטיח את השימוש הציבורי בהם ואת השתלבותם בתוכנית הפיתוח של העיר.

תהיות: עתידם של בתי הבאר, ציבוריותם ותרומתם לשימור זהות המקום

עוד להחלטה לשמר את 19 מבני הבאר הייתה תופעת בתי הבאר של יפו בבחינת זיכרון עבר לנופיה של יפו, לאורחות חייה ולמאפייניה החברתיים והתרבותיים. הפיתוח העירוני שינה את נופי העיר, הפרדסים נעקרו ובמקומם נבנו שיכונים כדי לספק פתרונות דיור לגלי העלייה ההמונית לאחר הקמתה של מדינת ישראל. בתי הבאר, מכיוון שאיבדו את תפקודם ההיסטורי, הפכו למבני מלאכה, למוסכים לכלי רכב ולמחסנים, מצבם הפיזי הידרדר ופארם נמחק (איור 5).

בתחילת הדרך נפגשו הסטודנטים המתעדים במבנים מתפוררים, שלרבים מהם נבנו תוספות או שהם נחסמו מהעין הציבורית. קשה היה בשלב זה לזהות את ייחודה של התופעה, את מטעיה של יפו ואת ארמונותיה כפי שתיעדו אותם נוסעים שהגיעו לעיר במאה ה-19 (שווארץ, 1968). השינוי בקרב הסטודנטים חל ככל שהעמיקו בחקרה של התופעה. את תחושות העלבון והמבוכה החליפו התעניינות וחדוות החשיפה. החשיפה הדגישה את ציבוריותם של מבני הבאר - את חשיבותם בייצוג אחת מהחוליות ההיסטוריות המרכיבות את השרשרת המייחדת את העיר ההיסטורית, ובעיקר - את חלקה של חוליה זו בהבניית הזהות הייחודית של יפו.

מרחב מבוכה: הזיכרון האישי וחלקו בתהליך קבלת החלטות לתעד תופעה, לחשוף את ערכיה ולשמרה*

איור 6. בית עלי ביבי, רחוב עזה 13 - לשעבר בית ספר סוקולוב לאור, חלל הפנים. מיכל בר אור, 2011

איור 7. בית עלי ביבי, רחוב עזה 13 - בית ספר סוקולוב לאור לשעבר. מיכל בר-אור, 2011

הימים הראשונים בבית הספר היו הلم תרבותי גדול, מעין מצב כפוי של פליטות פתאומית. לראשונה בחיי נפגשתי עם אנשים ממקומות אקזוטיים כמו יפו, בת ים וחולון שקשה להאמין שהייתי פוגש אז במעגל החיים שממנו באתי. עדיין לא הבנתי היכן אני נמצא, אבל היה ברור לי שזו סביבה פיזית ואנושית שונה מאוד מהסביבות שהכרתי עד אז. היה זה המפגש הראשון שלי ב"מרחב מבוכה", אחד מאלה שיפו מתאפיינת בהם.

בית הספר היה מבנה שונה מאוד ממבני בתי הספר שהכרתי. הבניין היה ישן, החדרים ענקיים עם תקרות גבוהות ומעוטורות, מרצפות צבעוניות בשלל דוגמאות, קשתות ועמודי שיש בין

מרחבים שהקשר בין עיצובם ותפקודיהם החדשים לבין סיפורם ההיסטורי וערכיהם הולך ומיטשטש, אני מכנה "מרחב מבוכה". בקטע הבא ביקשתי לתאר מרחב אחד שנקשר בחוויות ילדות, ולימים השפיע על תפיסתי את המורשת התרבותית ואת שימורה.

את בית הספר התיכון שבו למדתי בחרה אמי בהחלטה נחושה - "גימנסיה סוקולוב לאור" ברחוב עזה ביפו (איורים 6, 7). אמי רצתה שאהיה רוקח. רוקחות, לפחות בתודעה הוורשאיית שהביאה אתה מהבית, הייתה מקצוע נחשק: שכר נאה, כבוד חברתי ומקצוע נדרש בכל מקום - גורם חשוב בשיקולים של דור הורים שעבר את מוראות מלחמת העולם השנייה. באותה תקופה היה רק בית ספר אחד ששילב לימודי תיכון ולימודי לבורנטים באזור תל-אביב - גימנסיה סוקולוב לאור - הרחק מתחום המושב של הצפון הישן של תל-אביב, בו נולדתי וגדלתי. אמי לא יכולה הייתה לנחש שדווקא המקום שבו פעל בית הספר יגרום לי לטלטלה תודעתית שתרחיק אותי מהמסלול שהוחלט עבורי. גימנסיה סוקולוב לאור שכנה ביפו, ברחוב עזה 13 - מזרחית לשדרות ירושלים. לשמות אלו לא הייתה כל משמעות לגבי. ואילו בעיני אמא, מיקומו של בית הספר ביפו היה כמעט בלתי נסבל - לא משום שההגעה אליו באוטובוס ארכה כשעה וחצי, אלא בגלל הסביבה האוריינטלית שהייתה עבורה זרה ומאיימת בכל זאת, הרצון להבטיח את עתידה היה חזק יותר.

* הקטע לקוח מתוך אמנון בר אור (2013). זמן שימור. תל-אביב: בבל.

איור 8. בית משפחת קאסר, מבט פנים, מפקדת הגדנ"ע. סיגלית ל"דרמן, 2006

האלו ובאמצעות החשיפה, להבין את תחושות ילדותי. רק לאחר פנייתו של נאור מימר וההחלטה המשותפת לערוך סקר מקיף של "בתי הבאר" באזור יפו ובעקבות זאת ההחלטה של סרג'יו לרמן ושלי לקיים סטודיו בנושא - חזרתי לבית ברחוב עזה 13. יחד עם הסטודנטים חשפנו נדבך אחר נדבך, את סיפורו של בית הבאר ההיסטורי של עלי ביבי שהפך להיות בניין בית הספר שלי. את הבית בנה עלי ביבי בסוף המאה ה-19. ביבי היה קבלן אמיד ובעל קרקעות באזור יפו. הוא ומשפחתו התגוררו בבית עד 1948. מהתיעוד שערכנו לבית גם למדתי שהערבי שגר מתחת למדרגות בית הספר היה עלי סוואלחי ממשפחת ג'באר, ששימש אב הבית של משפחת ביבי. הוא נותר מאחור לשמור על הבית ועל הרכוש בזמן שהמשפחה נאלצה לעזוב את יפו. לאחר המלחמה

החלונות. אלו היו הדברים שבאמת העסיקו אותי בשעורים המשעממים. חלק מאזורי בית הספר היו אסורים לגישה. בשדה הסמוך היו שלדים מחלידים של מתקני שעשועים והיה גם ערבי אחד שגר בחדרון אפלולי מתחת למדרגות ולא החלפנו איתו מילה. אף אחד לא ידע מה הוא עושה שם, איש גם לא שאל. ללא ספק הוא לא היה השרת של בית הספר או אחד מעובדיו, אלא אחת מדמויות יפו שלפני 1948, כזו הנושאת זיכרונות מהעיר הישנה לפני שחברה לתל-אביב והייתה לאחת, תל-אביב-יפו. בכל אותן שנים בבית הספר לא הבנתי את עוצמת הזיכרונות שאצר בחובו הבניין. דווקא משום שהייתי חלק מהסיפור של העיר המתפתחת, המשתנה והמוחקת את זיכרונות עברה, הייתי זקוק כנראה לעזרה מבחוץ כדי להתחיל ולחשוף את הזיכרונות

איור 9. בית משפחת קאסר, אבו כביר, מפקדת הגדנ"ע. בקדמת התמונה נראים שרידיה של בריכת אגירת המים, אשר הפכה למגרש המסדרים של הגדנ"עים. אוסף אמנון בר אור

בסוף שנות התשעים הוחלט להקים בסמוך לבניין בית הספר את המכללה האקדמית של תל-אביב-יפו. לכאורה מפעל תרבותי שנועד להחזיר ליפו את כבודה הרמוס. למעשה, באותו הינף יד הוחלט על מחיקה של מספר בתי באר. מעשים מסוג זה יוצרים מרחבים אורבניים חדשים ובלתי מובנים, שאותם אני מכנה "מרחבי מבוכה". מרחב מבוכה נוסף מייצג בית הבאר שירד מגדולתו באבו-כביר. המתחם הגדול כלל מספר בתי באר אשר נותרו שריד מאחוזות מפוארות מן המעלה הראשונה בסמוך לדרך הראשית בין יפו לרמלה ולירושלים. השריד כלל את ארמון משפחת קאסר שהפך מבנה ששיכן את מפקדת חיל הגדנ"ע (איורים 8, 9). מספר בתים של משפחת אל-עזה שכללו בארות, בריכות השקיה, מבני משק ומבני מגורים מפוארים.

המשפחה לא חזרה ליפו, ועלי סוואלחי, שחסר היה מסמכי בעלות, לא זכה לרשום את הבית תחת בעלותו. למרות שהבית שינה בעלים ותפקוד, הותר לו להמשיך ולהתגורר בו.

בית עלי ביבי היה בית באר קלאסי, שכלל בריכת השקיה ומבנה חקלאי צנוע לאחסון כלים ותוצרת חקלאית, דיר לגמל שסובב בלילות את מתקן האנטיליה, חצר משק ובית מגורים מהודר. הכול היה מוקף בפרדסים. הרחוב היה בזמנו דרך ראשית בין הפרדסים מצפון לדרום, ממזרח לעיר. עוד לפני שהתחלתי ללמוד שם, נעשו שינויים בחצר המשק כדי לפנות מקום למעבדות בית הספר. הפרדסים שמסביב נעקרו. מתקני הלונה פארק של יפו (שהקימו הבריטים למען ילדי הפצועים ששירתו בבריגדה הערבית במלחמת העולם השנייה), החלידו.

(איור 10) באתר אינטרנטי לשותף, לא רק את הממונים האחראים ברשויות השונות, אלא את כלל הציבור בחשיבות בתי הבאר. בדרך זו התקיים שיח ציבורי משותף, שהיה צעד משמעותי בשינוי מעמדם של בתי הבאר והכללתם בתהליך שימור. מהלך זה היה רב-שלבי, מתוכנן ומופעל על ידי ועל ידי שותפי האדריכל סרג'יו לרמן יחד עם צוות של סטודנטים. העירייה שיתפה פעולה גם כן ונענתה ברוחב לב לממן את עיקר השיווק והפרסום של התערוכה. זו זכתה בהד ציבורי נרחב אשר סייע רבות להשגת המטרה - להוריש את תופעת בתי הבאר, את ערכיהם וחשיבותם לחשיפת ייחודה הנופי של יפו, חברתה ותרבותה גם לדורות הבאים.

איור 10. כריכת קטלוג התערוכה **בתי הבאר: הארמונות הנעלמים של יפו**, 2008. אוצרים: אדריכל אמנון בר אור ואדריכל סרג'יו לרמן, בהפקת הסטודנטים בסטודיו לשימור, אוניברסיטת תל-אביב

* פרופ' אמנון בר אור הוא יליד תל-אביב שנת 1951, אדריכל מומחה לשימור ושחזור של מבנים היסטוריים ואתרי מורשת; למד אדריכלות בפירנצה שבאיטליה, עם סיום לימודיו בשנת 1978 שב לישראל ופתח משרד לתכנון אדריכלי בצפת; בשנות פעילותו הראשונות עסק בתכנון פרויקטים עבור גופים פרטיים וציבוריים בצפת ובצפון הארץ; במקביל למד לימודי תואר ראשון בארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה (1984), ולימודי תואר שני באוניברסיטה העברית בירושלים (1989); בשנת 1990 העתיק את בסיס פעילותו לתל-אביב, ופתח בה משרד אדריכלים עצמאי העוסק בתכנון שימורם ושחזורם של אתרים היסטוריים רבים בעיר תל-אביב-יפו ובערים אחרות ברחבי הארץ, וכן בהכנת תוכניות מתאר לשימור; מאז שנת 1996 מרצה בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל-אביב ומנחה בסטודיו לשימור; הוא משמש מרצה בכיר משנת 2002, ובסגרת זו אף ייסד בשנת 2003 את התוכנית ללימודי תעודה בשימור המורשת הבנויה ועמד בראשה עד שנת 2008; בשנת 2009 קיבל דרגת פרופסור.

amnon@baror-arc.com

באחד ממבנים אלו התגורר הקונסול הצרפתי בתקופה העות'מאנית, ולאחר מכן היו כאן מגוריו של סגן הנציב הבריטי העליון. בחדרי האירוח בבית משפחת אל-עזה זכורות עדיין קבלות הפנים שערכו חליל אל-עזה ובנו איסמעיל כאירועים חברתיים שכללו גם יהודים בני היישוב. הפרדסים נעקרו, והמתחם ברובו הפך למחנות של הגדג'ע ולאזור למטווחי ירי לתלמידי תיכון מהאזור.

מתחם בית הבאר של ילדותי ומתחמי באר נוספים ביפו ובסביבתה, שמצבם הפיסי הלך והידרדר ועמו גם חשיבותם ההיסטורית ותרומתם לנופה ולחברתה הייחודיים של יפו, הם שלקחו חלק בשיקול דעתי לחקור את תופעת בתי הבאר של פרדסי יפו. החקירה כללה את ההחלטה להוציא את הנושא אל מחוץ לקמפוס האקדמי, ובאמצעות תערוכה ופרסום התיעוד

אביצור, ש' (1977). **פירות יפו, מטעי הדר בארץ: התפתחותם גידולם ופריים**. תל-אביב: מכון אבשלום. טולקובסקי, ש' (תשכ"ו-1966). **פרי עץ הדר**. תל-אביב: מוסד ביאליק. קרק, ר' (תשמ"ה-1985). **יפו: צמיחתה של עיר, 1799-1917**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי. שווארץ, י' (תשכ"ח 1968 [תר"ה]). **ספר תבואות הארץ**, מהדורה רביעית. ירושלים: מ' לונץ. שילר, א' (1981). בוסתני יפו ופרדסי יפו. בתוך א' שילר (עורך), **קידום 15, יפו ואתריה**, 48-42.

Von Essen, E., & Hansen, H. P. (2015). How stakeholder co-management reproduces conservation conflicts: Revealing rationality problems in Swedish wolf conservation. *Conservation and Society*, 13(4), 332-344.

* עמוד 113: בית עלי ביבי, רחוב עזה 13 - בית ספר סוקולוב לאור לשעבר. מיכל בר-אור, 2011

שלושה מעגלי זמן ויחסם לשימור המורשת התרבותית הבנויה

לשימור מורשת תרבותית בנויה יש היבטים שונים, ובאלה בולטת ההחלטה להבטיח את המשך קיומם של נכסים שנבחרו להישמר בגלל ערכיהם התרבותיים, ההיסטוריים והעיצוביים. המשכיות זו מחייבת היכרות עם שלושה מעגלי זמן - עבר, הווה ועתיד, ועם המאפיינים והמשמעויות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות המייחדים כל מעגל.

ראשיתו של נכס תרבות בזמן עבר, ואת מאפייניו והתפקיד שנבחר לו אי אפשר להפריד מאירועי התקופה, מתפיסותיה, מהמצאותיה ומאורחותיה. אלא שההחלטה לשמר נכס תרבות מתבצעת בהווה, על ידי קהילה בעלת תפיסות, רצונות וצרכים שאינם תואמים בהכרח את אלה של קהילת העבר. קהילת ההווה אינה מסתפקת בזמנה הנוכחי ובמאפייניו; בהחלטה לשמר נכס מורשת היא גם לוקחת על עצמה אחריות לדאוג לדור העתיד כדי שיוסיף וייהנה גם הוא מנכסי המורשת התרבותית, שעל פי תפיסתה ראויים להתקיים לאורך זמן. החלטה זו מתקבלת למרות החשש שמא הבחירה של דור ההווה לא תתאים לרצונות ולצרכים של דור העתיד. כתרן לחשש ולחוסר הוודאות הוא הקריטריונים הערכיים שעל פיהם נבחרים אתרי המורשת התרבותית. אלה נקבעו רק לאחר שזכו להסכמה רחבה, ועל ידי כך גדל הסיכוי ליציבותם ולהמשכיותם לאורך זמן.

אתר ניצנים הישנה: עבר, הווה ועתיד - וההשלכות על זהות המקום וייצוגיו

עיריית עמית-כהן

באתר ניצנים מרובים הייצוגים המוחשיים שהם עדות לסיפורו של המקום. מרבית השרידים נקשרים באירועים היסטוריים שמשתייכים לעבר רחוק, ושהתרחשו לפני למלחמת השחרור או במהלכה. ההחלטה להותירם במרחב האתר נפלה בתקופה שקדמה לפיתוח ולהתרחבות היישובית שחלה בשלהי המאה ה-20, אך בעיקר מאמצע העשור הראשון של המאה ה-21. הפיתוח וההתרחבות התאפיינו ביישובה של אוכלוסייה שנשאה עימה מסען זיכרונות שלא היו קשורים במרחב ההיסטורי הישן. אוכלוסייה זו, אף שחוויותיה שייכות לזמן ולמקום אחרים, הייתה מוכנה לאמץ את הערכים והסמלים שמרחב ניצנים וייצוגיו המוחשיים חשפו בפניה. בחירתה זו שינתה את מעמדם של נכסי המורשת. היא השפיעה על תפקידיהם והתפקודים שנבחרו עבורם ועל עיצובם.

מטרת מאמר זה היא להציג את תהליך השינוי שחל בנכסי המורשת התרבותית במרחב ניצנים, ולתהות על היחסים בין שינויים אלה לבין עיצובו של מקום זהותו.

מילות מפתח: ניצנים, מעגלי זמן, נכסי מורשת תרבותית, מקום, משמעות וסמל

מבוא*

שני אתרים נושאים את השם ניצנים: האתר האחד הוא מכלול נופי-יישובי הממוקם ממערב לכביש 4, כשישה קילומטרים מצפון לאשקלון, וכולל את שמורת הטבע חולות ניצנים, את חוף הרחצה ניצנים, את היישוב הקהילתי ניצן, הישן והחדש, את בית ספר שדה שקמים ונכסי מורשת תרבות. נכסים אלה נפרסים על ציר המתמשך מדרום לצפון-מזרח, ונכללים בהם האנדרטה לאישה העבריה הלוחמת; ה"ארמון" - בית חלל מרכזי ערבי שהפך לאחד המבנים המרכזיים בקיבוץ ניצנים הישן וכיום משמש את בית ספר שדה שקמים; מבנים אחדים שבעבר הרחוק היו חלק ממבני הקיבוץ הישן; גבעת שלושת המכלים - מכלים ומגדל מים שנבנו בתקופת המנדט כדי לספק את צורכי המים באזור; ובית קברות. האתר השני הוא קיבוץ ניצנים החדש, שנוסד על ידי מתיישבי ניצנים, חברי הקיבוץ הראשון, לאחר שהסתיימה מלחמת השחרור. הקיבוץ הישן קם בצד המערבי של כביש החוף, ואילו החדש נבנה בצד המזרחי ונמצא כיום בתחום השיפוט של המועצה האזורית חוף אשקלון.

גם אם שמם זהה, נכסי המורשת התרבותית הנמצאים בשני האתרים מייצגים מעגלי זמן וזיכרונות שונים. הראשון מייצג עבר רחוק, את הסיפור ההיסטורי של קיבוץ ניצנים בשנים שקדמו למלחמת השחרור ובמהלכה. זהו סיפור הרואי שצימח מיתוסים וערכים סמליים שעם השנים הפכו לחלק בלתי נפרד מפנתיאון הזיכרון הלאומי הישראלי. השני שייך לעבר קרוב יותר ומייצג את הניסיונות של אותה אוכלוסייה למחוק חלק מהזיכרונות שליוו את האתר הראשון, להתחדש ולבנות לעצמה זהות חדשה במקום החדש.

מאמר זה אינו עוסק במרחב של קיבוץ ניצנים במקומו החדש. הוא מתמקד באתר שלחוף הים ובמעגלי זמן שעוצבו על ידי שני אירועים מרכזיים וקבעו את זהותו. האחד - אירועי מלחמת השחרור, בעיקר מכ"ט בנובמבר 1947, הכרזת האו"ם על חלוקה לשתי המדינות, ועד חזרתם של חברי הקיבוץ מהשבי במרץ 1949 וההחלטה להקים באותה שנה את הקיבוץ במקום חדש. השני נקשר בשנת 2005, שנת ההתנתקות מחבל עזה, עת מתחם ניצנים ונכסי מורשתו התרבותית עברו תהליך של ניכוס על ידי אוכלוסיות חדשות. תהליך זה משפיע על המרחב ועל

מעמדם, תפקידם והתפקודים הנבחרים עבור נכסי המורשת התרבותית המצויים בו. במקום לשמש סוכני זיכרון של עבר רחוק הנכסים הופכים לסוכני זיכרון של עבר קרוב, הכולל אירועים היסטוריים שהתרחשו וזיכרונות שעוצבו במקום אחר.

מטרת מאמר זה היא להציג את התמורות שחלו במרחב ניצנים, במתחם הקיבוץ הישן, ואת ההשלכות על מעמדם, תפקידם ותפקודיהם של נכסי המורשת התרבותית הפרוסים בו. לשם כך יהיו במאמר שלושה פרקים: פרק תיאורטי המתמקד בתפקידם של נכסי מורשת תרבותית לייצג זהות מקום; פרק הסוקר את נכסי המורשת התרבותית, את פריסתם במרחב, את תולדותיהם, ערכיהם, הסמלים והמיתוסים שדבקו בהם; ופרק שמציג את התמורות שחלו במעמד הנכסים ואת התהליך שקובע את מעמדם ועיצובם בהווה.

נכסי מורשת תרבות ותפקידם לעצב זהות מקום

התמקדות בתפקידם של נכסי מורשת מוחשיים כמייצגים את הקהילה המקומית, את ייחודה ואת שונותה מקהילות אחרות, היא חלק מדיון רחב שעניינו הגדרת מקום, דיון שהובילו בשנות השבעים החוקרים הי פו טואן (Tuan, 1974), אן בוטימר (Buttimer, 1976) ואדוארד ראלף (Relph, 1976). מקום, על פי גישתם, הוא מרחב שמתייחד ממרחבים אחרים הודות להתייחסות של אוכלוסיות אליו, האופן שבו הן תופסות אותו, פועלות בו, מעצבותו אותו ומותירות בו את חותמן. ואכן נכסי תרבות, שהם יצירה של האדם ומבטאים את תפיסתו ואת התקופה שנוצרו בה, הם חלק מאותם גורמים המייחדים כל מקום ומבחינים בינו למקומות אחרים. אלא שלנכסים אלה תפקיד נוסף: לבטא את היחס למקום, את אותו רגש של קרבה ושל שייכות שאוכלוסייה מפתחת למקומה, בצד תחושת ביטחון שמקנה לה אותו מרחב מתוחם שבתוכו היא חיה את חייה ומקיימת את אורחותיה. ההתייחסות ל"מקום" והקשר אליו נמדדים בשתי נקודות מבט - זו של הפרט והקהילה על עצמם ועל מקומם (המבט הפנימי הקרוב), וזו של "האחרים" המתבוננים במקום ובאוכלוסייתו וההתייחסות מרוחקת (המבט החיצוני). בהתייחסות למקום בשני המבטים הידע של הפרט על

* תודות לאלנימור פריד שהשלימה את המידע החסר על שימור ה"ארמון" ועל הפעילות וההדרכה בבית ספר שדה שקמים. אלימור מתגוררת ביישוב הקהילתי ניצן ומנהלת את בית הספר מזה שנים רבות.

אודות המקום, הקשר שלו אליו, הערכתו ועמדתו כלפיו הם שקובעים את נכונותו לחיות בו, להיות מעורב בהתנהלותו או להסתפק בהצצה או בחוויית ההתבוננות בלבד.

ההתבוננות, הן הפנימית הן החיצונית, מתקיימת באמצעות רכיבים קולקטיבים המאפיינים את שתי החברות, את זו החיה במרחב המתוחם בזמן מסוים ומעצבת אותו ואת זו החיה מחוצה לו. רכיבים שכאלה כוללים נרטיבים מקומיים, זיכרונות, אינטרסים משותפים, יחסים עם קהילות אחרות ותרבות. את ההבחנות בין נקודות המבט ואת הרכיבים המשפיעים עליהן הגדיר בולדינג כשנדרש להגדיר קשר למקום, ובלשונו "תחושת מקום" (Boulding, 1959). בולדינג מייין את התופעה לארבע קטגוריות: קוגניטיבית, אפקטיבית, הערכתית והתנהגותית, אך הוסיף שמיון זה נועד לצורכי ניתוח בלבד וההפרדה איננה מוחלטת. כך למשל, לרגש אהבה כלפי מקום יש השפעה על השיפוט הערכי של המקום; הערכת המקום אינה מחייבת מעורבות בעיצובו ובהתנהלותו; ההכרה בייחודו של מקום אינה מקדמת את הערכתו וכו'. בולדינג בחן את הקטגוריות השונות בשלוש רמות: הקהילתית, המדינתית והגלובלית. לטענתו, בכל רמה יש להתבוננות במרחב מאפיינים שונים, ואלה משפיעים על הקשר למקום ועל תחושת השייכות אליו.

בהגדרת הקשר למקום ובאפיונו עוסק גם מחקרם של ג'ורדן וסטדמן (Jorgensen & Stedman, 2006). בדומה לבולדינג, אפיונו לקשר למקום (place attachment) מתבסס על התנהגויות הנקשרות ותלויות בו (place independence) ועל האמונות, האירועים והסיפורים המזוהים עימו (place identity).

בולדינג, וכמוהו אליזור (Elizur, 1986), התמקדו בעיקר ביחס למקום שהוא מדינה, והגדירו את הקשר למדינה ואת התדמית המתקבלת כסך כל המאפיינים אשר עולים במחשבה בשעה שחושבים על מדינה. גישה זו אומצה גם על ידי אחרים, ששבו וצינו שלרגש למקום ולקשר אליו אחראים "סך האמונות, האידאליים והרושם שיש לאנשים ביחס למקום מסוים" (Kotler, Haider & Rein, 1993: 33-37).

אלא שההתבוננות במקום, היחס למקום והקשר אליו לא יכולים להיות מנותקים מהמאפיינים הפיזיים, החברתיים, המינהליים והתרבותיים המייחדים אותו, ובכך מבדילים אותו ממקומות אחרים. במאפיינים אלה נכללים פריטים מוחשיים ועניינים מופשטים שיצר האדם: בית, מרחב מקודש, מועדון, טקס, תאריך המציין אירוע ייחודי עבור הקהילה, גבולות מוניציפליים, הגדרות מינהליות ועוד. פריטים ועניינים אלה אחראים ליצירת הקשר למקום (Agnew, 1987); חשיבותם מתקיימת בתפקידם לחדד את מודעותו של האדם לסביבתו הגיאוגרפית, לתדמיתה וליחסו אליה. ואכן פריטים ועניינים אלה יוצרים תדמית של מקום ותורמים לזהות הקולקטיבית, לגאווה המקומית ולתחושת השייכות אליו (Shamai, 1991).

בעשרים השנים האחרונות בחנו חוקרים את השינויים שחלו ביחס ובקשר למקום, וגם הציגו חשש למחיקת יחס זה בעקבות התחזקות התהליכים הגלובליים (Massey, 1997). זיגמונט באומן בספרו "גלובליזציה: ההיבט האנושי" טען כי כל הגורמים הגיאופיזיים, הגבולות הטבעיים והמלאכותיים בין טריטוריות והזוויות הנפרדות

הם שרידים ותוצרים חומריים של הזמן ואילווציו, ובלשונו - "מגבלות המהירות". בעידן שבו למרחקים אין חשיבות, הקשר למקום וההזדהות עימו עלולים להיעלם (באומן, 2002: עמ' 45-51). עם זאת, קהילות שתתייחסנה למקומן כגורם מרכזי ביצירת זהותן גם תדענה לשמור על זהותן הקולקטיבית.

ואכן בקהילות המתאפיינות בהומוגניות חברתית - קבוצה אתנית או קבוצה בעלת אידיאולוגיה חברתית אחידה - קל לפתח את הקשר למקום ואת ההזדהות עימו (Agnew, 1987). בקהילות אלה היחס למקום זוכה לביטויים פיזיים, נכסים ונופים. אלה נבחרים ומקודמים באמצעות החלטות על סגנונות הבנייה, התפקודים הנוצקים לתוכם, אופן הצבתם וארגונם במרחב, הקניית בולטות חזותית כלשהי והמעורבות של הקהילה בהקמתם, בהפעלתם ובשמירה עליהם.

הדיון ביחס למקום ובהשלכותיו על עיצובו זכה להרחבה בתהליך התגבשות התנועה הפוסט-מודרניסטית בתחומי התכנון והאדריכלות (Harvey, 1990). הדגש על העיצוב והשיקול האסתטי, הרמיזה לעבר ההיסטורי באמצעות אלמנטים קישוטיים או יצירת שילוב בין ישן וחדש בסגנון הבנייה - כל אלה הפכו אמצעים לביטוי המאפיינים התרבותיים והחברתיים של קהילה, ולחזוק הזהות והקשר למקום (Loukatiou-Sideris & Banerjee, 1998).

הזהות עם מקום והקשר אליו אינם תמיד חיוביים. קיימים מקרים שבהם הגורמים הפיזיים, המינהליים, החברתיים והתרבותיים יוצרים אצל המתבונן - הן במבט הפנימי הן במבט החיצוני - יחס שלילי למקום. למצב זה סיבות שונות. כך למשל הוא עשוי להתרחש כאשר קיימת חפיפה בין הגדרה מינהלית-מוניציפלית להגדרה חברתית שלילית, כמו במקרים שבהם פריפריה מרחבית חופפת פריפריה חברתית (Yiftachel, 1996). אחת הדרכים להתמודד עם היחלשות הקשר למקום או עם יחס שלילי כלפיו היא הצגה מחודשת של נכסים, פיזיים ורוחניים, המבטאים את הרכיבים הקולקטיביים של חברה, מחזקים גאווה מקומית ותורמים להזדהות עם המקום.

הצגה מחודשת של נכסים יש שתתרחש כשלמקום מגיעות אוכלוסיות חדשות. אלה יכולות להחליף את האוכלוסייה הישנה או להצטרף אליה, והנכסים שייצגו את האוכלוסייה הוותיקה - או שיאומצו על ידי החדשה או שיידחו על ידיה. למצבים אלה ביטויים שונים. בתהליך שבו מתקיימת החלפת אוכלוסיות נכסי מורשת עלולים להיפגע; הם ייהרסו או שיוזנחו ומצבם הפיזי יידרדר. אך ייתכן גם תהליך אחר, שבו האוכלוסייה החדשה תנכס לעצמה את נכסי המורשת התרבותית ותחליט אם לשמר את סיפורם וערכיהם המייצגים קהילה אחרת, או לעצבם מחדש על פי תפיסתה.

במצבים שבהם שתי האוכלוסיות תוספנה להתגורר באותו מקום ונכסי המורשת התרבותית יוסיפו לשרוד, או שיזכו לטיפול ולניהול משותפים הודות להסכמה בין שתי הקהילות וההבנה שלכל אחת מהן תפיסות עולם שהיא מבקשת לבטא בנכסים, או שיוזנחו בגלל מחלוקות וחוסר שיתוף פעולה (עמית-כהן, 2009; Amit-Cohen, 2009). המרחב שבו שכן קיבוץ ניצנים בשנות הארבעים של המאה ה-20 מבטא מצבים אלה.

מעגל הזמן הרחוק: האירועים וייצוגם בנכסי המורשת התרבותית במתחם קיבוץ ניצנים הישן

קיבוץ ניצנים הראשון נוסד בשנת 1943 בקרקעות שנרכשו על ידי קק"ל בסמוך לכפר הערבי חמאמה. הקיבוץ החל להיבנות, להשתלב בחיי האזור ולקחת חלק באירועים שאפיינו את תולדות ארץ ישראל באותן שנים. במרץ 1947 הגיעה לחוף ניצנים אוניית המעפילים שבתאי לוז'נסקי ("שושנה") ועליה יותר מ-700 מעפילים. בליל ההורדה קיבל קיבוץ ניצנים תפקיד חשוב ושימש "ראש גשר" להורדת המעפילים ולהבאתם לחוף מבטחים. לרוע המזל נודע לבריטים על האירוע, הם הגיעו לחוף והגלו לקפריסין כ-700 איש, חלקם מעפילים וחלקם אנשי היישוב שבאו לעזור.

עד לתוכנית החלוקה, כ"ט בנובמבר 1947, התנהלו חיי הקיבוץ כסדרם, אבל לאחר החלוקה נכללו הקיבוץ ואדמותיו בשטח המדינה הערבית, ועם הפלישה המצרית שינה הקיבוץ את אורחות חייו והפך ליישוב בקדמת החזית. המשמעות הייתה שאת חיי היום-יום הכתיבו האירועים הצבאיים (דרור, 1990: 71-73), והם גם אלה שנקשרו לימים בשרידי המורשת התרבותית שנותרו במרחב לאחר המלחמה, ובהחלטת הקיבוץ לבנות את חייו במקום חדש.

הקיבוץ שכן בציר ההתקדמות המצרית צפונה לכיוון תל-אביב. החשש מהתקפה מצרית הוביל להחלטה לפנות את הילדים מן היישוב. ואכן, בלילה שבין 16 ל-17 במאי, במסגרת מבצע "תינוק", פונו ילדי משק ניצנים לבאר טוביה. ההתקפה המצרית על הקיבוץ החלה שלושה שבועות אחר כך, ב-7 ביוני. בקיבוץ היו כ-150 איש, מחציתם חברי המשק ומחציתם אנשי גדוד 3 של חטיבת גבעתי (ענף ההיסטוריה במטה הכללי, 1968: 227-228; ואלך, 2005).

בשעה שש בבוקר החלה ההתקפה המצרית. תותחים נגד טנקים פוצצו את העמדות בזו אחר זו, ומייד לאחר מכן החלו ניסיונות הפריצה. ניסיון הפריצה הראשון מצפון-מערב נדחף. בסביבות השעה 11:00 ניסו המצרים לפרוץ בפעם השנייה. הטנקים חדרו למשק ובעקבותיהם נכנסו החיילים הרגילים. בירי מרחוק נפלו 12 ממגיני גבעת המכלים, שישה נוספים נותרו פצועים בשטח, וגבעת המכלים נכבשה בידי המצרים. כוח מצרי נוסף חדר למשק, והמגינים נאלצו לסגת לגבעת חדר האוכל. בשעות אחר הצהריים, עם התגברות הלחץ, נסוגו המגינים לעבר ה"ארמון". הם ניסו לפרוץ דרך מהמשק לכיוון דרום כדי שלא ליפול בידי האויב, אך הפרדס שעטף את הארמון כבר נכבש על ידי המצרים. המגינים התכנסו בארמון, שהיה מכותר בחיילים מצרים (ואלך, 2005: 243-246). המפקד בפועל, אברהם שוורצשטיין, הבין שהכול אבוד, ולאחר התייעצות עם חברי ניצנים שנותרו התקבלה החלטה - להיכנע. שוורצשטיין ומגינה נוספת, מירה בן-ארי, יצאו לדבר עם המצרים בעודם מנופפים בגופייה לבנה, אך שניהם נורו. בשלב זה כבשו המצרים את הארמון ולקחו את המגינים הנותרים בשבי. ניצנים נפלה (חרצק, 1995: 126). רק כעבור כחמישה חודשים,

ב-28 באוקטובר 1948, שוחררה על ידי צה"ל, ובמרץ 1949 שבו חברי הקיבוץ שנפלו בשבי למקומם. אלא שעד לשיבה זו נפל דבר, ואירוע צבאי שליווה את הקרב ואת נופליו הפך לאחד מהסמלים שעיצבו לא רק את המורשת המקומית של חברי הקיבוץ אלא גם את המורשת הלאומית.

ב-9 ביוני 1948 פרסמה מפקדת חטיבת גבעתי (חטיבה 5) "דף קרבי" - מסמך רשמי שנועד להביא בפני הלוחמים בדרום את דבר המפקד, שמעון אבידן, ועל ידי כך לבטא את רוח היחידה. את הכרוז כתב אבא קובנר, מי שהיה קצין ההסברה של גבעתי. הכרוז גינה את כניעת הלוחמים והחברים שלחמו במערכה על ניצנים, ובמילים קשות ונוקבות קבע כי אין להיכנע ויש להילחם עד טיפת הדם האחרונה: "נפילת 'ניצנים' - כשלון הוא. כשלון חמור. [...] להיכנע - כל עוד חי הגוף והכדור האחרון הנושם במחסנית - חרפה היא: לצאת אל שבי הפולש - חרפה ומוות! [...] רק ללחום, ללחום וללחום! בכל האמצעים, בכל התנאים, בלי תנאי, בלי חשבון - בכל כוחות הנפש" (אצל דרור, 1990: 17-19).

ב-23 במרץ 1949, כמעט שנה לאחר מכן, הוקמה במטה הכללי של צה"ל ועדת חקירה שמינויה היה "לחקור את פרשת המלחמה וההתגוננות של קבוצת ניצנים ובקשר לפקודת היום שהוציא מפקד חטיבת גבעתי בשעתו".¹ הדוח מחקירת הפרשה הועבר לידי הרמטכ"ל ב-15 באפריל אותה שנה. בעמוד העשירי של הדוח הובאו המלצות:

- מתן ריהביליטציה (טיהור, זיכוי מאשמה) ללוחמי ניצנים, הן החיילים הן חברי המשק.

- בהתחשב בתפוצתה הרחבה של פקודת "כשלון", גם מחוץ למסגרת החטיבה ומרחב הדרום, יש לדאוג לכך שהאמת על מערכת ניצנים תובא לידיעת הציבור.
- יש לגנות את הניסיונות שנעשו להחשיד את הפיקוח החטיבתי בהפליית ניצנים מתוך נימוקים לא צבאיים.²

אף שזכו לטיהור רשמי של שמם, מאורעות מלחמת העצמאות הותירו בחברי ניצנים הישנה טראומה קשה. משום כך ביקשו לייסד את קיבוץם מחדש, שלושה קילומטרים ממזרח לשטח הקיבוץ הראשון, רחוק מן הזיכרונות של הקיבוץ הישן.

בשנת 1949 הוקם בשטח הקיבוץ הראשון כפר הנוער הציוני ניצנים, ונכסי המורשת התרבותית שנקשרו באירועים ההיסטוריים נותרו במרחב, קופאים בזמן. כפר הנוער נסגר בשנת 1990, היישוב הקהילתי ניצן הוקם שמונה שנים אחר כך (1998), אך תהפוכות אלה לא שינו את מצבם של נכסי המורשת התרבותית. במשך שנים רבות הם לא טופחו, מצבם הידרדר, וגם כשהחליטה המועצה לשימור אתרים להכריז עליהם כנכסי תרבות הראויים להישמר חל שינוי רק במספר מצומצם של אתרים. נשמרו רק נכסי מורשת שנכללו במתחם בית הספר שקמים שנוסד בשנת 1983 בחסות החברה להגנת הטבע. מאז המועצה לשימור אתרים, בית הספר ומדריכיו מטפחים את הארמון ואת סביבתו הקרובה, דואגים להמשיך ולספר את סיפור האירועים הרחוקים, ולא שוכחים להתאים את הדרכתם ופעילותם גם למעגל זמן ההווה, לאירועים,

¹ מתוך אתר קיבוץ ניצנים.

² שם.

לתפיסות ולערכים המאפיינים אותו. נכסי המורשת התרבותית שמחוץ למתחם בית ספר שדה עדיין מחכים לגאולתם ממצבם הירוד.

נכסי המורשת התרבותית שנותרו במרחב והם עדות לסיפור ההיסטורי "הרחוק" כוללים כמה אתרים:

• **הארמון:** הארמון מכונה גם הבית הערבי, הבית הלבן, בית הבאר והמצודה (איור 1). זהו מבנה ערבי שבנה אפנדי ערבי עשיר בשם סורבג' בשנות העשרים של המאה הקודמת. המבנה נבנה בסגנון של בית פרדס. בקומתו התחתונה היו באר ואורווה, וכן בית אריזה ומחסנים. בקומה העליונה היו חדרי מגורים וארבע מרפסות הפונות לארבעה כיוונים, ומהן ניתן היה להשקיף לכל עבר, לחוף הים ולחולות, לפרדסים, לכרמים ולשדות. האפנדי ומשפחתו התגוררו בבית כעשרים שנה.

בתחילת שנות הארבעים מכר האפנדי את האדמות ואת המבנה המפואר לקק"ל. תקופה קצרה פעלה בו מכבסה וסיפקה שירותי כביסה למחנה הצבאי הבריטי שהוקם בסמוך. בדצמבר 1943, לאחר שעלתה על הקרקע קבוצת "ניצנים", היא התגוררה במבנה

והחלה להרחיב את אחיזתה ולבנות את בתי הקיבוץ והתשתיות. לאחר שקיבוץ ניצנים עזב נותר המבנה בשימומו, ובשנת 1983 הפך לשמש מרכז פעילות עבור בית ספר שקמים, בחסותה של החברה להגנת הטבע. בשנת 1999 החלה המועצה לשימור אתרים בשיפוץ ובשימור המבנה. את השימור ליוותה הדילמה אם להחזיר את המבנה למצבו הראשון, בימי היותו בית פרדס, או להתחשב בשלבים השונים של בנייתו ובשינויים שחלו בו לאור שימושיו בתקופת הקיבוץ. כך למשל הקומה העליונה, שהייתה קטנה יותר בימי האפנדי סורבג', הורחבה על ידי חברי קיבוץ ניצנים. המשמרים העדיפו להשאיר בשלמותה, ואת שלבי בנייתה לציין באמצעות הבדלים בצבע. הארמון יועד לשמש מרכז מבקרים שיספר את סיפור קיבוץ ניצנים והקרב, אך לא רק אותם. כדי לקדם את פיתוח האתר הוחלט לא להסתפק רק בערכים ההיסטוריים המקומיים, אלא להרחיב ולנצל את המקום להעברת מסרים לאומיים. לשם כך נקבע להפוך את המקום ליד לאישה הלוחמת, מוזיאון ומרכז הנצחה. אנדרטה נבנתה בשנת 1998 והפכה לחלק בלתי נפרד מתוכנית ההדרכה של בית ספר שדה. הקרבה לפארק החולות תרמה גם היא, ובית ספר שדה שקמים, לצד הדרכה סדורה והצגת הסיפור ההיסטורי, פועל כדי לשמר את הטבע, הצומח ובעלי החיים באזור החולות.

איור 1. "הארמון" בניצנים - בית בסגנון בית פרדס; כיום משמש כמרכז הפעילות של בית ספר שדה שקמים. עיריית עמית-כהן

איור 2. "גבעת שלושת המכלים" - אתר הרואי שהפך לאתר נשכח. עירית עמית-כהן

הצירוף הלשוני "גבעת שלושת המכלים". צירוף לשוני זה האדיר את האתר ואת אירועי הקרב שהתחוללו בו ובסמוך אליו. עד כה לא הוחל בפיתוח האזור ובשינוי ייעודו. באמצע העשור הראשון של המאה ה-21 קפאה גבעת שלושת המכלים במקומה, ולא נמצא מי שידאג לטפחה (נחמני שוסטרמן, 1993) (איור 2).

• **בית העלמין:** בית העלמין החל לפעול ערב מלחמת העצמאות, משהוטמנו בו שלושה מחברי הקיבוץ שנרצחו על ידי שכניהם מהכפר חמאמה בעת שעבדו בשדות הקיבוץ. הקבר הרביעי נכרה עבור מפקד וחבר ניצנים שלמה רובינשטיין, שנפל חלל בעת שליווה שיירה מניצנים לתל-אביב. מאוחר יותר, הבאתם לקבורה במקום של 33 החללים שנפלו בקרב ניצנים, ובהם שלוש נשים, הפכה את בית הקברות מאתר קבורה קטן ושולי לנקודת ציון ישראלית. האנדרטה לחללים שעיצב האדריכל אברהם יסקי בשותפות עם האדריכל שמעון פובזנר והפסל משה ציפר, ועבודת הברונזה בשער בית הקברות של צבי עמיתי, מוותיקי ניצנים, שמנציחה את סיפורו של קיבוץ ניצנים בעברו הרחוק, ימי מלחמת העצמאות, ובשיקומו, במקומו החדש, הפכו את בית העלמין לסוכן זיכרון חשוב של אירוע היסטורי המשתייך למעגל זמן רחוק (איורים 4, 5). בשנת 2005 חל שינוי באתר ההנצחה, במעמדו, בערכיו ובמסריו, כשהועברו לבית הקברות אחדות מהגופות שנקברו בבתי הקברות האזרחי והצבאי שבגוש קטיף. הרחבה זו משייכת את בית הקברות למעגל הזמן הקרוב ומשפיעה על זהותו של המקום.

• **מבני קיבוץ ניצנים:** ממבנים אלה נותרו רק אחדים, בולטים בהם חדר האוכל ובית הילדים של קיבוץ ניצנים (איורים 6, 7).

• **גבעת שלושת המכלים:** שלושת מכלי המים נבנו בתקופת המנדט, בשנות הארבעים, כדי לשמש את צורכי המחנה הצבאי הבריטי שישב במקום. המבנים שיקפו את טכנולוגיות הבנייה וחומרי הבנייה שהיו מקובלים בתקופת בנייתם. אך כמו בנכסים אחרים במרחב ניצנים, גם בהם נקשרו סיפורי גבורה, מיתוסים וסמלים, וזכו להעצמה הודות למיקומה של הגבעה ולבולטות הנופית של המכלים.

שתי צורות של מגדלי מים השתרשו בארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים, ולשתייהן ביטוי במכלי המים בניצנים. צורה אחת היא מגדל מים שבו הבריכה העגולה נישאת על קיר עגול או מצולע. החלל בין הקירות נוצל לא פעם וחולק לקומות או לחדרים שנועדו לאחסון, לשמירה, למפגש ועוד. באחדים ממגדלי המים או המכלים הקיף את הקיר גרם מדרגות או סולם. הצורה השנייה הייתה בריכה עגולה או מרובעת ש"ישבה" על ארבעה עמודים מקבילים, מחוזקים בקורות אופקיות. לעיתים נוסף חדר בגובה קומה אחת בחלל שבין העמודים. בצורה זו יש שהבריכה הייתה מכל מתכת שהונח על מגדל עץ, תופעה שהעידה על זמניותו של מגדל המים ועל כוונות לבנות בהמשך מתקן יציב יותר.

בניצנים נבנו שלושה מגדלי מים, אך בגלל צורתם, הטכנולוגיה וחומרי הבנייה שנבנו מהם הם כונו מכלים. המגדל האחד הוא בריכת מים שטוחה שהכילה כעשרה מ"ק מים. היא בנויה מלוחות מתכת ונשענת על מגדל ממוטות ברזל. המגדל השני הוא מכל עגול מברזל גלי הנישא על בסיס בטון וארבעה עמודים מלבנים אדומות. המגדל השלישי הוא דמוי צינור ובנוי מבטון. כל שלושת המגדלים ניצבים על גבעה שהייתה נקודה אסטרטגית במהלך הקרב ומשום כך דבק בה

איור 4. קבר האחים של חללי מלחמת העצמאות. אלימור פריד

איורים 6, 7. חדר האוכל ובית הילדים של קיבוץ ניצנים - שרידים שהתפקוד שצורף להם אינו תואם את סיפורם ואת ערכיהם ההיסטוריים. עיריית עמית-כהן

איור 5. סוכן זיכרון של עבר קרוב לצד סוכן זיכרון של עבר רחוק - שני סוכנים מחוללי זהות. מצבת מפונים מגוש קטיף בבית הקברות בניצנים. עיריית עמית-כהן

איור 9. הנצחה של סיפור אינטימי. סיפורה של מירה בן-ארי נבלע בצל האנדרטה של "האישה העבריה הלוחמת". עיריית עמית-כהן

איור 8. האנדרטה ללוחמת העבריה מיסול: שוש חפץ. ד"ר אבישי טייכר, מתוך אתר פיקיוויקי

מעגל הזמן הקרוב: התוכניות וההשלכות על זהותו של מקום

תוכניות להתרחבות יישובית ולפיתוח

התרחבות היישובית במרחב ניצנים החלה בשלהי שנות התשעים, עם הקמתו של היישוב ניצן בשטח הקרקע והמבנים של הקיבוץ וכפר הנוער. ההתרחבות הייתה חלק מתוכנית בניין עיר מפורטת שפורסמה ב-9 בפברואר 2001 (תוכנית 5/160/03/06) ומטרתה "יצירת מסגרת תכנונית לבית ספר שדה שקמים על ידי שינויים בייעודי קרקע וקביעת הנחיות ומגבלות בנייה" (הוראות תוכנית 5/160/03/06, 2001).

עוד קבעה התוכנית שפיתוח בית ספר שדה ייעשה "תוך התחשבות מרבית במבנה הקיים" וגם יאפשר "פיתוח אתר הנצחה לאישה העבריה הלוחמת כחלק אורגני מהאתר" (שם) (איורים 8, 9). בחינה של התוכנית מצביעה על גישתם של מקבלי החלטות לאתר הנצחה ועל העדפותיהם. במקרה של ניצנים הועדף הזיכרון הקולקטיבי על פני הסיפור המקומי והאירועים ההיסטוריים. גישה זו זכתה להבלטה נוספת בשנת 2005.

כארבעה חודשים לפני ההוצאה לפועל של תוכנית ההתנתקות גיבשה ממשלת ישראל את "תוכנית ניצנים" להעתקת יישובי גוש קטיף אל חולות ניצנים, בסמוך ליישוב הקהילתי ניצן. התנגדות של גורמים שונים, שוחרי טבע, מנעה פגיעה באתר החולות, וארבעה חודשים אחרי פרסומה של התוכנית הוכרזו החולות כפארק לאומי ושמורת טבע. כחודש לפני ההתנתקות נבנתה שכונת הקרווילות בניצן כמענה זמני למגורי המפונים, ובנובמבר 2005 אושרה תוכנית מתאר ארצית חלקית מפורטת למרחב ניצנים וצפון אשקלון - תמ"א 39. מטרתה המרכזית הייתה ליצור פתרון מגורים למפונים, תוך שמירה וטיפול של השטחים הפתוחים באזור התוכנית (הוראות תמ"א 39, 2005, 8). בתמ"א 39 נכללה גם "תוכנית ניצנים" - שמירה על ניצנים הישנה.

תמ"א 39 קבעה כי אזור ניצנים הישנה ונכסי מורשתו, שנמצאים

בשטחו של היישוב הקהילתי ניצן, יטופלו על פי תוכנית מפורטת 5/160/03/06 שהוזכרה לעיל. נוסף על ההיתרים שהוצגו שם נקבע בתמ"א 39 כי תותר הקמת "אנדרטאות, חניות וחניונים, שירותים למבקרים, תחנות מידע ושילוט, שבילים וגינון, תצוגות ועבודות שיקום ושחזור מבנים קיימים" (הוראות התוכנית 2005, 18).

על פי תמ"א 39, ונספח ב' שצורף אליה, המטרה הייתה לפתח במרחב ניצנים כולו אתר תיירות פעיל שיקלול מסלולי הליכה ורכיבה על אופניים בין מגוון האטרקציות הנופיות והמורשתיות. התוכנית כללה את הקמתו של מתחם תיירות כפרי שיהיו בו עד 900 יחידות אכסון. נכון לשנת 2018, תמ"א 39, על פיתוח התיירות שבה, לא יצאה אל הפועל. חלק ניכר מעיכוב התוכנית נובע מהתנגדות חריפה של ארגונים סביבתיים ליחידות הנופש העתידות להיבנות והחשש לפגיעה במאפיינים הייחודיים של שמורת הטבע וברגישות האקולוגית שלה. לאלה יש להוסיף את הנתק הקיים בין הגופים המנהלים את המרחב לבין המתגוררים בו.

ניצן - הרחבה יישובית וההשלכות על נכסי המורשת והנוף

תוכנית 291/03/6 הופקדה באוגוסט 2005 וקיבלה תוקף ב-25 במאי 2006. התוכנית התמקדה בהרחבת היישוב הקהילתי ניצן והדגישה את הצורך להתחשב באתרי המורשת מתקופת קיבוץ ניצנים הראשון ובערכי הטבע. התוכנית שילבה בתוכה ציר מטיילים, וכפי שנכתב בה - "ציר זה פעיל כיום" (2005). הציר אמור היה לעבור דרך רצף של שטחי ציבור פתוחים (שצ"פים) ומוסדות ציבור שתחילתו במתחם החברה להגנת הטבע - הארמון, אנדרטת יד לאישה הלוחמת, המשכו בגבעת המכלים ובגן האמפי³ וסיומו בבית העלמין. הציר צריך היה להמשיך לאזורים שמתאפיינים בערכי טבע ונוף - שדרת הפיקוסים הסמוכה לגן האמפי ושדרת האיקליפטוסים התוחמת את היישוב ממזרח (הוראות תוכנית 291/03/6, נספח סביבתי 2006, 24-25).

³ מדובר בשריד לכפר הנוער ניצנים שנסגר בשנת 1990. זהו גן מוקף צומח המוגדר בתוכנית כשצ"פ. בגלל מיקומו המרכזי ייעדו אותו לשמש אזור כינוס מרכזי.

ב-6 בדצמבר 2006 פורסמה תוכנית מתאר מקומית מפורטת (תוכנית א/291/02/06) שנועדה לקבוע את השטחים שבהם יוקמו מבני מגורים ומבני ציבור זמניים ואת גבולות השטח המתארי של היישוב ניצן (הוראות תוכנית א/291/02/06, 2006, 32). על פי התשריט שמוצע בתוכנית זו כל השטח שהכיל את ציר המטיילים כפי שקבעה תוכנית 291/03/6 שינה את ייעודו והפך ל"שטח לבינוי כפרי". התוכנית, שפורסמה כחצי שנה לאחר התוכנית הקודמת, הציבה סימני שאלה באשר למימושה של התוכנית שקדמה לה, ושהדגישה את החשיבות שיש לסיפור ההיסטורי, לנכסי המורשת התרבותית ולנוף בייחודו של המרחב, בזהותו ובאפשרות לנצל ייחוד זה לפיתוח כלכלי-תיירותי.

סיכום: לחצי פיתוח, השינויים במעמדו של נכס היסטורי וההשלכות על זהות מקום

ל תמורות ההתיישבותיות שחלו במרחב ניצנים היו השלכות על מעמדם של נכסי מורשתו התרבותית. בשנים הראשונות להקמתם הם היו חלק בלתי נפרד מהמקום, מסיפורם של בני הפרדס במישור החוף, ההתיישבות היהודית, המאבק ואירועי מלחמת השחרור בשנת 1948. אבל בסיומה של המלחמה, לאחר שהיישוב ננטש, נותרו נכסי המורשת התרבותית בשיממנם. מכיוון שלא היה מי שיטפחם וידאג להישדדותם הפיזית, בגלל תפקידם בתיאור האירועים ובשיקוף מסריהם, מצבם הלך והידרדר. לעומת ההידרדרות הפיזית של נכסי המורשת התרבותית, הסיפורים, המיתוסים והזיכרונות שנקשרו בהם זכו לשרוד. הישרדותם נמשכה כל עוד היה מי שזכר וגם נתלה בזיכרונות כדי לעצב את זהותו.

השינוי ביחס לנכסים עצמם חל בשני שלבים. הראשון, כשגורמים בעלי עניין בחרו לנצל את נכסי המורשת התרבותית כדי להעצים מסרים קולקטיביים. כך קרה בתהליך שימורו של הארמון, סביבתו הקרובה והקמתה של האנדרטה לאישה הלוחמת במתחם בית ספר שדה. בתהליך זה איבד הסיפור המקומי האינטימי את מעמדו לטובת הזיכרון והמסרים הלאומיים. בשנות התשעים, כשנוסד היישוב הקהילתי ניצן, נדמה היה שנכסי המורשת התרבותית שמחוץ למתחם בית ספר שדה יזכו לעדנה, וכי היישוב הקהילתי ידאג להם וישלבם בפיתוחו. אך לא כך קרה. למרות תוכנית ניצנים שפורסמה בתקופה זו וקבעה את מעמדם התכנוני, מצבם הפיזי הוסיף להידרדר.

השלב השני התרחש בשנת 2005, בעקבות אירוע שהתרחש במרחב אחר, הפינוי מגוש קטיף, וההחלטה ליישב רבים ממפוניו באתר ניצנים. מפונים אלה הגיעו לניצנים עם משא זיכרונות שבינו לבין אתר ההתיישבות החדש ונכסיו לא היה קשר. בתקופה זו, הרחבת היישוב הקהילתי ניצן חייבה הרס של תשתיות ומבנים היסטוריים. באותה עת אף עלתה האפשרות להרוס את גבעת המכלים או להעתיק את המכלים למקום אחר. התנגדות של המועצה לשימור אתרים מנעה את ההרס, והוחלט להשאיר את הגבעה כשטח ירוק ציבורי בתוך היישוב ולשמר את שלושת המגדלים. ואכן, בשנים 2005 ו-2006 פורסמו תוכניות שכללו את שימור נכסי המורשת התרבותית לצד שימור

פארק החולות, שהפך לאחד הגורמים המרכזיים בתכנון המרחב. התוכניות החדשות הקנו לנכסי המורשת התרבותית תפקיד חדש - פיתוח תיירותי. החיבור בין המתחם הבנוי, נכסי המורשת התרבותית הבנויה, לבין הנוף העצים את אפשרויות הפיתוח וגם שינה את גישת השימור והפיתוח: מתפיסה נקודתית בנכס בודד לתפיסה של מכלול. נכון לשנת 2018, אף שהיישוב המורחב, ניצן הישן והחדש, מכיל בשטחו את אתר קיבוץ ניצנים הישן, הוא אינו אחראי לנכסי המורשת התרבותית שעוד נותרו מעברו של הקיבוץ, וגם אינו משתף פעולה עם בית ספר שדה שקמים ובניסיונות לקדם פעילות תיירותית במכלול הנכסים והנופים הקיימים במרחב. לחוסר שיתוף הפעולה יש ביטוי בשטח בהרס נמשך של האתרים וסביבתם. דוגמה לכך היא הפגיעה בגבעת המכלים, ש"נגסת" תחת לחצי הפיתוח ומאבדת את מעמדה האסטרטגי. שלושת המכלים הניצבים עליה מאבדים את הבולטות הנופית שלהם, את האפשרות לצפות בהם ומהם. כך גם קורה לשרידים המועטים שעוד נותרו מהקיבוץ. לאלה מצורפים תפקידים שבינם לבין התפקוד ההיסטורי אין קשר, חזותם מוזנחת וסיפורם וערכיהם אינם זוכים להבלטה. הצירים שנועדו לקשר בין הארמון לבית הקברות ולפארק החולות אינם רציפים, ואלה המבקשים לחוות את האירועים ולחזות באתרים מתקשים לעשות זאת. בשינויים אלה בולטות התמורות שחלו בבית הקברות.

ההחלטה להעביר אליו את קברי המתים מגוש קטיף הפכה אותו, בדומה לאתרים נוספים במרחב, לאתר זיכרון שאיבד את הממד ההיסטורי המקומי לטובת הזיכרון הלאומי.

אתר ניצנים, נכסיו ההיסטוריים, ההרחבה ההתיישבותית, הפיתוח וניסיונות ההנצחה - כל אלה נקשרים בשני מעגלי זמן שונים מאוד האחד מהאחר. שונות זו מקורה במרחק הזמן הקיים בין נכסי המורשת התרבותית המייצגים עבר רחוק לבין התהליכים היישוביים והאוכלוסיות המעורבות בפיתוח המרחב בעבר הקרוב ובהווה. כדי שנכסי המורשת התרבותית ישרדו גם בעתיד צריכה השונות בין מעגלי הזמן להיחקר; נדרש קיומו של שיח בין כל הגורמים המייצגים את המעגלים השונים כדי לחשוף את ערכי העבר, את התמורות שחלו בהם, ואת חשיבותם של הנכסים ליצירת ייחוד וזהות מקום.

ברגע האחרון....

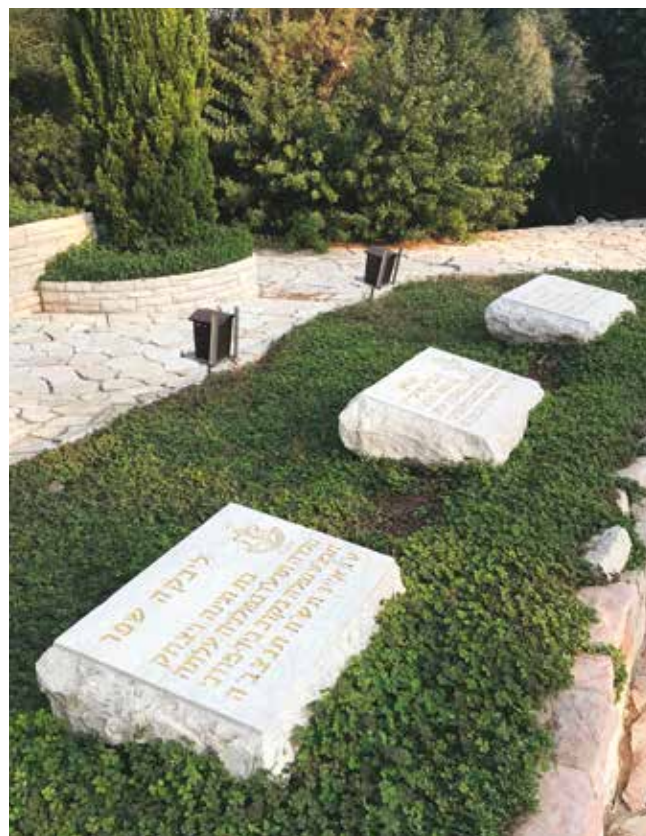
ע ל טשטוש הגבולות בין מעגלי הזמן, על תפקידם של פריטים שנבחרו לתעד אירועים היסטוריים ועל הזיכרונות שהם מייצגים יעיד המקרה הבא. ב-6 במאי 2018 התפרסמה בכל אמצעי התקשורת ידיעה על איתור קברה של ליבקה שפר, שבעים שנה אחרי נפילתה בקרב. ליבקה נפלה בתש"ח בקרבות קיבוץ יד מרדכי. גופתה וגופות שני חברים, יצחק רובינשטיין ובנימין אייזנברג, לא התגלו, ומשום כך הוצבו לשלושתם מצבות ללא קברים, בנפרד מקברי חברים לקרב בבית הקברות בקיבוץ.

במאי 2018, שבעים שנה לאחר נפילתה, חשף ההיסטוריון גור אלרואי כי ליבקה שפר, שמקום קבורתה לא נודע, קבורה בקבר האחים

בניצנים. התברר שלאחר הקרב הובלו שלוש הגופות למגדל (אשקלון), ולאחר תהלוכת ניצחון נקברו בבית הקברות המוסלמי. המידע ששלושה יהודים קבורים בבית הקברות המוסלמי התגלה כעבור שנה, בלי שהשמות יזוהו.

קיבוץ ניצנים נפל ימים אחדים אחרי יד מרדכי, ומכיוון שתחילה לא נמצאו שתיים מהחללות שנפלו בקרב, דבורה אפשטיין ושולמית דורצ'ין, שיערו שגופת הבחורה היא אחת מהשתיים וקברוהו בבית הקברות בניצנים. שבוע לאחר הקבורה התגלו גופותיהן של שתי חברות ניצנים, וגם הן נקברו בניצנים. שמן של שתי החברות נחקק במצבת הזיכרון המנציחה את גבורת הקרב ביישוב, ואילו החללה שנקברה "בטעות" לא זוהתה ושמה לא נחקק בקברי הנופלים שם.

ביד מרדכי הנציחו את ליבקה שפר במצבה ללא קבר. וכיום, שבעים שנה אחרי, קיימות שתי הנצחות: האחת בניצנים, המשוויכת למעגל הזיכרון הלאומי, והאחרת ביד מרדכי, שהיא חלק מהזיכרון האינטימי של הקיבוץ.

איור 9. אבן זיכרון בבית הקברות לחללי תש"ח בקיבוץ יד מרדכי ללוחמת שמקום קבורתה לא נודע, ליבקה שפר. עיריית עמית-כהן

* פרופ' עירית עמית-כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מאז אוקטובר 2012 היא יושבת ראש אקומוס ישראל. פרופ' עמית-כהן חברה בוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

amitcoi@biu.ac.il

באומן, ז' (2002). **גלובליזציה: ההיבט האנושי**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 דרור, צ' (1990). **ניצנים: קיבוץ שנבנה פעמיים**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד משרד הביטחון.
 ואלך, י' (2005). **מדריך כרטא למלחמת העצמאות: מבצעים, אתרי קרבות, אתרי הנצחה**. ירושלים: כרטא.
 חרפק, פ' (1995). **החלום ושברו**. תל-אביב: רשפים.
 נחמני שוסטרמן, ר' (1993). התפתחות מגדלי המים בארץ-ישראל. בתוך מ' עומר (עורך), **מגדלי מים בישראל 1891-1993**, קטלוג התערוכה (עמ' 28-9). אוניברסיטת תל-אביב: הגלריה האוניברסיטאית.
 עמית-כהן, ע' (2009). מורשת תרבותית במחלוקת: המקרה של "קו התפר" בין יפו ותל-אביב. בתוך ברוך קיפניס (עורך), **תל-אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם - מאה השנים הראשונות** (עמ' 129-153). חיפה: פרדס.
 ענף ההיסטוריה במטה הכללי (1968). **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**. תל-אביב: מערכות.

Agnew, A. (1987). *Place and politics*. Boston: Allen & Unwin.
 Amit-Cohen, I. (2009). Contested landscape and spirit of place: The case of the olive trees and an urban neighborhood in Israel. In Laurier Turgeon (ed.), *Spirit of place: Between tangible and intangible heritage* (pp. 275-288). Quebec Canada: Laval University Press.
 Boulding, K. (1959). National images in the international systems. *Journal of Conflict Resolution*, 3(2), 120-131.
 Buttner, A. (1976). Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 92-277.
 Elizur, J. (1986). *National images*. Jerusalem: Hebrew University.
 Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural changes*. Mass: Blackwell Pub.
 Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Journal of Environmental Management*, 79, 316-327.
 Kotler, P., Haider, D. H., & Rein, I. (1993). *Marketing places: Attracting investment, industry, and tourism to cities, states, and nations*. New York: Free Press.
 Loukatiou-Sideris, A., & Banerjee, T. (1998). Postmodern urban form. In M. Carmona & S. Tiesdell (Eds.), *Urban design downtown: Poetic and politics of form* (pp. 22-36). Berkeley: University of California Press.
 Massey, D. (1997). A global sense of place. In T. Barnes & D. Gregory (Eds.), *Reading human geography* (pp. 315-23). London: Arnold.
 Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
 Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum*, 22(3), 374-358.
 Tuan, Y. (1974). *Topophilia: A study of environmental perceptions, attitudes, and values*. New Jersey: Prentice-Hall.
 Yiftachel, O. (1996). The internal frontier: The territorial control of ethnic minorities. *Regional Studies*, 30(5), 493-508.

נכס מורשת תרבותית ב"מבחן הזמן"

שימורו של נכס מורשת תרבותית נקבע מאז ומתמיד על ידי היחסים בינו לבין סולם הזמן. יחסים אלה היו הבסיס לעמדות שהתוו את מגמות השימור משלהי המאה ה-19 ואילך, ובאלה בולטים גישתם של ויולה לה-דוק וג'ון רסקין. הראשון דגל בשימור המתבסס על שחזור שהוא אינו העתק או בנייה מחדש, אלא יצירה המייצגת מצב של שלמות שאולי לא התקיים אף פעם. מבחינתו בתהליך השימור אין צורך להתחשב דווקא בזמן שהנכס הוקם בו. השני היה סוציאליסט ומבקר אומנות שהדגיש את החשיבות שבשימור המצב הקיים, ללא התערבות (anti-restoration). בעיניו לזמן, על כל תקופותיו, הייתה חשיבות. משום כך לכל התוספות ועקבות הזמן שנותרו במבנה יש חשיבות בתהליך השימור.

שתי הגישות באות לביטוי בהתלבטות בדבר התאריך שעל פיו ישומר המבנה; האופן שבו יבוצע השחזור, באילו טכנולוגיות ובאילו חומרים; מהי אותנטיות; התפקוד המצורף לנכס לאחר שימורו והקרבה בינו לתפקוד בעבר, ועוד. כדי לפתור התלבטות זו מתאמצים השותפים לשימורו של נכס תרבות להגיע להסכמה רחבה ככל האפשר. הם מודעים לווייתורים שהם עושים, הכול כדי שנכס המורשת התרבותית על מגוון ערכיו יזכה לשרוד גם עבור הדורות הבאים.

שיקום אתר ארכיאולוגי שנפגע מוונדליזם (השחתה): עבדת כמקרה מבחן

רם שואף

באוקטובר 2009 הושחת גן לאומי עבדת. שיקום האתר נמשך שנים אחדות והציב אתגרים מיוחדים בפני צוות התכנון. בשלב הראשון תועד הנזק והיקפו כבסיס להערכת האתר ולקבלת החלטות בדבר אופן תכנון השיקום, אופיו והיקפו. בבסיסו של תהליך ההערכה של האתר עמדה בחינת השינויים שחלו באותנטיות של הממצא ובמשמעותו. שתי השאלות המרכזיות היו עד כמה ההשחתה שינתה את משמעות האתר, ואם יש מקום להצגת הנזק כחלק מהנרטיב המקומי. ההכרזה על עבדת לאתר מורשת עולמית כשלוש שנים לפני ההשחתה הרחיבה את הדילמות אשר עמדו בפני המתכננים ומקבלי ההחלטות. פתרונות השיקום כללו כמה אופני התערבות באתר, החל בהשבת חלקים מהאתר למצבם טרם ההשחתה וכלה במתן פרשנות מחודשת לחלקים אחרים באתר. צוות התכנון כלל ארכיאולוגים, אוצרים ומעצבים, במטרה לשמור על האותנטיות של הממצאים וכדי לפתח את אופן הצגת האתר לקהל. כלל תהליך התכנון והביצוע לווה על ידי ועדת היגוי אשר כללה מגוון רחב של בעלי עניין.

פילוח מפתח: אתר ארכיאולוגי, השחתה, תוכנית שיקום, אותנטיות

מבוא*

אתרי מורשת רבים בארץ נפגעים כתוצאה מוונדליזם. פגיעה ונדלית היא מהפגיעות הקשות ביותר באתרי מורשת, מאחר שההשחתה נעשית במודע ובכוונה להזיק, וברוב המקרים מופנית לנקודות מפתח באתר. השחתה באתרי מורשת בכלל ובאתרים ארכיאולוגיים בפרט היא תופעה כלל-עולמית. הסיבות להשחתה של אתרים הן רבות ומגוונות, ונכללות בהן מחיקת עדויות היסטוריות, עימותים צבאיים, עימותי דת, שוד עתיקות ועוד. בשנים האחרונות זכתה ההשחתה לתהודה רבה בעקבות הפגיעה הקשה באתרים ובממצאים ארכיאולוגיים באזורים אשר נכבשו על ידי דאעש,¹ לעיתים עד כדי פגיעה בלתי הפיכה ומחיקה מלאה של האתר.

בישראל פגיעה באתרי עתיקות היא שכיחה למדי. חיפוש פשוט ברשת מעלה אין-ספור מקרים של השחתה מכוונת של אתרים. נראה כי עיקר הפגיעה באתרים ארכיאולוגיים בארץ היא תוצאה של מעשי שוד,² אך יש לא מעט מקרי השחתה שנעשים מתוך מניעים לאומניים, במסגרת עימותים דתיים,³ רצון לנקמה וונדליזם לשמו. לפני כעשור הושחת הגן הלאומי עבדת כחלק מהעימותים בין התושבים הבדואים באזור לבין המינהל.

מטרת הסקירה היא לתאר את תהליך השיקום של אתר ארכיאולוגי שהושחת; לנתח את הגורמים המעורבים ואת ההחלטות שהתקבלו.

עבדת, היישוב הביזנטי: גילוי, חשיפתה והפיכתה לאתר מושך תיירות

עבדת היא מן האתרים הארכיאולוגיים היפים בישראל. היא נמצאת בגן לאומי, על הדרך בין שדה בוקר למצפה רמון. האתר הוא שריד ליישוב ביזנטי אשר ראשיתו בתחנת דרכים נבטית שישבה על "דרך

הבשמים", ועד לשלהי המאה ה-4 לפני הספירה התפתחה ליישוב פורח. דעיכתה של עבדת החלה עם הכיבוש המוסלמי במאה ה-7 לספירה (נגב, 1988).

היישוב התגלה על ידי חוקרים נודדים בתחילת המאה ה-19. הראשון שתיאר את השרידים העתיקים היה אורליך יאספר זטצן (Seetzen) - רופא, מדען ומזרחן גרמני שהגיע לארץ ישראל במסגרת מסעותיו בחצי האי ערב, ביקר בעבדת בשנת 1807 והותיר בכתביו את רשמיו "מהערים הנבטיות". הנרי אדוארד פאלמר (Palmer), חוקר ומזרחן גם הוא, ביקר באתר בשנת 1870 והותיר בספרי מסעותיו תוכניות ואיורים של עבדת. אלואיס מוסיל (Musil), מזרחן צ'כי, היה הראשון שצילמו מהאתר פורסמו, בשנת 1901.⁴

החפירות הראשונות בעבדת התבצעו על ידי משלחת קולט (Colt) בשנות השלושים של המאה ה-20, והן היו מצומצמות בלבד. בשנים 1958-1961 התבצעו באתר חפירות רחבות היקף, תחילה בניהולו של מיכאל אבי-יונה, ובהמשך בניהולו של אברהם נגב.⁵ בד בבד עם החפירות הארכיאולוגיות בוצעו גם עבודות שחזור ופיתוח נרחבות, במטרה להפוך את עבדת לאתר תיירותי מושך קהל על הדרך לאילת. עבודות הפיתוח באתר לא תועדו, ופעולות ההתערבות והשחזור לא סומנו בשטח. התוצאה הייתה אתר הומוגני ומרשים, שאין בו שום דרך להבחין בין הממצאים הארכיאולוגיים המקוריים לבין תוספות הבנייה והשינויים המודרניים. גל פיתוח נוסף התרחש בעבדת במהלך שנות התשעים של המאה ה-20. עבודות הפיתוח כללו חפירות ארכיאולוגיות, שימור ושחזור, והפעם הן גובו בתוכניות ותועדו.

בשנת 2006 הוכרזה עבדת לאתר מורשת עולמית, כחלק מההכרזה על "דרך הבשמים - ערים מדבריות בנגב".⁶ האתר הארכיאולוגי המוכרז כולל רובע מגורים, חומות ומגדלי שמירה, וכן אקרופוליס מרשים ובו מצודה, כנסיות ומקדשים.

* את תכנון השיקום של אתר עבדת ביצעתי במסגרת עבודתי כאדריכל שימור במינהל שימור של רשות העתיקות. צוות התכנון כלל את אורית בורטיק, ממונת שימור במחוז דרום של רשות הטבע והגנים ומנהלת פרויקט השיקום; ליליה סוחוב, מהנדסת; אביבית גרא, אוצרת; עופר קוטלר, מעצב. את הפרויקט ליוותה הארכיאולוגית ד"ר טלי אריקסון-גיני מרחב דרום של רשות העתיקות.

¹ לכתבה על האתרים אשר הושחתו על ידי דאעש ראו <https://news.nationalgeographic.com/2015/09/150901-isis-destruction-looting-ancient-sites-iraq-syria-archaeology> (ראו לדוגמה Jones, 2018: 31-32).

² רשות העתיקות מפעילה יחידה למניעת שוד עתיקות כדי למצמם, עד כמה שניתן, פגיעה באתרי עתיקות. http://www.antiquities.org.il/about_heb.aspx?Modul_id=19 (ראו לדוגמה Jones, 2018: 31-32).

³ על השחתת הפסיפס בחורבת מנות ממניעים דתיים ראו <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4220730,00.html> (ראו לדוגמה Jones, 2018: 31-32).

⁴ למעשה, פאלמר היה הראשון שתיעד את האתר בצילום. התצלומים שימשו בסיס לאיורים ששילב בדוחות שכתב, אך את התצלומים עצמם הוא לא פרסם. על גילוי הנגב, ובכלל זה יישובי הנגב הביזנטיים, על ידי חוקרים נודדים ראו שדור, 1979.

⁵ ב-1997 פרסם אברהם נגב מונוגרפיה אשר מסכמת את החפירות הארכיאולוגיות שניהל בעבדת בשתי עונות חפירה: 1958-1961 ו-1989 (Negev, 1997).

⁶ ההכרזה כללה קטע מתוואי דרך הבשמים ההיסטורית בתוך תחומי מדינת ישראל, את היישובים חלוצה, ממשית, עבדת ושבעה, וכן כמה מצדיות ושטחי נוף חקלאיים. לפרטי ההכרזה באתר רשימת המורשת העולמית ראו <https://whc.unesco.org/en/list/1107>

איור 1. הכנסייה הצפונית לאחר ההשחתה. רוב עמודי הכנסייה הופלו. רם שואף

איור 2. השחתת שולחן המזבח בכנסייה הדרומית. לוח השיש הופל, נשבר ונצבע בצבע שחור. רם שואף

ההשחתה והתוויית הדרך לשיקום האתר

בִּלילה שבין 4 ל-5 באוקטובר 2009 הושחת האתר הארכיאולוגי עבדת. ההשחתה בוצעה על ידי בדואים, תושבי אחד הכפרים הבלתי מוכרים הסמוכים לאתר, בתגובה להרס של 23 בתים בכפרם.⁷ ההרס באתר היה רב וכלל מריחת צבע על קירות המבנים, הריסת קירות, הפלת קשתות ועמודים (איור 1) וניתוח פריטים ייחודיים דוגמת שולחן המזבח בכנסייה הדרומית (איור 2). ההרס בוצע בעיקר לאורך הציר התיירותי המרכזי באתר, ובאזור הכנסיות והמקדשים בחלקו המערבי של האקרופוליס. מממדי ההרס ברור היה כי הפוגעים השתמשו בכלי עבודה ופעלו זמן רב. יש להניח כי היה ברשותם רכב והם קשרו אליו חלקי מבנה, כמו עמודים, והפילו אותם באמצעותו.

לאור ההרס הרב הוחלט לבצע כמה צעדים זה בצד זה: סקר מיידי להערכת ממדי ההרס, הערכת עלויות השיקום הצפויות, הקמת ועדת היגוי רחבה בראשות רשות הטבע והגנים, והקמת צוות תכנון לשיקום האתר. לכל אחד מהצעדים אשר ננקטו הייתה השפעה על אופן השיקום של האתר:

- סקר ההשחתה זיהה את הנקודות הפגועות באתר ומיפה אותן. הסקר שימש בסיס לדיונים על האופן שעל פיו יתנהל שיקום האתר, וכן בסיס להכנת תוכנית השיקום והשימור של האתר.
- הערכת העלויות הגדירה את המסגרת התקציבית של פרויקט השיקום.
- ועדת ההיגוי כללה נציגים מרשות הטבע והגנים, מרשות העתיקות, מהחברה הממשלתית לתיירות ועוד. הוועדה הייתה מורכבת ממקבלי

החלטות, מגורמי תוכן מתחומי הארכיאולוגיה, המורשת והתיירות, ומגורמי תכנון. הוועדה ניתחה את המניעים של בעלי העניין השונים והתוותה עקרונות לשיקום האתר.

- צוות התכנון עסק בנייתוח המצב הקיים באתר, בלימוד פעולות עבר באתר ובפיתוח והצגה של פתרונות שיקום.
- מערכת זו של ניהול השיקום ליוותה את פרויקט שיקום האתר מרגעיו הראשונים ועד לסיומו בשנת 2013, ואפשרה בחינה מתמשכת של התקדמות והערכה של הביצוע בשטח לאור התכנון, העקרונות המנחים והמסגרת התקציבית.

⁷ על החשודים בביצוע ההשחתה ראו <https://www.haaretz.co.il/news/law/1.1283921>; על פרטי החקירה ראו <https://www.haaretz.co.il/news/law/1.1283921>

דילמות בתהליך שיקום האתר וכתרונות תכנוניים

ההשחחה בעבדת העלתה כמה דילמות תכנוניות. ברור היה כי ההתייחסות לתכנון שיקום האתר תהיה שונה מההתייחסות לתכנון של אתר ארכיאולוגי שאיננו פגוע. להלן ארבע הדילמות העיקריות שעלו:

1. כיצד ניגשים לשיקום אתר מורשת פגוע? האם שיקום האתר משמעו החזרת המצב לקדמותו?
2. מה המשמעות שיש למורשת החפירות הארכיאולוגיות ולפעולות ההתערבות ההיסטוריות באתר? האם יש לשמרן כחלק מסיפורו של האתר ההיסטורי?
3. מה משמעות ההשחחה בתוך הסיפור הרחב של האתר? האם ההשחחה צריכה להיות מעתה חלק ממורשת האתר?
4. כיצד העובדה שעבדת היא אתר מורשת עולמית מוכרז משפיעה על תהליך השיקום?

תכנון

תהליך התכנון של שיקום עבדת התבסס על תהליך תכנון אתר מורשת כפי שמפרטת אמנת בורה.⁸ השלב הראשון היה איסוף כל מידע קיים על האתר, הן מידע היסטורי וארכיאולוגי הן מידע נוסף, רב ככל האפשר, על תהליכי הפיתוח ההיסטוריים באתר. בד בבד תועד ההרס והוערכו נפחו ומשמעותו. ניתוח המידע הביא להובלת שני תהליכי תכנון מקבילים: תכנון מזורז של אזורים אשר משמעות שיקומם הייתה "השבת המצב לקדמותו", ותכנון פרטני של אזורים שלגביהם נדרשה התעמקות רבה בנייתו המצב הקיים.

האזורים אשר הוגדרו לתכנון מזורז ו"להשבת המצב לקדמותו" היו בעיקר לאורך הציר התיירותי החוצה את "רובע המגורים" שמדרום לאקרופוליס. בציר זה הושחתו פינות מבנים, חלקי קירות וקשתות. מנייתו אזורים אלה לא עלו ספקות בדבר מידת האוטנטיות של שחזורי העבר במקום, ונראה היה כי אין מקום לבחינתם המחודשת. עבודת השימור והשיקום באזורים אלה החלה זמן קצר לאחר תחילת תהליך התכנון. לכל אזור פגוע הוכנו הנחיות שיקום אשר הסתמכו על תיעוד מצב קיים ועל ניתוח תצלומים היסטוריים של המקום לפני ההשחחה. האזורים אשר הוגדרו לניתוח מעמיק היו כאלה שלגביהם עלו שאלות בדבר פעולות השימור והשחזור אשר נעשו בהם בעבר. במילים אחרות, עלו ספקות באשר למידת האוטנטיות שלהם.

ניתוח

לימוד וניתוח האזורים בעבדת אשר הושחתו ואשר העלו שאלות בדבר מידת האוטנטיות שלהם נעשו לאור איסוף מידע ממקורות

שונים והצלבתו, דוגמת דוחות ארכיאולוגיים, תיקי החפירה, מאמרים ועוד. שימוש רב נעשה בתצלומים היסטוריים מתקופות שונות שקדמו למקרה ההשחחה. המקורות לתצלומים היו מגוונים: דוחות חפירות ואוספים פרטיים של מבקרים בעבדת. ההשוואה בין התצלומים אפשרה הבנה מעמיקה של תהליכי החפירות הארכיאולוגיות ופיתוח האתר, תהליכים אשר פעמים רבות לא תועדו כלל בדוחות הכתובים, ואשר ללא הבנתם לא ניתן היה להעריך נכונה את משמעות ההשחחה ואת רמת הפגיעה באוטנטיות של האתר. ניתוח התצלומים והמסמכים השונים העלה כמה תובנות:

- חלקים ניכרים מהאתר שוחזרו במהלך השנים.
- חלק מהאזורים המשוחזרים שוחזרו יותר מפעם אחת.
- חלק ניכר מהאזורים אשר הושחתו היו לא מקוריים. כלומר, במהלך ההשחחה נפגעו גם לא מעט שחזורים.

פרשנות והצגה

ניתוח האזורים המשוחזרים הביא את צוות התכנון להבנה כי חלקם קיבלו פרשנות שלא נשענה על סקירה מלאה של המידע הקיים; חלקם נעשו מתוך כוונה להעצים את מראהו של האתר, ולא נתמכו במחקר ארכיאולוגי או אדריכלי מעמיק; רבים מהם נעשו במהלך החפירה הארכיאולוגית, כך שכשנפתח האתר לקהל, ב-1960, כבר הסתיים רוב שחזורו של האקרופוליס כפי שהוא נראה כיום (או בחלקים עד לפני ההשחחה). קירות הגובה, פתחים שוחזרו עד לגובה המשקוף, עמודים הורמו לגובה רב ועוד. השחזורים נעשו לרוב מאבן הבנייה המקורית, ובאופן המחקה את טכנולוגיית הבנייה המקורית. התוצאה הייתה הומוגנית מאוד, אך לא אפשרה להבחין בין מקור לבין שחזור, בין בנייה מקורית לבין תוספת מאוחרת.

הדוגמה הקיצונית ביותר לכך הייתה הצבת חוליות בעלות זיז בראש העמודים המשוחזרים בכנסייה הצפונית. בזמן חפירת הכנסייה, בסוף שנות החמישים של המאה ה-20, נחשפו עמודי הכנסייה בגובה של לא יותר משלוש חוליות העמוד התחתונות: פדיסטל, בסיס וחוליית גוף עמוד אחת. בהמשך החפירה, עם הוצאת האדמה והשרידים מבור המים אשר באטריום של הכנסייה הצפונית, התגלו כמה חוליות עמודים בעלות זיז אבן מעוט. אברהם נגב, אשר עמד בראש החפירה הארכיאולוגית, סבר כי חוליות אלו עמדו בראש עמודי הכנסייה וכי מטרתן הייתה לשאת את קורות העץ של קירי הסטווים אשר משני צידי הספינה המרכזית. עמודים אלה, שבראשם חוליות הזיז, ניצבו במצב זה משנת 1960 ועד למקרה ההשחחה, אז הופלו כולם מלבד אחד. הפלת העמודים פגעה, בין היתר, בזיזי האבן. ההנחה הראשונית הייתה כי יש להחזיר את עמודי הכנסייה למצבם טרם ההשחחה, כלומר להעמידם שוב עם חוליות הזיז בראשם. אך בחינה מעמיקה של העמודים, הן מבחינה הנדסית הן מבחינה אדריכלית, העלתה ספקות בדבר האפשרות כי הם נבנו כך במקור. הבחינה ההנדסית הראתה כי מבנה העמודים והזיז שבראשם

⁸ ראו באמנת בורה: The Burra charter process - steps in planning for and managing a place of cultural significance

איור 3. הכנסייה הצפונית לאחר תום עבודות השיקום והשימור. רם שואף

האתר? האם עצם העובדה כי כל המבקרים באתר, מאז נפתח לקהל ועד להשחתתו, ראו את עמודי הכנסייה הצפונית ובראשם חוליות הזיז, הופכת עמודים אלה ל"אותנטיים"? לדיון זה הצטרפה השאלה בדבר משמעות ההכרזה על עבדת לאתר מורשת עולם. האם העובדה כי האותנטיות של הממצאים בעבדת נבחנה וכי האתר הוכרז למורשת עולם מבטלת את האפשרות לערוך שינויים באתר, גם אם מתגלים ממצאים חדשים שלא היו ידועים בעת ההכרזה? כנגד טענות אלה הועלתה הטענה כי אנו מחויבים לבחינה מתמדת של האותנטיות של האתר ושל שלמותו. עריכת שינויים באתר מורשת עקב גילויים חדשים מחזקת את האותנטיות שלו ומאפשרת פרשנות המבוססת על ידע והבנה. כשמדובר באתר מורשת עולמית הרי שבחינה מתמדת של האותנטיות נדרשת על אחת כמה וכמה.⁹ בסופו של הדיון הוחלט כי העמודים הנושאים את זיזי האבן בכנסייה הצפונית, אשר הופלו, לא יוקמו מחדש. במקום זאת הוצבו עמודים נמוכים, בנויים מחוליות אבן מקוריות, ללא חוליות הזיז. המופע הסופי של הכנסייה הצפונית דומה יותר לדמותה של הכנסייה קרוב למועד חשיפתה (איור 3).

אינו מאפשר את נשיאתן של קורות התומכות בגג. בחינה של מבנים בני אותה תקופה ובהם עמודי זיז הנמצאים באתרים אחרים (דוגמת פלמירה ואפאמאה) העלתה כי השימוש בזיזי אבן נעשה תמיד מחוץ למבנה ולא בתוכו, וכי הם שימשו לרוב לנשיאת פסלים לאורך הרחובות.

אותנטיות, פרשנות מחדשת ומורשת עולם

הצגת הדילמה בדבר הצבה או אי-הצבה מחדש של עמודי הזיז כפי שהיו לפני ההשחתה עוררה דיון בשאלת האותנטיות ורכיביה.⁹ עבדת מזוהה עם הארכיאולוג אברהם נגב, אשר חפר בה שנים רבות ופרסם עליה מאמרים רבים. האם הפרשנות שהעניק נגב לממצאים, ובהם עמודי הזיז בכנסייה הצפונית, היא חלק מסיפור האתר? האם פרשנותו של נגב היא חלק מהאותנטיות של האתר? אם כן, הרי הסתייגות מפרשנותו משמעה פגיעה באותנטיות האתר. ומה בדבר הזיכרון הקולקטיבי, האם גם הוא חלק מהגדרת האותנטיות של

⁹ לבחינת שאלת האותנטיות ראו שואף, 2013.

¹⁰ ראו סעיפים 79-86 בהנחיות האופרטיביות ליישום האמנה למורשת עולמית, העוסקים בבחינת האותנטיות.

איור 4. הרכבת פרטי שחזור הסורג בכנסייה הדרומית. רם שואף

משמעותה של ההשחתה בהצגת האתר

ההשחתה של עבדת הייתה ללא ספק פעולה אשר השאירה חותם על האתר ונחקקה בזיכרונם של אנשי המקום, משמרי האתר וקהל המבקרים. במהלך תכנון השיקום של עבדת והעבודה על הצגתו לקהל עלתה שאלת משמעותו של ההרס. האם נכון להציג מעתה ואילך את סיפור ההשחתה וההרס כחלק מההיסטוריה של האתר? האם להרס יש משמעות כמו לגילוי האתר, לשחזורו ולפיתוחו כאתר תיירות? האם למתן ביטוי להרס באתר יש משמעות חינוכית? התשובות לשאלות

אלה אינן חד-משמעיות ויש מקום לדון בהן באופן פרטני בכל אתר שעבר אירוע דומה לזה של עבדת - הושחת ונמצא בתהליך שיקום. בעבדת ההחלטה הייתה כי סימני ההשחתה לא יוצגו באתר, העתיקות יתוקנו, ואילו סימני ההשחתה יתועדו וישולבו בהסבר מקדים שיתקיים במרכז המבקרים.

סיכום

תהליך שיקומו של אתר מורשת שהושחת מעלה סוגיות רבות. חלקן זהות לסוגיות העולות בשימור ובפיתוח של כל אתר מורשת,

איור 5. הכנסייה הצפונית לאחר תום עבודות השיקום, השימור והשחזור. רם שואף

"השלילית", ומעתה הוא זכאי להיות חלק מהאותנטיות של האתר? תהליך השיקום של עבדת נפרש על פני כארבע שנים. ההחלטה הייתה כי הטיפול לא יתמקד רק באזורים אשר הושחתו אלא יתפרס על פני האתר כולו, מתוך כוונה ליצור מופע סופי אחיד והומוגני. כיום קשה להבחין בהשחתה שהתבצעה בה. חלקים מהאתר אף פותחו מעבר לרמת פיתוחם ערב ההשחתה, וקיים סיכוי רב שעם הזמן ההשחתה לא תהיה נושא מרכזי בסיפורה של עבדת (איורים 4, 5). עם זאת, אצל מי שהיה מעורב בפיתוח המחודש של האתר, בשימורו, בניהולו ובשיקומו, רבים היסכויים ש"פצע ההשחתה" לא יימחק עוד זמן רב.

ואחרות מתעוררות בעקבות ההרס וההשחתה והטיפול בנכס המורשת לאחר מכן. אתר שהושחת מחייב בראש ובראשונה תיעוד מפורט של ההרס, ניתוח הנזק שנעשה ולימוד ובחינה של תהליכי השימור שנעשו בו בעבר. אתר כזה מחייב בחינה מחודשת של רמת האותנטיות שלו ושל המידה שבה הושפעה מההרס עצמו. מה מסמל האתר עבור הציבור, כיצד הוא נחקק בזיכרון הקולקטיבי, לאיזה נרטיב הוא נקשר - שאלות אלה צריכות להיבחן כבסיס לקבלת החלטות בדבר אופן שיקומו ואופן הצגתו. לבסוף יש לבחון מהי משמעות ההרס עצמו; האם עליו להישאר נוכח באתר? האם לאחר שנעשה משתנה משמעותו

איור 7. חדר ברובע המגורים הביזנטי לאחר השיקום והשחזור. רם שואף

איור 6. חדר ברובע המגורים הביזנטי לאחר ההשחתה. רם שואף

* רם שואף - בעל תואר אדריכל מבצלאל, אקדמיה לאומנות ועיצוב, ירושלים; בעל תואר שני בשימור ערים ואתרים מאוניברסיטת לובן, בלגיה; דוקטורנט במגמה לשימור באוניברסיטת חיפה; עובד במינהל שימור ברשות העתיקות ומרצה במגמה לשימור באוניברסיטת חיפה; חבר הוועד המנהל של איקומוס ישראל.

Ram.shoeff@gmail.com

נגב, א' (1988). **ערי הנבטים בנגב** (אריאל: כתב עת לידיעת ארץ-ישראל, 62-63). ירושלים: אריאל.
שדור, י' (1979). **מסעות חוקרים בהר הנגב: תולדות גילוי מחדש של הר-הנגב במאות ה-19 וה-20** (מהדורה שנייה). שדה בוקר.
שואף, ר' (2013). עבדת - על הרס, שחזור ואותנטיות. **דבר עבר**, 19, 36-38.

Burra Charter – The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance (2013). Australia ICOMOS.

Jones, C. W. (2018). Understanding ISIS's destruction of antiquities as a rejection of nationalism. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies*, 6(1-2), 31-58.

Negev, A. (1997). *Architecture of Oboda: Final report (Qedem 36)*. Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem.

* עמוד 131: חדר ברובע המגורים הביזנטי לאחר ההשחתה. רם שואף

ציבוריות, מורשת תרבותית ושימור והיחסים ביניהם בתהליכי קבלת החלטות

הדיון בקשרים בין שימור לציבור הוא נרחב והיבטיו מגוונים. כך למשל שימור נכסי מורשת תרבות נועד בעיקר עבור ציבור, וככזה הציבור הוא שצריך להיות אחראי למיון נכסי המורשת התרבותית ולביצוע השימור. בגלל מאפיינים אלה, הערכים שלפיהם נמדדים חשיבות הנכס והמידה שבה הוא ראוי להוסיף ולשרוד עבור הדורות הבאים נבחנים גם הם בעיקר על פי מידת ציבוריותם. הציבור אינו אחיד, ומשום כך ברעיונות, בהוראות ובכללים הקובעים את היחסים בין הציבור לנכסי המורשת התרבותית נכללים גם השונות והרב-גוניות. ההכרה בחוסר האחידות של הציבור מאפשרת לקדם את המיון והשימור על פי רצונות וצרכים של קהילות שונות, ועל ידי כך להדגיש עוד יותר את חלקו של הציבור בבחירת נכסי המורשת התרבותית המייצגים אותו, ואת שיתופו באופן שימורם.

להגדרת ה"ציבוריות" של נכסי המורשת התרבותית מצטרפים נושאים דוגמת ניהול הנכסים, ההתנהלות הכלכלית והגופים הלוקחים חלק בשימור ובהשמשת הנכס, התפקוד הנבחר ועד כמה הוא מייצג ציבור רחב ונועד עבורו.

שתי הסקירות הבאות מייצגות את גישתם של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ושל מנהלי המחוזות שלה כלפי מגוון המשמעויות שיש ליחסים בין המורשת התרבותית, הציבוריות והשימור.

תהליכי קבלת החלטות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

נעמה נאמן מזרחי, תמר טוכלר

כמו כל ארגון ציבורי, כך גם מבנה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מתחלק בין הנהלה מרכזית לבין פעילות באזורי הארץ השונים. חלוקה זו לא רק סייעלת את עבודתה של המועצה, אלא בעיקר מחדדת את מטרותיה - לדאוג לשימורם של אתרים היסטוריים הפרוסים ברחבי המדינה כולה. המועצה מחולקת לשבעה מחוזות. לכל מחוז מאפיינים משלו, אך סך כל המחוזות מבטא בסופו של דבר את סיפורה ודמותה של הארץ.

סקירה זו כוללת שני חלקים. החלק האחד, שריכזה וכתבה אדרי' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי במועצה, מטרתו להציג את תפקידם של מנהלי המחוזות, את גישתם ואת תפיסתם בנוגע לאופן השימור הראוי של אתרי המורשת שבמחוזם, לניהולם ולתכנונם. כל מנהל בחר לנתח פרויקט מסוים, ובאמצעותו להציג את מאפייני המחוז ואת תפיסתו שלו בסוגיית השימור והיבטיו השונים. החלק השני מסכם פרויקטים שהוצגו לקהל העובדים של המועצה, מקבלי החלטות ובאלה מנהלי מחוזות, כדי ללמוד מניסיונם של אחרים. הפרויקטים מתבצעים במקומות שונים בעולם, ואת המשלחות יוזמת ומובילה תמר טוכלר, סמנכ"ל, מנהלת המחלקה ליחסים בין-לאומיים.

מילות מפתח: ניהול המורשת התרבותית, חינוך, תכנון, התחדשות עירונית, התנסות ולמידה, שימור, מתודולוגיית שימור, מקבלי החלטות, תכנון בר-קיימא

תהליכי קבלת החלטות במחוזות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

| נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל |

העקרונות במסמך היסוד. המועצה לשימור אתרים אינה מטפלת רק באתרים הקשורים למורשת ההתיישבות ולתקומת המדינה, אלא גם באתרים המייצגים מורשות של קבוצות נוספות בארץ. בד בבד גדל רכיב המימון וביצוע השימור הפיזי בעבודתה.

המועצה לשימור אתרים היא גוף קטן יחסית, אך פריסתה ארצית. היא מורכבת משבעה מחוזות: צפון והעמקים, חיפה וגליל מערבי, מרכז, תל-אביב, ירושלים, דרום, ומחוז שאינו גיאוגרפי - מחוז מיעוטים. המחוזות הם שאחראים לקשר בין הרשויות (ערים ומועצות אזוריות ומקומיות) וגופי התכנון (מחלקות וועדות תכנון ושימור) הקיימים בהן לבין מקבלי ההחלטות, האקדמיה, גורמי השימור בארץ ובחו"ל, ובעיקר "השטח" - הציבור.

מטת המועצה לשימור אתרים ממוקם בבית הספר החקלאי מקוה ישראל, והוא כולל מנהלה וכספים. מנהלי המחוזות עובדים מול המחלקת השונות של המועצה: מחלקת החינוך נמצאת בקשר רציף עם אתרי המורשת ומייצרת תוכניות חינוכיות; מחלקת הסיורים מנגישה את השימור דרך הרגליים; מחלקת המידע והפרסומים אחראית להפצת החומרים של המועצה באמצעות אתר אינטרנט ופרסומים כתובים - דוגמת עיתון ומגזין "אתרים" וספרות מקצועית; עוד פועלות במועצה לשימור מחלקות דוברות, גיוס כספים, תכנון ושימור פיזי. שתי המחלקות האחרונות מטפלות בתכנון וביצוע פרויקטים פיזיים ובמתן חוות דעת מקצועיות הנדרשות במחוזות.

עבודת מנהל המחוז נסמכת על שלושה יסודות - תולדה של חזונה של המועצה לשימור אתרים שהתפתח עם השנים: עבודה ציבורית וחינוכית; סטטוטוריקה ותכנון; שימור פיזי. מנהלי המחוזות מקבלים מידע מהשטח ומזרימים מידע אליו. הם מארגנים ומפיקים אירועים, ימי עיון, סיורים ופרסומים במטרה להנחיל את המידע לציבור הרחב. הם יוזמים ומרכזים ועדי פעולה מקומיים כדי להבטיח הכרה במגוון הצרכים והאינטרסים בכל יישוב ויישוב, כל אלה במטרה למצוא

מבוא: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - מבנה, תפקידים ומטרות

בשנת 1982, עם ציון מאה שנים לתחילתה של העלייה הראשונה, הגישו שני חברי כנסת, רפאל סוויסה ובני שליטא, למליאת הכנסת הצעה בנושא "שימור אתרים היסטוריים, לציון 100 שנות התיישבות". בהצעה נטען כי היעדר טיפול מצד הרשויות המופקדות על השימור הוביל להרס ולהכחדה של אתרים היסטוריים רבים, ומשום כך ראוי להקים קרן משותפת לשלושה משרדי ממשלה - החינוך והתרבות, הפנים והתיירות - שתשתף פעולה עם הרשויות המקומיות. ההצעה התגלגלה בין משרדי ממשלה וועדות, ולבסוף, ב-17 בדצמבר 1984, התקיים במכון ון ליר שבירושלים כנס היסוד של "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות" כמחלקה בחברה להגנת הטבע. מטרותיה ויעדיה של המועצה נוסחו במגילת היסוד:

- מניעת הרס אתרי מורשת מראשית ההתיישבות ומתקומת המדינה;
- ייזום שימור נכסי מורשת בעלי איכות וערך;
- יצירת מודעות ציבורית;
- הקניית ערכים חינוכיים ופיתוח תחום החינוך לשימור המורשת הבנויה בארץ.

הדגש בעבודת המועצה היה על הפעילות הציבורית, ותוך כדי כך על איתור המבנים הראויים לשימור ועל סיוע וייעוץ לרשויות המקומיות ולוועדות השימור בהן. בפברואר 1992, בצו שפרסם שר הפנים מתוקף סמכותו לפי סעיף 3 לתוספת הרביעית ל"חוק התכנון והבניה", תשכ"ה-1965, נקבע שהמועצה לשימור אתרים רשאית ליזום תוכניות לשימור אתרים בכל רחבי הארץ. צו זה תרם למעמדה של המועצה והשליך על פעילותה בשנים הבאות.

במשך השנים (וכתולדה מהמציאות בשטח) השתנו במקצת

בית ספר עומאר אלכטאב שעומד להפוך לחלק מהקונסרבטוריון. עוני מתאני

והערכיים. ההערכה היא כי הוא יספק תעסוקה לבני נוער וירחיק אותם משעמום ומאלימות.

ההכרזה על מתחם הקונסרבטוריון והתחלת העבודה על המבנה ההיסטורי זכו לתגובה אוהדת בציבור ועודדו הרשמה לפעילויותיו.

עפר יוגב, מחוז דרום: קולנוע אורות, באר שבע

מחוז דרום הוא מחוז רחב ידיים, אך היישובים בו מפוזרים מאוד. יש בו עיר מחוז גדולה ומעניינת - באר שבע, ובה גם עתיקות, גם עיר עות'מאנית וגם ייצוג של הבנייה הציבורית בסגנון הברוטליסטי בשנות השישים. בהיותה עיר פריפריה, הן פרנסיה הן תושביה פועלים לשיפור תדמיתה. המועצה לשימור אתרים מזהה הזדמנות שבה שימור מורשתה הבנויה של העיר והשמשת מבניה ממנפת גם את תדמיתה. כך, קולנוע אורות שחווה למכירתו ולהריסתו כמעט נחתם ניצל בעקבות שיתוף פעולה של המועצה לשימור אתרים עם הקהילה המקומית של שכונה ג'. הקולנוע הוא אייקון אדריכלי ברוטליסטי, זרם שבאר שבע היא מחלוצותיו הבולטות. הוא תוכנן על ידי האדריכלים זאב ויעקב רכטר בשנת 1960. הקולנוע היה המרכז השכונתי התוסס של שכונה ג', הוקרנו בו סרטים והתקיימו בו אירועי תרבות ומפגשים חברתיים. עם השנים וכניסת הטלוויזיה והקניונים נטש המבנה ומצבו הפיזי הידרדר.

קולנוע אורות. עפר יוגב

פתרונות מיטביים לאתרי מורשת. עוד הם מרכזים ועדה ציבורית מחוזית שנשמכת על אנשי ציבור ומקדמת אג'נדות.

מנהלי המחוזות עובדים עם ומול רשויות התכנון ברמה המקומית, המחוזית, ובמידת הצורך ברמה הארצית. הם פועלים בוועדות שימור ברשויות המקומיות, מאתרים אתרים הראויים לשימור, פועלים לקידום סקרי שימור ותוכניות שימור, ובמידת הצורך מקדמים שימור פיזי בכל הרמות - מעבודות הצלה ועד עבודות גמר.

כדי לממש את מטרות הארגון דרושים שיתוף פעולה הדוק בין חלקי הארגון השונים, וערנות לצרכים ולבקשות שעולים מהשטח. בכל יום צריכות להתקבל החלטות: במה לטפל ובאיזה סדר; באילו כלים להשתמש - ציבוריים, פיזיים, חינוכיים, תכנוניים או משפטיים. הבחירות נעשות בהתאם לטיב הקשר עם השטח, לתהודה למהלך, לניסיון המצטבר, לשותפים האפשריים ולעלות הסופית המשוערת של מימוש השימור.

מנהלי המחוזות נמצאים בתווך, בין השטח שהם אחראים לו ושבזו הם פועלים לבין הארגון ומחלקותיו. מצב זה מחייב אותם להכיר היטב את המחוז, לקלוט את צרכיו, ליזום פרויקטים ולנווט למציאת פתרונות מעשיים. למחוזות יש מאפיינים שונים, ואלה נובעים מהמיקום, מגודל האוכלוסייה והרכבה ומסוגי היישובים. משום כך גם הבעיות והאתגרים שכל מחוז נדרש להתמודד עימם הם שונים. כמו המחוזות, כך גם המנהלים נבדלים זה מזה באופיים ובסל הכלים האישי והמקצועי שכל אחד מהם מביא ל"שולחן". כל מנהל מחוז מייצר למעשה תמהיל ייחודי שלו המתבסס על שלושת היסודות שהוזכרו, על אופי השטח ועל הכלים שהוא מביא איתו.

כדי להבין את עבודת מנהלי המחוזות ואת תהליך קבלת ההחלטות בשימור המורשת התרבותית הבנויה פניתי (נ"מ) למנהלי המחוזות וביקשתי מכל אחד מהם לבחור מקרה אחד ולהציג באמצעותו את תהליך העבודה שלו ואת הדגשים שהוא בוחר. מבחירותיהם אפשר ללמוד על מגוון הגישות לשימור במחוזות - תוצאה של התמהיל האישי שיוצר כל מנהל מחוז משלושת היסודות - אך גם על תפיסותיה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

אמיר מזאריב, מחוז מיעוטים: קונסרבטוריון, קלאנסווה

במחוז מיעוטים מושם דגש רב על הנושא החברתי. הגם ששימור מורשת בנויה הוא חשוב, במחוז זה חשוב לא פחות חיזוק התדמית הקבוצתית שיוביל להעצמה חברתית ולפעילות חינוכית. במסגרת ניסיון למצוא שימוש למבנים היסטוריים בתחומה פנתה עיריית קלאנסווה אל המועצה לשימור אתרים והתיעצה עימה. המבנה שנבחר לשימור היה בית ספר שנבנה בשנות השלושים של המאה ה-20. המועצה הכינה תיק תיעוד למבנה, ונכון לעכשיו שוקדים על הכנת פרוגרמה למתחם ועל תכנונו.

בעידוד המועצה לשימור אתרים ובלחץ ציבורי הוחלט להקים במתחם שישומר קונסרבטוריון. המוסד יכלול מבנה קטן שקיים וכבר פועל, ומבנה נוסף - היסטורי - עבור בית הספר. גם אם קונסרבטוריון למוזיקה הוא נדיר במגזר המיעוטים, הוא בולט ביתרונותיו החינוכיים

חדר האוכל במהלך העבודות. טל בן נון גלז

סיום בחדר האוכל בגבעת השלושה לפני תחילת העבודות, בהדרכת יעל שהם - פעילת שימור. טל בן נון גלז

לשימור אתרים ובניהם של מייסדי הקיבוץ כמשיבים בעתירה, כדי שנושא השימור והשימוש במבנה יישמעו היטב. ב-2014 הסתיימה פרשת ההקצאה והוחלט שהמבנה יישאר בחזקתה של עיריית פתח תקוה. בהמשך בוצעו במבנה עבודות הצלה בפיקוחה של המועצה לשימור אתרים (העבודות הסתיימו ב-2017). כעת מחכים לשלב הבא - שימור מלא, השמשת המבנה והשבתו לציבור הרחב. במקרה זה ליוותה המועצה לשימור אתרים בעזרת פעילי השטח את התהליך לכל אורכו: בתחילה בשלב עצירת ההרס, בהמשך בשלב הסטטוטורי, אחר כך בעבודות ההצלה, ובעתיד - כך אנו מקווים - עד לשימור המלא.

אורי בן ציוני, מחוז צפון והעמקים: בית הכנסת במושב שדה יעקב

עבודת השימור כרוכה תמיד באיזונים. מצד אחד כדי להגיע לתוצאה אופטימלית בשימור יש להשקיע במעטפת המקצועית: מרמת הסקר ועד רמת העבודות בשטח; מצד אחר חשוב להבין את השימוש של הנכס ואת המשמעות הציבורית שלו - ודאי כשצורכיהם של כמה ציבורים מתנגשים אלו באלו.

כך היה במרכז מושב שדה יעקב שבעמק יזרעאל, שם ניצב שנים בית הכנסת, מבנה המשלב בין הסגנון הבינלאומי לבין סגנון אקלקטי-מסורתי שאפיין בתי כנסת בסוף שנות הארבעים. האדריכל המתכנן היה ישראל קומט, שתכנן בתי כנסת רבים. למושב קמה הרחבה, ואוכלוסייתה ביקשה להמשיך ולהתפלל במרכז היישוב למען אחדות הקהילה. המבנה לא עמד בקיבולת החדשה, ופרנסי היישוב ואנשי ההרחבה נטולי הסנטימנטים ביקשו להחליף את הבניין, שנראה להם ישן ומסוכן, בבניין חדש.

המבנה לא הוכרז במקור לשימור. עם זאת, הוא נכנס לרשימת השימור במסגרת תוכנית האב לשימור של מועצה אזורית יזרעאלים, שנעשתה על ידי אנשי מקצוע ובשיתוף סטודנטים לאדריכלות מהמרכז

משנכנסו לתמונה יזמים והתגבשה תוכנית להקמת גורד שחקים במקום הקולנוע הנטוש התעוררה התנגדות ציבורית בקרב תושבי השכונה - הן בשל הרס הסמל החברתי הן בשל ההשלכות של בנייה מסיבית על מרקם השכונה הקיים.

קבוצת תושבים פתחה דף פייסבוק למקום והחלו להתארגן הקרנות סרטים על קיר המבנה החיצוני. באותו דף הופיעו גם אזכורים לפעילויות ולאתרי מורשת נוספים. עיריית באר שבע הכריזה כי המבנה ישוקם וישומר, וישמש מבנה ציבור. ב-2012 נערך כנס משותף למועצה לשימור אתרים ולעיריית באר שבע בנושא סגנון הברוטליזם. המבנה הוזכר בכנס ונכלל ברשימת השימור העירונית. המועצה לשימור אתרים רוצה להיות חלק מתהליך השיקום וההשמשה של המבנה.

טל בן נון גלז, מחוז מרכז: חדר האוכל ההיסטורי בגבעת השלושה

אחד מעמודי התווך של מחוז מרכז הוא הפעילות הציבורית הערה המתקיימת בו. מידע רב זורם מן הציבור ואילו, ואחראי במידה לא מבוטלת להצלחת הפרויקטים השונים בו. המועצה לשימור אתרים נשענת על פעילי השטח ומשלימה את הצד המקצועי בשלבים השונים. בדוגמה זו מדובר במבנה שנחנך בשנת 1939 והיה חדר האוכל של קיבוץ גבעת השלושה - קיבוץ שחדל להתקיים במקום זה, והקרקע שלו שייכת כיום לעיריית פתח תקוה. את המבנה תכנן אדריכל שרון כשחזר מלימודיו בבית הספר באוהאוס, על פי עקרונות הסגנון הבינלאומי. המבנה שוכן עד היום על גבעה חשופה וחולש על סביבתו. ב-2002 הכריזה עיריית פתח תקוה על המבנה כמבנה לשימור. בשנת 2003 קיבלה עמותת "נועם" הקצאה מעורפלת על השטח וב-2007 העלתה על השטח דחפורים והרסה חלק מהמבנה. ההריסה נעצרה על ידי פעילת שימור בשטח. בין 2008 ל-2012 המשיכה העמותה בניסיונותיה לקבל את ההקצאה, וב-2013 עתרה נגד משרד הפנים, וזה עמד איתן בסירובו לאשר את ההקצאה. בשלב זה הצטרפו המועצה

תצלום אוויר של מתחם הרכב. ממד מאת סימפלס, GIS עיריית ירושלים

חלק מהבתים שהעירייה ביקשה להרוס. איציק שוויקי

תכנון חלופי שהציעה המועצה במקום הריסת הבתים. שלום קוולר, באדיבות ג'ורא סולר

כדי להתמודד עם תוכנית זו תקפה המועצה לשימור אתרים את הנושא מכמה כיוונים. התוכנית הובאה לוועדת התכנון הארצית של המועצה (שחברים בה אנשי מקצוע בתחומי התכנון והשימור מכל רחבי הארץ), ובעקבות הדיון עברה על החלטת הוועדה המקומית

בית הכנסת לפני תחילת העבודות. אורי בן ציוני

האקדמי ויצו חיפה. המועצה לשימור אתרים ניגשה לשכנע את חברי המושב כי מדובר במבנה לשימור בעל ערכים היסטוריים, אדריכליים וחברתיים. לצורך זה נרתמה המועצה על ידי הכנת תיק תיעוד, סקר הנדסי ואף חוות דעת מיוחדת מאד"ר דוד קאסוטו, מומחה בעל שם עולמי בנושא בתי כנסת. כמו כן המקרה הובא לדיון בוועדת התכנון של המועצה לשימור אתרים במקוה ישראל. לבסוף הכריעה את הכף פשרה לטובת שימור המבנה ותוספות משתי החזיתות הצידיים.

המועצה לשימור אתרים סייעה למושב גם במדידות ובתכנון ההנדסי, בעבודות השימור של המבנה ובליווי מקצועי של הפרויקט. המועצה שמרה כל העת על האיוון בין שימור המורשת האדריכלית לבין שימור המורשת החברתית וצורכי הציבור העכשוויים.

איציק שוויקי, מחוז ירושלים: מתחם הרכב ברחוב יפו בירושלים

בעבודה במחוז ירושלים בולטת מאוד החשיבה מחוץ לקופסה. כדי להגיע לפתרונות יצירתיים יש להשתמש בכלים מגוונים ויצירתיים. כזה היה הטיפול במתחם הרכב בכניסה לעיר ירושלים.

בוועדת השימור העלה ראש העיר תוכנית להריסת חלק ניכר מהמבנים לשימור במתחם הרכב ברחוב יפו. המתחם נבנה בשנות העשרים והשלשים והוא מהשרידים המובהקים בקשת של תקופות היסטוריות המרכיבות את דרך יפו ההיסטורית, המובילה משער יפו בעיר העתיקה אל הכניסה לירושלים.

בשנת 2012 הוכנה תוכנית להקמת מגדלים ובמסגרתה עוגן מעמדו של המתחם לשימור. ב-2018 ביקשה עיריית ירושלים להרוס מחצית מהמתחם מכיוון שתחנת הרכבת הכבדה עומדת להיפתח בקרוב ולהתווסף לתחנה המרכזית שממול ולקווי הרכבת הקלה, ולייצר תנועת נוסעים גדולה במקום. העירייה קידמה תכנון רחבה גדולה בחזית תחנת הרכבת על חשבון חלק מהמבנים, ומגדל תצפית זמני בגובה שישים מטרים על החלק הסמוך ליתרת המבנים.

הצעה תכנונית לשימור ופיתוח בית הדואר ההיסטורי ברמת גן.
תכנון: תמר טוכלר, נגה די סגני, אדר' נעמה נאמן מזרחי, גילה מרגולין.
הדמיה: אדר' עדי קרמר

התכנוני בעירייה. הפורום קיים עשרות פגישות מקצועיות ובמסגרתן הותוו העקרונות לתוכנית השימור הכוללת לעיר ונדונו בקשות פרטניות ביחס למתחם ההיסטורי ולמאפייני המרקם הקיים. דוגמה לתהליך עבודה המתייחס למבנה בודד כחלק ממרקם לשימור היא ההתמודדות עם מבנה בית הדואר ברחוב ביאליק 23, מבנה היסטורי שעמד בפני הוצאה מרשימת השימור, הריסה והקמת מבנה גבוה תחתיו. היה זה מבנה הדואר הראשון ברמת גן, שהוקם ברצף מבני ציבור לאורך ציר ביאליק, וחלק ממתחם היסטורי לשימור. המועצה לשימור אתרים קידמה חלופה תכנונית, ובמסגרתה נעשה ניתוח מרחבי של מרכז העיר רמת גן והוכנה תוכנית המשלבת את שימור המבנה ההיסטורי עם בנייה חדשה בעורפו, תוך חשיבה על תמהיל השימושים. החלופה הוצגה בוועדת השימור העירונית, ובעקבותיה שינתה הנהגת העיר את עמדתה וקבעה כי יש לשמר את המבנה ולשלבו בבניין החדש.

אדר' נעמה נאמן מזרחי, מחוז חיפה וגליל מערבי: תוכנית מתחם כלל, נשר

מחוז חיפה וגליל מערבי הוא מחוז מגוון, שבו לצד ערים גדולות יש מושבות, קיבוצים ומושבים, עיר עתיקה, כפרים ומגוון אוכלוסיות. על אף הקביעה החד-משמעית בתוספת הרביעית ל"חוק התכנון והבניה" באשר לחובת הרשויות בהכנת רשימות שימור, באזורים נרחבים במחוז החוק לא נאכף. לכן התוכנית הייתה ראשית ליישור קו במחוז ולהביא למצב שבו כל הרשויות במחוז מחזיקות ברשימות כאלו. עוקב לכך, העבודה במחוז מבוססת תכנון ברובה, ויוצאת מתכנון מקרו לתכנון מיקרו.

בשנת 2013 קם ארגון תושבים בשם "נאמני שימור מורשת נשר". במהלך השנה העוקבת הכינה המועצה לשימור אתרים, בשיתוף עם קבוצת תושבים זו, רשימת שימור לעיר נשר ולמפעל המלט נשר. העיר הוקמה ב-1923 סביב המפעל. אזור המחצבה והמפעל הם הגרעין

מיפוי של מבנים לשימור (מימין) ומבני ציבור (משמאל) במרכז העיר כחלק מהמאבק על שימור בית הדואר ברחוב ביאליק ברמת גן. נגה די סגני

ירושלים. בד בבד הציעה המועצה הצעה חלופית המשאירה את המבנים על כנם תוך פילוש המבנה הראשון כדי לאפשר תנועת הולכי רגל תחתיו. הצעה זו נתמכה גם בחוות דעת מקצועית של מנואל טשיירה, אדריכל ומומחה תחבורה עולמי, שהביאה המועצה לשימור אתרים. ועדת העיר קיבלה את תמצית טענותיה של המועצה לשימור אתרים, אך העירייה הגישה עתירה מנהלית לבית המשפט המחוזי. בית המשפט דחה את העתירה וחייב את עיריית ירושלים בהוצאות המשפט. במאבק זה הובילה המועצה לשימור אתרים קו תכנוני מקצועי ברור, העושה שימוש במכלול רכיבים (גם מעבר לשימור) ליצירה של כיכר עירונית שמנצלת את משאביה הקיימים ונותנת מענה הולם לצרכים עכשוויים של מרכז תחבורתי חשוב זה.

תמר טוכלר, מחוז תל-אביב: בית הדואר ברחוב ביאליק ברמת גן

מחוז תל-אביב מאופיין בבנייה מטרופוליטית צפופה ומורכבת. בהתאם לכך, הרבה מן העבודה הנעשית במחוז מבוססת על תכנון ממבט-על ועד ירידה לפרטים. היכולת לתת מענה לשימור מבנה מבוססת לרוב על מסד נתונים רחב, ניתוח גיאוגרפי-עירוני וסקרי שימור, ומהם אפשר לגזור פתרונות בני-קיימא ברמות השונות.

רמת גן נוסדה בשנת 1921 כעיר גנים על ידי חלק ממייסדי העיר תל-אביב שביקשו להתרחק מהכרך הסואן. התכנון הופקד בידי האדריכל ריכרד קאופמן, והוא הטמיע בתוכנית מערכת של גנים וצירים ירוקים. סקר האתרים של רמת גן נולד כתוצאה מדחיפה של המועצה לשימור אתרים בשיתוף עם פעילי ציבור מקומיים ועם הוועדה המחוזית תל-אביב, ואלהים הצטרפה הרשות המקומית. בסקר הושם דגש על איתור מתחמים ועל שלד עיר הגנים שיושב בבסיס תוכנית העיר. בחמש השנים שחלפו החל תהליך תכנוני לקידום תוכנית השימור לעיר, והוקם פורום שימור המורכב מנציגי הוועדה המחוזית, המועצה לשימור אתרים, עורכי תוכנית השימור והצוות

מפעל שקי המלט. הדמיה: גילה מרגולין

עמדת שמירה ומשאבות על הקישון. הדמיה: גילה מרגולין

באמצעות גישה זו, אנו מקווים, העבודה במחוזות תהיה קלה יותר גם בהווה וגם בעתיד. במקרים רבים יש צורך לגייס את הציבור ודעת הקהל. כל מנהלי המחוזות מאמינים שלכל בעיה יש לתפור פתרון ייחודי לה, וכי באופן כללי חשיבה יצירתית היא כלי חשוב בעבודתם. יש בעיות שדורשות התערבות ברמה הסטטוטורית - מאבק בערכאות תכנוניות ומשפטיות; יש בעיות שדורשות התערבות תכנונית אלטרנטיבית, ויש שבהן כל שנדרש הוא התערבות פיזית שימורית - מרמה של עבודת הצלה ועד לרמה של שיקום מלא.

לכל המנהלים ברור שפרויקט שלם הוא כזה שנמצא עבורו תוכן הולם שגם יתרום בעקיפין לאורך חייו של המבנה.

המנהלים כולם מסכימים שנדרש שיתוף פעולה בין המחוזות - הן ברמת סיעור המוחות הן ברמת הסיוע המקצועי - בתחומי הכנת חוות דעת, תכנון חלופי והדמיות. הניסיון המצטבר בין המחוזות הוא שלם שגדול בהרבה מסך חלקיו.

כל המנהלים חותרים לשיפור הרמה המקצועית בממשק המתקיים בין המועצה לשימור אתרים לבין הרשויות והציבור. חלק נכבד ביותר מהרמה המקצועית הגבוהה הוא בזכות העוזרים במחוזות, שהם שותפים פעילים בהכנת חוות הדעת, המסמכים והתוכניות החלופיות.

עוד עולה מהניסיון בכל המחוזות כי הטיפול בשימור צריך להיות רב-מערכתי. קיימות של פתרון מתאפשרת כאשר השימור הוא חלק ממערכת רחבה יותר שמביאה בחשבון את התכנון הרחב, התשתיות, התיירות, התוכן ועוד. עם זאת, כפי שעולה מהדוגמאות שהוצגו בכל מחוז, קבלת החלטות והעבודה שבעקבותיה, אף שהיא מבוססת על חזון משותף ושלושה יסודות ברורים, שונות ממחוז למחוז.

בפתוח עמדנו על ההבדלים הגיאוגרפיים והיישוביים בין המחוזות והזכרנו את הטמפרמנט האישי והמקצועי השונה של כל אחד מהמנהלים. הדבר דומה לכוס הקפה האישית של כל אחד. יש מי שאוהב קפה חזק. יש מי שיוסיף לו שתי כפיות סוכר וכמויות משתנות של מים וחלב. הרבה גרסאות, אבל בסופו של דבר קוראים לכולן קפה. הרכיבים הם אותם הרכיבים, אבל התמהיל שונה.

ההיסטורי והאידיאולוגי של העיר, ובתחומם יש אתרי מורשת רבים בתחום התעשייה והביטחון.

לאחרונה הגישו בעלי המפעל תוכנית לשכונת מגורים על שטח המחצבה והמפעל, שבמסגרתה מתעתדים לבנות 5000 יחידות דיור, שטחי מסחר ומשרדים, מבני ציבור וחינוך ושטחים פתוחים לרווחת הציבור. התוכנית כמעט תכפיל את מספר תושבי העיר נשר, וכזאת תהיה לה השפעה מרחיקת לכת על מראה העיר ועל אופייה העתידי.

יצאנו עם הציבור למאבק כדי שלא תימחק מורשתה ההיסטורית של נשר. הפעם ביקשנו גם להראות - באמצעות סדרת הצעות חלופיות, בתכנון ובהדמיה - כיצד אפשר להשתמש במורשת זו כדי למנף את הבנייה החדשה, להעצים ולמתג אותה.

הגישה בטיפול בסוגיה זו, כמו במאבק שהצגנו במחוז תל-אביב, היא גישה של טיפול רציף: מרמת המקרו - העיר ורשימות השימור ב-2014, ועד רמת המיקרו - טיפול במתחמים ובמבנים ומינופם במסגרת התוכנית החדשה. בהחלטתה קיבלה הוועדה המחוזית חיפה את מרבית טענותינו. נוסף לכך, בישיבת תיאום עם אדריכלי הפרויקט חודדו נקודות נוספות והחלטות, מעבר לדיון בוועדה המחוזית, שמייבנות עם השימור.

סיכום: גישות השימור במחוזות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

המנהלים כולם מאמינים שעל מנהל המחוז להיות זמין ונגיש לפניית הציבור, לתלמידי בתי ספר ולסטודנטים וכן לנאמני שימור, לאזרחים ולפעילי שטח. עליו להיות קשוב למתכננים ולאנשי הרשויות והגופים הסובבים - עמותות ורשויות כאחד - וערני לבקשות ולהסברים של היזמים ושל אנשי הפיתוח.

עוד קודם לחיפוש אחרי פתרונות לדילמות שעולות בעקבות החלטות לשמר נכס מורשת, חשוב לפעול ללא לאות להגברת המודעות הציבורית, בכל גיל, למעמדה המרכזי של המורשת ולהיבטיה השונים.

ללמוד מניסיונם של אחרים משלחות מקבלי החלטות לחו"ל בתחום השימור

| תמר טוכלר, סמנכ"ל, מנהלת המחלקה ליחסים בין-לאומיים ומחוז תל-אביב במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל |

משלחת מקבלי החלטות בצפון איטליה. תמר טוכלר, יוני 2018

מנהלים מארגוני השימור; קבלני שימור; אדריכלים; מהנדסים; משמרים ועוד. נבחרים אנשים שהם פתוחים ונכונים ללמוד ולהתנסות, בעלי יכולת ביצוע גבוהה, שיוכלו ליישם את הידע הנרכש במקומות שהם פועלים בהם.

- נבחרים היכולת והרצון לפעול במסגרת קבוצתית. לאפיון זה יש חשיבות לאור העובדה כי לדינמיקה החברתית ולאינטראקציה המקצועית בין חברי המשלחת יש תפקיד חשוב לא פחות מספיגת המידע, עיבודו, יישומו והפצתו, כדי שייעשה זמין לעוסקים במלאכת השימור ולעוד מקבלי החלטות בארץ.
- עד כה יצאו משלחות לצרפת, לבלגיה, להולנד ולאיטליה, ובעתיד הקרוב תצא משלחת לפורטוגל. במהלך סיורים מקצועיים אלה נפגשים חברי המשלחות עם מומחים מתחום השימור והתכנון העירוני ועם מקבלי החלטות מהשורה הראשונה, ואלה מציגים בפניהם תהליכי תכנון וקבלת החלטות, דילמות ואתגרים בתהליכי השימור וההתחדשות העירונית ופתרונות אפשריים. המשתתפים נחשפים לטכנולוגיות השימור המקובלות באותן ארצות, לאופן ניהול הפרויקטים ולתהליכי שיקום של מתחמים היסטוריים נחשלים והפיכתם למתחמי תיירות ומגורים נחשבים ושוקקי חיים. באתרים השונים מוצגים בפניהם דרכי התמודדות ופתרונות מקוריים לטיפול במורשת העבר, וכן מודגש תפקידו של השימור בהיבט הכלכלי, התיירותי והחברתי. בסיורים נפגשים חברי המשלחות עם דוגמאות מקוריות להשמת מבנים תעשייתיים ומבני ציבור ישנים לשימושים עכשוויים עבור הקהילה, לתוכניות ניהול של מתחמים היסטוריים ולניהול בר-קיימא.

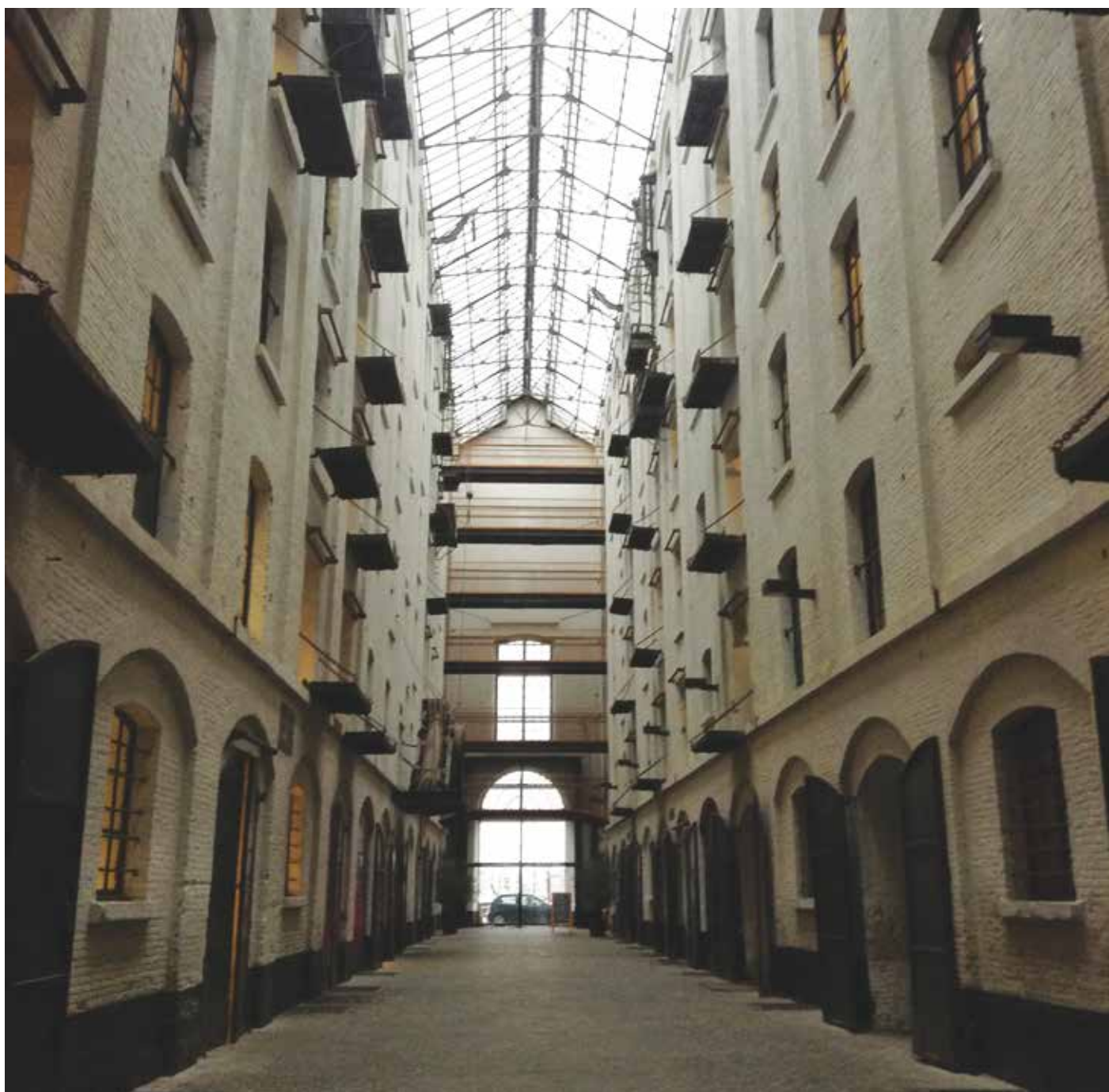
להלן דוגמאות נבחרות מתוך סיורים אלה - לדילמות שנפגשו בהן חברי המשלחת, למנגנוני השימור, למתודולוגיות ולטכנולוגיות שימור שהוצגו בפניהם.

מבוא

בתקופה שבה מקבלי החלטות בישראל נדרשים לתת מענה לצורכי פיתוח מואץ, לציפוף בינוי, לייעול תשתיות התחבורה הציבורית, לבניית מבני ציבור לצרכים מגוונים, ליצירת מקומות תעסוקה, למתן מענה לצורכי מערכות הביטחון ועוד, יש מי שיטען כי נושא שימור המורשת, למרות חשיבותו, הוא מכשול תכנוני וגורם מעכב לתכנון ראוי ולפיתוח. במסגרת עבודתנו השוטפת במחוזות השונים אנו נדרשים להתמודד, ולעיתים אף להיאבק, עם יוזמות תכנוניות המאיימות על הרס אתרי מורשת. כדי למנוע מהלכים תכנוניים בלתי הפיכים והרס מיותר חשוב להציג בפני מקבלי ההחלטות חלופות תכנוניות המיטיבות עם תכנון האתר, ועל ידי כך לאפשר להם להפעיל שיקול דעת שלא ימנע תכנון ופיתוח אך גם ידאג לשימור האתר. חלופות אלה נלמדות ממה שמתקיים במקומות אחרים בעולם. ואכן אחד מתפקידיה המרכזיים של המחלקה ליחסים בין-לאומיים של המועצה (יחב"ל) הוא לחשוף את מקבלי ההחלטות בנושאי תכנון על מגוון הכלים והאפשרויות הקיימים לשילוב בין שימור, תכנון ופיתוח. אחת הדרכים לקידום המודעות לחשיבות השימור ולשינוי מעמדו היא משלחות מקבלי ההחלטות לחו"ל. הרעיון ראשיתו בהכרה כי למידה דרך החוויה האישית היא תהליך אפקטיבי ביותר לשילוב בין שימור ותכנון. ואכן אחד מיעדיה העיקריים של היחב"ל הוא ליזום ולהוציא מדי שנה משלחות ייעודיות לארצות שמעבר לים שבהן התבצעו פרויקטים של שימור שיכולים להוות דוגמה טובה למשמרים ולמתכננים בישראל. בבסיס הרעיון נמצאת הידיעה כי שם, במקום המנותק מהסביבה הטבעית שלהם, יכולים מקבלי ההחלטות להיחשף באופן פתוח ואובייקטיבי לתהליכי תכנון, למתודות ולדילמות מעולם השימור. על ידי כך הם מקבלים כלים ורעיונות היכולים לסייע להם להתמודד בהליכי קבלת החלטות מורכבים המאפיינים את המפגש בין תכנון ושימור ברשויות שהן פועלים בהן.

משלחות מקבלי החלטות להיכרות עם פרויקטים לשימור - מאפיינים

- חינה של המשלחות שיצאו עד כה לחו"ל מצביעה על מאפיינים אחדים, כמפורט להלן:
- במשלחות מקבלי ההחלטות ניתנת תשומת לב מיוחדת לסוג האנשים שנבחרים לקחת בהן חלק. מדובר באנשים הנמצאים בצומתי קבלת החלטות הקשורים בתחום השימור, ובאלה - יושבי ראש ועדות שימור עירוניות; אנשי מחלקות שימור ברשויות; רכזי שימור; אנשי רשויות התכנון ברמה המקומית, המחוזית והארצית;

איור 1. בית פליקס - אחד ממבני הנמל ההיסטוריים של הנמל באנטוורפן ששומר. כיום משמש כארכיון העירוני, בית מודלים ומרכז תרבות ופנאי. אורי בן ציוני, יוני 2015

פרויקט Felix: בתי מחסנים בנמל הישן של אנטוורפן שהוסבו למרכז תרבות ולארכיון העירוני

כחלק מתהליך התחדשות עירונית החליטה עיריית אנטוורפן לשקם את הנמל הישן ואת החזית לים. לשם כך השקיעה העירייה משאבים רבים בהליך ההתחדשות, וגם העבירה חלק מפעילותה לאזור זה. בתהליך נבחר בית מחסנים בנמל, ואליו הועבר ארכיון העיר שהיה מפוזר

במקומות שונים (איורים 1, 2). לא היה זה המבנה היחיד. בסמוך לו שופצו, שוקמו והושמשו מבנים רבים לאורך הים, נפתח מוזיאון ההגירה "הרד סטאר ליין", שוקם מבנה מנהלת הנמל, שומר מתחם תחנות הרכבת המסחריות הישנות והוקם פארק עירוני ייחודי, וסביבו שכונות שיועדו לסייע בקליטה ובשילוב של מהגרים. השיקום התבצע לצד בנייה מודרנית של בתי מגורים. פעילות זו מייצגת מגמה מוכרת בערים רבות: לעודד שימוש מחודש במבני תעשייה היסטוריים, לפתח מתקני תיירות ובכך לתמוך בפעילות הכלכלית העירונית.

איור 2. מבנה נמל היסטורי באנטוורפן שהוסב למרכז מוזיקה, כחלק מהתהליך חידוש החזית החופית של העיר. תמר טוכלר, 2014

איור 3. אדרי' מיכאל ואן באלן (Arch. Michiel Van Balen) מציג לחברי המשלחת את הליך שימור והשמשות מבשלת הבירה De Hooorn בעיר לובן. תמר טוכלר, משלחת מקבלי החלטות, 2015

מפעל הבירה שהוסב למרכז תעסוקה ותרבות בעיר לובן בבלגיה

בעיר לובן פעל במשך שנים מפעל ליצור בירה סטלה. בחלוף השנים ננטש הבניין ועמד בפני הריסה. שני אדריכלים צעירים זיהו את הפוטנציאל שיש למבנה, גייסו משאבים והפכו את המפעל על כל רכיביו למרכז תעסוקה בסגנון we work, אולם אירועים ומסעדה (איור 3). הם לא שינו כמעט דבר בחללי הפנים של הבניין, ואף שימרו את המיכון הישן. הצלחת המקום והשמשות, עודדה מחזור והשמשה של מבנים נוספים בסביבה.

איור 4. וילה אוגוסטוס - מגדל המים לאחר הסבתו לבית מלון ומסעדה. תמר טוכלר, משלחת מקבלי החלטות, 2015

וילה אוגוסטוס (Villa Augustus) בדורדרכט, הולנד: מגדל מים שהוסב לבית מלון ומסעדה

המהנדס ואן דר קלוז, מי שהיה מנהל העבודות הציבוריות, תכנן את מגדל המים של דורדרכט על נהר Wantij. הפרויקט כלל בניית קומפלקס לאורך הנהר ובו ברכות ואגני סינון לטיהור המים לפני שאיבתם למרתפי מים נקיים. המגדל עוצב כמעין טירה ובלט למרחוק. הבנייה החלה בשנת 1881, ובניית המגדל הסתיימה בשנת 1882. בנובמבר 1883 זרמו מים טהורים ממגדל המים לבתים בעיר.

לדורדרכט הייתה עכשיו חברת מים משלה, ועל קיר המגדל יש כתובת המנציחה את המעמד. המגדל תוכנן כמבנה בגובה 33 מטרים והכיל ארבעה מגדלים מתומנים סביב מאגר מים גדול ועגול. המגדלים נהרסו ב-1938, כשהמאגר הוגבה באמצעות תוספת בנייה. האתר הוכרז למונומנט לאומי. בשנת 2003 הועלתה יוזמה לשמר את האתר הנטוש ולהסב אותו למלון בוטיק בתוך גן ירק ציורי ומסעדה. ואכן זמן קצר אחר כך נמצא היזם שממש את התוכנית. יוזמה שימורית נקודתית זו הקרינה על פיתוח המרחב כולו, וכיום זהו אתר ביקור מבוקש ומודל למיזמים לשימוש מחודש במבנים בהולנד ובמדינות אחרות (איור 4).

איור 5. מראה הרחובות המשווקים והארמונות ברובע המארה בפריז.
נילי שחורי, תמר טוכלר, 2012

שכונת המארה שוכנת בגדה הימנית של פריז, ומשתרעת על פני הרובע השלישי והרובע הרביעי של העיר. מקור השם מארה הוא במילה "ביצה", שכן עד המאה ה-12 כיסו את האזור ביצות. כ-400 שנה לאחר ייבוש הביצות על ידי מסדר אבירי המקדש בנה כאן המלך אנרי הרביעי את הכיכר המלכותית, שכיום מוכרת יותר בשמה פלאס דה-וֹז' (Place des Vosges). אז החלו להגיע לכאן אצילי העיר, ובנו סביב הכיכר אחוזות קטנות עירוניות בעלות חצר פנימית, מרפסת רחבה וגינות חמד קטנות. אלו כונו "אוטל" - וחלקן עדיין עומדות על תילן. כאלה הן אוטל דה-סן היפהייה, אוטל פרטיקוליה, אוטל קרנוולה ועוד. כאשר המלך לואי ה-14, נכדו של אנרי הרביעי, העתיק את משכן המלוכה מפריז לוורסאי, עזבו האצילים את המארה והמקום הוזנח והידרדר.

ממעוז של האריסטוקרטיה הפריזאית בין המאה ה-16 למאה ה-18 הפך המארה במאה ה-19 לאזור מוזנח שאוכלס על ידי פועלים, סוחרים ובעלי מלאכה, ונעשה למוקד של הקהילה היהודית. זו התרצה בעיקר סביב רחוב רוזייה (Rue des Rosiers), ושם התנהלה תעשיית טקסטיל מקומית. במלחמת העולם השנייה נגדעו חיי הקהילה העשירים של היהודים, ומרביתם גורשו מצרפת ונרצחו.

בשנות השישים קודמה תוכנית להרס המתחם כדי להקים מערכת כבישים ובינוי חדש. בתגובה ליוזמה זו התעוררה מחאה ציבורית שקראה למנוע את ההרס ולשמר שכונה ייחודית זו, שנותרו בה מבנים מקוריים מימי הביניים וכאלה שקדמו לשינויים שביצע מתכנן העיר, הברון ז'ורז' אוסמן.

אגדרה מאלרו, שר התרבות של צרפת בממשלת דה גול, הושפע מהמחאה הציבורית. הוא בלם את היוזמה וקידם את "חוק המתחמים המוגנים" - חוק מהפכני שאושר בשנת 1964 ובמסגרתו הפך המארה למתחם לשימור. חוק חשוב זה חל כיום על יותר ממאה מתחמים מוגנים ברחבי צרפת.

לאחר ההכרה בשכונה כמתחם מוגן החל שימורה. בשנת 1996 הסתיימה עבודת הסקר למתחם ונקבעו לו נוהלי שימור. ביוני 2006 הכריזה עיריית פריז על קידום תהליך להתחדשות המארה. בשלב הראשון היה צורך לבחון מה נעשה במתחם מאז שהוכרז לשימור. הבחינה נעשתה על ידי הסוכנות הפריזאית לתכנון עירוני - עמותה הממומנת מכספי ציבור ונתמכת על ידי העיר, המחוז והמדינה. לשילוב כל הגורמים היה ביטוי בתהליך כולו: העיר הקצתה את אנשי המקצוע, והמדינה את המערכת האדמיניסטרטיבית והפיקוח. בוצע סקר שביקש לבחון מחדש את תוכנית השימור של השכונה, ובמסגרתו נבחן היקף המתחם המוגן ואופי השימור והוחלט להרחיב את גבולות התוכנית כך שתכלול גם את המוזן ואת גדת הנהר עד המים.

תהליך השימור של שכונת המארה הציג בפני חברי המשלחת תובנות אחדות:

- יש הסוברים כי מתחם המוגדר לשימור מוקפא, ואי אפשר לעשות בו דבר. ואולם פרשנות נכונה מיטיבה להבין כי תוכנית השימור היא מסמך עירוני המתווה מגמות תכנוניות ומאפשר את שילוב התכנון העתידי עם השימור.
- דבר נוסף שנעשה במסגרת הסקירה המיוחדת הוא בחינת המבנים שלא הוכרזו לשימור ואף אלו שהוגדרו להריסה, כדי לבדוק שוב את ערכם ואת פוטנציאל ההשמשה שלהם. הצורך בבחינה מחדש של המבנים שלא הוכרזו לשימור נבע בעיקרו מחשיפתן של טעויות בתוכנית המקורית. כך לדוגמה מבנה תעשייתי בעל קורות ברזל וחצר מקורה סומן בתוכנית כשטח פנוי וכבניין שיועד להריסה לצורך הקמת גן, אך התגלה כבעל חשיבות רבה. זאת ועוד, הסקירה המיוחדת נועדה גם לבחון ייעודים חדשים למגרשי המבנים להריסה.
- בתהליך הסקירה מחדש עלה הצורך ביצירת שתי רשימות שימור, האחת לבניינים והאחרת למכלולים אורבניים. לכל מבנה במתחם הוכנה כרטיס, ובכל כרטיס צוינה ההיסטוריה של המבנה וצוינו אלמנטים הדורשים שימור - אם יש כאלה.
- כל אתר נבדק כפרט וגם כחלק ממכלול. למעשה, התוכנית יצרה קטגוריה חדשה של בניינים שערכם נובע מההקשר האורבני שלהם ומחשיבותם לשימור המרקם. בסופו של דבר מספר המבנים שיועדו להריסה קטן פי ששה. יש להבין כי ההגדרה של מבנים להריסה איננה הגדרה נחרצת; היא מתירה אפשרות להריסה אך נותנת מקום לשיקול דעת המאפשר הצלה של מבנים מסוימים והשמשתם מחדש. השימור והשיקום העלו שאלות עקרוניות שונות בדבר תוספות בנייה ומכלול בנייה. לדוגמה, בעקבות פרויקט "חצר ונציה" משנת 2000 עלתה השאלה בדבר גורלן של תוספות הבנייה המאוחרות. אתר זה התאפיין בתוספות בנייה מאוחרות בחצרות הפנימיות, שיועדו על פי התוכנית המקורית משנת 1996 להריסה. במסגרת הפרויקט הוחלט שלא להרוס מבנים מאוחרים אלה ואף להשמישם מחדש עבור מועדון לאוטיסטים. בעקבות פרויקט זה עלתה השאלה אם יש להרוס באופן גורף את כל תוספות הבנייה המאוחרות, והוחלט לא לקבוע כלל אחיד אלא לבחון כל מקרה לגופו; לבדוק את החשיבות שיש לתוספות אלה ולמצוא להן, אם אפשר, שימושים חדשים ויעילים. עם זאת המשמרים הכירו בעובדה שהרס של המבנים הארעיים המאוחרים בקומת הקרקע יכול לחשוף את החלונות המקוריים של מבנה הקבע, דבר המעלה גם את ערכו התרבותי של המבנה וגם את ערכו הנדל"ני.
- מדובר בתוכנית מורכבת, משום שזהו מתחם עתיק ורווי בעיות חברתיות המקשות על תהליך השימור וההתחדשות העירונית ומחייבות משנה זהירות. בעלי הבתים היו מעורבים בתהליך היגוי התוכנית למתחם. מדובר בתהליך שנמשך שלושים שנה, ובמהלכו בעלי הבתים היו מודעים לעתיד השכונה, והייתה להם אפשרות להביע את דעתם. היו גם מקרים של התנגדות מצידם, התנגדות שלא צלחה לרוב. לו ההתנגדויות היו מתקבלות עתיד כל התוכנית היה מוטל בספק.

איור 6. חזיתות מבנים בשכונת סאן מרטה בפריז לפני תהליך השימור - הדיירים ממשיכים לגור במבנים במהלך העבודות. תמר טוכלר, 2012

איור 7. חברי המשלחת בכיכר שכונת סאן מרטה בפריז, באזור שבו הושלם הליך שימור המבנים. תמר טוכלר, 2012

פרויקט שיקום שכונת סאן מרטה (Saint Marthe), הרובע העשירי בפריז

רקע

פרויקט זה מייצג תהליך שיקום של שכונת מהגרים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, תוך שמירה על המגוון האנושי בה.

שכונת סאן מרטה, המונה כחמישים בניינים וכאלף יחידות מגורים, הוקמה בשנים 1850-1869 ביוזמתו של בעל הקרקע דאז, הברון מאדרה (Madre).

השכונה נחלקת לשני אזורים הנבדלים זה מזה באופן התפתחותם ובחזותם. חלקה הדרום-מערבי נבנה על ידי "שוכרים בונים". אלו שכרו את אדמותיהם מהברון מאדרה וחויבו לבנות בהן בתוך שנה. האזור מאופיין בחלקות ובמבנים קטנים, בדירות גדולות יחסית ובבנייה לא אחידה. בחלקה הצפון-מזרחי של השכונה, לעומת זאת, יזם הברון מאדרה פרויקט כולל שהעניק לאזור מראה אחיד. מדובר במבנים בני שתיים עד שלוש קומות, שבהם קומת הקרקע הייתה מסחרית והגג נותר שטח לא פונקציונלי. בכל קומה היו ארבע דירות ולחן כיוון אוויר אחד, ובכל חצי קומה היו שירותים משותפים. בצד החצר היה "חדר מים" ובו כיור. החזית הקדמית הייתה מקושטת בפיתוח מושקע מעל הדלת, ואילו זו האחורית פשוטה ונטולת דקורציה. סגנון בנייה זה זכה לכינוי "מאדרה", והוא נחשב לכלכלי יותר מהסגנון שרווח בתקופה, סגנון הפוטו (Puteaux).

המשותף לשני אזורים אלה בשכונה הוא השימוש בפסולת בנייה שנותרה מהפרויקטים של הברון אוסמן (Georges-Eugène Haussmann). ברוב המבנים אפשר להבחין עד היום בשימוש המשני שנעשה באלמנטים עתיקים.

במהלך השנים עברו המבנים שבשכונה בין בעלויות שונות, עד שבשנת 1949 הוחלט על בעלות משותפת של בעלי הדירות הפרטיות, דבר שהוביל להידרדרות הפיזית של המבנים. אוכלוסיית השכונה דלת אמצעים ומורכבת ברובה ממהגרים (ובהם איטלקים, סרבים וסינים), ומתקיימים בה קשרים קהילתיים המזכירים הווה כפריז.

פרויקט שיקום השכונה

השכונה היא חלק ממתחם לשימור של בתים ווילות שהוגדר בו גובה הבנייה המותר בכל חלקיו. כמו כן, בשל סמיכותה לבית החולים סאן לואי, המוכר כמונומנט היסטורי לשימור (על פי החוק להגנה על מונומנטים היסטוריים שנחקק בשנת 1913), שטח השכונה נכלל במעגל שהרדיוס שלו 500 מטרים המקיף את בית החולים ומחויב, על פי חוק, בפיתוח מוגבל במטרה להגן עליו (החוק נחקק בשנת 1943 בתקופת ממשלת וישי, וקיבל תוקף מחודש בשנת 1946). לאור זאת, פרויקט השיקום של השכונה מלווה באדריכל שימור מטעם המדינה.

החשיפה הראשונית לאתר הציגה מראה עגום. מרבית המבנים איבדו את הפיתוחים המקוריים שלהם, העץ נרקב, הטיח נפל וגרמי המדרגות התמוטטו. ההוספה המאוחרת של חדרי שירותים בתוך הדירות הולידה תופעה של צנרת חיצונית העוטפת את הבניינים.

מערכת המים פגעה ביסודות כך שחלק מהמבנים החלו לשקוע, עמדו בפני קריסה ונזקקו לייצוב מיידי. תוספות בנייה מאוחרות פגעו גם הן ביציבות המבנים, שאיכות הבנייה בהם הייתה נמוכה מלכתחילה. בתייהם המקוריים של ה"שוכרים הבונים" היו במצב גרוע אף יותר מאלה שנבנו במסגרת הפרויקט של הברון מאדרה.

בשנים 1994-1997 הונהג פרויקט ראשון לשיקום השכונה. הערכת מצבם הפיזי של הבניינים לא הייתה נכונה, ובהתאם לכך גם היקף העבודות הנדרשות. מפאת חוסר זמן התמקדה העבודה בעיקר במערכת הביוב ובחלק מהגגות.

זכות כמה עמותות שביקשו לקדם את שימור השכונה ושיקומה, בשנים 2000-2001 נערך סקר לקראת פרויקט שיקום חדש. הסקר התמקד בניתוח המצב הפיזי של המבנים ובמעמד המשפטי וכן במאפייני האוכלוסייה המקומית, ובעקבותיו הוחלט להפעיל שלושה כלים: 1. התערבות מסיבית במבנים מסוימים: לשם כך נשכרו שירותיה של CPA SIEMP - חברה ציבורית הרוכשת מבנים, הורסת אותם ובונה מחדש. החברה פעלה בשכונה בשנים 2002-2010. 2. הכנת תוכנית שימור (Plan de sauvegarde) לפתרון בעיות משפטיות. התוכנית החלה לפעול בשנת 2006.

3. הנהגת פרויקט לשיקום מבנים בעזרת OPHA RU - הכלי העיקרי בצרפת לשיקום נכסים פרטיים, הממומן על ידי המדינה; זהו פרויקט מתוכנן לשימור מבנים ולהתחדשות אורבנית. מדובר בתמריץ המסייע לתושבים בשיקום בתייהם. נוסף למשאבים הפרויקט מקים בשטח השכונה משרד לרשות התושבים ומעניק ייעוץ משפטי, אדריכלי וכלכלי וכן ליווי סוציאלי. הפרויקט פועל במסגרת של חמש שנים בלבד, בין היתר כדי לדרבן את התושבים לפעול במהירות.

פרויקט שיקום שכונת סאן מרטה, בניצוחו של OPAH RU, קודם בשנים 2003-2008. מטרתו הייתה לשקם את המבנים, והוא נתן עדיפות לשטחים המשותפים ולדירות שלא היו ראויים למגורים. אחת השאיפות המרכזיות הייתה להשאיר את האוכלוסייה המקורית ולשקמה באמצעות חידוש השכונה. למרות מצבה הפיזי הירוד של השכונה והתחזיות העגומות, רוב המבנים בשכונה טופלו.

הפרויקט פעל בשני ממדים - ברמת המכלול וברמת המבנה הבודד. ברמת המכלול נעשתה בדיקה של מצב הקרקע, מצב המבנים והרשת הנוצרת ביניהם. ואילו ברמת המבנה הבודד נערכה דיאגנוסטיקה מקיפה של המצב הקיים של כל מבנה.

בחינה מקיפה זו העניקה לפרויקט כיוון כללי, אפשרה לתת ייעוץ טכני ולהציע תוכנית עבודה אופטימלית. לכל בניין הוקצה אדריכל שבחרו בעלי הדירות. לאחר דיונים בין שלושת הגורמים - בעלי הנכסים, אדריכל הבניין ונציגי הפרויקט - נהגתה תוכנית סופית. התוכנית הסופית של כל מבנה הוצגה בפני בעלי הנכסים הרלוונטיים ונערכה הצבעה בדבר מימושה. תהליך קבלת החלטות זה הוא דוגמה מצוינת לשיתוף הציבור בפרויקט שיקום שכונתם (איורים 6, 7).

הסיור בשכונה חשף בפנינו את מכלול הבעיות הפיזיות והחברתיות של הפרויקט, לצד הישגיו. נראה כי הפן המעניין ביותר של פרויקט זה הוא עירובו של האוכלוסייה המקומית בתהליך, בשאיפה להותירה בשכונה

איור 8א'. מפעל הטקסטיל ההיסטורי שהוסב למגורים ברי השגה בעיר אלבאף בחבל נורמנדי שבצרפת. עלי פורטי, משלחת מקבלי החלטות, 2012

איור 8ב'. הכניסה למתחם מפעל הטקסטיל באלבאף. תמר טוכלר, 2012

ולעזור בשיקומה. הפרויקט כולו, כפי שהוצג לעיל, נעשה בהתייעצות עם בעלי הנכסים ובהסכמתם. שיתוף הפעולה מצד האוכלוסייה המקומית היה משמעותי ואף הכרחי להצלחת פרויקט דוגמת זה, בעיקר לנוכח העובדה שתושבי השכונה המשיכו להתגורר בדירותיהם במהלך כל תקופת העבודות.

הסבת מפעלי טקסטיל לדיור ציבורי ומבני ציבור בעיר אלבאף (Elbeuf) בנורמנדי, צרפת

פרויקט Gasse et Canthelou a' Elbaf-Ser-Saine

העיר אלבאף, השוכנת על גדות נהר הסיין, נמצאת 25 קילומטרים מדרום לעיר רואן שבחבל נורמנדי. העיר התפתחה במאה ה-15 סביב התעשייה. במהלך המאה ה-19 הגיעו לעיר משפחות יהודיות מאזור אלזאס שהתמחו בטקסטיל, ובהן משפחות בלון ובלין, שהקימו מפעל טקסטיל עצום במידותיו בשם Gasse and Canthelou. המפעל הוקם בשלבים בין 1843 ל-1918. במלחמת העולם השנייה נעלמו המשפחות, ולא ברור מה עלה בגורלן.

בשנות השבעים - כחלק ממגמת התחדשות של מרכזי ערים

איור 10. משלחת מקבלי החלטות בביקור בתיאטרון ההיסטורי במילאנו שהוסב למרכז תרבות ואומנות איטליה. נעמה נאמן מזרחי, 2018

איור 12. מתחם טקסי בבריסל. כל המבנים במתחם הוסבו למרכז תרבות ופנאי. תמר טוכלר, 2014

של מגורים ומשרדים הנמצא בתוך מפעלי תעשייה ישנים הוא דוגמה נפלאה למחזור מבנים היסטוריים ולשימור מורשת המקום.

סיכום: תרומת הסוירים לחברי המשלחות

הסוירים מציגים בפני חברי המשלחות פרויקטים של שימור והתחדשות עירונית במקומות שונים בעולם. ההתבוננות, הלמידה וההתנסות בתהליך קבלת ההחלטות המתקיים בפרויקטים אלה מקנה למשתתפים ידע נצבר וכלים שיוכלו להישען עליהם בבואם להפעיל שיקול דעת במקרים דומים בישראל.

אנחנו, המארגנים סוירים אלה, מאמינים כי כדי להצמיד את השימור למקום בטוח יותר ולהכיר בחשיבותו כחלק מהתהליך של תכנון בר-קיימא כדאי ללמוד מניסיונם של אחרים. ואכן משתתפי המשלחות מעידים על הידע והכלים שצברו ועל תרומתם של אלה בהצגה וביישום פתרונות להתחדשות עירונית תוך שימור הנכסים ההיסטוריים.

איור 9. משלחת מקבלי החלטות בשער המצודה המשומרת בלב העיר העתיקה של פרארה - צפון איטליה. אוסף תמר טוכלר, 2018

איור 11. גראד' שהוסב לספרייה כחלק מהתחדשות עירונית ותכנון בר-קיימא בעיר אנטוורפן בבליה. תמר טוכלר, 2015

היסטוריות בצרפת, ובמטרה לשמר את זהותם וייחודם של מרכזי ערים אלה ולהעניק להם חיים חדשים באמצעות שיקום מבנים ישנים שסבלו מפגעי הזמן או מעצם נטישתם ולהעניק להם ייעוד מחודש - החליטו מקבלי ההחלטות באלבאף לחדש את מרכז העיר הישן ולהפוך את המפעלים הנטושים לפרויקט מגורים. היה זה, ככל הידוע, פרויקט השיקום הראשון בצרפת.

על העבודה ניצח אדר' פיליפ למוניר (Philip Lemonnier). המטרה הייתה להפוך 7,000 מ"ר של מבנים תעשייתיים לשימור לדיר באמצעות הפיכת מבני המפעלים העצומים למקום ידידותי, שיתקיים בו שילוב חברתי באמצעות דירות להשכרה במחירים נמוכים למהגרים ולאוכלוסיות מקומיות מוחלשות (איורים 8א', 8ב').

התכנון צופף שטח בנוי ושילב אותו בעיר באמצעות פתיחת מעברים. חזיתות המבנים שומרו וכך גם מרבית החללים הפנימיים, אך כדי להתאים את המבנים לייעודם החדש נעשו שינויים בחלק מהחללים וכן נוספו מרפסות, מעלית ודירות גג. בהמשך הוסב בלב המתחם התעשייתי מבנה נוסף למוזיאון העיר, ובו מוצגים ארכיטקטוריים וטכניים של העיר שמטרתם לחזק את הלוקאל-פטריוטיזם.

פרויקט זה הוא הצלחה אדריכלית ואורבנית גם יחד; קומפלקס

* נעמה נאמן מזרחי היא אדריכלית, בוגרת המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל, אקדמיה לאומנות ועיצוב, ירושלים ובעלת תואר שני בבינוי ערים מהפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון; נעמה הייתה אדריכלית עצמאית בעבר, וכיום היא מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

haifa@shimur.org.il

* תמר טוכלר היא מוסמכת בלימודי גיאוגרפיה ולימודי ארץ ישראל מאוניברסיטת בר-אילן, סמנכ"ל, מנהלת מחוז תל-אביב והמחלקה ליחסים בין-לאומיים במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, וחברת הוועד המנהל של איקומוס ישראל; יוזמת ומנהלת פרויקט "מסע בין אתר לטירה", בשיתוף עם ארגון רמפאר הצרפתי; עסקה בעבר בתחום ההפקות של אירועי מורשת ותוכניות טלוויזיה, וכן בפיתוח תוכניות וסדנאות בין-לאומיות, בליווי ובהדרכה של משלחות.

tuchler@shimur.org.il

איור 13. מוזיאון הרד סטאר ליין באנטוורפן - משלחת מקבלי החלטות עם שגריר ישראל בבליגיה ז'ק (יעקב) רווח במוזיאון הרד סטאר ליין באנטוורפן. תמר טוכלר, 2014

* עמוד 139: חדר האוכל בגבעת השלושה במהלך העבודות. טל בן נון גלז

חדשות המועצה הארצית

מימין לשמאל: עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים, מעניק שי לראובן פינסקי; עו"ד צביקה האוזר נושא ברכה; ראובן פינסקי (משמאל) והחזן נתנאל אילוביזקי בדואט חגיגי. דקלה ליאני

המברכים הודו לפינסקי על תרומתו ועל החותמת שהטביע באתרים השונים. עו"ד צביקה האוזר דיבר על "נוסחת ההצלחה של ראובן" ועל מעלותיו: תפיסת עולם חיונית לתפקיד, סקרנות אינטלקטואלית, פתיחות למחשבה אחרת, פרספקטיבה היסטורית, ויותר מכול: אהבת האדם באשר הוא אדם. עמרי שלמון אמר: "אם נזדקק אי פעם למושג 'התאמה', אזי מינויו של ראובן לניהול אגף מורשת הוא התאמת רקמות מושלמת. היא המחברת בין הנושא לבין האדם שיצר, הוביל, ניתב, פילס דרך, יצר חיבורים בלתי אפשריים כמעט, והתגבר על ביורוקרטיה, על קשיים שצצים תמיד במקום כלשהו, גם כשצודקים".

פינסקי הודה בהתרגשות למברכים, סיכם את שמונה שנות הפעילות שלו באגף ואת עושר הפרויקטים שקודמו בתקופה זו, וחתם במילים "הגיע הזמן לשליחות הבאה".

את הערב ליווה בשירה החזן נתנאל אילוביזקי. בסיום הערב הצטרף אליו פינסקי, חזן בעצמו, לדואט חזנות מדהים שחתם את האירוע באקורד של שמחה ואופטימיות.

ערב הוקרה לראובן פינסקי, ראש אגף בכיר מורשת, עם סיום תפקידו

ביום חמישי, כ"ג בחשוון תשע"ט, 1 בנובמבר 2018, התכנסו במכון איילון ברחובות כדי להודות לראובן פינסקי, ראש אגף בכיר מורשת, עם סיום תפקידו. האירוע, בהנחיית אלי ויסברט, נפתח בהקרנת ברכות מצולמות מפי ראש הממשלה בנימין נתניהו ומפי שר ירושלים ומורשת זאב אלקין. אחריהם עלו ובאו מברכים מהגופים והארגונים שעבדו עם ראובן פינסקי: עו"ד צביקה האוזר, לשעבר מנכ"ל משרד ראש הממשלה ויוזם תוכנית מורשת; רן ישי, מנכ"ל משרד ירושלים ומורשת; עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; שאול גולדשטיין, מנכ"ל רשות הטבע והגנים; ישראל חסון, מנכ"ל רשות העתיקות; אורן וינברג, מנכ"ל הספרייה הלאומית; כתרי מעוז, מנהל אתר לאומי גבעת התחמושת; ועו"ד רבקה טאף-מזא"ה, ראש תחום מורשת בלתי מוחשית במשרד ירושלים ומורשת.

פרס נשיא יק"א ליזמות מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

קרן יק"א נוסדה על ידי הברון הירש בשנת 1891 והחלה לפעול בארץ בשנת 1900. כיום היא עוסקת בפרויקטים חדשניים בתחומי החינוך, החקלאות והתיירות. היא אף מלווה את ההתיישבות בערבה, בנגב ובגליל מראשיתה. פעילות זו היא ביטוי לחזונו של הירש, שהאמין במתן אמצעים לעבודה יצרנית ולא במתן נדבות.

ב-14 באוקטובר 2018 התקיים במכללה האקדמית כנרת טקס הענקת פרסי נשיא יק"א ליזמות, במעמד נשיא יק"א סר סטיבן ווילי כהן ומנכ"ל יק"א ישראל זאב מילר, ובהשתתפות אורחים רבים. הפרסים מוענקים על יזמות בתחומי החינוך, החקלאות והתיירות. פרס זה מוענק אחת לעשר שנים, והשנה זכתה המועצה בפרס בקטגוריית היזמות בתיירות, לציון הפעילות הייחודית שלה בפיתוחם של חצר כנרת ומוזיאון הרעות במצודת כ"ח.

את הפרס העניק נשיא יק"א למנכ"ל המועצה עמרי שלמון. עוד השתתפו

נשיא יק"א סר סטיבן ווילי כהן (משמאל) מעניק את הפרס למנכ"ל המועצה עמרי שלמון. רון שלו

בטקס נציגי המועצה נועה גפן, מנהלת הפיתוח; זהבה חכם גבאי, מנהלת חצר כנרת; וקרן קהת, מנהלת מוזיאון הרעות.

ט"ו באב בשרונה. איה ספיר

בין בתי כורכר וגגות רעפים אדומים; בית בן-גוריון אירח את "זקני הכפר - בשביל ישראל" ועוד. המיתוג, העיצוב והפרסום לאירוע נעשו על ידי האתרים במשותף, ובסיוע שילוט חוצות של עיריית תל-אביב-יפו. את הפרויקט ריכזה מחלקת חינוך ואתרי מורשת של המועצה לשימור אתרים, והוא תוצר של העבודה המשותפת של מנהלי האתרים בפורום תל-אביב של אתרי המורשת שמפעילה מחלקת החינוך.

אהבה במרכז רבין. המוזיאון הישראלי במרכז יצחק רבין

ט"ו באב באתרי המורשת

זו השנה השמינית שלרגל ט"ו באב התקיימו באתרי המורשת בתל-אביב "אירועי אהבה בעיר הגדולה". באתרים התקיימו אירועי תוכן חווייתיים לקהל ברוח היום, לדוגמה: בבית באו התקיים המופע "צמד זהב בט"ו בא"ב" שעסק בעברית ובאהבה כדבש וחלב; במרכז המבקרים שרונה התקיים סיור חווייתי שכולל סיפורי אהבה אשר צמחו

פעילות שבוע שימור אתרים: סיור בתל-אביב בעקבות מהנדס העיר הראשון שלה, האדריכל יהודה מגידוביץ', בהדרכת ד"ר יואב חצרוני. מיכאל גינזבורג

שבוע שימור אתרים תשע"ח

בחודש מאי 2018 התקיים שבוע שימור אתרים המסורתי, ובמהלכו התקיימו ארבעים אירועים: סיורים באתרי מורשת, מפגשים וכנסים באתרים ברחבי הארץ. במסגרת זו הוקרן הסרט "הרצל שלי" של הבמאי אלי טל אל, וקדמו לו הרצאה קצרה של פרופ' אריאל פלדשטיין ודברי פתיחה של עו"ד אילן שלגי, שר וחבר כנסת לשעבר, יוזם חוק הרצל, חבר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ויו"ר "פורום הרצל", ושל עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים. הבמאי אלי טל אל הציג את הרעיונות שבבסיס הסרט. כמו כן, התקיימו בשבוע זה הערב השנתי ליזכרו של פרופ' זאב וילנאי, שכותרתו הפעם הייתה "השנים הראשונות של המנדט בירושלים"; וכנס לוד הרביעי שהתקיים בבניין הרכבת בלוד וכלל סיור במבנה ההיסטורי של הרכבת ועוד.

משתתפי ההשתלמות במוזיאון "החאן", חדרה. צוות מחלקת חינוך ואתרי מורשת

מתנדבים למורשת

מערך "מתנדבים למורשת" ע"ש אורי אורבך פועל זו השנה הרביעית במטרה לקדם את התנדבות הגמלאים באתרי המורשת ברחבי הארץ. המערך פועל באמצעות נבחרת רכזי מתנדבים אזוריים, שהם עצמם מתנדבים. במהלך שנת תשע"ט משתתפים הרכזים בקורס למנהלי התנדבות שהותאם למערך שלנו ולאופיו הייחודי. בין התכנים שנדונים בקורס: מעגל חיי המתנדב, מניעים להתנדבות, גיוס ושימור מתנדבים ועוד. המפגש הראשון התקיים במוזיאון "החאן", חדרה, ובמסגרתו סיפרה מנהלת המוזיאון דורית גורן על ההתנדבות במוזיאון. מנחת הקורס היא סיגל פרידמן, והקורס מתקיים בשיתוף עם בית הספר הבין-מגזרי לניהול התנדבות. למערך עצמו שותפים ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, ומשרד התרבות והספורט.

שחזור המפגש בין בנימין זאב הרצל לבין הקיסר הגרמני וילהלם השני
במקוה ישראל. רוני חיימוב

פסל מפגש הרצל עם הקיסר, יצירתו של הפסל מוטי מזרחי. דגנית מי-דן

120 שנה לפגישתם של בנימין זאב הרצל והקיסר הגרמני וילהלם השני

ב-1 בנובמבר 2018 התקיים במרכז המבקרים מקוה ישראל שחזור של המפגש ההיסטורי בין הרצל לבין קיסר גרמניה וילהלם השני, כחלק מטקס לציון 120 שנה למאורע. האירוע נערך על ידי מרכז הרצל, ההסתדרות הציונית, בית הספר החקלאי מקוה ישראל והמועצה לשימור אתרים. המפגש ההיסטורי נערך ב-28 באוקטובר 1898 בשער ירושלים של בית הספר, והתלמידים קיבלו את פני הקיסר בשירת ההמנון הגרמני. הטקס נערך ברחבת הפסל שיצר הפסל מוטי מזרחי, ועיצב אותו בהשראת התמונה המפורסמת של הרצל והקיסר. במהלך הטקס הביעו הדוברים את הערכתם להישגיו של הרצל ולתרומתו לעם היהודי, והדגישו את חשיבותם של השימור והמורשת ואת חיבורם לדור העתיד. הטקס התקיים במעמד עו"ד אילן שלגי, שר וחבר כנסת לשעבר, יוזם חוק הרצל, חבר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ויו"ר "פורום הרצל". עו"ד שלגי אמר, בין היתר, כי "המפגש בין הרצל לקיסר הגרמני 'הביא' את הרצל לעולם היהודי וסייע מאוד לקידום התנועה הציונית הצעירה. אחרי הפגישות במקוה ישראל ובירושלים הסכימו להיפגש עם הרצל כנציג היהודים הסולטן הטורקי, שר החוץ הרוסי, מלך איטליה ואפילו האפיפיור". עוד נשאו דברים בטקס שלמה קופל - המשנה למנכ"ל המועצה לשימור אתרים, רונן צפריר - מנכ"ל בית הספר החקלאי מקוה ישראל, ועודד פויר - מנהל מרכז הרצל, ההסתדרות הציונית העולמית. טרם תחילת הטקס והשחזור ההיסטורי קיים מרכז המבקרים פעילות לתלמידי בית הספר בעקבות חזונו של הרצל, ובמסגרתה התודעו התלמידים למורשתו של הרצל באמצעות תחרות ולמידה.

עו"ד אילן שלגי נושא דברים בטקס. רוני חיימוב

הצבת שלט המועצה על ביתו של הנשיא החמישי יצחק נבון

חלפו עשרים שנה מיום פטירתו של הנשיא החמישי יצחק נבון, ובירושלים הוצב לאחרונה שלט המועצה המנציח את פועלו. להלן נוסח השלט: בבניין זה, ברחוב ז'בוטינסקי 39, התגורר בן ירושלים מדורי דורות, יצחק נבון (1921-2015); נשיאה החמישי של מדינת ישראל; שר החינוך והתרבות; איש אמונו של דוד בן-גוריון; מורה ומחנך; איש רוח ומעש שוחר שלום. שנות נשיאותו, כשלצידו רעייתו אופירה, נחרטו כשנים של עשייה למען צמצום הפערים וקירוב הלבבות בין העדות והדתות השונות. לצד תפקידיו הציבוריים עסק בכתיבה, שבה האיר את יופייה של תרבות יהודי ספרד, ערש משפחתו. בין יצירותיו בולטת "הבוסתן הספרדי".

ארז נבון, בנו של יצחק נבון, מייסד ויו"ר העמותה להנצחת מורשת הנשיא החמישי יצחק נבון, ויפית ניסן מרומ, מנכ"ל העמותה, ליד שלט המועצה. עבדול רחים בדדוג'

מפרסומי פרומדה

תרגיל מסכם - מיזם "פרומדה": אתרי מורשת בזמן רעידות אדמה

בשנתיים האחרונות המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שותפה למיזם "פרומדה" של האיחוד האירופי. מטרת המיזם היא להגביר בקרב כוחות ההגנה וההצלה הלאומיים במדינות שונות את המודעות לעבודה המורכבת הנדרשת בתחומי אתרי מורשת שנפגעו ברעידות אדמה או במצבי אסון אחרים, וכן לחשיבות שביצירת קשר בין כוחות ההצלה לארגוני שימור המורשת בעת חירום.

במהלך שנתיים העבירו האיחוד האירופי וההגנה האזרחית של איטליה קורסים לחברי משלחות משולבות מקפריסין, מישראל, מירדן ומהרשות הפלסטינית. המשלחת הישראלית כללה את הגופים העיקריים מתחום אתרי המורשת (המועצה לשימור אתרים, רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים, מוזיאון ישראל, מוזיאון ארץ ישראל ומוזיאון תל-אביב) ומתחום ההצלה וביטחון הפנים (רשות החירום הלאומית, פיקוד העורף, משטרת ישראל ורשות הכבאות).

ביוני 2018 התקיים בעיר האיטלקית לוקה שבטוסקנה התרגיל המסכם של מיזם "פרומדה". התרגיל דימה טיפול בנכסי המורשת הבנויה בעיר העתיקה בימים הראשונים שלאחר רעידת אדמה. כל משלחת התבקשה

טיפול ראשוני בממצא, במסגרת תרגיל לפינוי חפצים היסטוריים מכנסייה. מיכאל כהן

לפנות מבנה היסטורי שונה בעיר. המשלחת הישראלית קיבלה על עצמה פינוי של כלים וחפצים בעלי ערכים לשימור מכנסייה (סנטה מריה די סרווי) והעברתם למקומות חלופיים. התרגיל כלל גיבוש סדרי עדיפויות באשר לפינוי החפצים ולמיקומם, תיעוד, ניקוי ועזרה ראשונה לכלים, אריזה ופינוי ליעדים שונים בהתאם לסוג הכלים. כך נוצרות בישראל ובשאר המדינות השותפות מודעות לצורך בשיתוף הפעולה בין גופי החירום לבין הגופים המשמרים, וכן תשתית ידע ובסיס לגוף משולב עתידי להצלת אתרי מורשת.

ראשי המשלחת הישראלית למיזם "פרומדה" היו יעל קליגמן מוועדת ההיגוי הבין-משרדית להיערכות לרעידות אדמה ומיכאל כהן מרשות העתיקות. רפרנט המועצה לשימור אתרים למיזם הוא אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון והעמקים.

לאחר סיום המיזם החליטו אנשי המשלחת להמשיך ולקיים תרגילים שנתיים בנושא, ואף ליצור גוף ממוסד של משמרים שיעברו קורסים ייעודיים ויהיו גוף ארצי שייתן מענה ראשוני בעת חירום.

תוצר נוסף של המשלחת הישראלית הוא הכנה של מדריך היערכות לחירום שיפורסם בתקופה הקרובה, ומטרתו להכין את אתרי המורשת בישראל לתרחישי חירום שונים ולתפקוד בעת ולאחר אירועי הסיכון.

עדי ליבנה, מנהל צוותי השימור במועצה לשימור אתרים, מדגים עבודת סיתות אבן. עמירם קליין

המשתתפים התנסו בסדנאות לסיתות אבן, בנייה בבזל, נגרות, טיח, ציורי קיר, נפחות, ויטראז'ים, צילום ועוד. נוסף לכך הם נהנו מסמורים קצרים במקוה ישראל והתודעו - בניצוחם של מדריכי מרכז המבקרים - להיסטוריה של המקום, וכן למדו מענת ברלוביץ', אדריכלית פרויקט השימור של בית הכנסת, על הליך השימור של המבנה. היום היה מוצלח ומהנה הודות לשיתוף הפעולה בין כל הגורמים שלקחו חלק בארגון ובהפקה: צוות בית הספר החקלאי מקוה ישראל, בעלי המלאכה שנרתמו להפעיל את התחנות ואנשי המועצה לשימור אתרים. אנו נערכים ליום הפתוח שיתקיים השנה בחצר כנרת במסגרת אירועי שבוע שימור אתרים.

הנפח אפולו לגיסמו מדגים עבודת נפחות במכניקה במקוה ישראל. עמירם קליין

יום מלאכות השימור המסורתיות במקוה ישראל

ביוזמת המחלקה ליחסים בין-לאומיים, פרויקט "מסע בין אתר לטירה" ואיקומוס ישראל התקיים כמדי שנה בחודש מאי אירוע "לשמר עם הידיים" - יום פתוח להתנסות במלאכות בנייה מסורתיות. מטרתם של ימים פתוחים אלה, וכן של סדנאות השימור המתקיימות במסגרת פרויקט "מסע בין אתר לטירה", היא לחשוף ולגייס את הציבור לנושא השימור בדרך חווייתית. בלב המתחם ההיסטורי של מקוה ישראל הוקמו תחנות התנסות בהדרכת מומחים וחברות מובילות בארץ.

סטודיו לקרמיקה בבית ילין במוצא

המרתף בבית ילין במוצא שימש כרפת קטנה של משפחת ילין לפני כ-150 שנה. לאחר שנים שבהן עמד כאבן שאין לה הופכין יזמו המועצה לשימור אתרים בשיתוף עם המוסד הירושלמי "הקוביה" - בית ספר לאמנות את הפיכתו לסטודיו לעבודת הקרמיקה. המקום שומר בהתאם לכללי השימור המחמירים שאנו מקפידים עליהם, ויש בו כיום חמש עמדות עבודה הכוללות אובניים ותנור חדש. סביבן יש מדפים רבים ועליהם כבר אפשר לראות את התוצרים. המדפים הוכנו בעבודה מיוחדת של נגריית המועצה לשימור אתרים בראשות אולג קוטיקוב. אנחנו מקווים להמשיך שיתוף פעולה פורה בין אנשי "הקוביה" לבין בית ילין. שיתוף הפעולה יכלול, נוסף לתוצרי קרמיקה, גם סדנאות, פעילויות ומחקר בנושא המרתף של "מלאכת הקרמיד", כפי שנקראה בימים עברו, הקשורה בטבורה למקום זה ולבית ילין במיוחד: יהושע ילין היה שותף ליחיאל מיכל פינס (אביה של כלתו איטה פינס) בניסיון ליצור לבנים ורעפים מהחומר המצוי במקום, הלוא הוא חוזר מוצא. ניסיון זה נכשל. אחת ממטרותיו של הסטודיו היא לשחזר ולשמר את המלאכה שנעשתה כאן לפני יותר ממאה שנה.

לפרטים על הפעילות, נא לפנות לבית ילין:

yellin@shimur.org.il, 02-5345443

מימין: הסטודיו לקרמיקה בפעולה. רותי ארבל-פסח. משמאל: תוצרי הסטודיו לקרמיקה. מיכאל גינזבורג

מתנדבי השירות הלאומי במחנה המעפילים עתלית

זה שנים אחדות פועל במחנה המעפילים עתלית מרכז הדרכה אזורי של בני ובנות השירות הלאומי. צעירים אלו מדריכים במחנה ובאתר או במוזיאון נוסף השוכנים במישור החוף הצפוני.

מדי פעם עולה ההתלבטות: האם ההשקעה בצעירים אלו כדאית? אך באותה המהירות שהמחשבה עולה כך היא מתפוגגת. התרומה היא הדדית: לנו כאתר - שילוב של צעירים התורמים ולומדים את ערכי המורשת והופכים לחלק מצוות העוסק בעשייה; ולהם כניסיון חיים - עמידה מול קהל, שירות עם חיוך, מחויבות לעבודה ולדיוק היסטורי ויכולת לספר סיפור.

פגישת עבודה עם רכזי השירות הלאומי במרחב שלנו זימנה לנו התנסות מיוחדת - שילוב בני ובנות שירות לאומי בעלי צרכים מיוחדים. צעירים נפלאים אלו משתלבים במחנה בהדרכה, במאגר המידע ובמערך התחזוקה. אחדים מהם נשארים אצלנו בתום השירות כעובדים בשכר. מרגש לראות את האחוזה האמיתית בין המדריכים - גילים שונים,

אתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות מאמץ את "אמץ אתר"

פרויקט "אמץ אתר" מתקיים ברחובות זו השנה השמינית. הפרויקט מתבצע בשיתוף עם ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט, עיריית רחובות, עמותת שמ"ר - שימור מורשת רחובות, יד לבנים רחובות והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בפתיחת התוכנית משתתפים כל תלמידי כיתות ח' בבתי הספר בעיר ביום שיא באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב. ביום זה הם נחשפים למושג "שימור" - למשמעותו, לתכנון ולחשיבותו. הם לומדים על בניינים ששומרו בעיר; מתחבטים בדילמות שונות הקשורות לעולם השימור; מסיירים בתערוכת הציורים על תולדות המושבה ורואים כיצד השתנו נופיה; ולסיום הם מתנסים בעצמם בעבודת שימור אמיתית "בידיים" ומכינים לבני בוץ מחומרי הטבע.

שימור אתרים בהתיישבות הכפרית

בשנתיים האחרונות הכין משרד "תיק פרויקטים" תוכנית יישום לשימור מבנים ומרקמים היסטוריים בהתיישבות הכפרית. התוכנית משותפת לציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, מרכז המועצות האזוריות, משרד החקלאות והמועצה לשימור אתרים. הערכים האורבניים-אדריכליים וההיסטוריים-תרבותיים שקיימים במבנים ובמרקמים כה רבים בקיבוצים ובמושבים הם בעלי חשיבות ראשונה במעלה במצאי המורשת הבנויה הישראלית. עם זאת, שלא כמו במרקמים עירוניים, בהתיישבות הכפרית קיימים בעיות וכשלים ייחודיים שיש לפרט בדרך למציאת פתרונות שיאפשרו את שימורם ואף את החייתם.

במסגרת התוכנית נותחו מקרי מבחן רבים כדי למפות את המכשולים הקיימים ולהצביע לאורם על דרכים לשימורם ולהחייאתם של מבנים ומרקמים היסטוריים. התוכנית דנה בהיבטים הנוגעים להסדרת המצב

הדרכות במחנה המעפילים עתלית. צוות מחנה המעפילים עתלית

מגדרים שונים, דעות שונות ויכולות קוגניטיביות שונות. לכאורה המפריד רב על המשותף, אך מדי יום אנו מבינים את כוחו של הכבוד ההדדי.

הכנת לבני בוץ באתר הפרדסנות. צוות אתר הפרדסנות

חדר האוכל של תל יוסף - מקרה מבחן מתוך התוכנית. אורי בן ציוני

הקנייני של האתרים, סיוע כלכלי, המתכונת הסטטוטורית לייעודי הקרקע ולשימושים העתידיים באתרים, והציעה מודלים תכנוניים.

בית ורטן בנצרת - חצר מחוז צפון של משטרת ישראל

בחצר מחוז צפון של משטרת ישראל בנצרת ניצב מבנה טמפלרי מרשים אך מעורער מאוד, המשמש כיום כמחסן המשטרה. בעקבות יוזמה של מפקד המחוז ניצב אלון אסור, נקראה המועצה לשימור אתרים לסייע במהלך לשימור ולחייאה של המבנה. המועצה יזמה הכנת תיק תיעוד ובו מדידת המבנה (חברת "מבט"), תיעוד (אדר' גלי גלעדי) וסקר הנדסי (אינג' עופר כהן). ערכיו ההיסטוריים של המבנה כוללים את סיפורו של ד"ר קלוסט ורטן, ממייסדי הרפואה המודרנית בגליל. כמו במתחם בית בוסל שבצפת, גם כאן שולבה הפעילות המיסיונרית הנוצרית בהקמת בית חולים שהיה מודרני בתנאים של אותם ימים. ערכיו האדריכליים של המבנה כוללים תכנון של גוטליב שומאכר ובנייה טמפלרית מרשימה, המשלבת בין חומרי הבניין המקומיים לבין טכנולוגיות וחומרים אירופיים.

בית ורטן כיום. גלי גלעדי

בוגרי מחזור ל"א במקוה ישראל

בתחילת חודש ספטמבר 2018 זכה מרכז המבקרים מקוה ישראל לארח את בוגרי מחזור ל"א של בית הספר. לכאורה נראה כי אין שום ייחוד במחזור זה, אך אם נצלול אל עברו נגלה כי תלמידיו החלו את לימודיהם במקוה ישראל ב-1948, עם הקמת המדינה. ככל שצמחה והתפתחה המדינה צמחו והתפתחו גם התלמידים. אחד מהם היה שמעון כהנר (קצ'ה), שהיה לימים אלוף משנה ולוחם יחידת ה-101 המיתולוגית. בפגישת המחזור המרגשת התרפקו הבוגרים על זיכרונות העבר ושיתפו את הנוכחים באנקדוטות על המקום. במהלך הביקור זכו הבוגרים להפתעה: הם פגשו את מדריכי יוסי פלדמן, בעבר תלמיד בית הספר והמנכ"ל הראשון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

מימין לשמאל: מחזור ל"א בחג השבועות. באדיבות בוגרי מחזור ל"א; שמעון כהנר (קצ'ה) וחוה הלוי, מנהלת מרכז המבקרים מקוה ישראל. שקד וינשטוק

בית הכנסת "אוהל שרה" ברחובות

בית הכנסת הגדול "אוהל שרה", אחד ממבני הציבור הראשונים ברחובות, נחנך בשנת 1903 במקום הגבוה ביותר במושבה. הוא שימש מוקד חברתי, רוחני ותרבותי והיה לב ליבו של היישוב. בשלוש השנים האחרונות שומר ושופץ בית הכנסת והושקעו בו משאבים רבים. חלל התפילה המרכזי על שתי קומותיו שומר והותאם לצרכים עכשוויים; אגפי המדרגות חודשו בתכנון מודרני והמבנה הונגש. עוד שומרו, תוך שמירת אופיו הייחודי של בית הכנסת, חלק מצוורי הקיר המפוארים, הפתחים המקוריים, עבודות הנגרות, האבן והטיח, וכן החזית האיקונית המקורית של המבנה. הפרויקט התבצע בשיתוף ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרד התרבות והספורט ועיריית רחובות. המועצה לשימור אתרים הייתה ממונה על הניהול, הפיקוח והביצוע.

בית כנסת "אוהל שרה". טל בן נון גלז, 2017

משלחת מקבלי החלטות לאיטליה

בתחילת יוני 2018 יצאה לצפון איטליה משלחת מקבלי החלטות בתחום השימור לסיור מקצועי בתחום השימור הפיזי של אתרי מורשת. חברי המשלחת היו אנשי מקצוע, אדריכלים, משמרים, מהנדסים, מתכנני ערים, מקבלי החלטות ברשויות התכנון ועוד. המשלחת יצאה ביוזמת המחלקה ליחסים בין-לאומיים מטעם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ארגון השימור האיטלקי Assorestauro ונציבות הסחר האיטלקית בישראל ITA, כחלק משיתוף פעולה רחב ופורה בין הארגונים. הסיור התמקד בכמה ערים היסטוריות בצפון איטליה ובהן מילאנו, פרארה, מנטובה וסביבותיהן. במהלך ימי הסיור זכו חברי המשלחת לבקר באתרי מורשת מובילים, למדו מתודולוגיות מגוונות מעולם השימור והכירו טכנולוגיות וחומרים. כן נערכו באתרים מפגשים אשר הרחיבו את הדיאלוג המקצועי. הושם דגש גם על ההווי והתרבות של אזור צפון איטליה. הייתה זו הזדמנות להרחבת הידע המקצועי ולהתודעות לטכנולוגיות שאפשר ליישם בפרויקטים בישראל.

חברי המשלחת על גג הדואמו במילאנו. אוסף תמר טוכלר

מחלקת הסיורים של המועצה לשימור אתרים

המועצה לשימור אתרי מורשת מזמינה את הציבור לסיורים ייחודיים באתרים היסטוריים ברחבי הארץ בדגש שימור ומורשת. בסיורים תשמעו סיפורים עלומים ותבקרו באתרים מרתקים; "תפגשו" דמויות מרתקות וסגנוניות; ותיחשפו לאדריכלות מונומנטלית שיצרו אדריכלים בעלי שם עולמי לצד אדריכלות עממית (ורנקולרית) מלאת קסם. כל אלה יוגשו לכם על ידי מיטב המדריכים והמומחים הבקאים בריי השימור ובפרטים הלא מוכרים של ההיסטוריה המודרנית של ארץ ישראל.

השנה פתחה מחלקת הסיורים את העונה בסיור מיוחד בעקבות קרבות חזית דרום ירושלים במלחמת ששת הימים, ובמסגרת זאת סיירו המשתתפים באתרי הקרבות ובקיבוץ רמת רחל. הסיור התמקד ברקע המדיני ובהשתלשלות האירועים הצבאיים, שהרי היו אלה חיילים וקצינים שלחמו בתעלות. את הסיור הדריך מפקד הגזרה דאז, מפקד גדוד 161 של חטיבה 16 (ירושלים) אל"מ (דימ') אשר דר (דרייזין). לשנה זו מתוכננים עוד סיורים רבים במגוון נושאים: דמותו ופועלו של המנהיג והצנחן אנצו סירני, כפרי הבדואים בגליל התחתון, הרצליה, בעקבות הקרב על חיפה, מתקני מים באשקלון, אתרי מורשת באזור פוריה-כנרת ועוד רבים אחרים. הצטרפו לקבוצת סיורי המועצה לשימור אתרים בפייסבוק.

לפרטים נוספים על הסיורים:

היכנסו לאתר האינטרנט של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, www.shimur.org.il, סיורי מורשת, וראו גם בתוכנית השנתית.

סיור בחזית דרום ירושלים במלחמת ששת הימים: ליד מוצב הפעמון ששחזרה המועצה לשימור אתרים בסיוע משפחות הלוחמים וציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת. יעל פלד

אימון אדריכלים במועצה לשימור אתרים

כל סטודנט שמסיים חמש שנות לימוד לתואר אדריכל צריך להתמחות שלוש שנים אצל אדריכל מאמן המאפשר על ידי רשם המהנדסים והאדריכלים. ההתמחות מכשירה את הבוגר להיות אדריכל רשמי ובמסגרתה הוא לומד להיות אדריכל באופן מעשי.

באחרונה פתחנו במועצה לשימור אתרים מסלול התמחות כזה, ומרכזת אותו אדר' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי. קלטנו שלושה מתמחים במחלקת התכנון וההנדסה של המועצה במקוה ישראל, במחוז ירושלים ובמחוז חיפה, ויצאנו לדרך. בשיתוף עם מחלקת התכנון וההנדסה והעומד בראשה, מהנדס המועצה אהרון לויתן הכנו תוכנית עבודה הכוללת הכשרה בהכנת תוכניות להיתר, תוכניות עבודה, תוכניות בניין עיר וניהול תכנון פרויקטים. עוד ניתנת במסלול הכשרה בתחומים הייחודיים למועצה: הכנת תיקי תיעוד, חוות דעת והתנגדויות בדגש תכנוני, הכנת תוכניות חלופיות ואף התנסות בשימור פיזי.

אתר משטרת נהלל ההיסטורית: שומרים על העבר

תחנת משטרת נהלל תוכננה על ידי האדריכל הבריטי אוסטון הריסון, ובנייתה הושלמה בתחילת 1936. בעקבות מאורעות "המרד הערבי" בשנים 1936-1939, ובהתאם להמלצותיו של סר צ'רלס טגארט, נוספו לתחנה צריחי ביטחון וחרירי ירי וכן מתקנים חיוניים לסגל שוטרים מורחב. בניית התוספות הושלמה ב-1940.

המועצה לשימור אתרים לקחה על עצמה את מלאכת השימור. חנוכת תחנת משטרת נהלל המחודשת נערכה בחודש ספטמבר 1993.

חומת התחנה נטתה על צידה, ובעזרת מנגנון מיוחד שפיתח מהנדס המועצה לשימור אתרים דאז, לב מנדלבלט, היא יושרה בעזרת כבלים מסיביים שחוברו למערכת גלגלי שיניים שעוגנה בקרקע. הכבלים נמתחו בהדרגה עד שהחומה התיישרה וניצבה כפי שהייתה במקור. בשנת 2007 נחנך המקום כשלוחה הצפונית של אגף התנועה במשטרת ישראל וכמרכז מבקרים לסיפור מורשת הנוטרים.

במהלך השנים ובעקבות תזוזות בקרקע נפרדו לוחות החומה זה מזה, ולאחרונה צוותי השימור של המועצה לשימור אתרים שימרו את החומה וטיפלו במבנה ההיסטורי.

קולנוע ירקון בראש העין

קולנוע ירקון, בית הקולנוע ההיסטורי של ראש העין, היה בעברו חלק ממיתחם המגורים של הבסיס הלוגיסטי של חיל האוויר הבריטי (RAF). הקולנוע עבר בשנתיים האחרונות תהליך של הצלה ושימור בשיתוף פעולה בין עיריית ראש העין, ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת והמועצה לשימור אתרים. כעת אנו נמצאים בסיום שלב ב', ובו ישומרו כל פתחי המבנה ותטופל המעטפת העשויה לבני סיליקט.

מימין לשמאל: אהרון לויתן, מהנדס המועצה; אדריכל מתאמן מיכה רובינשטיין - מחוז ירושלים; אדריכלית מתאמנת גילה מרגולין - מחוז חיפה; אדריכלית נעמה נאמן מזרחי - מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי ואדריכלית מאמנת; אדריכל מתאמן אבנר סגל - מחלקת תכנון והנדסה, מקוה ישראל; סרגיי קדרוב - מחלקת תכנון והנדסה, מקוה ישראל. אוסף נעמה נאמן מזרחי

עבודות שיקום במשטרת נהלל. טוביה גפן

בית הקולנוע במהלך העבודות. ארנון חפץ

תחנת הרכבת לאחר השימור. מיכאל גינזבורג

תחנת הרכבת בעפולה בתחילת העבודות. אורי בן ציוני

מגדל המים בתחנת הרכבת ההיסטורית של עפולה

בימים אלה מסתיים מיזם השימור של תחנת הרכבת ההיסטורית של עפולה. המיזם הוא פרי יוזמה של עיריית עפולה להחייאת המרכז המקורי של העיר - מתחם הרכבת ההיסטורי - שהיה נקודת המוצא של האדריכל קאופמן בתכנון ובהתפתחות עפולה. יצחק מירון, לשעבר ראש העיר, ביקש ליצור "כיכר עיר" - מרכז עיר איכותי ותוסס - ולהחיות את אחד מהנכסים ההיסטוריים היפים

והחשובים ביותר של עפולה, ששנים כה רבות היה חבוי ומוזנח. המתחם מיועד להפוך למתחם תרבות, בילוי, נופש עירוני ואזורי. המועצה לשימור אתרים שותפה ואף אחראית לביצוע שימור מגדל המים של התחנה, המיועד להציג למבקרים במתחם את תולדותיו. לאחר השימור הפיזי המועצה לשימור אחראית גם למימון האוצרות והתוכן שיהיו במגדל. ביצוע תוכני מגדל המים נעשה באמצעות חברת "טוקן". השימור הפיזי נעשה על ידי צוותי העבודה של המועצה לשימור אתרים בניהול ארנון חפץ; המיזם הוא בתכנון אדר' אייל זיו ובניהול תומר חדד, מנהל החברה הכלכלית עירונית.

מתחם הגפן בבת ים

בחודש אוגוסט 2018 הגשנו התנגדות לתוכנית מפורטת המאיימת לפגוע במתחם הגפן בבת ים, מתחם המוגדר בחלקו לשימור ובעל ערכים היסטוריים, אורבניים, נופיים ואדריכליים גבוהים. ההתנגדות כללה חלופה תכנונית אשר הציעה לשמר את המתחם בשלמותו ולבנות מבנה מגורים בעורפו, במסגרת זכויות הבנייה המותרות במגרש כיום. סיפורו של האתר הוא ייחודי וחשוב: תחילתו כמתחם בתי ראשונים של בת ים משנות העשרים והשלושים; בהמשך הוא הוסב למתחם בית חולים הגפן, ובתקופת מלחמת העצמאות היה לחלק ממערך ההגנה על העיר בת ים. ראשית שוכנה בו פלוגה ב' מגדוד 51 של "גבעתי" במטרה לתגבר את הכוחות בלחימתם בהתקפות מג'בליה, וכן כדי לאבטח את מקטע הדרך בין תל-אביב לירושלים. חברי הפלוגה

כינו את המקום "מחנה נפתלי". לאחר מכן השתכנה באתר יחידת "המגויסת הבת-ימית", ואז שונה שם הבסיס ל"מחנה ראובן" על שמו של פנחס ראובן, מראשוני בית וגן, לימים בת ים, שנפל בשנת 1947 מידי צלפים ברחוב ירושלים בעיר. תרומתו ההיסטורית של המתחם למאבק להקמת המדינה היא חלק חשוב בזיכרון ההיסטורי של המקום. כבר בראשית שנות התשעים הכירו בו עיריית בת ים והמועצה לשימור אתרים כאתר מורשת, במסגרת סקר אתרים שמימנה העירייה. בבסיס התנגדותנו עמדה הטענה כי מדובר במתחם היסטורי בעל חשיבות מן המעלה הראשונה בעיר בת ים, ובמכלול אורבני היסטורי משמעותי כמעט אחרון בעיר. לפיכך כל תוכנית בינוי למתחם צריכה לנבוע מההכרה כי המתחם צריך להישמר בשלמותו, על מבניו ההיסטוריים, החורשה ומאפייניו האורבניים החשובים.

לוחמי פלוגה ב' של גדוד 51 של "גבעתי" במתחם הגפן בימי מלחמת העצמאות. באדיבות לוחם הגדוד יעקב איילון

החלופה התכנונית-רעיונית שהציעה המועצה לשימור אתרים. נגה די סגני

בית הכנסת הגדול בנס ציונה

בית הכנסת הגדול, הניצב למרגלות "גבעת האהבה", נבנה על ידי בני המושבה ובמימונם בשנים 1922-1926, ומיום שהוקם היה המרכז הרוחני והחברתי של המושבה. בשנת 2002 נחשפו ציורי הקיר המקוריים שצוירו בשנות העשרים של המאה ה-20, והחשיפה עוררה הבנה מחודשת לערכו האומנותי של בית הכנסת ולחיוזוק חשיבותו ההיסטורית כמרכז דתי וחברתי.

כעבור כמאה שנים מיום היווסדו הוחלט כי יש לבצע בבית הכנסת פעולת שימור יסודית במטרה לשקף את חשיבותו ואת ערכיו ההיסטוריים הגבוהים, באמצעות החזרת המבנה למצבו האותנטי על כל המשתמע מכך. כך נביא לחשיפתו כאתר מבקרים חשוב לקהל הרחב. בשנת 2018 החל שלב א' של ביצוע עבודות השימור והשיקום של בית הכנסת, בשיתוף עיריית נס ציונה, ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, ובניהול המועצה לשימור אתרים. העבודות כוללות טיפול במעטפת המבנה ובגג, הריסת תוספת מאוחרת של עלייה לעזרת הנשים ושחזור המדרגות המקוריות.

בית הכנסת במהלך העבודות, אחרי הריסת המדרגות המאוחרות.
טל בן נון גלז

באר ירוחם - "באר הגר"*

הבאר העתיקה ממוקמת בפארק ירוחם, ועל פי המסורת המקומית לצידה נחה הגר כאשר תעתה במדבר באר שבע עם בנה ישמעאל. בתקופה הרומית שימשה הבאר מקור מים למצודה נבטית ששכנה מדרום-מערב לה. מבחינה טיפולוגית היא שייכת לקבוצת בורות המים הפתוחים שנפוצו בכל הר הנגב, והיא שוקמה בתקופת המנדט הבריטי. המים נשאבו בכדים ונועדו להשקיית הצאן ולצריכה עצמית של תושבי האזור. בעת מבצע עובדה, במרץ 1949, שימשה הבאר נקודת התכנסות לכוחות חטיבת גולני בדרכם לכיבוש הנגב הדרומי ואילת. בימים אלה הבאר עוברת תהליך שימור על ידי המועצה לשימור אתרים, בשיתוף ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת.

* הרקע ההיסטורי לקוח מתיק התייעוד שהכינה ד"ר נטלי מסיקה

עבודות שימור בבאר ירוחם. עפר יוגב

העולם' והיום הוא בלב ליבו של השרון ומישור החוף הצפופים, מלאי שאון קצב החיים שמסביב".

הבאר הראשונה בכפר סבא לאחר עבודות השימור. עיריית כפר סבא

חנוכת הבאר בכפר סבא

הבאר הראשונה של כפר סבא הוקמה ב-1906 על ידי מייסדי העיר. בתחיתתה נמצא סליק לנשק מימי המחתרות. הבאר התגלתה במקרה במהלך שיפוץ של מזכירות העירייה ש"ישבה" מעליה. עם סיום עבודות השימור התקיים בחודש מאי האחרון טקס חנוכת הבאר. העבודות נעשו על פי תכנון משרד בר אור אדריכלים וכללו חשיפה של הבאר במלואה, כיסוי בזוכית והכנסת תאורה הולמת. הטקס נערך במעמד נציגי העירייה, משפחות התורמים ואורחים רבים. בין המבשרים היה מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, שאמר בין היתר: "ישנן לפחות מאה בארות מים בארץ, חלקן עמוקות, חלקן הרוסות, חלקן חיות ופעילות, חלקן בנויות לתלפיות ומכונסות בתוך מבנים מרשימים, וחלקן גם וגם וגם. אבל תמיד, כמו החלוצים והחלוצות, כמו מגדלי המים, הן מראות ומסמלות חיים, מרקם חיים שלם שהוא הסיפור שממנו נובע הכול. כך גם באר המים של ראשוני המושבה כפר סבא. בלב השרון, במקום שפעם פעם היה כמעט 'סוף

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

**המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל אכלה על פטירתם של חברים
ומשתתפת בצערם של עובדים וחברים על פטירת בני משפחה.**

אבלים על פטירתו של אלי (אליהו) שילר,
ידיד המועצה, חוקר ארץ ישראל ואיש ידיעת הארץ,
מייסד ומנכ"ל הוצאת הספרים "אריאל"

לשלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל,
על פטירתה של אחותו
רוזה גחטן

לישראל ארקין, חבר הוועד המנהל של המועצה ויו"ר ועדת הכספים,
על פטירתה של רעייתו
אסתר ארקין

לפולינה סברדלוב, מחלקת תכנון והנדסה,
על פטירתה של אימה
סופיה קוטליארנקו

לכרמית רפפורט, מנהלת אתר הפרדסנות ע"ש מינקוב,
על פטירתה של אימה ריטה דנון

ליעל קרטגינר, עוזרת מנהלת מחוז מרכז,
על פטירתה של אימה
דולי טיבי ברוך

למשפחת לב און על פטירתו של ראובן לב און, לשעבר מנכ"ל ומהנדס
ראשי של חברת חוצה ישראל, חבר ועדת התכנון של המועצה,
אוהב הארץ וידיד המועצה

למשפחת צבן על פטירתו של חבר ועדת הכספים של המועצה
ד"ר חיים צבן
אוהב הארץ ופעיל שימור נאמן

למשפחת אראל על פטירתו של אלוף (מיל') שלמה אראל, לשעבר
מנהל מחלקת הים של חברת האשלב בים המלח, מפקד חיל הים,
וחבר ועדת ההיגוי לשימור מחנה חברת האשלב

יהי זכרם ברוך

ספרים חדשים

ארגז כלים תיירותי למנהלי אתרי המורשת

מחברים: פרופ' נגה קולינס קריינר,
ד"ר ערן כתר

הוצאה: ספריית יהודה דקל - המועצה
לשימור אתרי מורשת בישראל

ארגז הכלים שיצא לאור בימים אלו הוא תוצר של קורס למנהלי אתרי מורשת שהתקיים בחורף 2017, במסגרת מערך ההשתלמויות שהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מפעילה למען אתרי

המורשת ברחבי הארץ. את הקורס הנחו במשותף פרופ' נגה קולינס קריינר וד"ר ערן כתר, שתדמו למשתתפים רבות מתחומי הידע שלהם בתיירות בכלל ובתיירות מורשת בפרט. החוברת סוקרת מגמות בתיירות בישראל ובעולם, מגמות המשפיעות באופן ישיר גם על אתרי המורשת ועל האמונים עליהם. הללו נדרשים לחדש ולעניין כל העת כדי לייצר לאתר קהל מותעניינים. כלולים בה גם כלים מעשיים לניהול האתר, לניהול חוויית המבקור, לניתוח של האתר ולבסוף גם לשיווקו. הדוגמאות המשובצות בחוברת לקורות כולן מאתרי המורשת, מה שעושה אותה רלוונטית לאתרים. הקוראים בחוברת יבינו טוב יותר את המרחב שהם פועלים בתוכו, ויוכלו להסתייע בה בבואם לקבל החלטות.

מדריך לאתרי המורשת: אתרי ביקור ומוזיאונים היסטוריים מהדורה מחודשת ומעודכנת

מחבר: איל שפירא

עריכה: צוות מחלקת חינוך ואתרי מורשת, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
הוצאה: ספריית יהודה דקל

המדריך לאתרי המורשת כולל אתרי ביקור ומוזיאונים היסטוריים הפזורים ברחבי הארץ. המבנים והאתרים מספרים את סיפורם האישי, המקומי והלאומי של החולמים שהגיעו לארץ ישראל, חלוצים וחלוצות שיצרו יש מאין של בנייה ותחייה. באתרי המורשת מזומנת למבקרים הזכות "לגעת" בדבר האמיתי והאותנטי, לחוות מחדש את סיפורי המקום באמצעות תצוגות, מערכי הדרכה והפעלות. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שוקדת לשמר אתרים אלו ולהפיח בהם חיים, כחלק משימור המורשת הבנויה. להקמת האתרים שותפים רבים, ובמרכזם משרד התרבות והספורט, ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, משרד ממשלה, רשויות מקומיות ואנשי האתרים עצמם, המקיימים בהם פעילות חינוכית ערכית להנחלת המורשת.

המהדורה החדשה כוללת עדכונים ואתרים חדשים שלא הופיעו במהדורה הקודמת. אתם מוזמנים לרכוש את הספר ולהגיע בעזרתו אל האתרים, להיחשף לסיפור הארץ-ישראלי ולחוות את מעשי הראשונים.

הכ"ג - שליחות עלומה

מחבר: ד"ר מרדכי נאור

הוצאה: ספריית יהודה דקל - המועצה
לשימור אתרי מורשת בישראל

ב-18 במאי 1941 יצא כוח בן 23 לוחמים של ה"הגנה" ממעגן חברת החשמל בחיפה והפליג בסירה "ארי הים" בדרכו צפונה - לטריפולי שבלבנון. מטרתו הייתה לחבל בבתי הזיקוק של שליטי סוריה דאז, הצרפתים הווישאים, משתפי הפעולה עם גרמניה הנאצית. מאז נעלמו עקבותיהם

של הסירה ונוסעיה. אלה היו "כ"ג יורדי הסירה", שאליהם הצטרף קצין בריטי. מאז ועד היום לא הצליח איש לפצח את חידת היעלמותם.

הרבה נכתב על "כ"ג יורדי הסירה", ובעיקר על הניסיונות לפענח את תעלומת היעלמם, אך מעולם לא רוכזו הדברים בספר. עתה בא ספר זה, ובו נעשה מאמץ לעשות סדר בדברים ולספר את כל הידוע על אותה קבוצה נבחרת של לוחמי ה"הגנה", שנחשבים לראשוני הפלמ"ח, שהפליגו אל היעד וסופם לא נודע.

הספר מציג מידע מפורט על ההכנות למבצע והמשתתפים בו, מביא חומרים מארכיונים בריטיים וצרפתיים, ומתאר את הניסיונות הנעשים כבר כמעט שמונים שנה לברר מה קרה לסירה ולאנשיה.

ירושלים בזמר העברי בתקופת היישוב

מחבר: אליהו הכהן
הוצאה: אריאל

אפשר לספר את קורותיה של ירושלים בתקופה מסוימת בדרכים שונות, ואת זאת עשה אליהו הכהן, "הכהן הגדול של הזמר העברי", בבואו לספר על ירושלים בתקופת היישוב על פי השירים שחוברו והושרו בה בעשורים שקדמו להקמת מדינת ישראל.

הסיפורים על שירים דוגמת "הבה נגילה", "אל ראש ההר", "מעל פסגת הר הצופים", "קומו ונעלה ציון" ואפילו "באב אל ואד" שנכתב על הדרך העולה לירושלים - הם ועוד רבים אחרים מביאים כל אחד לאחד וכולם יחד פרקים בחיי ירושלים, חלקם ידועים ואחרים שרק אליהו הכהן הצליח לחשפם.

הספר המהודר הוא חגיגה הן לירושלים הן לזמר העברי. דברי הרקע העשירים המתלווים לכל שיר הם שיעור מאלף בהיסטוריה של העיר.

ניתן לרכישה בהוצאת אריאל, לפרטים: www.arielp.co.il

אלבומים

טיפה משלי

אליהו דובקין
החותם העשירי

TOMORROW

100 מקומות שמורים

יום שישי הגדול

מדזינים

"אתרים" המגזין 2

"אתרים" המגזין 3

"אתרים" המגזין 4

"אתרים" המגזין 5

"אתרים" המגזין 6

"אתרים" המגזין 7

ספרי עיון ומורשת

מצודת כ"ח
מוזאון הרעות

בחזרה לרכבת העמק

כנרת - החווה והחצר

משמר הירדן

הטיגארטים

כים, כיבשה
וגם באויר

רוח קדים

סיפורי הרצליה

הגדוד השלישי

ויקרא שמה רחובות

לא עיר לא כפר

בריה שלנו

ניהול מערכת
של השימור

עין לעציון

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
שלושים שנים ראשונות
2014-1984

ראשונים להעז
פלגות הלילה המיוחדות של אורד וינגייט

רחוקים קרובים
סיפור של בתי חולים בצפת

ארץ אהבתי
על אתרים ואנשים

הכ"ג
יורדי הסירה

www.idekel.co.il

ספריית יהודה דקל
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

into the evolving identity of another, and offering a physical and symbolic axis around which the community can gather in order to redefine itself time and again.

* Arch. Ruth Liberty-Shalev is a graduate of Bezalel Academy of Art and Design in Jerusalem and Oxford Brookes University in England. Between 2012-2016, she headed the Master's Program in Building Conservation at the Technion, and in 2016 was named head of the Conservation Unit at the Faculty of Architecture and Town Planning at the Technion. In 2008-2017, Liberty-Shalev served as head of the monitoring committee of the Israel National Commission to UNESCO, and as a member of the Israeli delegation to UNESCO World Heritage Committees.

In 2009, she established her architectural practice, Ruth Liberty-Shalev Architecture & Conservation, in Haifa. In 2012, the practice was commissioned to document, plan, and execute the conservation of the Big House at Kibbutz Mishmar Haemek, and to transform it into a library, archive, and kibbutz administrative offices. The renovation of the Big House was completed in September 2017.

rlshalev@gmail.com

- Amit-Cohen, I. (2006). Cultural heritage landscapes in the kibbutz: Values, assets and development. *Horizons in Geography*, 66, 154-175.
- Bar Or, G. (2010). The initial phases: A test case. In G. Bar Or (Ed.), *Kibbutz: Architecture without precedence: The Israeli pavilion, the 12th International Architecture Exhibition, the Venice Biennial* (pp. 17-50). Tel Aviv: Top-Print (in Hebrew)
- Barkai, S., & Posener, J. (Eds.) (1937). Architecture en Palestine. *L'Architecture D'Aujourd'hui*, 9, 2-34
- Benham, R. (1967). *Theory and design in the first Machine Age* (2nd ed.) New York: Praeger.
- Buras, N. (2000). *Josef Neufeld in Eretz Israel: Romanticism in modernism* (Unpublished doctoral dissertation). Technion – Israel Institute of Technology, Haifa, Israel.
- Dar, Y. (1998). The changing identity of kibbutz education. In Y. Dar (Ed.), *Education in the changing kibbutz: Sociological and psychological perspectives* (pp. 17-41). Jerusalem: Magnes. (in Hebrew)
- Dicker, B. (Ed.) (1937). The children's community at Mishmar Haemek (by the school administration and teaching staff). *Building in the Near East, 11-12*, 12-13. (in Hebrew)
- Evers, B., & Thoenes, C. (2016). *Architectural theory: From the Renaissance to the present*. Koln: Taschen.
- Golan, S. (1961). *Communal education*. Tel Aviv: Sifriyat Hapoalim. (in Hebrew)
- Hazan, B. (1948). Opening words. In S. Golan, B. Hazan, Y. Hazan, Y. Polsiok, & A. Shmidberg (Eds.), *Generation onto generation: A record of the Hashomer Hatzair Central School at Mishmar Haemek*. Merhavia: Sifriat Hapoalim – Workers Book Guild (Hashomer Hatzair Ltd., Palestine). (in Hebrew)
- Hitchcock, H. R., & Johnson, P. (1932). *The international style: Architecture since 1922*. New York: W. W. Norton.
- Le Corbusier. (1931). *Towards a new architecture* (F. Etchels, Trans.). London: J. Rodker.
- Liberty-Shalev, R. (2013). *The Big House Central Educational Institution of Hashomer Hatzair at Kibbutz Mishmar Ha'emek: Historic and architectural documentation report*. Commissioned by Kibbutz Mishmar Haemek. (in Hebrew)
- Magen, A. (1980, July 6). Kibbutz Artzi children to continue to sleep together. *Davar*. (in Hebrew)
- Metzger-Szmuk, N. (1994). *Houses of sand: The International Style in Tel Aviv 1931-1948*. Tel Aviv: Tel Aviv Foundation & Ministry of Defense. (in Hebrew)
- Paltek, Y. (1989). The mosad: The first Hashomer Hatzair school in Mishmar Haemek 1931-1940. Ramat Efal, Israel: Yad Tabenkin Research and Documentation Centre of the Kibbutz Movement. (in Hebrew)
- Sartoris, A. (1957). Ordre et climat Mediterraneens. In *Encyclopedie de l'architecture nouvelle* (pp. 606-607). Milan: Ulrico Hoepli.
- Shapira, R. (1948). The essence and image of the children's community. In S. Golan, B. Hazan, Y. Hazan, Y. Polsiok, & A. Shmidberg (Eds.), *Generation onto generation: A record of the Hashomer Hatzair Central School at Mishmar Haemek*. Merhavia: Sifriat Hapoalim – Workers Book Guild (Hashomer Hatzair Ltd., Palestine). (in Hebrew)
- Warhaftig, M. (2007). *They laid the foundation: Lives and works of German-speaking Jewish architects in Palestine: 1918-1948*. Berlin: Wasmuth.
- Willfend, Y. (1990, May 15). Kibbutz Hazore'a: Remaining with collective sleeping arrangements. *Maariv*. (in Hebrew)

P 184: The new conference room on the roof of the Big House. Ruth Liberty-Shalev, May 2018

Figure 12. The interior of the new library in the Big House. Illy Perl, May 2018

and historic photographs of key events and characters in the life of the educational institution are displayed.

At the southern façade of the building, where emergency stairs were built into a new wall, an abstracted figure of a boy, a girl, and a flag is impressed onto the wall.

All the graduates of the educational institution are familiar with this picture: it is the Hashomer Hatzair flag, ceremoniously, perhaps ritually, waved from the roof of the Big House in the late 1940s (Figure 10 and Figure 11). The oblique image – clearly a non-modernist "ornament," possibly a key to the secret code of communal education – offers an opportunity to reconcile with the fanatic and heroic Hashomer Hatzair past and to contain it within the emerging identity of the contemporary kibbutz.

Summary

Is it possible to justify the conservation of a modernist building that no longer serves its original purpose? Judging from the story of the Big House at the educational institution of Mishmar Haemek, it seems that the demands of the modernist movement to detach oneself from the chains of the past, to throw off tradition and embrace the new, did not take into account the power of symbols, the connection of symbols and rituals with the creation of a community, and the role of collective heritage in forming community identity. As the Big House demonstrates, even after many years of change and development, the significance attached to a historical building can serve as a social bridge, supporting the integration of one generation's legacy

Figure 10. The Big House – Southern façade. Illy Perl, May 2018.

Figure 11. The Hashomer Hatzair flag flying over the roof of the educational institution at Mishmar Haemek. Unknown photographer, late 1940s. Source: Generation onto generation: A record of the Hashomer Hatzair Central School at Mishmar Haemek (1948)

exhibit. In the Big House today, stories of the children's community and the communal education are told not by means of an exhibition in designated spaces, but rather in all areas of the building, as an integral part of its daily activity.

A special committee of kibbutz members guided the collection, curation, and design of the different elements exhibited throughout the building. Near the basement floor's kitchenette, they placed a sculptural tribute to the mythological and notorious "shared shower"; the double space in the main entrance is adorned with a large map of the kibbutz, originally published in 1959 in Sonia and Tim Gidal's book, *My Village in Israel*.²⁴

"Towels on Hooks," created by the ceramic artist and kibbutz member, Pankaj Sharma, is hung near the new bathrooms, and throughout the building, quotes

²⁴ Sonia and Tim Gidal were German-Israeli-American photographers who together authored the series *My Village Books*, published from 1955 to 1970 by Pantheon Books. The books described in text and photographs their experiences living in different places of the world. See, for instance, *My Village in India* (1956), *My Village in Switzerland* (1961), *My Village in France* (1965), *My Village in Korea* (1968) and more.

Figure 7. Exercising on the roof of the Mishmar Haemek educational institution. Unknown photographer, 1940s. Source: Generation onto generation: A record of the Hashomer Hatzair Central School at Mishmar Haemek (1948).

Figure 8. The green roof. Illy Perl, May 2018

Figure 9. Children on the windowsill of the children's house at Mishmar Haemek. Moshe Schwartz, 1944. Source: Bitmuna Collection, Younes and Soraya Nazarian Library, Haifa University

The new partitions on the upper story of the office wing were designed as a combined system of curtain walls and cabinets, providing acoustic insulation between the corridor and the individual offices, and in the façade, the thick wall was given a contemporary interpretation as a system of benches integrated into the aluminum slats of the new wing, alternately facing outside towards

the courtyard or inside into the conference room spaces.

Despite the early rejection of the suggestion to rehabilitate the Big House as a museum, the kibbutz members did not abandon the idea of a tribute to their history. Instead of converting the Big House into a building that houses a museum, they accepted the proposal of the architects to treat the building as the main

Figure 6. The new wing. Ruth Liberty-Shalev, May 2018.

building regulations was the treatment of the roof of the northern wing, where the famous children's community morning exercises took place (Figure 7).

With the repurposing of the building, structural loading regulations had to be met, requiring reinforcement of the structure or limiting the number of people allowed on the roof at any time. In consultation with the construction engineer, it was decided to limit the area of the roof accessible to people by installing a green roof on part of it. Thus, to enable use and avoid unnecessary reinforcements to the building, a new design element was added (Figure 8).

One of the architectural motifs that Neufeld incorporated in the lengthwise facades of the Big House was the "thick wall": a wall that is not merely a boundary,

but also a space that challenges the rigid separation between interior and exterior. Wall closets, technical space for pipes, and roof planters were incorporated into Neufeld's thick wall. The most famous historical photos of the educational institution show groups of children sitting on the wide windowsills built into the wall space along the entire length of the building, using them as shaded "balconies" (Figure 9).

We identified this architectural element as significant to the modernist architectural concept that Neufeld developed for the educational institution. Accordingly, the wooden closets inside the long walls were restored, the electricity system was wired through the existing technical spaces in the same wall, and the roof planter was restored and even replicated alongside the eastern porch.

the rehabilitation process. Modernist ideals of clarity, pragmatism and contemporaneity shaped the design of the original building, with the International Style and the materiality of the building (concrete) serving merely as the physical manifestation of those ideals. Reinforced concrete was cutting-edge technology at the time, and this was the aspect that we viewed as significant. First, a decision was made to remove the 1970s building additions. This was not an automatic decision, but rather a result of understanding the impact of these additions on the values of the building as a whole: they blocked the direct entrances into the central staircase and distorted the circulation system of the original building. Their removal reopened the entrance to the central staircase and with it, the possibility of focusing the new plan around a single entrance space.

The original core of the building served a structure with four identical wings (Liberty-Shalev, 2013, pp. 5.3-5.4). In its new function as a multipurpose public building, a legible, accessible space for gathering and orientation was needed. To obtain this, two major changes were introduced to the building. First, a double space was opened between the two floors of the northern wing, creating an internal visual connection between the kibbutz management on the upper floors and the library and archives on the "basement" floor (Figure 5).

Second, a new three-story "wing" of an elevator and conference rooms was attached to the center of the structure. In keeping with accepted conservation practice, this wing bears a contemporary stamp, clearly distinct from the original architectural composition while simultaneously attempting to integrate with it.²³ We considered the location of this additional wing – on the eastern or western side of the building – in relation to the identification of a "main façade." In the years of its operation as an educational institution, the western façade (facing the courtyard of the institution) served as a main entrance. However, the façade that has

Figure 5. The double space in the library. Omri Talmor, May 2018

come to represent and characterize the building is the eastern façade, which overlooks Mishmar Haemek like a crown on the top of the hill. In light of this reading (and with the support of the Council for Conservation of Heritage Sites), it was decided to avoid intervening in the historically iconic eastern façade, and to append the new wing to the western side of the building (Figure 6).

An example of a design decision that was brought on by the constraints of adapting the building to contemporary

²³ See the Venice Charter 1964, Article 9, Article 12.

and expensive to maintain. It now seemed Spartan and unfit for living, and in 1998 the Shomriya stopped using it.¹⁷ It should also be noted that during the 1970s, two blocks of bathrooms were haphazardly attached to the Big House, next to the tower of stairs in the center of the building (Liberty-Shalev, 2013, pp. 4.6-4.5). In addition to the stark disregard for the pure horizontal aesthetic of Neufeld's facades, these slapdash additions created a maze of corridors and indirect entrances into the center of the building, introducing water leaks that accelerated the deterioration of the aging building.

The Decision

Discussions about the future of the Big House began shortly after it was vacated. The opinions of various kibbutz members ranged from calls to restore the building to its days of former glory to proposals for its demolition in order to avoid the maintenance and renovation costs. Ironically, because of its strategic and highly visible position at the top of the hill, the abandoned and deteriorating Big House remained present in the consciousness of the kibbutz members, as a disturbing symbol of the rise and fall of kibbutz ideology. Its prominence aroused a complicated and polarized attitude among the different generations: the older members, who were raised within the walls of the Big House and saw it as the epitome of the kibbutz; those of the middle generation, who had experienced the zeal and the collapse of the kibbutz idea and found themselves dealing with economic and pragmatic considerations; and the younger generation, which was born into the regenerating kibbutz, seeking its identity.¹⁸

As early as 2000, a booklet was published on the kibbutz with a proposal to finance the renovation of the Big House by converting it into a museum open to the general public.¹⁹ About ten years later, the kibbutz promoted a plan to convert the Big House into a museum

of communal education. This plan, which was rejected by the kibbutz plenary in June 2010, was perhaps the clearest expression of the view of the building and the history it embodies as a marketable asset, able to project kibbutz ideology at its peak to a general public of heritage consumers.²⁰ Its rejection reflected a notion shared by many at the Kibbutz, that the heritage of the children's community was first and foremost a private matter, a significant component of their intimate identity as a community. Accordingly, the Big House was to be renovated by and for the local community, fulfilling public functions necessary for local daily life rather than attracting visitors from the outside.

After the initiative to convert the Big House into a museum had failed, the kibbutz appointed a new committee and in 2012 commissioned my practice (Ruth Liberty-Shalev Architecture and Conservation) to prepare a new plan. At the time, the kibbutz management offices, reference and reading libraries, Shomriya Archive, and Mishmar Haemek Archive were dispersed throughout the kibbutz, mostly in ill-fitted structures. The new plan proposed to assemble these functions under one roof, thus forming a small-scale "civic center" within the kibbutz. The Big House, with all its historical and symbolic significance, would primarily serve the kibbutz community.

The proposal was presented to the kibbutz plenary in late 2012 and approved unanimously. Beginning in 2013, the architectural team embarked upon producing detailed building drawings.²¹ With the beginning of construction on site in 2016, the design team was joined by an interior designer.²²

The Rehabilitation

Documenting the building was the basis for understanding its value and for the adoption of a design strategy that informed other decisions taken during

¹⁷ The building was not completely abandoned in those years: the Shomriya Archives and a few offices operated sporadically from some of the rooms, and the longstanding reference library continued to operate for a few hours a week on the ground floor.

¹⁸ For more on the relationship of the different generations on kibbutz to their heritage, see Amit-Cohen, 2006.

¹⁹ A copy of the booklet can be found at Mishmar Haemek Archives.

²⁰ The idea of the Big House as a museum was promoted with the strong encouragement of the Council for Conservation of Heritage Sites, which in 2003 included the building in the national conservation list. In master plan C-17937 – Mishmar Haemek, approved in 2011, the Big House was officially listed as a building for conservation.

²¹ "The architectural team" refers to Ruth Liberty-Shalev and Adi Har-Noy of Ruth Liberty-Shalev Architecture and Conservation, with landscape architect Rakefet Sinai.

²² Adi Tamir, a member of Kibbutz Mishmar Haemek.

(aged 6 to 9) to join it (Paltek, 1989, pp. 10-11).¹¹ After a few years of operation, it was agreed that the separation of young children from their parents was too demanding, and the age of admission was raised to 10 years, later to be further limited to ages 13-17 (Paltek, 1989, p. 28).

About a decade after it opened, nearly 100 adolescents lived and studied at Mishmar Haemek educational institution, of them about 60 children from the outside and 40 from Hashomer Hatzair kibbutzim (Paltek, 1989, p. 62). Until the 1940s, Hakibbutz Ha'artzi sufficed with one central institution, but the growth of the movement to include more than 50 kibbutzim, with about 3,000 children (Hazan, 1948, p. ix) necessitated reorganization. In 1944, Hakibbutz Ha'artzi Council at Beit Alfa decided to establish regional educational institutions. By the mid-1950s, 23 educational institutions were operating for children in Grades 7 to 12,¹² all based on the educational model that evolved at the Mishmar Haemek educational institution.

The Decline

Thus, beginning in the 1950s, the Mishmar Haemek educational institution became a regional institution, known as Shomriya. The young girls and boys of Kibbutz Mishmar Haemek and Hazorea studied there, later to be joined by those of Kibbutz Givat Oz and Kibbutz Meggido.

The Big House continued to serve as the residential quarters of the children of the institution until the late 1980s, and after that was occupied by a library, classrooms, and some institution offices. In 1996, as a result of the changes in the ministry of education policy on secondary education, it was decided to merge the "valley" and "mountain" kibbutzim into a single high school at Ein Hashofet,¹³ and the school that had operated in the Shomriya educational institution at Mishmar Haemek was closed. Thus, the educational institution ceased to function as a "study and work system" that holistically combined "a life full of learning and physical work, appreciation of education

and science, understanding of collective life and the ethics of work" (Shapira, 1948, p. 76). In the mid-1990s, Kibbutz Mishmar Haemek purchased the institution and its grounds from the partner kibbutzim (Hazorea, Meggido, and Givat Oz), and assumed exclusive control of the complex.

In time, as the ideological fervour of the early days waned and the standard of living rose, communal sleeping arrangements became one of the most controversial issues in the debate surrounding the future of the kibbutz. Against the background of the economic and ideological collapse of the kibbutz movement from the late 1970s onward, the revolutionary socialist lifestyle which was invented by a group of rebellious, radical and self-selected individuals who willingly sacrificed privacy and daily comforts, seemed extreme and outdated. To many of the offspring who grew up within the system that their parents' and grandparents' ideology had established, collective sleeping arrangements were now perceived as an extreme tool that mostly served the collective establishment in disempowering the family and crushing the individual (Dar, 1998, pp. 501-502).

In most of the kibbutzim in Israel, communal sleeping arrangements were abandoned as early as the 1970s, but in Hakibbutz Ha'artzi – Hashomer Hatzair, the practice continued as a mandatory framework,¹⁴ and remained a central pillar in the declared educational ideology of the movement throughout the 1980s.¹⁵ The internal disagreement on this issue was settled unexpectedly with the outbreak of the Gulf War in 1990, when the fear of unconventional weapons confined the residents of Israel to "sealed rooms," and the children of the institution to their parents' homes. Thus, with a whimper, the chapter of collective sleeping arrangements at Mishmar Haemek and in the history of the kibbutz in Israel came to an end.¹⁶

At the Mishmar Haemek educational institution complex, an educational body named Shomriya continued to operate as a sort of voluntary children's community, offering dormitories and social activities for teenagers. The Big House, which during the decline of the kibbutz fell into disrepair, eventually became difficult to operate

¹¹ In 1931, Hakibbutz Ha'artzi comprised 21 kibbutzim, of which only 6 were permanent settlements: Mishmar Haemek, Merhavia, Mizra, Ein Shemer, Gan Shmuel, and Sarid.

¹² See the table of educational institutions in Hakibbutz Ha'artzi in 1956. Container D5, 1957, Mishmar Haemek Archives.

¹³ The kibbutzim in the valley were Mishmar Haemek, Hazorea, Givat Oz, and Meggido; the kibbutzim in the mountain were Ein Hashofet, Ramat Hashofet, Ramot Menashe, and Dalya.

¹⁴ See, e.g., Magen, 1980.

¹⁵ In practice, many of the kibbutzim of Hashomer Hatzair decided to reject the official line of the movement and to independently convert to family sleeping arrangements. For more on this subject, see, e.g., Willfend, 1990.

¹⁶ With the waning of ideological separatism, in 1999 Hakibbutz Ha'artzi joined the ranks of the United Kibbutz Movement (the TAKAM).

Figure 4. Two wings that shift horizontally and the vertically around a central staircase – view of the eastern façade. Illy Perl, May 2018

It is reasonable to assume that young Neufeld's apprenticeship in the architectural offices of two of the leading figures of contemporary European modernism had a strong influence on the modernist character of his design of the Hashomer Hatzair educational institution. Specifically, the plan reflected the utopian ideas of the architect Bruno Taut, such as the 'City Crown', which places the cultural center of a secular community on a high hill (Evers & Thoenes, 2016, p. 694), as well as Taut's attempt to apply his own ideas to socialist housing in Moscow (Warhaftig, 2007, p. 88). Other influences can be traced to the new functionalism of the flat-roofed garden city neighborhoods designed by Taut in Berlin in the 1920s (Evers & Thoenes, 2016, p. 695), and Erich Mendelsohn's horizontal line which incorporated separate functions into a unified mega-structure, as demonstrated by the WOGA Complex in Berlin (Buras, 2000, 222). Whatever the case, the large building that Neufeld designed stimulated reactions even before it was built, and all the more so after its completion.⁹

The initial megastructure that Neufeld proposed, and particularly the Big House as ultimately realized,¹⁰ could be "read" according to the principles of

international modernism as defined in Hitchcock and Johnson's (1932) seminal essay, *The international style: Architecture since 1922*.

In the Big House, one can clearly identify the separation of frame from shell (for example, in the division of the building into columns and infill panels of strip windows), the replacement of decoration with the aesthetic of regularity and rhythm, structural elements, and materiality (a repetitive module throughout the building), and the careful provision of light and air in all the wings. However, the most prominent modernist principle in the plan of the Big House was expressed in the rejection of symmetry in favor of proportioned masses. In the Big House, two identical volumes were vertically and horizontally shifted against each other around the central axis, so as to form a series of roof terraces and entrance balconies, all directly connected to the central circulation tower (Liberty-Shalev, 2013, pp. 5.7, 5.10). The building was thus accessible from all sides and levels, and integrated into the sloping topography (Figure 4).

When the educational institution opened in 1931, only 18 Hashomer Hatzair children were old enough

⁹ In addition to publication in the March 1937 issue of the local *Building in the Middle East*, which was dedicated to schools in Palestine (Dicker, 1937, pp. 11-12), the Big House also appeared in a special issue of the French journal *L'Architecture D'Aujourd'hui* devoted architecture in Palestine (Barkai & Posener, 1937, p. 8), and in the 1950s, in the *Encyclopedie De L'architecture Nouvelle: Ordre Et Climat Mediterraneens* (Sartoris, 1957, pp. 606-607).

¹⁰ In 1931-1933, it was decided to implement the construction of the institution in stages, which corresponded to the constraints of the funds raised. The southern wing of the Big House was built in 1933-1936, the northern wing, in 1936-1937, and the dining room, in 1939-1940. The full complex as designed by Neufeld was completed in 1949, with the execution of the building that created the northwestern corner of the inner courtyard. The need to execute the plan in stages was probably the cause for the breaking down of the original megastructure into a number of independent buildings.

Figure 2. The Fourth Commandment. Hashomer Hatzair Commandments, Shraga Weil, 1946. Source: Yad Yaari Research and Documentation Center

(Shapira, 1948, p. 64). Thus, the "new person" that the Zionist and kibbutz education would produce had to be a committed individual in a productive, cooperative, and egalitarian society: healthy in body and mind, educated and broad-minded, honest and just, acquainted with and appreciative of nature, attentive to the needs of society and others, and eager to cooperate in the spirit of human solidarity.

All branches of the kibbutz movement aspired to transform society through the education of the young generation, but as early as the 1920s, disagreements emerged regarding the nature of this education. In Hever Hakvutzot and Hakibbutz Hameuchad,³ it was

generally believed that education should be based on maximum integration of the young people in the existing adult social systems. In comparison, Hakibbutz Ha'artzi adopted the idea of a "children's community": an independent educational institution located outside of a kibbutz community, where children and teenagers live in dormitory conditions and conduct an autonomous society, free from real kibbutz responsibilities and from the influences of adults. In the book published by educators at the Institution in 1948 and in the writings of Shmuel Golan,⁴ the idea of the children's community was described as follows:

The behavior and habits of the child are a mirror of the values that the kibbutz creates and conveys to the growing generation . . . but the creative powers of youth are likely to reach their peak only in their independent "state," in distance from the direct personal influence of adult kibbutz members (Shapira, 1948, p. 69).

The children's community is based on recognition that if they are allowed to live full lives according to their needs, without coercion, children and teenagers have a powerful desire to organize their lives on healthy and logical foundations. They are willing to unite with the purpose of developing their lives, their home, their project . . . The collective conscience, which is not the fruit of external authority, but rather evolves in the course of a struggle of the self over the substance of life that is worthy of respect and identification with the moral and cultural values of the adult society, leads to an inner discipline in the hearts of the youth and imposes the rule of social and national, political and class-related, educational, ethical and esthetic values fitting of a civilized person of our times. (Golan, 1961, p. 178).

In 1928, the education committee of Hakibbutz Ha'artzi began working to establish a separate educational

³ In 1927, two kibbutz movements, Hakibbutz Ha'artzi – Hashomer Hatzair and Hakibbutz Hameuchad, were founded. In 1929, another kibbutz movement, Hever Hakvutzot Vehakibbutzim, was established. The three movements differed in their source of membership. Hakibbutz Ha'artzi was fed only by its youth movement; Hakibbutz Hameuchad, by all the youth movements; and Hever Hakvutzot, mainly by the Gordonia movement. They also differed in the models of kibbutz they aspired to (the "organic Shomer kibbutz," "the big collective," and "the small collective," respectively), and their party affiliation (Hakibbutz Ha'artzi – Hashomer Hatzair was politically unaffiliated; Hakibbutz Hameuchad identified with Ahdut Avoda, and later Mapai; and Hever Hakvutzot, with Hapoel Hatzair and later Mapai).

⁴ One of the leaders of the Hashomer Hatzair movement and founders of the collective education project of Hakibbutz Ha'artzi – Hashomer Hatzair.

(Benham, 1967, p. 135), and Le Corbusier's declaration that "styles are a lie [...] our own epoch is determining, day by day, its own style" (Le Corbusier, 1931, p. 3), defining a modernist building as "heritage" worthy of conservation is paradoxical. If the compatibility between the modernist object and the purpose for which it was created has eroded, why should it be conserved? What is the "heritage" that justifies a compromise of functionality and utility?

This article describes the process of conserving and repurposing the Big House at Mishmar Haemek, an iconic modernist building constructed from 1933 to 1937 as the first educational institution of Hakibbutz Ha'artzi. The different stages of the design process were guided by a series of public consultations with kibbutz members, and embraced "subjective" considerations associated with the values and significance ascribed to the building, as well as pragmatic "objective" considerations of cost-effectiveness. The renovated Big House was inaugurated in the fall of 2017 as the kibbutz administration offices, central library and archive.

Since its erection in the 1930s, during in the heyday of the kibbutz movement, through ideological decline and gradual abandonment of the building during the 1990s, and up to its current revival, the Big House continues to reflect the values of the community that built it, and at the same time to shape the image of an evolving society.

Background

'Kibbutz' is a social community settlement which emerged in Palestine in the early twentieth century. The first kibbutz (Degania) was founded in 1909, but most of the kibbutzim in Israel were established after the First World War, mainly in the period 1921-1948. Their founders were mostly young radicals from Russia and Poland, who wanted to create a new society in a new country, free of the chains of the European bourgeoisie. In its early years, the kibbutz movement grew rapidly, and by the establishment of the state of Israel in 1948, its pioneering members accounted for 8% of the entire population. In the 1960s and 1970s, the influence of the kibbutz movement was at its peak, producing a significant

number of political leaders who greatly influenced the national agenda. The kibbutzim were considered the ideological elite of the budding Israeli society, fulfilling the national Zionist task both in theory and in practice.

Kibbutz Mishmar Haemek was the second kibbutz of Hashomer Hatzair, a Zionist youth movement founded in Galicia, Poland in 1913. As embodied in Hashomer's "Ten Commandments", the movement aspired to create a "new Jew," who would be faithful to "Shomer values" that rebelled against the "decadent" life in the Diaspora. The ultimate goal of the graduates of Hashomer Hatzair was to physically participate in the establishment of a new society,¹ in the Land of Israel, and so from 1920 onwards, dozens of these young, idealistic pioneers began pouring into the country.

In 1922, Kibbutz A of Hashomer Hatzair (Beit Alfa) was founded, and the same year a decision was made to found Kibbutz B, which after its establishment in 1926 was called Mishmar Haemek. By 1927, three additional kibbutzim were founded (Merhavia, Ein Shemer, and Maabarot), and in April that year it was decided that these kibbutzim (except for Beit Alfa, which joined later) would unite into a kibbutz movement to be known as the Hakibbutz Ha'artzi – Hashomer Hatzair (Paltek, 1989, p. 3). At the end of the 1920s, then, Mishmar Haemek was part of a small network of kibbutzim whose members were in their late twenties, and some of them had children. How to educate the next generation had become a relevant question, which occupied a considerable portion of the discourse on the future of kibbutz society.

The Children's Community

Progressive education methods that viewed the role of the children as active partners in their own education were spreading at the time in Europe and United States,² and had a strong influence of the radical young pioneers. In Palestine of the time, the socialist, rebellious ideology of the pioneers was merged with the Zionist ideology. It was clear that "kibbutz society cannot use educational methods, ways of teaching, and concepts that are borrowed from the materialist regime

¹ For a concise explanation of the terms "community" and "society" in early kibbutz ideology, see Bar Or (2010).

² Examples include the progressive schools based on the teachings of Cecil Reddie (1858-1932) in England (beginning in 1889) and the teachings of John Dewey (1859-1952) in the United States (beginning in 1896); the Montessori schools (beginning in 1907) based on the teachings of Maria Montessori (1870-1952) in Italy; the Waldorf schools (beginning in 1919), based on the teachings of Rudolph Steiner (1861-1925) in Germany, and so forth.

This article describes the process of renovating the Big House, a modernistic, iconic building constructed between 1933 and 1937 at Kibbutz Mishmar Haemek, as the first educational institution of Hakibbutz Ha'artzi. The conservation and reuse of the House, which was completed in Fall 2017, included a decision-making process that involved many of the kibbutz members and incorporated "objective" pragmatic considerations of cost-effectiveness alongside "subjective" considerations related to the values ascribed to the building as one of the most significant institutions of the Hashomer Hatzair movement.

Since its construction in the 1930s – through the ups and downs of the kibbutz movement, the eventual abandonment of the building in the 1990s, and until its present renewal by means of change and repurposing – the Big House has continued to reflect the changing values of the community that built it, and to shape its evolving image. In response to the modernist claim that every generation must free itself of the chains of the past and create new structures that fit its times, this article will argue that the historical structure as a symbol, even if controversial, is a powerful tool in supporting the evolving identity of a community in flux, and creating a physical and symbolic axis around which different generations can gather and define themselves, time and again, as a community.

Keywords: kibbutz, education, Joseph Neufeld, modernism

Figure 1. The Educational Institute of Hashomer Hatzair at Kibbutz Mishmar Haemek. Zoltán Kluger, December 1938. Source: Government Press Office

Preface

Every architect knows that the busiest decision-making junction in any conservation project is that between the material and the intangible. It is that point where the need to intervene in the physical matter of an object, with all the richness of its more or less authentic tangible components, meets the meanings, values, and symbols enveloped in it, hanging on its walls like drops of dew on a spider web. With a careless move or an unnecessary blow, the web is torn and the drops disappear. In a perfect world, the conservation process would allow us to leave everything in its original place, adding and changing without damaging anything. But in reality, the

conservation process is often, clearly and intrinsically riddled with conflict. For example, the renovation of a historical building and its repurposing to an effective, living, and functioning structure usually involve removing original material and adding new segments, changing the proportions of space, or replacing obsolete functions.

This inner contradiction is exacerbated in the case of modernist buildings that were designed according to the functionalist model, which values above all efficiency and compatability to purpose and era. Following the *Manifesto of Futuristic Architecture* (1914), Sant-Elia's statement that "our houses will last less time than we do, and each generation will have to make its own"

Change and Adaptation in the Conservation Process

One of the most agreed upon principles of conservation is that of minimal intervention. It is based on the admission that any physical intervention could damage a cultural heritage property, even when aimed at restoration, renovation, or adaptation to a current purpose. Moreover, this potential damage could indirectly affect the values for which the property was recognized as worthy of conservation in the first place.

The English language offers different terms for different scopes of intervention (preservation/conservation), but in Hebrew existing terminology does not yet differentiate between the two meanings and their implications for the decision-making process.

The term preservation denotes minimal intervention, with the primary aim of stabilizing the property and preventing its further physical deterioration. It is used in conjunction with the state of the property at the time of listing or at a specific point in the past. On the basis of detailed study and documentation, this condition guides all works of intervention and preservation. In comparison, the term conservation extends beyond the physical preservation of a property, to encompass the values that make it significant. These values are dynamic and relative, varying with the social and cultural perceptions of their era. This is important: a property that represents values no longer seen as significant is susceptible to damage and destruction, while one whose values are perceived as ongoing is more likely to survive.

The activity known as conservation has a significant advantage over that known as preservation. When we add to the principle of Minimal Intervention that of usability and function – the survival of the property listed for conservation is guaranteed. The two principles do not contradict but rather reinforce one another, supporting and encouraging the adaptation of a listed property to a new purpose, based on careful consideration of its tangible and cultural values.

The "Children's Community" at Kibbutz Mishmar Haemek: Back to The Big House

Ruth Liberty-Shalev

design value of the compound, the state authorities sought ways to restore the historic functions of the buildings, while also transforming the entire complex into a tourist attraction. In order to promote the change, the authorities decided to declare the land and the property as belonging to the Senate, and to include the public in the decision. In this process, there was notable effort by all the partners to maintain objectivity and avoid overemphasis of any of the aspects to the detriment of others. The result was an active complex, designed and managed by the state and city authorities, which responds to the market forces that drive the extensive tourist activity there, which has also become a source of pride for the local community.

The Senate Square in Helsinki is an example of decision making characterized by the combination of conserving a historical property with recognition of the need for financial development, of the property or its environs, and reliance on planning as mediation tool that bridges the tension between conservation and development and offers solutions for this purpose.

As a rule, decision making is a conscious process of choosing from several options. The decision makers – the stakeholders – exercise judgement according to the information they collect and the skills they acquire. They examine the various possibilities and ultimately make their choice. In this process, some make every effort to maintain objectivity, and others are influenced by their organizational or community affiliation, or tend to decide according to their worldview. One way to avoid controversies is the attempt to reach a broad consensus. In the conservation of built cultural heritage, the

decision-making process, considerations presented, and preferences involve several aspects: **Conservation of the built cultural heritage** refers to intervention in the continued existence of buildings that represent cultural, ideological, historic, design, and social values. The intervention is based on different goals: to utilize the role of the property in reflecting a period, historical events, people, technologies and inventions, lifestyles and worldviews; to express a political view by choosing to conserve it; to employ it to highlight continuity and stability over time; to strengthen the identity of a community, its uniqueness and its distinction from other communities; and, since the late 1980s – to emphasize the responsibility of the present generation to those of the future by ensuring the sustainability of the cultural heritage properties. These diverse reasons have implications on the characteristics of the process that ultimately determines which cultural heritage property to conserve, and how.

The decision-making process in conservation of built cultural heritage is characterized by many deliberations. The most prominent among these are the choice of the participants in the process; the tests, categories, and criteria adopted to select the property for conservation; the possible ways to reduce the tension between the call for conservation of a heritage property and development needs; the design of the property declared for conservation and the messages it conveys; recognition of all the implications – environmental, social, and financial – of the property declared for conservation; and the exercise of judgement: what to consider, what to respond to, and what to ignore.

Decision Making and Its Relationship to Conservation of Built Cultural Heritage | Irit Amit-Cohen

Preservation and conservation of cultural heritage have many aspects, each with its own numerous definitions and interpretations. Despite the multiplicity and variety, there is one unifying factor: the requirement of classification, to choose and decide on the various stages of the entire "act of preservation." The purpose of the introduction to "Sites The Magazine 8" is to present this complex process of discretion, the eventual decision, and the different issues involved.

Keywords: decision making, cultural heritage, Helsinki

The visitor to the historical center of Helsinki, the capital of Finland, is greeted by squares, churches, cultural and educational centers, and government buildings that reveal the story of the city and the state. Of all these, the most prominent are the Senate Square and the historical buildings bordering it. The photographs accompanying this review depict the square, its public function, and the strict approach to its conservation (photos: Irit Amit-Cohen). The square and many of the adjacent buildings were designed by the architect Carl Ludvig Engel in the second decade of the nineteenth century, a period when Finland was under the patronage of Russia (1809-1917). The compound served at the time as an administrative, religious, cultural, and government center. It lost its status after Finland gained independence in 1917.

The location of the complex at the gateway to Helsinki from the sea, attracted private contractors who wanted to purchase the land, which was owned by private individuals, and change its historic use from an administrative and cultural center to a financial one. Concerned about potential damage to the historical and

Rehabilitation of an Archeological Site Damaged by Vandalism: The Case of Avdat

Arch. Ram Shoeff, staff member, Israel Antiquities Authority Conservation Administration; lecturer, University of Haifa Conservation Program; member, ICOMOS Israel Executive Committee
Ram.shoeff@gmail.com

In October 2009, the Avdat National Park was vandalized. The restoration of the site took a few years and presented the planning team with special challenges. In the first stage, the team documented the type and scope of the damage, to serve the evaluation of the site and decision making about the nature and scope of the rehabilitation. The evaluation process was founded on examination of the changes to the authenticity of the findings and its significance. The two main questions referred to the extent to which vandalism had changed the significance of the site, and the possibility of presenting the damage as part of the local narrative. The declaration of Avdat as a World Heritage Site about three years before the vandalism broadened the dilemmas facing the planners and decision makers. The conservation solutions included several means of intervention in the site, from restoring some parts of the site to their condition prior to the vandalism to reinterpreting others. The planning staff included archeologists, curators, and designers, in order to conserve the authenticity of the finds and develop the way the site is presented to the public. The overall process of planning and execution was overseen by a Steering Committee that included a wide variety of stakeholders.

Keywords: archeological site, vandalism, rehabilitation plan, authenticity

Decision Making at the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Arch. Naama Neeman Mizrahi, Haifa and Western Galilee District Director, the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel
Haifa@shimur.org.il

Tamar Tuchler, Vice-CEO, Director of the International Relations Department and the Tel Aviv District, the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel
tuchler@shimur.org.il

As common in public organizations, the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel is divided into a central administration and activities in the different districts of the country. This division not only contributes to the efficient operation of the council, but also highlights its purpose – to assure the conservation of historical sites throughout Israel. The Council is divided into seven districts. Each district has its own characteristics, but all of them together represent the story and the image of Israel.

This review is comprised of two parts. The first is aimed at presenting the role, approach, and views of the district directors on the conservation, management, and planning of the heritage sites in their areas. Every director was asked to analyze and present one project that represents the characteristics of the district and his or her view regarding different aspects of conservation. The second part is a summary of projects that were presented to the employees of the Council – decision makers, including the district directors – in order to learn from the experience of others. The projects are located in different places in the world; Tamar Tuchler, director of the International Relations Department, leads the program.

Keywords: management of cultural heritage, education, planning, urban renewal, conservation practice and teaching, conservation methodology, decision makers, sustainable planning

Will he lie peacefully in his grave? The Attempts to Move the Gravesite of Michael Halperin from Kibbutz Mahanayim and to Commemorate Him

Ofer Baharal, Academic Secretary, Tel Hai College
oferba@telhai.ac.il

The image of Michael Halperin (1860-1919) is interwoven with the history of the Land of Israel and its space. Halperin traveled between Russia and Palestine and between the colonies south of Jaffa and those in the Upper Galilee, leaving his mark on events and projects that expressed his ideas. However, he is scarcely remembered or mentioned today. The article focuses on Halperin's grave in Mahanayim – an authentic landscape representation associated with a character, which is part of the historical events that accompanied it. The purpose of the article is to examine the attempts to transfer Halperin's remains from the modest, remote site that is associated with local history to one that represents the pantheon of national memory. The article focuses on the decision-making process and considerations regarding the role of the site in constructing the historical narrative.

Keywords: grave, commemoration, Michael Halperin, Kibbutz Mahanayim, the government of Israel

The Well Houses in Jaffa: The Role of Personal Memories in Promoting Conservation Processes

Prof. Architect Amnon Baror, Architect and Professor, David Azrieli School of Architecture, Tel-Aviv University
amnon@baror-arc.com

The conservation of built cultural heritage is not an objective procedure executed in a long process, free of various influences. Even if the decision-making regarding different aspects is highly professional, the personal memories, cultural background, social view, political agenda, economic thinking of those involved ultimately play a major role in the character of the conservation process as a whole. To demonstrate the impact of memories, previous information, personal feelings, and worldviews on the execution of the conservation process, I chose a case in which personal memories took precedence over considerations of what should be conserved, for whom, and for what purpose. These memories were the basis for documenting a phenomenon and its values, thereby revealing its importance and persuading others of the need to conserve it. It is the story of the well houses that were once part of the landscape of Jaffa and its citrus groves. Later, when the city had grown and the orchards were uprooted to build residences and infrastructure, only a few were left as evidence of the past and the events and people that shaped it. The conservation of these well houses did not evolve from an official decision. Instead, it began with personal memories and curiosity, which eventually led to a more extensive process that included their documentation, recognition of their importance, and, finally, their conservation.

Keywords: multiculturalism, well house, Jaffa, citrus orchard, intimate memory

The Old Nitzanim, Past, Present, and Future: Implications on the Identity and Representations of the Place

Prof. Irit Amit-Cohen, Head, ICOMOS Israel and Head, Graduate Program in Conservation Planning and Development of Cultural Heritage, Dept. of Geography and Environment, Bar Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

There are many material representations at the Nitzanim site that testify to the story of the place. Most of the remnants are associated with historical events associated with the distant past, before or during Israel's War of Independence. The decision to leave them at the site was made before the development and expansion of the community, which began in the late twentieth century, but mainly since the mid-2010s. This process of development has been characterized by settlement of a population that bears memories that are not associated with the old historical space. However, even though its experiences belong to another time and place, this group was willing to adopt the values and symbols that the space and material representations of Nitzanim revealed to them. This choice changed the status of the heritage properties; it affected the roles and functions assigned to them and the way in which they were shaped. The purpose of this article is to present the process of change that took place in the cultural heritage properties at Nitzanim, and to consider the relationship between these changes and the design and identity of the place.

Keywords: Nitzanim, circles of time, cultural heritage properties, place, meaning and symbols

p73

The Relationship Between Property and Exhibit and Its Role in the Decision-Making Process Regarding the Design of Kinneret Courtyard

Eyal Sheinbaum, Senior lecturer, Department of Jewelry Design, Shenkar; owner, Tucan Design Studio
 eyal@tucan.co.il

This article deals with the decision-making process regarding the content of the exhibition and design of Kinneret Courtyard. It includes a discussion of the considerations that guided the process, a description of how the values represented by the history of the Courtyard are expressed in the exhibits and their placement in the space, and a review of different ways to create a meaningful, experiential visit to the site.

Keywords: Kinneret Courtyard, property, value, exhibition, timeline

p79

The "Children's Community" at Kibbutz Mishmar Haemek: Back to The Big House

Ruth Liberty-Shalev, Architect at Ruth Liberty-Shalev Architecture and Conservation, Technion – Israel Institute of Technology
 rlshalev@gmail.com

This article describes the process of renovating the Big House, a modernistic, iconic building constructed between 1933 and 1937 at Kibbutz Mishmar Haemek, as the first educational institution of Hakibbutz Ha'artzi. The conservation and reuse of the House, which was completed in Fall 2017, included a decision-making process that involved many of the kibbutz members and incorporated "objective" pragmatic considerations of cost-effectiveness alongside "subjective" considerations related to the values ascribed to the building as one of the most significant institutions of the Hashomer Hatzair movement.

Since its construction in the 1930s – through the ups and downs of the kibbutz movement, the eventual abandonment of the building in the 1990s, and until its present renewal by means of change and repurposing – the Big House has continued to reflect the changing values of the community that built it, and to shape its evolving image. In response to the modernist claim that every generation must free itself of the chains of the past and create new structures that fit its times, this article will argue that the historical structure as a symbol, even if controversial, is a powerful tool in supporting the evolving identity of a community in flux, and creating a physical and symbolic axis around which different generations can gather and define themselves, time and again, as a community.

Keywords: kibbutz, education, Joseph Neufeld, modernism

p91

Blue Camels: Decision Making in the Conservation and Restoration of Wall Paintings

Shay Farkash, Director and partner, Tchelet Studio for the Documentation and Conservation of Wall Paintings, Paint and Objects of Material Culture
 shay_p-b@zahav.net.il

Wall paintings are a rich source of historical, social, and artistic information in every country and culture in the world. In this article, the term "wall paintings" refers to all types of decorative finishes: murals, frescos, mosaics, sgraffito, painted ceilings, and decorative paintings based on techniques such as marbling, gilding and wood graining. Due to the size and fragility of the works, wall painting is more vulnerable to climate and physical damage than other building materials, and its life span is limited.

The ability to assess the duration of a wall painting or to restore a damaged one involves high conservation and restoration costs. Different authorities are responsible for different wall paintings, depending on their period, location, and other factors. The extent and richness of wall paintings in structures in Israel built from the 19th century on indicate their significance to past generations, and the need to preserve them for future generations.

A new academic field has been established in recent years: Architectural-Paint- Research (APR). Based on the knowledge and experience acquired through academic scholarship, we now have better tools for preserving and restoring architectural finishes and wall paintings. This article presents a few case studies of wall paintings located in public and private sites and the decisions made (or not) to preserve, demolish, neglect, or hide them.

Keywords: murals, wall-painting, fresco, conservation, sgraffito, architectural-paint-research (APR), architectural finishes, paint exposures, decision making, case study, kibbutzim, synagogues, burial cave, documentation report, wall art survey, Shmuel Melnik, Sheldon Schonberg, Emanuel Sela, Shraga Weill, Aharon Giladi, Emanuel Cantor

Development Towns – The Idea of Their Founding and What Should Be Preserved

Dr. Avi Picard, Bar Ilan University | avi.picard@biu.ac.il

Museums of the Founders in Development Towns: Paving the Way to Conservation

Elad Betsaleli, Director, Department of Development and Education, Council for Conservation of Heritage Sites in Israel | elad@shimur.org.il

The development towns are prominent not only in number; they also occupy a central place in the Israeli discourse, because of their history and their social, cultural, and symbolic status. The term "development town" was created after they had been planned and founded as new urban centers in development areas during the first 15 years of the state of Israel. The term and its character have undergone changes, so that different authorities, institutions, and government ministries define them. The article begins with a review of the decision to found the development towns, the stages of populating them, the development of means of employment there, their symbolic meaning, and their image in the Israeli discourse. This serves as the background for a discussion of the need to identify the cultural heritage assets remaining in the development towns that represent their history and their characteristics. The purpose of identifying them is to encourage decision makers to recognize the historical value of these heritage assets and, in some cases, to reveal the spirit and image of the place, and to include them in the development plans of those cities still known as "development towns." The story of the development towns and proper acknowledgement of their contribution to Israeli heritage are represented by the project adopted by the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel to establish founders' museums. Elad Betsaleli discusses this project and the related decision-making process, and worldviews of the community and its leaders and the design of public spaces in the creation of a unique local identity. This objective is still valid today, as is evident in the various conservation projects.

Keywords: absorption, urbanization, ethnicity, population dispersion, built and vernacular heritage

The Decision-Making Process on Participation of Population Groups in Cultural Heritage: The Case of Including Young Professionals in ICOMOS

Gideon Koren, Attorney, Legal Advisor of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and President of ICOMOS International Scientific Committee on Legal, Administrative and Financial Issues. gidi@gkl.co.il

In recent years, the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) has undertaken a process of analysis and decision making regarding the best way to promote participation of young professionals in the organization. The article describes the background that led to this process and the different stages of its implementation, which met with harsh failure in the beginning. The process is of particular interest because success was achieved only after inclusion of the population group under discussion – young professionals themselves – as a dominant party in the process.

Keywords: public participation, emerging professionals, ICOMOS, scientific committees, conversation

Social and community aspects and their role in the process of conserving tangible cultural assets in historical urban landscapes

Shelley-Anne Peleg, Researcher of conservation procedures in archeological sites and historical cities shelleypeleg@gmail.com

In recent years, social aspects have assumed a central place in decision making and prioritization regarding development and conservation in historical urban landscapes. In principle, a unique authentic relationship exists between residents of historical urban landscapes and the archaeological remains or historical structures. It is this relationship that creates a unique local cultural heritage. The procedure of conserving a historical urban landscape is therefore a holistic one, which requires understanding and researching the physical space and the local society residing in it. This raises numerous questions: What are social values? What is the relationship between social values and physical values in a historical urban landscape? How can physical and social values be identified, understood, and incorporated in conservation procedures? How can we create a partnership with the local society to conserve the unique local cultural heritage? This article addresses these questions in the Israeli context. The main conclusion is that it is important to study, cultivate, and develop new methods to conserve historical urban landscapes in Israel. At the base of these methods is recognition and respect of local daily needs, and creation of a long-term partnership between them and the conservation and development organizations. Such cooperation will enable a joint long-term conservation procedure, safeguarding many aspects of cultural heritage in the historical urban landscape, serve as a basis for developing new sources of livelihood, and in itself create a sustainable process.

Keywords: historical urban landscape, social values, holistic approach to conservation, sustainable conservation

The Public-Private Decision-Making Process in Promoting Conservation of an Historic Building: The Case of the White City of Tel Aviv

Dr. Eyal Salinger, Urban and Regional Planning, Economist and Real Estate Appraiser
eyalsalinger@gmail.com

The decision by the private market to conserve a building depends not only on the scope of direct incentives to do so, but also on the positive external impact of the conservation on the built environment. This is a multi-criteria decision-making process, in which the public authority needs not only to select the buildings for conservation and cite their values, but also to focus consideration on the ability of the asset designated for conservation to produce economic value for itself as well as the environment. Thus, it also indirectly influences the implementation of the conservation. Such a process requires cooperation among the public and private parties or, as it is referred to in this article, a public-private decision-making process.

The article discusses the public-private decision-making process in the case of the conservation plan of Tel Aviv in the declared World Heritage Site, the "White City." In the process of deciding on the buildings for conservation, the local government succeeded in creating economic value for the conservation area, and at the same time created a market-oriented plan that relies mainly on entrepreneurs to carry out the conservation. Owners of apartments in the buildings to be conserved who wish to join together to execute the conservation do enjoy a mix of benefits, but nevertheless the plan does not provide an adequate statutory solution to the complexity of the process for them. This is because the factors that influence the decision to conserve a building include not only physical features, but also planning and ownership characteristics of the building. Analysis of the factors that influence the decision of apartment owners to join together to execute the conservation reveals a system of differential incentives for buildings according to the objective difficulty of promoting the conservation itself.

Keywords: externalities, multi-criteria analysis, decision to conserve, rationality

Visit Management in Protected Areas: Experience and Habits Versus Facts and Scientific Work Methods

Dr. Eyal Mitrani, Manager, Visitor and Community Unit, Central District Israel Nature and National Parks Authority
e.mitrani@npa.org.il

The management of protected areas focuses on three main components: management of the natural and heritage resources, management of visits, and public management. Each of these components requires theoretical frameworks and work methods based on diverse areas of research. Management of visits is the component that involves creating a high-quality experience from the visitors' point of view, and it is also one of the factors that helps prevent or reduce the negative impact of visitors on the environment and its value-related resources during the visit.

Many researchers and professionals advocate the use of theories and models based on scientific research methods in the process of visit management to make it a high-quality experience, based on facts and not feelings. The article explains the need for rational decision-making processes to manage the tension in protected areas among visitors and between them and the environment, examines why these processes often do not occur, and presents a few examples from Israel. Finally, insights are presented with the aim of promoting information-based decision making in the field of visit management in protected areas in Israel.

Keywords: protected areas, management, visit management, experience, research

Decisions and Their Significance: Design of Public Space in the Hadera Colony

Dr. Talia Abramovich, Faculty of Architecture and Town Planning, Technion – Israel Institute of Technology
Talim@technion.ac.il

In the early 1920s, a decision was made to erect public buildings in the Hadera Colony. The committee received a variety of architectural proposals for buildings, including schools, a committee building, an assembly hall, and more. This article examines the relationship between the requirements, aspirations, and worldviews of the community and its leaders and the design of public spaces in the creation of a unique local identity. This objective is still valid today, as is evident in the various conservation projects.

Keywords: conservation of cultural heritage, urban history, public space, Hadera

Summaries

Decision Making and Its Relationship to Conservation of Built Cultural Heritage

Prof. Irit Amit-Cohen, head of ICOMOS Israel; head of Graduate Program in Conservation Planning and Development of Cultural Landscape and Cultural Heritage, Dept. of Geography and Environment, Bar Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

Preservation and conservation of cultural heritage have many aspects, each with its own numerous definitions and interpretations. Despite the multiplicity and variety, there is one unifying factor: the requirement of classification, to choose and decide on the various stages of the entire "act of preservation." The purpose of the introduction to "Sites The Magazine 8" is to present this complex process of discretion, the eventual decision, and the different issues involved.

Keywords: decision making, cultural heritage, Helsinki

Values, Sites and Attitudes - The Status of Vernacular Cultural Built Heritage in Rural Settlements in Israel, the Case of *the Kibbutz*

Prof. Irit Amit-Cohen, head of ICOMOS Israel; head of Graduate Program in Conservation Planning and Development of Cultural Landscape and Cultural Heritage, Dept. of Geography and Environment, Bar Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

For nearly a century, *the kibbutz* – an Israeli communal settlement form based on total cooperation and equality in production, marketing and consumption – was part of the Israeli legacy, reflected by its many historical assets and cultural landscapes, most of them are vernacular. The rural crisis of the mid-1980's and early 1990's in Israel has endangered these unique landscapes. It is expected that the description of the assets and analyzed their cultural values, together with their economic potential, will make it possible to outline guidelines for the maintenance and sustainable development of these cultural assets.

Keywords: kibbutz, vernacular cultural built heritage, values, population attitudes

The Davos Meeting and the Declaration on a Policy of High-Quality Baukultur, January 2018

Revised by Prof. Irit Amit-Cohen, head of ICOMOS Israel; head of Graduate Program in Conservation Planning and Development of Cultural Landscape and Cultural Heritage, Dept. of Geography and Environment, Bar Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

2018 was declared the European Year of Cultural Heritage. As part of the related activities, on January 21 and 22, two days before the annual meeting of the World Economic Forum (WEF), Alain Berset, President of the Swiss Confederation, invited the European ministers of culture to participate in a pre-convention in Davos. At this meeting, the ministers adopted a declaration aimed at promoting a policy to attain high-quality built culture, or baukultur.

This declaration also represents the changes that have taken place regarding cultural heritage as an issue warranting separate attention, as well as the effort to create uniformity in the definition of cultural heritage in all European countries

Keywords: high-quality baukultur, heritage, environment, society

Table of Contents | Issue No. 8

- 6 Sites The Magazine – Conservation to the Very Last Item | Omri Shalmon
- 7 Decision Making and Its Relationship to Conservation of Built Cultural Heritage | Irit Amit-Cohen
- 9 Values, Sites and Attitudes: The Status of Vernacular Cultural Built Heritage in Rural Settlements in Israel, the Case of the Kibbutz | Irit Amit-Cohen
- 19 The Davos Meeting and the Declaration on a Policy of High-Quality Baukultur, January 2018 | revised by Irit Amit-Cohen
- 25 The Public-Private Decision-Making Process in Promoting Conservation of an Historic Building: The Case of the White City of Tel Aviv | Eyal Salinger
- 33 Visit Management in Protected Areas: Experience and Habits Versus Facts and Scientific Work Methods | Eyal Mitrani
- 41 Decisions and Their Significance: Design of Public Space in the Hadera Colony | Talia Abramovich
- 49 Development Towns – The Idea of Their Founding and What Should Be Preserved | Avi Picard
Museums of the Founders in Development Towns: Paving the Way to Conservation | Elad Betsaleli
- 57 The Decision-Making Process on Participation of Population Groups in Cultural Heritage: The Case of Including Young Professionals in ICOMOS | Gideon Koren
- 63 Social and community aspects and their role in the process of conserving tangible cultural assets in historical urban landscapes | Shelley-Anne Peleg
- 73 The Relationship Between Property and Exhibit and Its Role in the Decision-Making Process Regarding the Design of Kinneret Courtyard | Eyal Sheinbaum
- 79 The "Children's Community" at Kibbutz Mishmar Haemek: Back to The Big House | Ruth Liberty-Shalev
- 91 Blue Camels: Decision Making in the Conservation and Restoration of Wall Paintings | Shay Farkash

Front Cover: Right or wrong? The home of Israel Yehuda Adler, a teacher and one of the founders of Ahuzat Bayit and Herzliya Hebrew Gymnasium (Adler House, 26 Ahad Ha'am St., Tel Aviv), was built in 1910, listed for conservation, dismantled to accommodate the construction of the tower above it, and then reassembled. Adler House, and additional buildings on the same street that were listed for conservation, including Litvinsky House (22 Ahad Ha'am) and Gilutz House (24 Ahad Ha'am), raise the question of whether this is what conservation should look like. Irit Amit-Cohen.

Back Cover: "Le Grand Hotel (today "The Drisco"), 6 Auerbach St. Tel Aviv – Jaffa. Irit Amit-Cohen

- 105 Will he lie peacefully in his grave? The Attempts to Move the Gravesite of Michael Halperin from Kibbutz Mahanayim and to Commemorate Him. | Ofer Baharal
- 113 The Well Houses in Jaffa: The Role of Personal Memories in Promoting Conservation Processes | Amnon Baror
- 121 The Old Nitzanim, Past, Present, and Future: Implications on the Identity and Representations of the Place | Irit Amit-Cohen
- 131 Rehabilitation of an Archeological Site Damaged by Vandalism: The Case of Avdat | Ram Shoeff
- 139 Decision Making at the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel | Naama Neeman Mizrahi, Tamar Tuchler
- 157 News and Events
- 169 New Publications

Publisher: Yehuda Dekel Library

Sites Staff

Editor: Prof. Irit Amit-Cohen

Subeditor: Idit Maidan

Assistant to Subeditor: Ronni Haimov

Editorial Board: Omri Shalmon, Humi Novenster

Language Editing: Nirit Eitingon

Translation: Tamar Berkowitz

Graphic Design: Lady Mac Studio

proofreading: Yuval Halperin

Production: PH Niv Amir

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Founded by the Society for the Protection of Nature in Israel

Mikveh Israel 5891000 • Tel: 03-5059197

shimur@shimur.org.il • www.shimur.org.il

ISSN 2519-6057

www.idekel.co.il

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

**The Council for
Conservation of Heritage
Sites in Israel**

Maariv | Thursday, 4 March 1976 | 4

MK Herlitz Demands Conservation of the Illegal Immigrant Camp in Atlit

By the Maariv Knesset correspondent

Yesterday **MK Esther Herlitz (Ma'arach demanded)**, in a motion for the agenda raised in the Knesset, to conserve part of the Atlit detainee camp as a national site, where youngsters will learn about the stories of the Second Aliya and the illegal immigration to Palestine during the British Mandate period.

MK Herlitz warned that the remnants of the detainee camp in Atlit are now being destroyed in order to convert it into a terminal for the cargo of immigrants arriving through the Jewish Agency. MK Herlitz bemoaned the fact that in Tel Aviv national memorial sites, such as Herzliya Gymnasium and the home of the writer Ben-Tzion, were demolished and asked to prevent the same fate to the Atlit camp. She argued that the conservation of national sites is one of the most effective and important means of Zionist education and instilling Jewish consciousness in the young generation.

"For all generations, people must see themselves as though they were *ma'apilim*" – MK Herlitz said.

Interior minister, Dr. Yosef Burg claimed that development and construction work would not be possible if people wanted to conserve a few old shacks in every location. In his view, it is unnecessary to declare the Atlit camp as a national site and it is sufficient to ask that the Jewish Agency leave one or two shacks there as a memento. Old buildings must, in his view, make way for modern development.

It was decided to refer the issue to the Interior Committee of the Knesset.

Source: Jewish Historical Press (www.jpress.org.il).
Brought to you by: The National Library of Israel and Tel Aviv University

From the perspective of today's concepts – consciousness, accumulated knowledge, legislation, understanding the value of heritage and of conservation – such a story regarding a site like this would be no less than outrageous.

If there had been organized procedures for decision making at that time, such a response from a central public figure would be unthinkable.

This issue of *Sites The Magazine*, like those before it, is the fruit of intensive, impressive work by writers and researchers, by the staff of the Council for Conservation of Heritage Sites, editors, and graphic designers – to whom we extend the greatest esteem and our heartfelt gratitude.

We are deeply grateful to the Dekel Family for its contribution in preparing the magazine, which is published under the auspices of the Yehuda Dekel Library of the Council for Conservation of Heritage Sites, and particularly to Boaz Dekel.

Our deep gratitude to the Ministry of Culture and Sports.

To Idit Maidan, the assistant editor, whose professional hand is felt in every aspect of this magazine – as in the past, our gratefulness and appreciation for all your dedicated work.

And to Professor Irit Amit-Cohen – editor of the magazine since its first issue, our sincere gratitude for offering us a deep "glimpse" into the world of conservation and culture.

Faithfully yours,

Omri Shalmon

CEO

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Dear Readers,

Issue 8 of *Sites the Magazine* is being sent to you, like those before it, for the eighth consecutive year. The production of every publication, research paper or journal involves considerable growing pains, from developing an idea to sending the completed work to press. For me, it is always a great joy, for it involves deep thought and investigation, deliberations and searching, finding authors – the right researchers for the central theme – and careful attention to every detail. All these ultimately come together to produce a creation that is relevant for years to come.

I recently leafed through all seven issues published to date, examining their themes and considering what can be learned from the progression over the years, since we developed the idea of publishing professional, properly edited material that delves deeply into the field of conservation and addresses any curious, interested person. Thus I found that Issue 1, edited jointly by Professor Irit Amit-Cohen and Dr. Mordechai Naor (in 2011), was characterized by “first feelers,” before we had determined a guiding policy. The variety of articles it included – covering subjects from the Hotel Elizabeth in Tiberias; conservation as a springboard for renewal – the story of Cairo; the special story of the Citrus Orchard Museum in Rehovot; citrus orchard structures from the Mandate period; the architectural heritage of Richard Kaufmann and Joseph Berlin; and Eilaboun village as a leader in conservation – came together to offer an investigative and instructive overview, presenting the richness of the culture of conservation.

Issue 2 concentrated on the world of conservation in space, and also presented tools for promoting conservation: preparation of documentation portfolios, planning, physical conservation, legislation, economy, tourism, and education. Issue 3 focused on the motif of the art of conservation, and on traditional conservation in folklore and oral law, passed on from father to son. Issue 4 was devoted to the 30th anniversary of the Council: how did it develop; in what directions; what was its purpose; and how to spearhead a program of conservation by means of specialization, professional training, listening, and development? In Issue 5, we created an important discourse between cultural values and conservation values and examined how it is possible, based on mutual respect, to construct an agenda and build a set of teachings.

One of the highpoints in conservation is the repurposing and reuse of structures to be conserved. How, after the essential process of research, is it possible to connect the

past with the future? This was the focus on Issue 6. And after discussing repurposing and reuse, it was a natural next step in Issue 7 to discuss cultural landscapes, and the vast range of interactions between humans and the landscape.

The present issue, number 8, focuses on decision-making processes in the field of conservation. Here we are face many riveting – but not irresolvable – dilemmas. They need to be settled regarding diverse issues involved in conservation, and were expressed, among other things, in the central themes of the previous issues.

Recently, Mr. Shlomo Hillel, president of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, sent us an excerpt from the daily, *Maariv*, of 4 March 1976. The paper announced that the late Knesset member Esther Herlitz had submitted a query to minister of the interior, Yosef Burg, demanding the conservation of the few remnants of the original shacks left at the Atlit detention camp. Her query was lodged in reaction to a letter from Dr. Zvi Zameret, then head of Zionist institutes in the education ministry's Youth Division, to then-minister of education and cultural affairs, Aharon Yadlin, in which he requested the minister's intervention to prevent the demolition of the illegal immigrant detention camp at Atlit. Excerpt:

MK Herlitz Demands Conservation of the Illegal Immigrant Camp in Atlit. By the Maariv Knesset correspondent. *Maariv*, Thursday, 4 March 1976, 4. Source: Jewish Historical Press (www.jpress.org.il). Brought to you by: The National Library of Israel and Tel Aviv University

on Participation of Population Groups in Cultural Heritage: The Case of Including Young Professionals in ICOMOS." His review sheds light on the demand to "broaden ranks" in discussions in which decisions are made regarding cultural heritage. The enlarged forum would include experts who represent different understandings of the conservation of cultural heritage, different cultures and population groups, as well as young people.

The changes that have taken place in the field conservation and the emphasis placed on cultural heritage rather than historical monuments alone is presented in **Shelley-Anne Peleg's** article, "Social and Community Aspects and Their Role in the Process of Conserving Tangible Cultural Assets in Historical Urban Landscapes." The article examines the attitude of the residents of the city of Akko to its heritage and the recognition of their central role in shaping their environment and cultural heritage properties.

Eyal Sheinbaum reviews the renewed design of Kinneret Courtyard in "The Relationship Between Property and Exhibit and Its Role in the Decision-Making Process Regarding the Design of Kinneret Courtyard." The article examines the characteristics of the chosen exhibition, their contribution to highlighting the values of the Courtyard, and their role in conveying the related history and messages.

Another article that focuses on the shaping of cultural heritage in kibbutz is the article by **Ruth Liberty-Shalev**, "The Children's Community at Kibbutz Mishmar Haemek: Back to The Big House." The article analyzes the issues considered in the process of conserving a building that was the educational center of Kibbutz Mishmar Haemek for many years. In addition to economic factors and decisions about the desired purpose of the property, the values and status of the kibbutz community were also examined. This article is also included in English translation, with the aim of revealing the story of the kibbutz and its heritage to new audiences.

Shay Farkash's article, "Blue Camels: Decision Making in the Conservation and Restoration of Wall Paintings," turns the spotlight of conservation on a new direction of research: the study of architectural color, which focuses on analysis of painted areas and wall paintings in order to expose and restore them. The case studies that he analyzes present the process of deciding what to erase and what to restore.

Ofer Baharal also presents deliberations in conservation in his article, "Will He Lie Peacefully in His Graves? The Attempts to Move the Gravesite of Michael Halperin from Kibbutz Mahanayim and to Commemorate Him." However,

this article does not focus on the conservation of a property, but instead on its location and on attempts to detach it from its environment and the memories associated with it by moving it to another site.

The role of memories in the decision-making process of what and how to conserve are also the subject of the review by **Amnon Baror**, "The Well Houses in Jaffa: The Role of Personal Memories in Promoting Conservation Processes." The article focuses on the factors that drove the process of conserving the well houses: the curiosity of a few, widening of the circle of those interested, documentation, and growing recognition of their importance.

Irit Amit-Cohen analyzes the process by which population groups whose memories were developed elsewhere take ownership over cultural heritage sites. In the article, "The Old Nitzanim, Past, Present, and Future: Implications on the Identity and Representations of the Place," she reviews the role of three time periods in shaping a cultural heritage site.

The article by **Ram Shoeff**, "Rehabilitation of an Archeological Site Damaged by Vandalism: The Case of Avdat," describes a decision-making process that involved deliberations over what to conserve and how. The review, "Decision Making at the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel," also describes deliberations: **Naama Neeman Mizrahi** summarizes the approach of district directors towards conservation and its characteristics, and **Tamar Tuchler** presents application of lessons learned from the experience of others to improve the work of those carrying out conservation and making decision about the conservation of cultural heritage.

As in previous issues of *Sites The Magazine*, the articles and reviews in this issue are also accompanied by an opening paragraph that connects the articles and links them together around a central theme – different aspects of the decision-making process regarding conservation in practice. This linkage serves two additional purposes: first, to broaden the audience of readers, researchers, and people interested in cultural heritage, its conservation, and its cultural, social, economic, and design aspects; and second, to introduce them to the discipline and the discourse developing around it in recent years: the changing definitions, trends, and approaches.

Prof. Irit Amit-Cohen

One of the common ways of describing the relationships of history, memory, and the tangible and intangible “mediators” chosen to represent them, as well as the different meanings of these relationships, comes from William Faulkner: “The past is not dead. It’s not even past.” There are different interpretations of these words; every field and group, research-oriented or otherwise, adapts it to its needs. In the case of the present issue of *Sites The Magazine*, which focuses on the decision-making process regarding the conservation of cultural heritage, Faulkner’s expression reflects the main dilemma that those involved – researchers and others interested in the past – face: how to ensure that the built cultural heritage properties chosen to represent unique characteristics continue to exist in the present and survive into the future, as well.

The concern for ensuring a presence of the past in cultural heritage properties requires not only deep familiarization with the historical item chosen and its characteristics in three temporal spheres – past, present, and future – but also a growing consciousness that every temporal sphere has its own implications on the physical and cultural characteristics of the property, and the changing attitudes of society to it. This complexity characterizes the diverse considerations raised in the process of deciding what to conserve, for whom to conserve it, in what way to conserve it, for what purpose, and also who should be included as participants in the decision making.

The articles and reviews presented in Issue 8 of *Sites The Magazine* represent the knowledge that the past is not dead, analysis of its characteristics, the aspects considered in choosing its representations, and the means taken to enable these to exist for future generations, as well.

As always, the magazine opens with a presentation of the rationale that guided the choice of the main theme, the different aspects and implications of the decision-making process regarding the conservation of cultural heritage. The rationale is accompanied by an article that clarifies and establishes the chosen theoretical basis. The article by **Irit Amit-Cohen**, “Values, Sites and Attitudes - The Status of Vernacular Cultural Built Heritage in Rural Settlements in Israel, the Case of the Kibbutz,” presents the changes that have taken place in the kibbutz and the attitude to cultural heritage properties among the population groups that make up the kibbutz in recent years. It emphasizes the need to include all the groups in choosing which cultural heritage properties should remain in the space of the new kibbutz, how they should be conserved, and the economic functions assigned to them.

The article is followed by the Hebrew translation of the **Davos Declaration**, which was published in 2018 after the meeting held in the city of that name, to set a policy for determining high-quality baukultur. The declaration is unique in its emphasis on the need to highlight the new meanings of cultural heritage, to recognize the importance of baukultur, and to understand their implications on the characteristics of European society, its environment, culture, and unique identity.

Eyal Salinger’s article, “The Public-Private Decision-Making Process in Promoting Conservation of an Historic Building: The White City of Tel Aviv,” presents the factors a public authority must consider when declaring a property worthy of conservation. These include not only the historic and cultural value of the property, but also its ability to create economic value for itself and its environment.

In “Visit Management in Protected Areas: Experience and Habits Versus Facts and Scientific Work Methods,” **Eyal Mitrani** presents three aspects that are considered when determining the management of protected areas: the natural and heritage resources, the visit and its management in the protected areas, and the characteristics of the public management. Each of these is managed in a different way, based on theoretical frameworks and work methods from diverse research fields. It is important to differentiate the aspects, in order to prevent or limit the negative impact of visitors on the environment and the value-related resources.

In her article, “Decisions and Their Significance: Design of Public Space in the Hadera Colony,” **Talia Abramovich** highlights the status of public spaces, infrastructures, public buildings, and green areas in designing the image of a place. This adds a new dimension to the tangible cultural heritage: it is not only a physical property, but also a space intended to serve the needs of the public.

Against the background of the declaration of 2018 as the Year of the Development Towns, **Avi Picard’s** article, “Development Towns – The Idea of Their Founding and What Should Be Preserved,” highlights the unique character of these towns, their heritage, the role of cultural heritage property in representing the physical characteristics, and the memories that still shape the spirit of place and identity of these towns. **Elad Betsaleli** contributes a description of the decision to promote the establishment of a founders’ museum, which will represent their cultural heritage, in the development towns.

Gideon Koren presents “The Decision-Making Process

Yehuda Dekel was one of the key speakers. Among other things, he said: "Establishment of the Council for the Conservation of Heritage Sites is a necessity of the times. Its primary purpose is to protect the historical heritage of the Land of Israel and the buildings and sites that were built and that operated here for thousands of years."

Yehuda Dekel also guided the path of the Council, when he set its five main objectives: search and recovery, rehabilitation and conservation, education to conserve heritage, recruitment of conservation trustees, and promoting legislation to ensure the protection of buildings and sites. His concluding words in that speech have guided the Council throughout its existence: "A people and a state without a past and a heritage have and will have no future."

The second decision involved an issue on which Yehuda Dekel followed in the footsteps of wife Nehama's father, Eliyahu Dobkin. Dobkin, head of the Jewish Agency Aliyah Department, was known as the "immigration minister of the state-in-the-making" and was one of the signatories of the Declaration of Independence. Yehuda Dekel was a key figure in cultivating the site of the Atlit detention camp for illegal immigrants, a flagship project of the Council of Conservation of Heritage Sites in Israel. To enhance the impression made by a visit to the camp, he suggested bringing a ship similar those the illegal immigrants had used in the 1940s. Many were skeptical about the feasibility of the idea, but Yehuda Dekel was persistent. A suitable ship was found in the port of Riga, Latvia. Overcoming the difficulties involved required resourcefulness and a what seemed an impossible fundraising campaign. And yet, the ship was eventually brought to Atlit. Thanks to Yehuda Dekel's determination and skill, the ship, Galina, sailed from the Baltic Sea to the shores of the Mediterranean.

The third decision was to found the HaReut Museum at Koach Fort in the Upper Galilee. In the decade of his life, Yehuda Dekel dedicated his days and nights to creating the museum, to commemorate his comrades who fell in the harsh battles at the Nebi Yusha police station, also known

as the Koach Fort. Dekel obtained permission to convert the police station into a national site, devoted years to collecting objects associated with the battles there and with those who fell, and then again concentrated his efforts on raising funds, a large part of which was donated by the Wertheimer and Dekel families.

Yehuda Dekel did not live to see the 2014 opening of the HaReut Museum founded by Yehuda Dekel, but there is no question that the success of the museum and its attraction of tens of thousands of visitors a year are the result of his efforts.

The fourth decision was related to the separation of the Society for the Preservation of Heritage Sites from the Society for the Protection of Nature in Israel, its parent organization. This was a longed process, and not everyone in the Council agreed with it. In his capacity as chair of the Council, Yehuda Dekel helped spearhead the move to become independent, based on the need to expand the Council's activities and obtain separate statutory status.

In late 2007, the process was completed. At a festive meeting of the general assemble of the Council, the new status was approved and a new name, used to this day, was chosen: the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. At the end of the meeting, Yehuda Dekel delivered a moving speech. When he returned home, he fell ill, weakened over time by a serious disease. He was taken to the hospital and passed away less than two weeks later, on 9 January 2008. There is no question that in his final days, Yehuda Dekel knew that he had contributed all his strength to the Council, and completed several tasks that occupy a prominent place in the landscape and heritage of Israel today.

Four Decisions

Yehuda Dekel, 1929-2008

Yehuda Dekel was one of the most prominent figures in the Society for Preservation of Israel Heritage Sites (now the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel) for 25 years – from even before its founding in 1984 until he passed away in early 2008. It is difficult to imagine the development of the Council without his central role. In the last years of his life, Dekel served as chairman of the Council. During this period, Yehuda Dekel contributed to four crucial decisions that had a significant impact on the activity of the Council and broadened its scope.

The first decision involved the very founding of the Council for Conservation of Heritage Sites in December 1984. Yehuda Dekel, as director-general of the Jewish Agency Settlement Division at the time, helped those who initiated the idea, and primarily Yossi Feldman and Azaria Alon, in the early stage. It was he who recruited then-Jewish Agency treasurer, Akiva Lewinsky, to help obtain funding and public support for the organization. At the founding conference of the Council for Conservation of Heritage Sites, held at the Van Leer Institute in Jerusalem on 24 December 1984,

Sites *The Magazine*

www.idekel.co.il

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

**The Council for
Conservation of
Heritage Sites in Israel**

לה גראנד הוטל אוארבך 6, תל-אביב-יפו

"לה גראנד הוטל", שנקרא בהמשך "מלון ירושלים", הוקם בשנת 1866 על ידי האחים ג'ורג' וג'ון דריסקו ב"מושבה האמריקאית", שהפכה כעבור שנים אחדות ל"מושבה הגרמנית". את המלון רכש ארנסט הרדג, בנו של אחד ממנהיגי הקהילה הטמפלרית בארץ ישראל, שהחליט להרחיבו ולהפכו ממלון לצליינים בדרכם לעיר הקודש ירושלים למלון הבולט בעיצובו, ואורחיו - ידועי שם ורמי מעלה.

בשנת 2017, לאחר שהמבנה שומר, הוא חזר לשמש מלון יוקרתי ושמו כשם מקימיו: "מלון דריסקו". ההקפדה על הפרטים בשימור מעטפת הבניין ובשחזור הפנים מבליטה את ערכיו ההיסטוריים והעיצוביים, אך לא רק. היא מקנה לו, לסביבתו, לתפקודו התיירותי ולשוהים בו ערכים נוספים, ובאלה בולטים הערכים הכלכליים. לערכים אלה יש השלכות על אופן השימור של הנכס ההיסטורי בעת התאמתו לתפקודו התיירותי, על סביבת הנכס, ערכה וטיפוחה, ועל חוויית המבקור או השוהה בנכס ששומר. על חשיבותם של הערכים הכלכליים אל מול הערכים ההיסטוריים חלוקים ביניהם אדריכלי השימור, הגורמים המסחריים, המסתכנים האמונים על תכנון סביבת האתר, ההיסטוריונים והנאבקים על זכאותם של הדורות הבאים ליהנות מאתר מורשת תרבותית אותנטי ככל האפשר.

נכסי מורשת תרבותית, השימור והתיירות: החסמים, התמריצים והיתרונות

ככלל, תיירות היא תנועה של אנשים ממקום אחד למקום אחר, למקום שמייצג ניגוד למקום המגורים והעבודה. השוהות במקום האחר מוגבלת בזמן, ובסופה התייר חוזר ממסעו "הביתה". הגדרה זו חובקת סוגי תיירות רבים, אחד מהם הוא תיירות מורשת: תיירות שמתאפיינת בפעילות הנקשרת באירוע ובדמות היסטוריים, במסורות ובאורחות חיים שעברו מן העולם; תיירות שמתמקדת באירועי תרבות, בירידים ובפסטיבלים. כרכים מהמקרים היא מתקיימת באתר היסטורי, ובאלה - אתרים שהוכרזו לשימור. האתר השמור תורם לחוויית התייר, אך בה בעת הנכס נדרש להתאמתו.

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, לוחם פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים. בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, מסתכני הנגב, מספתחי חבלי ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיו"ר הוועד המנהל של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נבי יושע במלחמת העצמאות, מקום שבו נפלו רבים מרעיו. **מייסד "מוזיאון הרעות" ומסדליקי המשואות של יום העצמאות** תשס"ו-2006 לכבוד מספתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה במחלה קשה. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - **"ספריית יהודה דקל"**.

"מגזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכרו של יהודה דקל.

